

Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske

Edited book / Urednička knjiga

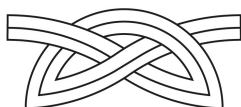
Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2016**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:291:478316>

Rights / Prava: [Attribution 3.0 Unported/Imenovanje 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

INSTITUT ZA
ARHEOLOGIJU

Repository / Repozitorij:

[RIARH - Repository of the Institute of archaeology](#)

ZBORNİK INSTITUTA ZA
ARHEOLOGIJU

SERTA INSTITUTI
ARCHAEOLOGICI

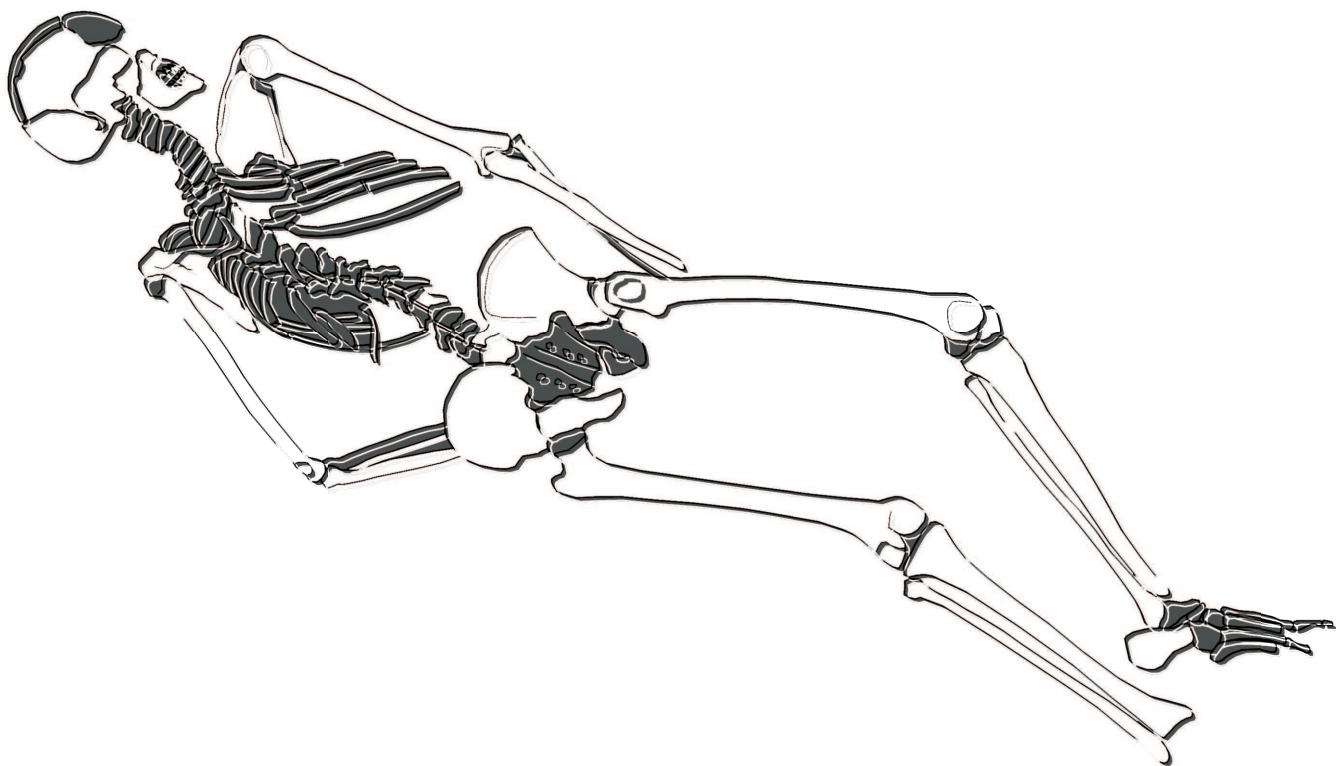
KNJIGA
VOLUME 4

GROBLJA I POGREBNI OBIČAJI U SREDNJEM I RANOM NOVOM VIJEKU NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE

*Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije
Instituta za arheologiju*

Zagreb, 4. lipnja 2014.

Zagreb, 2016

GROBLJA I POGREBNI OBIČAJI U SREDNJEM I RANOM NOVOM VIJEKU
NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE

*Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije Instituta za arheologiju
Zagreb, 4. lipnja 2014.*

Zagreb, 2016.

ZBORNİK INSTITUTA ZA ARHEOLOGIJU
SERTA INSTITUTI ARCHAEOLOGICI
KNJIGA / VOLUME 4

IZDAVAČ / PUBLISHER

Institut za arheologiju, Ulica Ljudevita Gaja 32, 10000 Zagreb

GLAVNI I IZVRŠNI UREDNICI / EDITORS-IN-CHIEF AND MANAGING EDITORS

Siniša Krznar
Tajana Sekelj Ivančan
Tatjana Tkalčec
Juraj Belaj

RECENZENTI / REVIEWERS

Mario Novak
Ana Azinović Bebek

UREDNIČKO VIJEĆE / EDITORIAL BOARD

Željko Demo (Zagreb), Krešimir Filipec (Zagreb), Jana Maříková-Kubková (Prag), Katarina Predovnik (Ljubljana),
Mario Šlaus (Zagreb)

LEKTORI / LANGUAGE EDITORS

Elvira Gotal (hrvatski jezik/Croatian)
Mario Novak (engleski jezik/English)

KOREKTURA / PROOFREADING

Siniša Krznar
Tajana Sekelj Ivančan
Tatjana Tkalčec
Juraj Belaj

OBLIKOVANJE I RAČUNALNI SLOG / DESIGN AND LAYOUT

Hrvoje Jambreč

TISAK / PRINTED BY

Tiskara Zelina d.d., Sv. I. Zelina

SADRŽAJ / CONTENT

Siniša KRZNAR UVODNA RIJEČ <i>INTRODUCTION</i>	5
Mirja JARAK ARHEOLOŠKO-KULTURNA ODREĐENJA U INTERPRETACIJI RANOSREDNJEVJEKOVNIH GROBNIH NALAZA IZ ČAĐAVICE I POŽEŠKOG BRESTOVCA <i>ARCHAEOLOGICAL AND CULTURAL DETERMINATIONS IN THE INTERPRETATION OF EARLY MEDIEVAL GRAVE FINDS FROM ČAĐAVICA AND POŽEŠKI BRESTOVAC</i>	7
Anita RAPAN PAPEŠA PRETHODNA RAZMIŠLJANJA O PRILOZIMA KERAMIČKIH LONACA I NJIHOVOM SADRŽAJU U AVARODOBNIM GROBOVIMA NA LOKALITETU NUŠTAR – DVORAC <i>PRELIMINARY THOUGHTS ON THE CERAMIC VESSELS AND THEIR CONTENTS FOUND IN THE AVAR PERIOD GRAVES AT THE NUŠTAR – CASTLE SITE</i>	23
Zrinka PREMUŽIĆ, Tajana TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ, Petra RAJIĆ ŠIKANJIĆ, Anita RAPAN PAPEŠA ŽIVOTINJSKE KOSTI KAO PRILOZI NA AVARODOBNOM GROBLJU IZ NUŠTRA <i>ANIMAL BONES AS GRAVE GOODS AT THE AVAR PERIOD CEMETERY FROM NUŠTAR</i>	37
Krešimir FILIPEC POKOPI U ZGRČENOM I POLUZGRČENOM POLOŽAJU NA GROBLJU UZ CRKVU MAJKE BOŽJE GORSKE U LOBORU <i>BURIALS IN A CONTRACTED AND SEMI-CONTRACTED POSITION FROM THE CEMETERY AROUND THE CHURCH OF OUR LADY OF THE MOUNTAINS IN LOBOR</i>	49
Juraj BELAJ, Filomena SIROVICA KAMENOM OBLOŽENI GROBOVI NA NALAZIŠTU IVANEC – STARI GRAD <i>STONE-LINED GRAVES AT THE IVANEC - STARI GRAD SITE</i>	57
Marija MIHALJEVIĆ, Marina MATAKOVIĆ, Jelena GLOŽINIĆ, Antun Tonko JAKOBOVIĆ ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNOG NALAZIŠTA “NJIVE” – IVANDOL 2013 <i>ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT MEDIEVAL SITE “NJIVE” – IVANDOL IN 2013</i>	75

Vlasta VYROUBAL, Tajana PLEŠE, Mario NOVAK REZULTATI ANTROPOLOŠKE ANALIZE OSTEOLOŠKOG MATERIJALA PRONAĐENOG U CRKVI PAVLINSKOG SAMOSTANA SVIH SVETIH U STREZI- PRIJEDLOG POVIJESNO-ARHIVSKE KONTEKSTUALIZACIJE I INTERPRETACIJE <i>THE RESULTS OF THE ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF HUMAN SKELETAL REMAINS FROM THE CHURCH OF THE PAULINE MONASTERY OF ALL SAINTS IN STREZA – A PROPOSITION FOR THE HISTORIC-ARCHIVAL CONTEXTUALISATION AND INTERPRETATION</i>	87
Robert ČIMIN OSOBITOSTI KASNOSREDNJOVJEKOVNOGA I NOVOVJEKOVNOGA GROBLJA UZ ŽUPNU CRKVU SV. MARTINA U VIRJU <i>THE FEATURES OF THE LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN AGE CEMETERY OF THE ST. MARTIN PARISH CHURCH IN VIRJE</i>	107
Ana AZINOVIĆ BEBEK, Andrej JANEŠ GROBLJE OKO CRKVE SV. NIKOLE BISKUPA U ŽUMBERKU <i>CEMETERY SURROUNDING THE CHURCH OF ST. NICHOLAS THE BISHOP IN ŽUMBERAK</i>	123
Marijana LUKAČEVIĆ, Mario ŠLAUS REZULTATI ANTROPOLOŠKE ANALIZE LJUDSKOG OSTEOLOŠKOG MATERIJALA S NALAZIŠTA ŽUMBERAK – SV. NIKOLA BISKUP <i>THE RESULTS OF THE ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF HUMAN SKELETAL REMAINS FROM THE ŽUMBERAK – ST. NICHOLAS BISHOP SITE</i>	141
Tatjana TKALČEC ODABIR MJESTA ZA POKOP DJECE U NOVOM VIJEKU NA PRIMJERU CRKVARA KOD ORAHOVICE <i>CHOOSING LOCATION FOR CHILD BURIAL IN THE MODERN PERIOD: A CASE STUDY ON THE CRKVARI NEAR ORAHOVICA SITE</i>	161
Siniša KRZNAR, Željka BEDIĆ NEUOBIČAJENI RITUS POKOPAVANJA U SREDNJEM I NOVOM VIJEKU NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE <i>DEVIANT BURIAL RITES IN THE NORTHERN CROATIA DURING THE MIDDLE AND MODERN AGES</i>	203

UVODNA RIJEČ

Sustavna arheološka istraživanja srednjovjekovnih i novovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske, iako nam mogu pružiti mnoštvo podataka o načinu i kvaliteti života tadašnjih populacija, veoma su rijetka i nedovoljno zastupljena. Ništa bolja situacija nije ni sa znanstvenom objavom provedenih istraživanja te je velika većina objavljena samo u obliku kratkih preliminarnih izvješća. Kako bi stručnoj, ali i široj zainteresiranoj zajednici omogućili uvid u novija istraživanja ili reinterpetacije starih nalaza, Institut za arheologiju organizirao je u lipnju 2014. godine *Prvi međunarodni znanstveni skup srednjovjekovne arheologije s temom Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*. Kako se radi o temi koja se ne može u potpunosti obuhvatiti samo arheološkim metodama, cilj nam je bio okupiti veći broj znanstvenika različitih profila (arheologa, antropologa, povjesničara, molekularnih biologa) u multidisciplinarnom pokušaju interpretiranja života i smrti naših predaka. Na skupu je tako sudjelovalo 26 znanstvenika koji su održali 14 predavanja. Skup je održan u prostoru Arheološkog muzeja u Zagrebu čiji djelatnici su nam pružili veliku potporu na čemu im najsrdačnije zahvaljujemo, posebno tadašnjoj ravnateljici Jacquelinei Balen. Iste 2014. godine Institut za arheologiju pokreće izdavanje svoje nove edicije pod nazivom *Zbornik Instituta za arheologiju / Serta Instituti Archaeologici* radi objavljivanja radova sa skupova u organizaciji Instituta te radova vezanih uz pojedine godišnjice i obljetnice. Prikupljeni i pozitivno ocijenjeni radovi sa skupa *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske* objavljuju se unutar 4. knjige *Zbornika*.

Ovdje koristim priliku još jednom zahvaliti svim sudionicima skupa te Ministarstvu znanosti, obrazovanja i športa koje je sufinanciralo izdavanje ovog broja *Zbornika Instituta za arheologiju*.

Siniša Krznar

ARHEOLOŠKO-KULTURNA ODREĐENJA U INTERPRETACIJI RANOSREDNJOVJEKOVNIH GROBNIH NALAZA IZ ČAĐAVICE I POŽEŠKOG BRESTOVCA

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

U radu se analizira radioničko porijeklo i datacija predmeta koji potječu s dva lokaliteta iz sjeverne Hrvatske s posebno raskošnim ranosrednjovjekovnim grobnim nalazima – riječ je o Čađavici i Požeškom Brestovcu. O dosadašnjim objavama i interpretacijama predmeta iz Čađavice dan je opširniji osvrt te su svi predmeti razmotreni u kontekstu novije hrvatske i strane literature. Brestovački nalazi, s nekim izuzecima, nisu pojedinačno analizirani, budući da je u najnovije vrijeme objavljena opširna monografija o tim nalazima (B. Bühler 2014).

U analizi čađavičkih predmeta prihvaćena je interpretacija o njihovom bizantskom radioničkom porijeklu (É. Garam). Razmotrena je problematika tzv. martinovskih nalaza, među koje bi se trebali uklapati predmeti iz najvjerojatnije dvojnoga groba iz Čađavice. Kako u suvremenoj literaturi tzv. martinovska kultura nije više neupitno vezana uz Slavene (Ante), u radu se razmatra održivost povezivanja nekih nalaza martinovskoga tipa uz Slavene. Predmete „internacionalnog“ karaktera mogli su nositi i Slaveni, a u prilog slavenske pripadnosti čađavičkog nalaza govori povijesna slika vremena odnosno precizna datacija nalaza u prvu pol. 7. st. U tom vremenu treba računati s novodoseljenim Slavenima iz istočnih europskih područja.

Među sačuvanim predmetima iz Požeškog Brestovca posebno se ističu, zbog vrlo zanimljivih ornamentalnih motiva (Stäbchenranken-zier), zlatna pojasna kopča i glavni jezičac. Analizi i dataciji, kao i pitanju radioničkog porijekla tih motiva, posvećen je veći dio nove monografije B. Bühler. U članku se prihvaćaju interpretacije ponuđene u monografiji, a između analiziranih analogija posebno se upozorava na istovrsne ornamente na zlatnim posudama iz blaga Nagyszentmiklós. U članku je istaknuto da jedino u Brestovcu i Nagyszentmiklósu imamo izdvojene motive na više zlatnih predmeta, dok s drugih lokaliteta potječu pojedinačni zlatni nalazi ili predmeti od drugih metala. Zlatne posude navedenog blaga – ostave, u literaturi se najčešće povezuju uz Avare ili Bugare. U Požeškom je Brestovcu veza s Bugarima odavno prepoznata u zlatnom prstenu s natpisom karakterističnim za bugarske lokalitete. Možda o toj vezi govore i analogije u ukrašavanju brestovačke pojasne garniture i posuda iz Nagyszentmiklósa.

Ključne riječi: Čađavica, Požeški Brestovac, grobni nalazi, Bizant, rani srednji vijek, Slaveni, Bugari

Dva raskošna nalaza metalnih predmeta iz Čađavice i Požeškog Brestovca, koja su zbog svoje vrijednosti u literaturi često dobivala oznaku „blaga“, višestruko su zanimljiva u kontekstu proučavanja ranosrednjovjekovnih grobalja i grobnih nalaza na području kontinentalne Hrvatske. Kako je jedan od ta dva nalaza u najnovije vrijeme monografski iscrpno obrađen (Bühler 2014), to je bio i neposredan povod za odabir teme ovoga rada.¹ Monografija o brestovačkom nalazu dala je dostojan okvir davno pronađenim ranosrednjovjekovnim zlatnim predmetima, koji su se u literaturi često spominjali i interpretirali, ali bez potpune, iscrpne analize, koja bi mogla omogućiti sveobuhvatnije zaključke.

Čitajući monografsku objavu nalaza iz Požeškog Brestovca, logično se javlja misao na sličan nalaz dragocjenih predmeta

¹ Budući da se objava monografije B. Bühler gotovo „poklopila“ s organizacijom znanstvenog skupa Instituta za arheologiju o srednjovjekovnim grobljima u sjevernoj Hrvatskoj, učinilo mi se važnim uključiti u raspravu doprinos novoobjavljene monografije, koja bi mogla potaknuti intenzivnije bavljenje i našim drugim vrijednim ranosrednjovjekovnim nalazima.

s područja sjeverne Hrvatske koji bi također zahtijevao suvremenu sveobuhvatnu objavu, na nalaz iz Čađavice. Čađavica i Brestovac načelno pripadaju prvom velikom ranosrednjovjekovnom periodu, onome što se datira od kraja 6. do početka 9. st. U tom periodu, na području današnje kontinentalne Hrvatske, ta dva nalaza svojim bogatstvom i značenjem nadilaze sve druge, često također vrlo zanimljive i bogate nalaze. To svakako može biti izvanjski poticaj za povezivanje dvaju nalaza unutar jednoga rada.

Iako su oba nalaza u literaturi šire datirana, čađavički nalaz nesumnjivo je raniji od onoga iz Požeškog Brestovca. Stoga se ovdje polazi od njega.

Premda o nalazu iz Čađavice još nije napisana sveobuhvatna monografija, nalaz je u literaturi često objavljivan, od vremena njegova pronalaska do najnovijega doba. Podatke o najznačajnijim objavama donio je u najnovijoj cjelovitoj objavi svih predmeta iz Čađavice, Željko Demo (Demo 2014: 52–59).² Budući da su predmeti iz Čađavice u literaturi više puta kataloški obrađeni, ovdje nije potrebno donositi opise i mjere svih predmeta. Ipak, bit će korisno iznijeti interpretacije kulturne pripadnosti i datacije čađavičkog nalaza, jer su upravo to pitanja koja osvjetljavaju početke ranosrednjovjekovne povijesti na području sjeverne Hrvatske.

O nalazu iz Čađavice, vrlo brzo nakon njegova otkrića, pisao je Ljubo Karaman (Karaman 1940: 20–22). On je slijedio opažanja A. Alföldija, koji je već ranije pisao o predmetima iz Čađavice i prvi se u literaturi osvrnuo na taj dragocjeni nalaz (Alföldi 1934: 298–300). Karaman se složio s Alföldijem da bi nalaz iz Čađavice trebalo povezati s ostavštinom Avara-Kutrigura iz 7. st. u Mađarskoj. Zanimljiva je, međutim, Karamanova opaska da sama srodnost nalaza ne govori sigurno o etničkoj pripadnosti njihovih nosilaca. Tu u raspravu već ulaze Slaveni, jer Karaman navodi da su Kutriguri (naziva ih Kuturgurima) „živjeli u uskoj kulturnoj i ratnoj zajednici sa Slavenima pa su se zbog toga Slaveni izjednačili u običajima s nomadskim Kuturgurima.“ (Karaman 1940: 22). Malo dalje, osvrćući se na vremenski blizak zlatni nalaz iz Golubića kod Knina, Karaman ističe bizantske utjecaje koji su vidljivi kod kvalitetno izrađenih zvjezdolikih naušnica, među koje se ubrajaju i naušnice iz Čađavice (Karaman 1940: 22).

András Alföldi objavio je u svom radu iz 1934. g. nekoliko predmeta iz Čađavice: narukvicu, pseudofibulu (okov), pojasnu kopču, naušnicu i dio torkvesa (Alföldi 1934: T. II, 4; T. III, 11, 12, 13, 17). Zanimljivo je pronalaženje analogija za način ukrašavanja i oblikovanje čađavičkih predmeta. Tako je ukrašavanje krune čađavičke narukvice uspoređeno s ukrašavanjem pločastih fibula iz Pécs-Gyárvárosa. Za jednu pločastu fibulu navodi se da je izrađena od srebrnog lima i ukrašena staklenim umetcima. I druge fibule imaju specifično ukrašavanje kojim se potencira središnji kružni dio, što odgovara ukrašavanju čađavičkih narukvica. Daljnje analogije mogu se vidjeti u oblikovanju čađavičke pseudofibule i okova kopči iz Pécsi te u ukrasu utisnutih rombova na čađavičkom torkvesu i narukvicama iz Pécsi (Alföldi 1934: 300). Sve te analogije upućivale bi na snažnu kasnoantičku (bizantsku) tradiciju, koju Alföldi i ističe u vezi s navedenim nalazima iz Mađarske. Bizantski utjecaji obilježavaju po njemu i kutrigursko-pontsku grupu unutar avarske države, uz koju veže i nalaz iz Čađavice.

Ubrzo nakon Alföldijeva i Karamanova osvrta, uslijedila je cjelovita objava čađavičkog nalaza iz pera Nándora Fetticha (Fettich 1942: 55–61, Taf. III–V). Fettich je opisao ukupno 11 srebrnih predmeta koji su bili slučajno pronađeni 1929. g. južno od sela Čađavica. Po njemu, riječ je o grobnim nalazima koji su pronađeni uz dva skeleta. Nakon opisa predmeta Fettich raspravlja o njihovoj dataciji i kulturnoj pripadnosti. Smatra da se mogu povezati uz martinovsku kulturu, u kojoj su bile sadržane i sačuvane starije pontske radioničke tradicije, kojima se pripisuju primjerice profinjeni parovi naušnica i narukvica iz Čađavice. Fettich se posebno bavi analizom stiliziranih zoomornih motiva na čađavičkim jezičcima i torkvesu. Smatra da cjelokupni ukras torkvesa upućuje na stilizirani prikaz životinjskog tijela (pri tome bi geometrijska ornamentika predstavljala prikaz krzna). I u obradi kopče i pseudofibule inzistira na prikazima stiliziranih životinjskih tijela. Kao najbližu analogiju za Čađavicu ističe nalaz iz Zalesja. Oba nalaza pripisuje martinovskoj kulturi i datira u 6. st. (Fettich 1942: 55–61, T. III–V). Kao nosioci spomenuti su Kutriguri odnosno riječ je o tipičnoj kutrigurskoj ostavštini.

Slične poglede na Čađavicu Fettich je iznio i u svom kasnijem radu o kasnohunskim izrađevinama (Fettich 1951). Otprilike u isto vrijeme Čađavicom se počeo baviti Zdenko Vinski, koji je u svojim radovima iznio nešto drugačiju interpretaciju okolnosti nalaza i zastupljenih predmeta. Prvi predmet njegova istraživanja bile su čađavičke naušnice u kontekstu njihove pripadnosti širokoj skupini zvjezdolikih naušnica (Vinski 1952: 29–52). Iz analize tipološki i radionički različitih primjeraka zvjezdolikih naušnica u Hrvatskoj i na širem europskom području, slijedio je zaključak o pontskome radioničkom porijeklu čađavičkih naušnica i njihovoj pripadnosti martinovskoj kulturi. Vinski je prihvatio tada tek objavljenu tezu J. Wenera o slavenskom materijalu iz Pridnjevrovlja i njegovu prijenosu u zapadnije krajeve tijekom slavenskih migracija krajem 6. i u 7. st. Etnički nosioci čađavičkog nalaza bili bi prema tome Slaveni, preciznije pripadnici Antskog saveza, koji su glavni nosioci nalaza tipa Martinovka.

2 Prilikom pripremanja ovoga rada kolega Ž. Demo omogućio mi je razgledavanje i fotografiranje svih predmeta iz Čađavice, na čemu mu posebno zahvaljujem!

U radu koji je bio posvećen nalazima iz 6. i 7. st. u Jugoslaviji, Z. Vinski pisao je ponovo o Čađavici (Vinski 1958: 27, 31–38, T. XIV, XV). Upravo u godini pisanja njegova rada, 1958., K. Vinski Gasparini i S. Ercegović istražile su teren na kojemu je nalaz bio otkriven. Sondiranjem terena ubicirana je grobna raka i u samoj raci pronađeni su ulomci keramike koji su odgovarali ranosrednjovjekovnoj keramici podunavskog tipa. Ulomke keramike Vinski je objavio uz druge, otprije poznate nalaze iz Čađavice. Također je, na temelju iskaza očevidaca nalaza iz 1929. g., grobnom nalazu iz Čađavice pripisao i željezni mač sa zlatnim koricama koji bi bio tipološki blizak tzv. pontskim mačevima poznatim u grobovima u Karpatskoj kotlini. Prema iskazima očevidaca, koji su, međutim, zabilježeni 30-ak godina nakon otkrića groba, svi su predmeti bili funkcionalno raspoređeni oko pokojnika. Vinski je stoga ustvrdio da je čađavički nalaz pojedinačni grobni ukop jedne osobe visokoga društvenog položaja, kneževski grob muškarca u pravome smislu. Uz poblize etničko određenje pokopanoga „kneza“ vezane su znatne teškoće, pa njegovo slavensko porijeklo ostaje samo mogućnost, bez obzira na martinovsku kulturnu pripadnost grobnih nalaza.

Pišući i u okvirima kasnijih radova o čađavičkom nalazu, Z. Vinski je ponešto mijenjao svoju interpretaciju (Vinski 1969: 145–151; 1971: 65–66). U radu iz 1971. g. naglasio je jasnu pontsku radioničku provenijenciju raskošnih predmeta iz groba. Međutim, ne inzistira na pojedinačnom ukopu, kako su to svjedočili 1958. g. anketirani očevidci. Narukvice i naušnice predstavljaju, naime, ženski nakit i upućuju na vjerojatnost dvojnoga groba. Iako je nalaze pripisao martinovskom nakitnom stilu, navodi teškoće vezane uz preciznije etničke atribucije i smatra da je nalaz možda kutrigurski ili protobugarski. Ipak, grob „datiran oko 600. godine ili u rano 7. stoljeće, reprezentira svjedočanstvo iz vremena seobe južnih Slavena“ (Vinski 1971: 65–66).

Vezano uz osnovne podatke o nalazu iz Čađavice, u kasnijoj literaturi, uz neke izuzetke kao što je kataloška obrada avarskodobnih lokaliteta u srednjoj Europi gdje je natuknica o Čađavici preuzeta prema podacima Z. Vinskog (Szentpeteri 2002: 87), prevladava stav o dvojnog grobu. Mač se izostavlja jer, ako je i postojao, na temelju navoda očevidaca nemoguće je poblize raspravljati o njegovim karakteristikama. Ulomci keramike koje je objavio Vinski, također se izostavljaju u novijim objavama (Demo 2014: 52–59).³ Tako ostaje ukupno 11 sačuvanih predmeta, a sudeći prema arhivskim podacima o težini nađenih srebrnih predmeta, bilo ih je vjerojatno više (Demo 2014: 58–59).

O Čađavici su pisali mnogi autori i nalaz se često spominje i u hrvatskoj i u inozemnoj literaturi. Bez mogućnosti navođenja svih autora, spominjemo ovdje samo neke radove u kojima je u većoj ili manjoj mjeri dotaknuta problematika nalaza iz Čađavice (Werner 1950: 150–172; Svoboda 1953: 33–108; Dimitrijević 1957: 26–28; Kovačević 1961: 1–8; Sós 1963: 301–329; Čilinska 1975: 63–96; Bálint 1989: 176–183; Ščeglova 1995: 375–397; Simoni 1996: 128–129; Tomičić 2000: 144; Garam 2001: passim; Demo 2014: 52–59). Ono što se iskristaliziralo kao pouzdano u vezi čađavičkoga nalaza, jest izrada u bizantskim radionicama ili radionicama pod snažnim bizantskim utjecajem. Zbog vrlo kvalitetne, profinjene zlatarske izrade, srebrni predmeti iz Čađavice u literaturi su se, kako je predočeno i u ovom pregledu, konstantno pripisivali bizantskom radioničkom krugu.

Sl. 1, 2 Naušnice iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

Posebno mjesto imaju naušnice, narukvice i torkves. Naušnice su izrađene tehnikama lijevanja, granulacije i lemljenja (Demo 2014: 52). Po dimenzijama, težini i primjeni granulacije na zvjezdolikom privjesku, doimaju se vrlo finim, radionički superiornim izrađevinama (sl. 1, 2). Njihova pripadnost bizantskim radionicama ustanovljena je u starijoj literaturi posebno

3 Željko Demo mi je u razgovoru o čađavičkom nalazu napomenuo da su keramički ulomci zapravo prapovijesni, i ne treba ih vezati uz ranosrednjovjekovni grobni inventar.

na temelju usporedbe s bizantskim naušnicama sa Sicilije i s naušnicom iz bizantske srebrne ostave Zemianský Vrbovok (Svoboda 1953: 33–108). Navedena ostava pronađena 1937. g., sve do danas ima posebno značenje u kontekstu istraživanja čitavog niza srodnih nalaza, pa tako i Čađavice, osobito zbog svoga numizmatičkog dijela, srebrnog bizantskog novca iz 7. st. (Radoměrský 1953: 109–127; Demo 2014: 58–59). Povezivanje čađavičkih naušnica, uz navođenje i drugih analogija od kojih su neke bile zabilježene i u starijoj literaturi, s primjerkom iz ostave Zemianský Vrbovok karakterizira i novije rasprave. Srodni primjerci naušnica osobito su pregledno predočeni crtežima u knjizi É. Garam (Garam 2001: T. 5, 6). Po načinu ukrašavanja zvjezdolikog privjeska, čađavičkim su naušnicama izrazito srodne naušnice iz Cserkúta, što je u literaturi dostatno zapaženo (Vinski 1952: 34). Budući da je groblje u Cserkútu istraživano 30-ih godina 20. st. te da nije sačuvana dokumentacija o grobnim nalazima, i za zvjezdolike naušnice nedostaju precizniji podaci o okolnostima nalaza. Jasna su, međutim, njihova radionička obilježja, po kojima se određuju kao nakit proizašao iz bizantske zlatarske tradicije i databilan u 7. st. (Kiss 1977: 17–23, Pl. II, 5–6). I drugi nalazi iz grobova u Cserkútu uglavnom se datiraju u 7. st.

Datacija analognih zvjezdolikih naušnica važna je za dataciju naušnica iz Čađavice. U vezi s datacijom tih naušnica treba istaknuti mišljenje Z. Čilinske, čiji je rad o ženskom nakitu u Karpatskoj kotlini još i danas temeljna studija o problematici nakita 7. i 8. st. Čilinská naušnice iz Čađavice ubraja u skupinu II A, koju čine tipološki najranije zvjezdolike naušnice koje se mogu datirati u kasno 6. i 7. st. (Čilinská 1975: 65, 70).

Sl. 3, 4 Narukvice iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

Čađavičke narukvice su masivne, ali malog promjera, što govori da su pripadale osobi sitnije građe (svakako ih nije mogao nositi muškarac, pretpostavljeni knez koji je bio pokopan u Čađavici) (sl. 3, 4). I one su, kao i naušnice, izrađene uz primjenu različitih tehnika (lijevanje, iskucavanje, lemljenje, rezanje...). Nema, međutim, granulacije koja je bila primijenjena kod ukrašavanja naušnica. Na narukvicama su detalji izvedeni pomoću naroskane žice, koja je osobitu primjenu našla kod obrubljivanja ćelija za staklene umetke. Originalno su narukvice s pozlatom i raznobojnim staklom bile vrlo dekorativne, što upućuje na određenu srodnost sa starim hunsodobnim zlatarskim izrađevinama. Prave analogije su rijetke. É. Garam navodi jedan fragment narukvice iz Budimpešte, koja bi zajedno sa čađavičkim narukvicama predstavljala bizantske pločaste narukvice ili narukvice s kasetama 6. – 7. st. (Garam 2001: 74, T. 48, 1–2). U starijoj literaturi može se pronaći crtež narukvice sa četvrtastom krunom ispunjenom ćelijama s umetcima (Svoboda 1953: 67). Kruna je povezana s obručem vrlo slično kao kod čađavičkih narukvica. To bi bila zaista bliska analogija, za koju se navodi ranobizantsko porijeklo. J. Werner u radu o grobnom nalazu Malaja Pereščepina donosi tu narukvicu uz još neke ranobizantske analogije (Werner 1984: T. 24, 1). Ranobizantske su i zlatne narukvice nepoznatog mjesta nalaza, koje se danas čuvaju u Münchenu (sl. 5). Te narukvice imaju samo jednu veliku ćeliju s umetkom od ahata na sredini krune. Tipološki odgovaraju čađavičkim narukvicama, a slične su im i s obzirom na male dimenzije zbog čega su određene kao vjerojatno dječje (Bosselmann 1998: 214–215). Narukvice iz Münchena mogu se smatrati ranobizantskim prototipom za nešto kasnije narukvice iz Čađavice. Čini se da je taj kasniji tip, koji bi se mogao nazvati i „čađavičkim“ prema najbolje sačuvanim primjercima, rijedak u odnosu na prevladavajući tip bizantskih narukvica iz kraja 6. i iz 7. st. Riječ je, naime, o dobro poznatim narukvicama s proširenim krajevima, koje se, prema glasovitom grobnom nalazu, nazivaju tipom Szentendre. Te narukvice su vrlo brojne i zastupljene i u grobovima i u ostavama, pa tako i u ostavama koje se najčešće spominju (Zemianský Vrbovok, Martinovka) u vezi s materijalom iz Čađavice. Koliko god su narukvice s proširenim krajevima često vrlo bogato dekorirane (urezani ili žigosani geometrijski motivi), ne mogu se po kićenosti mjeriti s čađavičkim narukvicama. Zahvaljujući svojoj raskošnoj kruni, čađavičke narukvice imaju

posebno mjesto unutar ranobizantske radioničke produkcije. Unutar nalaza iz 7. st., važna analogija mogla bi se naći u raskošnom inventaru grobnog nalaza Malaja Pereščepina (sl. 6). Među nakitom se nalaze i zlatne narukvice s četvrtastom krunom (Werner 1984: 18–19, T. 23; Bálint 1989: 98, Sl. 43, 18). Te raskošne narukvice imaju ćelije za umetke i na kruni i na obruču. Werner navodi da su prilično grubo i površno izrađene, što upućuje na njihovu brzu izradu kako bi bile priložene u grob. Isto navodi i za ogrlicu izrađenu od bizantskih zlatnika. Kod narukvica je važno da bi po dimenzijama mogle pripadati muškarcu i po tome se razlikuju od čađavičkih primjeraka. Mnoštvo predmeta iz Malaja Pereščepina datira se najvećim dijelom u 6. i 7. st., a nalaz je vjerojatno pohranjen oko sredine 7. st. (Werner 1984). To pruža datacijski okvir i za tip narukvice koji je srodan čađavičkim narukvicama. Isto tako, pronalaženje analogija u najbogatijem europskom grobnom nalazu iz 7. st., dodatno upućuje na važnost Čađavice gdje je nesumnjivo bila pokopana osoba vrlo visokoga ranga odnosno muškarac i žena s osobnim nakitom vrhunske kvalitete što upućuje na njihov najviši društveni položaj.

Sl. 5 Zlatne narukvice, danas u Münchenu (preuzeto iz: Wamser, Zahlhaas 1998: 215)

Sl. 6 Zlatne narukvice iz Malaja Pereščepina (preuzeto iz: Werner 1984: T. 23)

Masivni torkves iz Čađavice ima više bliskih analogija. Torkves je masivan, lijevan i s raskovanim prednjim dijelom. Ukrašen je utisnutim i graviranim motivima i šesterostraničnim istaknutim glavicama zakovica na raskovanom dijelu (sl. 7). Najpoznatije analogije nalaze se u torkvesima iz ostava Zemianský Vrbovok i Zalesje (Svoboda 1953: 37, 75, 77). Zajedničke karakteristike su masivnost i raskovani prednji dio torkvesa. Još jednu analogiju pruža fragmentarno sačuvani i manje masivni torkves iz Coșovenii-de-Jos, kako je to istaknuto u objavi nalaza (Nestor, Nicolaescu-Plopșor 1938: 40). Ovaj nalaz uz Čađavicu posebno povezuju vrlo kvalitetne bizantske zvjezdolike naušnice ukrašene i granulacijom. U nalazu iz Coșovenii-de-Jos našle su se i tzv. slavenske fibule, kojih u Čađavici nema, ali koje se često nalaze zajedno sa zvjezdolikim naušnicama odakle proizlazi zanimljiva problematika etničke pripadnosti nosilaca i drugog tipa nalaza. Vezano

Sl. 7 Torkves iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

uz čađavički torkves koji bi trebao predstavljati muški nakit, u bizantskoj monumentalnoj umjetnosti kasne antike i ranoga srednjeg vijeka sačuvani su prikazi muških likova s masivnim torkvesima (Svoboda 1953: sl. 14). Taj kvalitetni nakit mogao se izrađivati samo u razvijenim radioničkim sredinama pa je opravdano njegovo atribuiranje bizantskim radionicama. Tim radionicama pripisuje se čitav spektar različitih tipova ogrlica i ukrasa za vrat (Garam 2001: 33–51, T. 14–30). Većinom je riječ o manje masivnim oblicima nakita, o višedijelnim ogrlicama i ogrlicama s privjescima. Masivni torkves iz Čađavice prilično je izoliran u kontekstu sigurnih grobnih nalaza, iako se ipak mogu spomenuti i neki grobovi poput Coşovenii-de-Jos. Činjenica da se analogije pretežno nalaze u ostavama, također doprinosi posebnom mjestu čađavičkoga nalaza. Očito su u Čađavici sahranjeni muškarac i žena pripadali najvišim društvenim slojevima, jer je njihov osobni nakit u rangu najvećih dragocjenosti koje su poznate iz otkrivenih ostava i grobova ranobizantskog doba. Čini se da je takav nakit (osobito narukvice i torkves), prema poznatim grobnim inventarima, bio izuzetno rijedak. Sve to upućuje na značenje Čađavice i njezino posebno mjesto unutar ranosrednjovjekovne arheologije.

Sl. 8, 9, 10 Jezičci iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

Sl. 11 Pseudofibula (pojasni okov) iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

Sl. 12 Pojasna kopča iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

Čađavičkom nalazu pripadaju tri srebrna limena jezičca pojasa. Dva su dobro sačuvana, dok je treći znatno oštećen i necjelovit (sl. 8, 9, 10). Jezičci su izrađeni od limenih pločica, koje su pomoću uskih bočnih traka međusobno povezane lemljenjem. Dva dobro sačuvana jezičca imaju na prednjoj pločici urezane simetrično raspoređene motive. Od trećeg jezičca sačuvana je samo jedna prelomljena pločica, na kojoj se zamjećuju urezane crte. Dva cjelovita ukrašena jezičca

duža su od 11 cm, dok je treći, fragmentarni, nešto kraći (Demo 2014: 56–57). O ukrasima na čađavičkim jezičcima opširnije je pisao J. Kovačević, koji ih tumači kao tamge, znakove klana (Kovačević 1961: 1–8). Jezičci nalaze jasne paralele u jezičcima iz ostave Martinovka (Pekarskaja, Kidd 1994: 87–90, T. 31–33). U literaturi to je istaknuto njihovim ubrajanjem u skupinu jezičaca tipa Martinovka (Garam 2001: 124–130, T. 90–95). Zanimljivo je da bi se sva tri čađavička jezičca po dimenzijama mogli odrediti kao glavni jezičci pojasa. Kako to objasniti u kontekstu postojećih interpretacija čađavičkog nalaza (dvojni grob muškarca i žene), ostaje otvorenim pitanjem.

Čađavička pseudofibula odnosno ukrasni pojasni okov, također pripada u martinovsku skupinu lijevanih pojasnih ukrasa (Garam 2001: 124–130, T. 94). Potpune analogije za sve detalje oblikovanja okova nedostaju, ali i u ostavi Martinovka i na nekoliko drugih lokaliteta nalaze se vrlo srodne izrađevine (sl. 11).

Lijevana pojasna kopča iz Čađavice navedena je u literaturi u skupini bizantskih kopči s U-okovom (Garam 2001: 88–95, T. 54–59). Među većim brojem kopči te skupine, čađavička se uz još nekoliko također srebrnih, posebno ističe ljepotom izrade. Moglo bi se reći da profinjeni izgled kopče iz Čađavice prvenstveno proizlazi iz jednostavnog, gotovo reduciranog oblikovanja (sl. 12). To je još jedan predmet iz čađavičkog nalaza, koji ima posebno mjesto unutar istovrsne produkcije svoga vremena.

Posljednji predmet iz Čađavice mala je tiještena srebrna pločica – privjesak (sl. 13). Pločica je oštećena, ali sa sačuvanim elementima dekoracije. Slični okrugli privjesci poznati su s nekoliko ranoavarskodobnih lokaliteta (Garam 2001: 38–39, T. 15). Načini dekoriranja pločica variraju pa i čađavička predstavlja jednu inačicu. Ukrašavanje je vrlo slično poznatim privjescima ogrlica iz Cserkúta i Pécsi, te privjesak iz Čađavice treba promatrati u širem kontekstu izrade nakita, a ne kao pojedinačnu izrađevinu (Kiss 1977: Pl. II, LXXXII).

Sl. 13 Pločica (privjesak) iz Čađavice (snimio: I. Krajcar)

Kao što je vidljivo iz prethodnih redaka, od autora koji su se u novije vrijeme bavili Čađavicom, posebno je istaknuta detaljnija analiza svih predmeta koju je dala Éva Garam (Garam 2001: *passim*). Ona je predložila i uže datacije predmeta, koje proizlaze iz komparacija sa srodnim izrađevinama. Sve datacije upućuju na prvu pol. 7. st. kao vrijeme kojemu bi pripadali čađavički predmeti. Čađavica bi čak mogla biti bliža 600. g., nego kasnijem vremenu 7. st. (Garam 2001: 49). Slična rana datacija navedena je i u opsežnom kataloškom popisu avarskodobnih nalaza u srednjoj Europi (Szentpeteri 2002: 87). Rana datacija istaknuta je i u nekoliko novijih osvrtu u hrvatskoj literaturi (Simoni 1996: 128–129; Tomičić 2000: 144; Jarak 2006: 190–191). Ž. Demo u najnovijoj objavi nalaza iz Čađavice daje nešto kasniju dataciju u treću četvrtinu 7. st. I on, međutim, kao i spomenuti autori, uz bizantsku radioničku provenijenciju ističe slavensku, možda antsku pripadnost nalaza. Takvo etničko atribuiranje tzv. martinovskih nalaza prisutno je i drugdje u suvremenoj hrvatskoj literaturi (Rapanić 2000: 64; Milošević 2000: 108–109). Treba, međutim, upozoriti na drugačija gledišta u suvremenoj stranoj literaturi, gdje se krajnje suzdržano raspravlja o mogućim etničkim nosiocima tzv. martinovskih nalaza. To je dijelom rezultat novijih spoznaja o nizu lokaliteta u Ukrajini, koje je danas moguće preciznije datirati. Neki nalazi za koje se vjerovalo da imaju ishodište u Ukrajini, da predstavljaju „pontski“ nakit, danas su drugačije interpretirani. Iz toga proizlazi i otvorenost pitanja o nosiocima čađavičkog nalaza. Stoga je potrebno izložiti neka razmišljanja u svjetlu suvremenih osvrtu na martinovsku kulturu i nositelje predmeta koji su tradicionalno smatrani „martinovskim“.

Unatoč suvremenim kritikama takvih pokušaja, možda je moguće okvirno govoriti o tome može li se nalaz iz Čađavice i etnički atribuirati na temelju suvremenih uvida u tzv. martinovski kulturni krug. Je li održivo barem neke nalaze martinovskoga tipa vezati uz Slavene i njihove migracije s ukrajinskog prostora prema zapadu? Dok je u starijoj literaturi, u kojoj klasično mjesto ima Wernerov rad (Werner 1950: 150–172), to bilo izvjesno, danas je, posebno zbog složenije slike ranosrednjovjekovnih nalaza u Ukrajini, prisutno drugačije interpretiranje tzv. martinovskih nalaza. Nalazi koji su ranije smatrani istovremenim (posebno slavenske fibule i zvjezdolike naušnice) danas se datiraju različito odnosno pripisuju se

različitim skupinama ostava u Ukrajini. Prema dostupnom radu Olge Ščeglove, koji se u novijoj literaturi često citira, ostave tipa Martinovka dijele se u dvije kronološke skupine od kojih je mlađa datirana u kraj 7. i prvu pol. 8. st. (Ščeglova 1995: 386). Starija skupina datirala bi se u 7. st., i njoj pripada ostava Martinovka uz više drugih poznatih ostava poput Hacki i Kozievka. Stariju skupinu karakterizira veća heterogenost materijala, dok je u mlađim ostavama inventar ograničen na elemente ženske nošnje. Važno je istaknuti da se zvjezdolike naušnice nalaze samo u mlađim ostavama, dok se Wernerove slavenske fibule, s izuzetkom dnjeprovskeg tipa, nalaze unutar starijih ostava. Tako bi u Ukrajini ta dva tipa nalaza bili kronološki odijeljeni, barem kao inventar unutar ostava, dok o slici koju pružaju grobni nalazi ovdje ne govorimo zbog nedostupnosti relevantne literature. Navedena datacija zvjezdolikih naušnica iz ukrajinskih ostava ne govori o dataciji zvjezdolikih naušnica u Podunavlju i Karpatskoj kotlini, jer su, prema O. Ščeglovoj, primjerci u Pridnjeprovlju rezultat djelovanja podunavskih zlatara, te bi ishodište zvjezdolikim naušnicama bilo u Podunavlju, a ne u pontskim radionicama. U skladu s tim naušnice iz Čađavice treba promatrati kao rad bizantskih zlatara u Podunavlju, a ne kao import iz crnomorskog područja, kako se to u literaturi najčešće pretpostavljalo.

U ukrajinskim ostavama ranijeg horizonta kojima pripada i ostava Martinovka, često se susreću lučne fibule koje je Werner pripisivao Slavenima. Kako je područje rasprostiranja ostava u starijoj literaturi označavano područjem Penkovka kulture čiji bi nosioci bili Anti, postojala je načelna pretpostavka o fibulama kao karakterističnom materijalu Penkovka kulture (Váňa 1983). U novijoj literaturi naglašena je, međutim, rijetka pojava lučnih fibula u sigurnim paljevinskim grobovima Penkovka kulture (Ioniță 2003: 553–558). Fibule se pojavljuju u skeletnim grobovima žena (uvijek u paru) i u ostavama tipa Martinovka, dok se u paljevinskim grobovima pojavljuju rijetko i uvijek pojedinačno (samo jedna lučna fibula). Ne samo fibule, nego i drugi arheološki nalazi, ukazuju na kompleksni sastav stanovništva na širokom području rasprostiranja Penkovka kulture. Pored Slavena (Anta), sigurno su prisutne nomadske zajednice kojima se pripisuju skeletni grobovi. Prilično je neobično da bi nomadske žene nosile lučne fibule, o čemu bi svjedočili nalazi fibula u grobovima žena. U literaturi se spominje i moguća prisutnost Germana na koju upućuje moda nošenja fibula u paru i tip fibula srodan krimsko-gotskim oblicima.

Novija preciznija diferenciranja etničkih skupina na velikim prostranstvima stepske i šumsko-stepske zone sjeverno od Crnoga mora, sasvim su očekivana s obzirom na veličinu prostora i njegovu prikladnost za nomadski način života. Bitno je da se, između različitih arheoloških konteksta nalaženja „slavenskih“ lučnih fibula, nalaze i slavenski paljevinski grobovi Penkovka kulture, u kojima su fibule uvijek pohranjene kao pojedinačni primjerci, što odgovara Wernerovoj tezi o načinu nošenja slavenskih lučnih fibula. Osim toga, značajno je da postoji velik broj nalaza lučnih fibula iz 6. i 7. st. u grobovima i u naseljima na području donjega Dunava i Karpatske kotline, koje se moraju vezati uz Slavene (Vagalinski 1994: 261–305). Koliko god se uz pojedine lokalitete mogu istaknuti i neke specifične okolnosti koje upućuju na druge nosioce u odnosu na Slavene, velik broj lokaliteta s Wernerovim slavenskim fibulama može se pripisati Slavenima i interpretirati kao rezultat slavenskih migracija. Jedan od ključnih lokaliteta svakako je Sărata-Monteoru, ranoslavensko paljevinsko groblje. U više grobova pronađene su slavenske fibule, tipološki različitih karakteristika, što upućuje na omiljenost tih fibula kod Slavena. O ovom je lokalitetu i u hrvatskoj literaturi odavno pisano i isticanje slavenskih fibula iz ranosrednjovjekovnih paljevinskih grobova Sărata Monteoru nije nikakva novost. Prigovori da je unatoč većem broju slavenskih fibula pronađenih na navedenom groblju, njihov broj ipak malen u odnosu na ukupan broj grobova, ne mijenjaju spoznaje o sigurnom slavenskom kontekstu nalaza lučnih fibula na navedenom lokalitetu. Isto tako dobro su poznati i neki drugi lokaliteti i nalazi koje spominje Lj. Vagalinski, poput fibula iz Caričinog grada, za koje se može istaknuti da predstavljaju svjedočanstvo o avaro-slavenskom rušenju grada (Vagalinski 1994: 287). Unatoč kritičkom pristupu mogućnosti etničkog atribuiranja fibula, što je opći stav suvremene literature pri čemu se kao nositelji pojedinih nalaza ističu i Germani i Kutriguri i Sarmati, ostaju ipak kao najčešći nositelji Slaveni. Važno je i da se nijedna fibula ne može vezati uz romanizirano, „bizantsko“ stanovništvo (Vagalinski 1994: 294).

Problematika vezana uz slavenske lučne fibule, njihova ishodišta i rasprostranjenost kako u pridnjeprovske tako i u zapadnijim područjima, vrlo je složena i uključuje više komponenata nego što su to mogli zaključiti prvi istraživači (Rybakov i Werner). Višestruko se povećao broj lučnih fibula koje potječu s brojnih novih lokaliteta. Ipak, unatoč znatno promijenjenoj slici, fibule se pojavljuju i u paljevinskim slavenskim grobovima u Ukrajini, a njihova pojava u zapadnijim krajevima može se povezati sa slavenskim migracijama. U ovome kontekstu neprihvatljive su neke krajnje negativne interpretacije, poput interpretacije F. Curte koji je pokušao pokazati neodrživost povezivanja fibula uz Slavene i njihove migracije (Curta 2001: 247–275). Curta je negirao Wernerove zaključke o centrima proizvodnje fibula i njihovoj vezanosti uz Slavene. U isto vrijeme smatrao je da su Slaveni na donjem Dunavu po uzoru na fibule iz Mazurije i s Krima, izrađivali nove jednostavnije serije srodnih fibula. One su postale osobito popularne jer su imale simboličko značenje stvaranja identiteta

zajednica (slavenskih) koje su odabrale te fibule i prihvatile ih u svojoj nošnji. Mogli bi zaključiti, kao Florin Curta, da fibule koje nisu bile slavenske postaju slavenske i to objašnjava njihovu koncentraciju na slavenskim naseobinskim prostorima. Riječ je o svojevršnom obrtanju izvorne teze o porijeklu slavenskih fibula, bez koje bi navedeno razmišljanje vjerojatno bilo nemoguće. Ono je posve u duhu autorove osnovne teze o Slavenima koji „postaju“ Slaveni u očima bizantskih pisaca. U slučaju fibula Slavenima je dodijeljena pozitivnija, aktivnija uloga. Naime, čini se da fibule „postaju“ slavenske u očima Slavena, a ne možda njihovih suvremenika koji bi fibule proglasili slavenskima. Sami Slaveni biraju već ranije oblikovane forme fibula za izraze svog identiteta i one tako „postaju“ slavenske.

Kako su u većem broju slučajeva fibule pronađene zajedno sa zvjezdolikim naušnicama, otuda proizlazi relevantnost navedene problematike i za proučavanje čađavičkog grobnog nalaza koji nije sadržavao fibule, ali je po svom inventaru ubrojiv u tzv. martinovski krug nalaza kojem pripadaju i lučne fibule. Za nalaze martinovskog tipa poput čađavičkih jezičaca, kopče i ukrasnog okova, navodi se da imaju izražen „internacionalni“ karakter. Oni se pripisuju bizantskim radionicama, što je u analizi pojedinih predmeta iz Čađavice predočeno i u ovome radu. Fibule, pak, teško mogu pripadati bizantskim radionicama, one su, kao i brojne druge serije fibula seobe naroda, vezane uz lokalne, „barbarske“ radionice. Ukoliko je prihvatljivo pripisivanje većeg broja nalaza Wernerovih lučnih fibula Slavenima, združeni nalazi tih fibula sa zvjezdolikim naušnicama, upućivali bi i na čestu vezanost zvjezdolikih naušnica sa slavenskim nositeljima. I u starijoj i u novijoj literaturi daju se interpretacije pojave zvjezdolikih naušnica u grobovima u Karpatskoj kotlini. Autori su uglavnom suglasni o njihovom porijeklu u bizantskim radionicama koje su izrađivale luksuzne primjerke koji su predstavljali prototipove za jednostavnije lijevane inačice izrađivane u lokalnim radionicama (Sós, Salamon 1995: 43–45). Zvjezdolike naušnice se, uz još nekoliko nakitnih oblika, najčešće smatraju tipično slavenskim obilježjima, te se ukazuje na njihovu široku rasprostranjenost na prostorima naseljenim Slavenima. U tom kontekstu upravo zvjezdolike naušnice najviše upućuju na slavensku pripadnost čađavičkog nalaza.

Raskošni zlatni predmeti iz Požeškog Brestovca nedavno su monografski iscrpno obrađeni (Bühler 2014). Autorica monografije već je nešto ranije objavila neke rezultate svog istraživanja brestovačkih predmeta (Bühler 2010: 213–234). Prije toga nalazi su bili kataloški obrađeni 2000. g. u sklopu projekta Hrvati i Karolinzi (Bernhard-Walcher 2000: 98–99). Ranija kataloška obrada sačuvanih nalaza objavljena je u Katalogu antičke zbirke bečkoga muzeja (Noll 1958: 78–79). Budući da postoji nova iscrpna monografija, osvrst na nalaz iz Požeškog Brestovca ovdje neće uključiti prikaz povijesti istraživanja kao što je to u prethodnim retcima dano za nalaz iz Čađavice. Poznato je, međutim, da je o nalazu iz Požeškog Brestovca u hrvatskoj arheološkoj literaturi pisano vrlo sažeto i načelno, tako da nedostaju opsežnije studije. O vrednovanju nalaza ovdje izdvajamo nekoliko novijih osvrta.

Željko Tomičić (Tomičić 2000; 2010: 105–107) u vezi s Brestovcem spominje postojanje vjerojatno više grobova iz kojih potječu do danas sačuvani predmeti nakita i nošnje datirani u kasno 8. ili ranije 9. st. Predmeti se, s obzirom na kulturnu pripadnost, povezuju s avarskim, karolinškim i bizantskim kulturnim krugom. Kao nosioci kulturno raznorodnih predmeta navedeni su Slaveni odnosno vladajući sloj lokalne gentilne zajednice.

Vladimir Sokol dao je bitno drugačiju interpretaciju brestovačkih nalaza (Sokol 2006: 199–203). Po njegovom mišljenju zlatni nalazi predstavljaju ratni plijen čiji se vlasnik može prepoznati u nosiocu karolinškog jezičca. U vezi s porijeklom zlatnih nalaza ističe prihvatljivost stare teze o starobugarskim predmetima. Međutim, V. Sokol odbacuje bugarsku prisutnost u Požeškoj kotlini tijekom njihove ekspanzije u prvoj pol. 9. st., i smješta ih istočnije, na područje Srijema.

Maja Petrincec istaknula je značenje Brestovca u kontekstu proučavanja srodnih nalaza iz kraja 8. i prve pol. 9. st. Pri tome se Brestovac jasno povezuje s nalazima iz Blatnice i Nagyszentmiklósa. Unatoč nejasnim okolnostima nalaza, smatra da je riječ o predmetima iz grobova na što upućuju podaci o otkupu zlatnih predmeta i karakter samih predmeta (Petrincec 2009: 142–143, 155).

U vezi s karakterom nalaza u Požeškom Brestovcu, u literaturi je prevladavalo mišljenje o grobnim nalazima. Čini se, na temelju novih arhivskih podataka što su objavljeni u novoj monografiji, da se to mišljenje danas može prihvatiti s većom sigurnošću. U novoj monografiji predočeni su i komentirani arhivski izvori vezani uz Brestovac (Prohászka 2014: 3–20). Na početku, potvrđeno je najraširenije mišljenje da nalazi potječu iz nekoliko grobova. Na to upućuju sačuvani arhivski podaci vezani uz otkriće nalaza početkom 19. st. (1820. g.). Posebno je važan podatak da je nešto kasnije, na istom lokalitetu, otkriven novi grobni nalaz. To bi zaista potvrđivalo da je riječ o jednom manjem groblju. Novi grob otkriven je slučajno 1826. g. stotinjak koraka dalje od prethodnog nalaza. Prema sačuvanim arhivskim podacima tu su ponovo pronađeni zlatni predmeti (zlatne naušnice, dugmad, zlatnik, prsten s križem) uz željezno koplje (vjerojatnije mač) te skelet pokojnika. Kako se spominju i željezni čavli, vjerojatno je riječ o grobu u drvenom lijesu. Predmete je preuzeo vlasnik posjeda Emericus Nagy i zatim im se gubi trag. Jasno je da je na lokalitetu bilo više grobova, a sačuvani predmeti iz prvog nalaza iz 1820. g.

dopuštaju da ih se poveže s nekoliko odijeljenih grobova. Kako do sada nisu bili objavljeni svi sačuvani arhivski dokumenti i podaci vezani uz brestovačke nalaze, objava tih dokumenata omogućava zaključak da su sačuvani zlatni predmeti pripadali grobovima, a ne možda ostavi ili ratnom plijenu, kako se također pretpostavljalo. U dokumentima o nalazu iz 1820. g. navodi se uz pronađene predmete i podatak o ulomcima ljudske lubanje. To jasno govori o grobnom ili grobnim nalazima.

Prema podacima u arhivskim dokumentima, bečki muzej nije otkupio sve poslane predmete iz Brestovca, nego ih je nekoliko vraćeno u Mađarsku. Ti se predmeti danas više ne mogu identificirati, a moguće je da se nalaze u depou Narodnog muzeja. Riječ je o četiri zlatna ringa (prstena, karike). Inventarna knjiga muzeja započinje tek s god. 1847. Zato je identifikacija ranije pohranjenih predmeta nemoguća.

Sl. 14 Sačuvani predmeti iz Požeškog Brestovca (preuzeto iz: Milošević 2000: 98)

Nalaz iz Brestovca danas je nepotpun, jer je osim nekoliko predmeta koji su vraćeni u Mađarsku, još određeni broj nalaza nestao odmah po otkriću u Brestovcu. Navodi se, naime, da je nekoliko različitih predmeta bilo prodano. Sve to govori o barem nekoliko grobova u Brestovcu.

Prema posljednjim kataloškim objavama iz Brestovca su sačuvani sljedeći predmeti: zlatna kopča, zlatni glavni jezičac, dva zlatna manja (sporedna) jezičca, srebrni jezičac, okrugla zlatna pločica, zlatna grozdolika naušnica, zlatni prsten s trokutastom pločicom, zlatni prsten s ovalnom pločicom, zlatni prsten ili fragment pojasnog okova, dva zlatna kugličasta privjeska (sl. 14). Zahvaljujući suvremenim analizama sastava metala, jedini predmet koji nije izrađen od zlata, određen je kao srebrni. Riječ je o karolinškom jezičcu sa završetkom u obliku pupoljka. Taj predmet je u prethodnim objavama određivan kao željezni. Međutim, analiza je pokazala da u sastavu prevladava srebro (82 %), tako da među sačuvanim nalazima iz Brestovca nema željeznih predmeta. O nekim razlikama u kataloškom opisu predmeta iz različitih objava ovdje neće biti riječi. Iako zanimljive, one ne mijenjaju načelne spoznaje o načinu izrade predmeta.

Zlatna pojasna kopča i zlatni jezičci ukrašeni su bogatim ornamentalnim motivima. Tim motivima u monografiji B. Bühler posvećena je najveća pažnja. Limeni okov kopče ukrašen je iskucavanjem i cizeliranjem te punciranjem i nalemljenom perlantom žicom. Na sredini lica nalazi se glavno polje unutar kojega su iskucani i cizelirani motivi. Oko glavnoga polja teče specifičan rubni motiv koji se sastoji od povezanih, učvorenih parova voluta. Ti parovi voluta nazivaju se štapičastim viticama (Stäbchenrankenzer). Po dvije volute (vitice) povezane su središnjim polukružnim prstenom – čvorom. Isti motivi nalaze se i na glavnom jezičcu, koji je izrađen od zlatnoga lima i perlante i filigranske žice. Kod jezičca se triput ponavlja središnji motiv bikoničnog simbola okruženog kapljicaštim listićima. Bikonični je motiv na jezičcu jasno oblikovan poput vaze, kantharosa. Oko središnjeg polja, kao i na pojasnoj kopči, teče motiv štapičastih vitica. Dva mala sporedna jezičca identično su izrađeni i ukrašeni. Izrađeni su od zlatnog lima i aplicirane žice i imaju iskucane i cizelirane ornamente i čeliju za uložak kamena na prednjoj strani.

Od navedenih motiva posebno su zanimljivi floralno-geometrijski motivi na pojasnoj kopči i glavnom jezičcu. U monografiji B. Bühler osobito je istaknut rubni motiv opisan kao ukras štapičastih vitica (Bühler 2014: *passim*). Taj motiv povezanog para voluta pojavljuje se na metalnim predmetima završnog avarskog razdoblja. Kao primjeri se navode lijevani jezičac iz Mikulčica, limeni zlatni jezičac iz Mátészalke, lijevani jezičac iz Blatnice i drugi nalazi iz različitih područja koja uglavnom pripadaju avarskom, slavenskom i bugarskom naseobinskom prostoru. Vezano uz pojavu motiva u Blatnici, zanimljivo je da se pojavljuje samo na jednom predmetu unutar tog važnog skupnog nalaza, na većem lijevanom jezičcu. B. Bühler u svojim analizama ističe vezu između navedenog lijevanog jezičca iz Blatnice, posuda iz Nagyszentmiklósa i dijelova pojasne garniture iz Brestovca, koje sve povezuje isti specifični ornament (Bühler 2014: 73–77). Nesumnjivo se nalazi iz Brestovca, kako je to istaknuto i u hrvatskoj arheološkoj literaturi, povezuju s nalazima stila Blatnica. Taj je stil u Hrvatskoj inače zastupljen nizom nalaza metalnih predmeta s karakterističnim vegetabilnim motivima na punciranoj podlozi, kakvi se ne pojavljuju u Brestovcu (Simoni 1986: 217–228). S druge strane, za blatnički stil također karakterističan motiv štapičastih vitica, u Hrvatskoj je prisutan samo u Brestovcu. Podudarnost glavnog ornamentalnog motiva na brestovačkom jezičcu i kopči s istovjetnim motivom na lijevanom jezičcu iz Blatnice i na posudama iz Nagyszentmiklósa, upućuje na pripadnost istome kulturnom krugu navedenih nalaza. Bez obzira na moguće različite etničke nosioce, vidljiva je zajednička podloga i ishodište različitim nalazima, te je o tome u monografiji B. Bühler ponajviše riječ.

Čini se da su zlatni dijelovi pojasne garniture iz Požeškog Brestovca jedini nalazi iz Hrvatske s navedenim motivom. Za kasnoavarsko razdoblje osobito je karakterističan floralno-geometrijski motiv ljljana, koji je široko rasprostranjen u kasnoantičkoj i bizantskoj umjetnosti. Motiv štapičastih vitica važan za određenje radioničkog porijekla nalaza iz Brestovca, mnogo je rjeđi. Ipak, autorica navodi da je motiv štapičastih vitica prisutan na djelima mediteranske umjetnosti od 4. do 9. st. Primjeri su bjelokosni radovi iz kasne antike na kojima se nalazi vrlo srodan ornamentalni motiv. Pojedinačni primjer predstavlja pojava motiva na jednoj lunulastoj zlatnoj naušnici iz 7. st. što se čuva u Kölnu. U tome bi se mogao vidjeti jasan bizantski prototip za motiv na predmetima iz 8. st. koji se smatraju kasnoavarskim izrađevinama. Ne samo porijeklo motiva, nego i sofisticirana tehnika izrade pojasne garniture iz Brestovca, upućuje na njezinu vezanost uz bizantske radionice.

Između nalaza na kojima se pojavljuje motiv štapičastih vitica posebno mjesto imaju posude iz Nagyszentmiklósa – motiv je, naime, prisutan na nekoliko dragocjenih zlatnih posuda, te to predstavlja najveću koncentraciju pojave analiziranog motiva na nekom arheološkom lokalitetu. Iako je o tom posebno važnom ranosrednjovjekovnom blagu napisano mnoštvo studija, mnoga pitanja, pa i ona osnovna o vremenu izrade, vremenu pohrane i radioničkom porijeklu, nisu u potpunosti riješena odnosno i dalje postoji ili je sve donedavno postojalo više mogućih odgovora (Bálint 1989: 187–192). Sigurno je da se posude mogu grupirati u pojedine skupine, na temelju radioničkih karakteristika izrade, natpisa, dekorativnih motiva. Ovdje bi, zbog komparacije s brestovačkim predmetima, bilo zanimljivo usporediti kako se datiraju posude iz Nagyszentmiklósa s istovrsnim motivom štapičastih vitica. Te posude su, od svih pronađenih analogija za navedeni motiv, možda najznačajnije. Možda bi upravo to trebalo istaknuti kao zaključak proučavanju motiva na brestovačkoj pojasnoj garnituri. Motiv štapičastih vitica pojavljuje se, unutar bogatog ornamentalnog repertoara, na 7 posuda blaga Nagyszentmiklós. Ta skupina posuda datirana je u 2. ili 3. trećinu 8. st. (Bühler 2014: T. 25–27). Na nekim posudama ornamenti su izvedeni na punciranoj pozadini. Ako se navedena skupina posuda iz blaga Nagyszentmiklós datira pred kraj 8. st., to posve odgovara uobičajenim datacijama većine predmeta iz brestovačkog nalaza. U monografiji B. Bühler predočeni su i rezultati usporedne analize tehnike izrade motiva. Mikroskopska analiza pokazala je da postoji znatna podudarnost u izradi motiva, o kojoj govore tragovi obrade određenim alatima odnosno instrumentima, između nekih posuda (manje kvalitetnih) i dijelova pojasne garniture iz Brestovca (Bühler 2014: 159–161, 201). Sve to govori u prilog istom radioničkom krugu, koji je nesumnjivo povezan uz Bizant i koji se može smjestiti unutar rubnoga bizantskog područja. Uz te rubne bizantske radionice treba vezati i druge nalaze metalnih predmeta ukrašenih istim motivom te je analogija s blagom Nagyszentmiklós samo

jedna od analiziranih usporedbi u novoobjavljenoj monografiji. Treba ipak, unatoč brojnim analogijama, spomenuti originalnost brestovačkih dijelova pojasne garniture. Opsežna analiza analognih djela pokazala je da je ukrašavanje glavnog jezičca i pojasne kopče iz Brestovca, u cjelini, u spoju svih detalja, jedinstven rad bez potpune analogije. Jedinstvenost je omogućena tehnikom izrade – riječ je o individualnom radu (iskucavanje sa cizeliranjem i punciranjem) koji se razlikuje od izrade masovno proizvođenih predmeta.

Konačni odgovor na neka pitanja vezana uz brestovačke nalaze, posebno na pitanje o nosiocima dragocjenih predmeta iz Brestovca, još uvijek se ne može ponuditi. U okvirima nove monografije B. Bühler učinjen je znatan korak u sagledavanju tehnika korištenih pri izradi brestovačkih predmeta, detaljno su obrađene radioničke karakteristike i analizirana srodna djela s vrlo širokog prostora. Zahvaljujući tako zorno predočenim srodnim djelima i detaljnoj studiji svih detalja oblikovanja i ukrašavanja predmeta iz Brestovca, te predmete danas možemo promatrati u novome svjetlu. Već pronađene analogije možda dopuštaju i daljnje zaključke, na kojima možemo biti zahvalni autorici monografije. Koliko god je ona suzdržana u pogledu mogućnosti isticanja etničke pripadnosti nosilaca bogatih zlatnih nalaza na rubnim bizantskim područjima, i koliko god bi na prvo mjesto dolazili Avari (s obzirom na zastupljenost motiva štapičastih vitica u jednostavnom avarskom materijalu druge pol. 8. st.), analogije s bugarskog naseobinskog područja i iz njegove šire okolice mogle bi osnažiti staru tezu o bugarskom porijeklu nalaza iz Požeškog Brestovca (Noll 1958: 78–79).⁴ Dok je ranije o tom porijeklu ponajviše govorio zlatni prsten s natpisom IYI (znakovi odgovaraju grčkim slovima iota i ypsilon, ali značenje natpisa nije jednoznačno protumačeno), koji je široko rasprostranjen u Bugarskoj od 8. do 10. st. na različitim spomenicima kao što su cigle, grobne ploče, keramika, brončani amuleti i prstenje, sada se mogu pridružiti i paralele za ornamentiku na dijelovima zlatne pojasne garniture. Jedna bi se činjenica ovdje mogla istaknuti. Iako ima i drugih primjera zlatnih predmeta ukrašenih ornamentima koji odgovaraju onima na brestovačkoj kopči i pojasnom jezičcu, jedino iz Brestovca potječu dva predmeta, a još ih je više sačuvano iz Nagyszentmiklósa (7 posuda). Sličnosti u načinu izrade predmeta iz Brestovca i Nagyszentmiklósa govore o mogućoj izradi u istoj radionici. Na području današnje Bugarske ima zlatnih nalaza s identičnom ornamentikom (lijevani prsten iz Mătnice), a pored brojnih nalaza s natpisom IYI sličnošću s brestovačkim prstenom posebno se ističe brončani prsten iz mjesta Mirovci (Bühler 2014: T. 69, 71). Sve ove podudarnosti upućuju na mogućnost donošenja dijela brestovačkih predmeta od strane bugarskih pridošlica u panonski prostor tijekom prve pol. 9. st. (Ančić 2000: 84). Ukoliko prihvatimo Sokolovo ograničenje bugarske prisutnosti istočnije od Požeške kotline, nalazi su i na neki drugi način, kao ratni plijen, trgovinom ili ženidbenim vezama, mogli dospjeti u Požeški Brestovac.

Vezano uz ostale sačuvane predmete iz Brestovca, čini se da bi zlatnu grozdoliku naušnicu trebalo staviti u širi prostorni kontekst nego što je to učinjeno u novoj monografiji. U interpretaciji naušnice zanemarena je problematika bizantskih grozdolikih naušnica iz 8. i 9. st. iz Dalmacije. Bizantske grozdolike naušnice iz Dalmacije predstavljaju vrlo bliske analogije za naušnicu iz Požeškog Brestovca, pa bi tu naušnicu, i zbog prostorne blizine Dalmaciji i zbog drugih vrlo izraženih bizantskih komponenti o kojima je prethodno bilo riječi, trebalo promatrati u širem kontekstu bizantske radioničke produkcije. Zanemarivanje te problematike vjerojatno proizlazi iz nepoznavanja novije hrvatske literature, u kojoj i naušnica iz Požeškog Brestovca ima svoje mjesto. Ovdje upućujemo samo na najnoviju hrvatsku literaturu, na podatke iz dviju sinteza o starohrvatskim grobljima i iz monografija o dva posebno značajna groblja na području sjeverne Dalmacije.

M. Petrincec u potpoglavlju o naušnicama grozdolikog tipa na području ranosrednjovjekovne Hrvatske analizira i srodne primjerke izvan užeg hrvatskog teritorija (Petrincec 2009: 124–128). Naušnica iz Požeškog Brestovca prostorno je najbliža zabilježena filigranska grozdolika naušnica, vrlo srodna onima iz Dalmacije. Cijeli kontekst brestovačkih nalaza upućuje na kraj 8. ili početak 9. st. kao na najvjerojatniju dataciju za naušnicu iz Požeškog Brestovca.

V. Sokol se na više mjesta u svojoj knjizi osvrnuo na filigranske naušnice grozdolikog tipa (Sokol 2006: 105–106, 123–124, 199–204, ...). Svrstao ih je u 4. skupinu naušnica koju stavlja u I. horizont ukapanja na hrvatskim srednjovjekovnim grobljima. Naušnica iz Požeškog Brestovca pripadala bi razvijenijem tipu grozdolikih naušnica s datacijom u prvu pol. odnosno sredinu 9. st.

U monografijama o ranosrednjovjekovnim grobljima na Ždrijacu i na Maklinovu brdu, Janko Belošević dao je opširniju analizu pojave grozdolikih naušnica na tim grobljima i u širem kontekstu njihova javljanja u Dalmaciji (Belošević 2007: 253–259; 2010: 75–78). Upravo su grozdolike filigranske naušnice od plemenitih metala vrlo istaknuti oblik naušnica na starohrvatskim grobljima ranog horizonta. J. Belošević ih smatra uvozom iz bizantskih radionica i datira od druge pol. 8. do sredine 9. st. Dalmatinski primjerci ne mogu se izvoditi iz sličnih oblika grozdolikih naušnica u Panoniji i Velikomoravskoj državi, budući da u većem broju kronološki prethode naušnicama iz sjevernijih krajeva.

4 Za bugarsku tezu posebno je važno djelo N. Mavrodinova, *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós* iz 1943. g. O nosiocima blaga Nagyszentmiklós danas su dominantna dva mišljenja odnosno teze, bugarska i avarska.

Za točno sagledavanje eventualnih veza između nakitnih oblika u Hrvatskoj i Panoniji i srednjoj Europi, potrebno je svakako precizno datiranje svih nalaza, a o takvim nastojanjima svjedoče noviji radovi kako u hrvatskoj tako i u stranoj literaturi.

Navedena mišljenja ukazuju na opravdanost datacije brestovačke naušnice u prvu pol. 9. st. Ona u sjevernohrvatskom prostoru svakako nije jedini primjerak ranosrednjovjekovnih grozdolikih naušnica tzv. predbjelobrdskeg horizonta, o čemu svjedoče novootkrivene naušnice s Lobora koje su vremenski bliske, ali lijevane (Filipec 2010: 54–55). U dugogodišnjim istraživanjima u Loboru pod vodstvom Krešimira Filipca, otkriveni su mnogobrojni značajni nalazi koji su obogatili spoznaje o sjevernoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku, te su i veze između tog područja i šireg susjedstva znatno jasnije i sadržajnije nego prije istraživanja.

Što se tiče datiranja svih predmeta iz Požeškog Brestovca, jasno je da oni pripadaju razdoblju od kraja 8. do sredine 9. st. U kraj 8. st. mogla bi se staviti izrada pojase garniture i karolinškog srebrnog jezičca. Ostali predmeti mogli su biti izrađeni i kasnije, tijekom prve pol. ili sredinom 9. st. Kako točne okolnosti njihova nalaza odnosno pripadnost određenim grobnim cjelinama nisu poznate, možemo samo pretpostaviti da su predmeti u grobove stavljani kroz duži period od nekoliko desetljeća.

Za oba nalaza, iz Čađavice i Brestovca, mogu se navesti neke zajedničke karakteristike: predmeti iz obaju nalaza su načelno proizvodi bizantskih radionica i imaju internacionalni karakter koji otežava precizniju atribuciju određenim nosiocima. Ipak, datiranje obaju nalaza koje je prilično precizno i povijesna slika vremena govore u prilog određenim nosiocima. Isto tako pojedini predmeti u nalazima govore o određenim nosiocima. U čađavičkom nalazu to su predmeti martinovskog tipa, zvjezdolike naušnice i eventualni pontski mač o kojem su svjedočili očevici nalaza. U brestovačkom nalazu to je prsten s bugarskim natpisom. Visoki status pokopanih osoba, paralele s najbogatijim grobovima i ostavama iz istoga vremenskog horizonta (Malaja Perešćepina, Nagyszentmiklós), upućuju na pripadnike elite novih zajednica koje su naselile panonski prostor. Na početku 7. st. treba svakako računati s novodoseljenim Slavenima iz istočnih europskih područja. Stare teze o antskom grobnom nalazu, koje se ponavljaju i u novijoj hrvatskoj literaturi, ne moraju stoga biti odbačene. One ostaju na razini prihvatljive hipoteze, dok ih zaključci novijih istraživanja slavenskih i drugih nalaza u Ukrajini, jugoistočnoj i srednjoj Europi, ne osnaže ili pokažu njihovu neodrživost. Isto tako, stare teze o brestovačkom nalazu kao pokazatelju bugarske prisutnosti, imaju i danas svoje opravdanje. Naime, istraživanje radioničke pripadnosti brestovačkih predmeta ukazalo je na njihovu pripadnost rubnim bizantskim područjima, pa tako i na etnički heterogeno stanovništvo tih područja kao na najvjerojatnije nosioce.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Alföldi, A. 1934, Zur historischen Bestimmung der Avarenfunde, *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, IX, 285–307.
- Ančić, M. 2000, U osvjetlovanje novog doba, Karolinško carstvo i njegov jugoistočni obod, in: *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela*, 70–103.
- Bálint, Cs. 1989, *Die Archäologie der Steppe*, Wien-Köln.
- Belošević, J. 2007, *Starohrvatsko groblje na Ždrijacu u Ninu*, Zadar.
- Belošević, J. 2010, *Starohrvatsko groblje na Maklinovu brdu u selu Kašiću kod Zadra*, Split.
- Bernhard-Walcher, A. 2000, II.26. Požeški Brestovac, in: *Hrvati i Karolinzi, Katalog*, 98–99.
- Bosselmann, A. 1998, 314 Zwei Armreifen, in: *Rom und Byzanz, Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, München, 214–215.
- Bühler, B. 2010, Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftsmanship Outside the Byzantine Empire (6th to 9th Centuries AD), in: *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter*, Daim, F., Drauschke J. (eds.), Teil I, Mainz, 213–234.
- Bühler, B. 2014, *Der „Schatz“ von Brestovac, Kroatien. Seine kulturellen Beziehungen und technologischen Aspekte*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 85, Mainz.
- Curta, F. 2001, *The Making of the Slavs, History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700*, Cambridge.
- Čilinska, Z. 1975, Frauenschmuck aus dem 7.–8. Jahrhundert im Karpatenbecken, *Slovenska Archeologia*, XXIII–1, 63–96.
- Demo, Ž. 2014, *Zlato i srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*, Zagreb.
- Dimitrijević, S. 1957, Četiri groba iz novootkrivene slavonske nekropole u Otoku kod Vinkovaca (s posebnim osvrtom na naušnice lunulasto-zvezdolikog tipa), *Opuscula Archaeologica*, 2, 21–38.
- Fettich, N. 1942, Der Fund von Čađavica, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, XXII– XIII, 55–61, T. III–V.
- Fettich, N. 1951, *Studien zur Geschichte der späthunnschen Metalkunst*, *Archaeologia Hungarica* XXXI, Budapest.
- Filipec, K. 2010, Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, 37, 51–59.
- Garam, É. 2001, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*, *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5, Budapest.
- Ioniță, I. 2003, Penkovka Kultur, in: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Berlin-New York, 553–558.
- Jarak, M. 2006, Smjernice u razvoju srednjovjekovne arheologije u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica*, 30, 183–224.
- Karaman, Lj. 1940, Iskopine društva „Bihaća“ u Mravinčima i starohrvatska groblja, *Rad JAZU*, 286, 1–44.
- Kiss, A. 1977, *Avar Cemeteries in County Baranya*, Budapest.
- Kovačević, J. 1961, O tamgama iz Caričinog Grada i Sonte, *Starinar*, XII, 1–9.
- Milošević, A. 2000, Karolinški utjecaji u Hrvatskoj kneževini u svjetlu arheoloških nalaza, in: *Hrvati i Karolinzi, Rasprave i vrela*, Split, 106–139.
- Milošević, A. (ed.), 2000, *Hrvati i Karolinzi, Dio 2: Katalog*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split.
- Nestor, J., Nicolaescu-Plopșor C. S., 1938, Der völkerwanderungszeitliche Schatz Negrescu, *Germania*, 22, 33–41.
- Noll, R. 1958, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien.
- Pekarskaja, Lj., Kidd, D. 1994, *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*, Innsbruck.
- Petrinec, M. 2009, *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*, Split.
- Prohászka, P. 2014, Die Fundgeschichte des Fundes von Brestovac und sein Weg ins kaiserliche und königliche Antikensabinet, in: *Der „Schatz“ von Brestovac, Kroatien*, Mainz, 3–20.
- Radoměrský P. 1953, Byzantské mince z pokladu v Zemianském Vrbovku, *Památky Archeologické*, XLIV, 1, 109–127.
- Rapanić, Ž. 2000, Od grčkih kolonista do franačkih misionara. Povijesno kulturna slika hrvatskoga prostora, in: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, Split, 32–67.
- Simoni, K. 1986, Neobjavljeni okovi i jezičci nakitnog stila Blatnica iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 20, 217–228.
- Simoni, K. 1996, 186. Kneževski dvojni grob, in: *Muzeopis*, Zagreb, 128–129.
- Sokol, V. 2006, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb.
- Sós, Á. 1963, Bemerkungen zur Frage des archäologischen Nachlasses der awarenzeitlichen Slawen in Ungarn, *Slavia Antiqua*, 10, 301–329.
- Sós, Á., Salamon Á. 1995, *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries a. d.) at Pókaszepetk*, Budapest.
- Svoboda, B. 1953, Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku, *Památky Archeologické*, XLIV, 1, 33–108.
- Szentpéteri, J. 2002, *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest.
- Ščeglova, O. 1995, Some problems of the research of the „Ant antiquities“ or „Martynovka type“ treasure finds of the Middle Dnieper region, *A Móra Ferenz Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* I, Szeged, 375–397.
- Tomičić, Ž. 2000, Arheološka slika ranoga srednjeg vijeka na prostoru međurječja Drave, Dunava i Save, in: *Hrvati i Karolinzi. Rasprave i vrela*, Split.
- Tomičić, Ž. 2010, Der süden Panoniens in der Karolingerzeit, *Antaeus*, 31–32, 93–112.
- Vagalinski, Lj. 1994, Zur Frage der ethnischen Herkunft der späten Strahlenfibeln (Finger- oder Bügelfibeln) aus dem Donau-Karpaten-Becken (M. 6.–7. Jh.), *Zeitschrift für Archäologie*, 28, 261–305.
- Váňa, Z. 1983, *Die Welt der alten Slawen*, Prag.
- Vinski, Z. 1952, Naušnice zvezdolikog tipa u Arheološkom muzeju u Zagrebu s posebnim obzirom na nosioce srebrnog nakita Čađavica, *Starohrvatska prosvjeta*,

- 2, 29–56.
- Vinski, Z. 1958, O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata, *Opuscula Archaeologica*, 3, 13–67.
- Vinski, Z. 1971, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 5, 47–73.
- Wamser, L., Zahlhaas, G. (eds.), 1998, *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*, München.
- Werner, J. 1950, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, in: *Reinecke Festschrift*, Mainz, 150–172.
- Werner, J. 1984, *Der Grabfund von Malaja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren*, München.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL AND CULTURAL DETERMINATIONS IN THE INTERPRETATION OF EARLY MEDIEVAL GRAVE FINDS FROM ČAĐAVICA AND POŽEŠKI BRESTOVAC

Key words: Čađavica, Požeški Brestovac, grave goods, Byzantium, early Middle Ages, Slavs, Bulgarians.

The article presents an analysis of the workshop origin and datation of the artefacts from two sites in northern Croatia - Čađavica and Požeški Brestovac - containing very rich early medieval grave goods. The author provides a detailed review of the existing literature and interpretations of the grave goods from Čađavica - they are considered within the frame of the recent Croatian and foreign literature. The Brestovac finds, with some exceptions, have not been separately analysed in this article, as they are extensively studied in the new monograph by B. Bühler (2014).

Regarding the workshop origin of the Čađavica finds, their Byzantine provenience has been accepted that is broadly presented in the recent literature - the author especially highlights the book by É. Garam. The author has also considered the so-called Martynovka group of findings into which the Čađavica artefacts have been repeatedly placed in the literature. The Čađavica artefacts most probably originate from two burials. Since the so-called Martynovka culture is not firmly associated with the Slavs (Antes) in the contemporary literature, the author also considers possibility of such an association. The artefacts of an „international“ character might have been worn by the Slavs as well. Historical reasons testify in favour of Slavic determination of the Čađavica finds, especially with regard to their datation to the first half of the 7th century. The Slavs from the eastern European lands were certainly present in Pannonia during that time.

Among other preserved artefacts from Požeški Brestovac, the gold belt buckle and main strap-end are emphasized due to their very interesting ornamental motive (Stäbchenrankenzier). The new monograph by B. Bühler places the highlighted motive in the focus of the investigation while its datation and workshop origin have been worked out. This article accepts the results of B. Bühler while the analysed analogies for the Brestovac ornamentation, i.e. the gold vessels from Nagyszentmiklós, have been specially emphasized. The fact that only in Požeški Brestovac and Nagyszentmiklós the separate motive appears on several gold objects has been seen as an additional reason for the connection between these two sites. The other sites that were analysed in B. Bühler's book provide only single gold objects or artefacts made of other metals. The literature usually associates gold vessels from Nagyszentmiklós with the Avars or Bulgarians. In the case of Požeški Brestovac, a connection with the Bulgarians has been recognised for a long time on the basis of the gold ring with a characteristic inscription. Analogies in the decoration of the gold belt fittings from Brestovac and gold vessels from Nagyszentmiklós might testify in favour of this connection.

PRETHODNA RAZMIŠLJANJA O PRILOZIMA KERAMIČKIH LONACA I NJIHOVOM SADRŽAJU U AVARODOBNIM GROBOVIMA NA LOKALITETU NUŠTAR – DVORAC

Prethodno priopćenje / *Preliminary communication*

Autorica u radu donosi preliminarna razmišljanja o prilozima hrane u keramičkim posudama u kasnoavarodobnim grobovima na lokalitetu Nuštar – Dvorac u istočnoj Hrvatskoj. Budući da su nalazi još uvijek u procesu obrade, izneseni rezultati su tek uvodna razmišljanja i smjernice za daljnja istraživanja. Od ukupno 196 istraženih ukopa u 141 su nađene i keramičke posude, u sedam grobova i po dvije posude, tako da je ukupan broj prikupljenih keramičkih posuda 149. Na osnovu do sada obrađenih posuda predstaviti će se tipovi keramičkih lonaca iz Nuštra te iznijeti prva zapažanja o tehnologiji izrade. Konačna objava uslijedit će nakon što budu provedene analize (barem dijela) sadržaja posuda. Prema rezultatima antropološke analize prikazat će se tko je sve dobivao lonac kao prilog, ima li mjesto polaganja lonca veze sa spolom i dobi pokojnika, te postoje li, osim lonca još neki znakovi prilaganja hrane u grobove. U radu se donose i prva zapažanja o mikroarheobotaničkim rezultatima analize sadržaja dijela posuda.

Ključne riječi: kasnoavarsko groblje, Nuštar, prilog hrane, keramički lonac

UVOD

Iako je od završetka zaštitnog arheološkog istraživanja na avarodobnom groblju na lokalitetu Nuštar – Dvorac prošlo više od dvije godine, obrada i interpretacija nalaza još se uvijek provode. Djelomičan razlog tome leži u činjenici da je materijala jako puno, te je proces restauracije i konzervacije još uvijek u tijeku (Golubić 2013: 201). Dio materijala još se uvijek čuva za analize. S obzirom na druge obaveze, intenzivno se radi i na objavi građe.¹ Stupanj obrade pojedinih nalaza je jako različit, ali ipak dopušta razmišljanja ka definiranju određenih problema, kao što je, na primjer, prilaganje keramičkih posuda u grobove.

NALAZIŠTE I OKOLNOSTI NALAZA

Kasnoavarodobno groblje na lokalitetu Dvorac nalazi se na južnoj periferiji sela Nuštar, sjedišta istoimene općine u Vukovarsko-srijemskoj županiji, na istoku Hrvatske. Ime je dobio po obližnjem kompleksu zgrada koje su činili vlastelinski sklop — dvorac (zadnjeg posjednika) obitelji Khuen-Belasi (Obad Šćitaroci, Obad Šćitaroci 2000: 613). Lokalitet, nepoznat struci do izvođenja građevinskih radova za potrebe gradnje novog nogometnog igrališta, slučajno je otkriven u siječnju 2011. godine (Rapan Papeša 2012: 4). Nakon ishoda potrebnih dozvola zaštitno arheološko istraživanje provedeno je u rujnu i listopadu iste godine sredstvima Ministarstva kulture Republike Hrvatske. Na površini od cca 3500 m² istraženo je 196 grobova, koncentriranih u jugoistočnom dijelu iskopa, u kojima je uglavnom pokopan po jedan pokojnik. Groblje je istraženo unutar gabarita budućeg objekta (nogometnog igrališta) te mu nije definirana južna i istočna granica (Rapan Papeša 2014).

Nalazište se ne ističe u prostoru; smješteno je na lesnoj gredi koja se smjerom istok-zapad pruža paralelno između tokova potoka Ervenice i rijeke Vuke. Moguće je da se nalazi u blizini (na terenu nepotvrđene) rimske ceste koja je od Cibala preko Plandišta (Cerića) vodila do Kornakuma (Sotina) (Iskra-Janošić 2001: 45). Za sada nismo uspjeli odrediti poziciju naselja kojem je groblje pripadalo, iako na terenu postoje indicije da se naselje nalazilo između lokaliteta (groblja) i rijeke Vuke.

¹ U tisku je nekoliko radova vezanih za zaštitno istraživanje i nalaze iz Nuštra, a organizirana je i jedna izložba.

GROBOVI I OPREMA GROBOVA

Grobovi su orijentirani (bez iznimke) u smjeru zapad-istok (glava na zapadu). Istraženo je ukupno prilično pravilnih 10 ukopnih redova, a da nisu uočena preslojavanja grobova. Grobovi su uglavnom pravilna pravokutna oblika, a u velikoj većini grobova uočeni su i ostatci drvenih konstrukcija.

U pravilu, u svakom grobu ukopan je jedan pokojnik, višestrukih je ukopa svega sedam. Pokojnici su u grobove položeni u svojoj odjeći, s nakitom i drugim predmetima koje su koristili za života. Repertoar nalaza tipičan je za kasnoavarsko doba. U grobovima muškaraca nalazili su se dijelovi odjeće (pređice, pojasne garniture), nakit (naušnice, perle ogrlica), oruđe (noževi, kremen, sjekire), oružje (strelice)... U grobovima žena uz dijelove odjeće (pređice, spojke) najviše je nalaza nakita (naušnice, perle ogrlica, narukvice, prstenje) i oruđa (noževi, pršljenci, iglenice)... U grobovima djece nalazi se sličan repertoar. Zajedničko svim dobnim i spolnim skupinama je prilaganje keramičkih posuda i životinjskih kostiju, u pravilu položenih oko nogu pokojnika.

Na osnovu nalaza iz grobova većina ukopa pripada kasnoavarskom razdoblju, a moguće je da nekoliko njih pripada i srednjoavarskom vremenu. Kronološki taj period možemo definirati vremenom od početka 8. do početka 9. stoljeća.

PRILOZI

Najveći dio nalaza u grobovima odnosi se na dijelove nošnje i nakit, te oruđe i oružje (grobni nalazi). Kao priloge u pravom smislu te riječi (Vinski 1989: 9) možemo promatrati nalaze keramičkih posuda i životinjskih kostiju, odnosno priloge hrane. Kod 22 ukopa (11,24 %) nisu nađeni grobni nalazi,² ali 6 od tih ukopa sadrži prilog hrane u obliku životinjske kosti. Grobni nalazi, ali bez priloga lonca, zabilježeni su u 33 ukopa (16,84 %); kod 10 ovih ukopa prilog hrane reflektirao se i nalazima životinjskih kostiju. Keramičke posude nađene su u 141 grobu, što čini 72,45 % svih ukopa. Istovremeno, životinjske kosti nađene su u 105 grobova, što čini 53,57 % svih ukopa. U ukupno 86 grobova nađeni su zajedno i keramički lonac i životinjska kost, što čini 43,88 % svih ukopa. Kod 16 ukopa (8,16 %) prilog hrane jedini je nalaz u grobu, a reflektira se kroz nalaze lonca – 8 od ukopa, uz lonac, imalo je i životinjsku kost (sl. 1). Prilozi hrane, bilo da se radi samo o keramičkom loncu ili samo o životinjskim kostima ili pak o obje vrste nalaza, zabilježeni su u 152 groba (77,57 %).

Posude u grobovima uglavnom su nalažene u području nogu. Za 28 posuda koje u ulomcima potječu iz zapune grobova ne znamo točnu poziciju nalaza; većina ulomaka potječe s područja nogu pokojnika pa možemo pretpostaviti da su i ove posude stajale na pozicijama koje su uobičajene u Nuštru. U donožnim udubljenjima nađeno je 35 posuda; za manji dio njih pretpostavljamo da su u udubljenje spuznule iz rake, a vjerojatnije je da su bile položene na drvenu konstrukciju (krevet) na kojoj je pokojnik sahranjen. Samo jedna posuda nađena je u doglavnom udubljenju. S vanjske lijeve strane zdjelice također je nađena jedna posuda. Na području natkoljenica nađeno je 9 posuda. Na području koljena nađeno je 18 posuda, a na području potkoljenica 26 posuda. Oko stopala nađeno je 25 posuda. Iznimno rijetko posude su smještane u gornjem dijelu tijela pokojnika, a nalažene su na ramenima (2 posude) i laktovima (5 posuda) (sl. 2).

PRELIMINARNA SAZNANJA O KERAMIČKIM POSUDAMA IZ GROBOVA U NUŠTRU

Keramičke posude polagane u grobove prema funkcionalnom obliku pripadaju loncima,³ iako je moguće da se u konačnici ustanovi postojanje još nekoliko funkcionalnih oblika (čaše, zdjelice). Na trenutnom stupnju obrađenosti čini se da ručke imaju samo posebni tipovi lonca koji pripadaju tzv. žutoj keramici.

Lonci iz Nuštra javljaju se u nekoliko tipova: cilindrični lonci s izvučenim ili uvučenim rubom, lonci zaobljena tijela i izvučena ruba, lonci konična tijela s izvučenim ili uvučenim rubom, kruškoliki lonci izvučena ruba, lonci s ručkom. Rubovi lonca najčešće su jednostavno profilirani, zaobljeni ili koso odsječeni. Dna su ravna. Raspon visine posuda kreće se između 8 i 18 cm.

Prema tehnici izrade, lonce iz Nuštra možemo podijeliti u tri osnovne grupe (sl. 3: A–C): lonci rađeni rukom (bez rotirajuće ploče), lonci rađeni na sporom lončarskom kolu (na ručnom lončarskom kolu) i lonci rađeni na brzom lončarskom kolu (na nožnom lončarskom kolu). Kako materijal još uvijek nije u potpunosti obrađen ne možemo reći koja grupa keramike prevladava, iako se prema preliminarnim uvidima u građu čini da prevladavaju lonci rađeni na sporom lončarskom kolu. Ovi lonci ponekad su rađeni rukom i samo dorađeni (dovršeni) na kolu (uglavnom u gornjem dijelu posude), što je

2 U grobovima bez grobnih nalaza zastupljene su sve spolne i dobne skupine, s napomenom da u 8 grobova nema nalaza ljudskih kostiju.

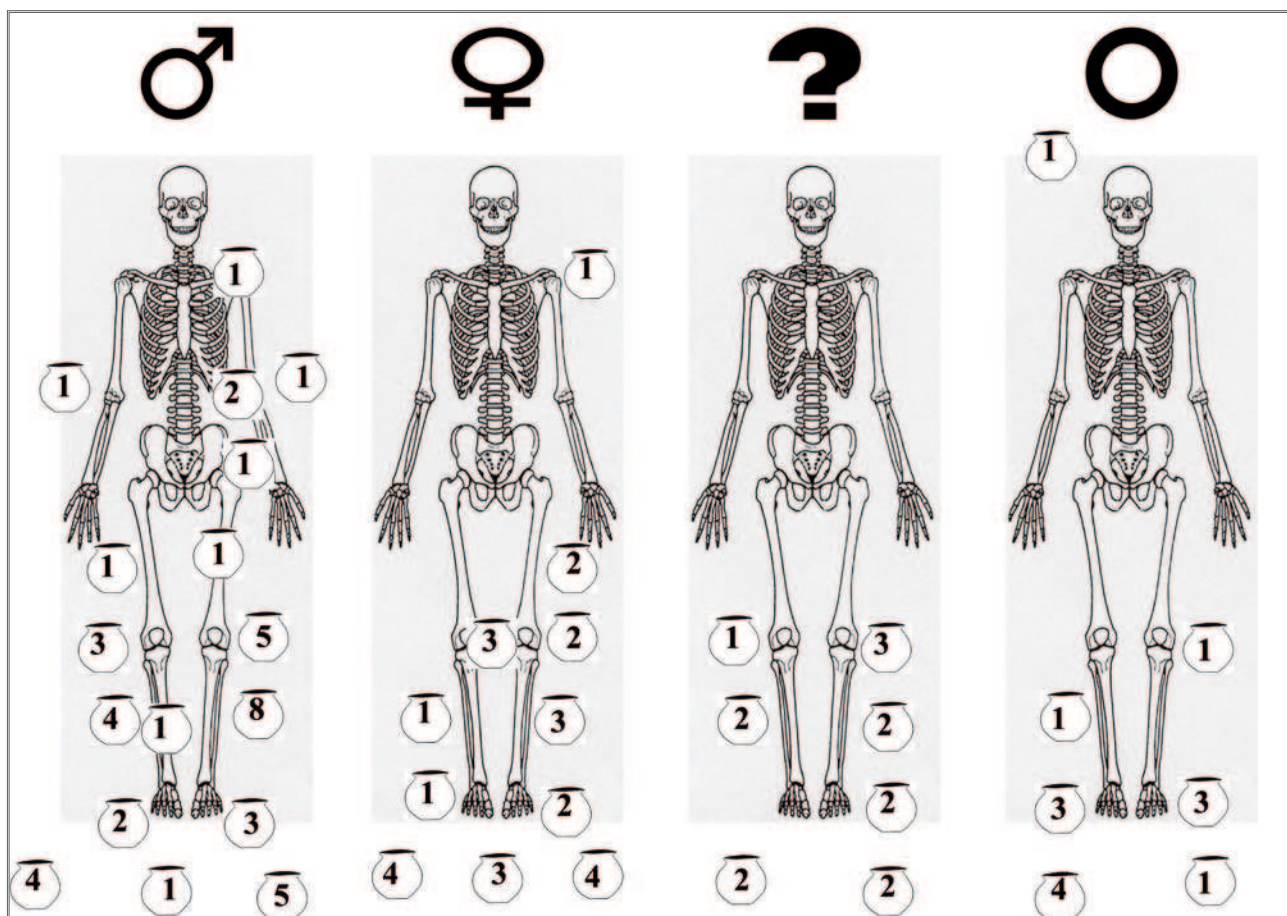
3 Posude kojima je visina veća od širine trbuha ili ramena, odnosno najveće širine.

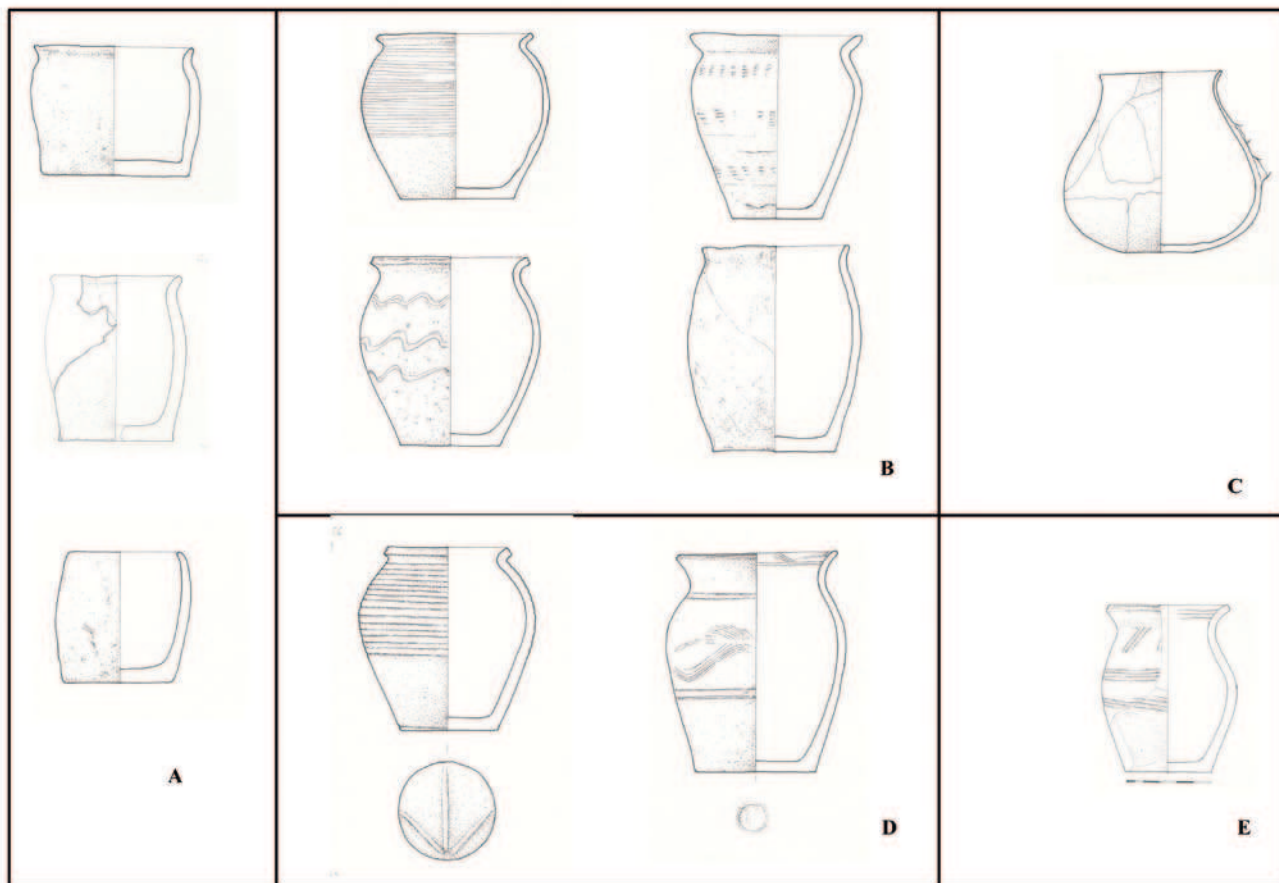
Sl. 1 Plan groblja u Nuštru – prikaz grobova s posudom (autor: A. Rapan Papeša, 2014.)

vidljivo iz asimetrije pojedinih lonaca. Osim u Nuštru u novije vrijeme bilježe se i na nekim lokalitetima u Mađarskoj (Bajkai 2014: 38). Kod lonaca rađenih na lončarskom kolu ponekad se, ali rijetko, na dnu vidi otisak kola. Otisak kola reflektira se kao kružno udubljenje ili kao zvjezdolika (zrakasta) oznaka (sl. 3: D).

Dok je većina rukom rađene keramike neukrašena, dio keramike rađen na lončarskom kolu ukrašavan je valovnicama,

Sl. 2 Položaj posuda u grobovima u odnosu na spol pokojnika (autor: A. Rapan Papeša, 2014.)

Sl. 3 Preliminarna tipološka tablica posuda iz grobova u Nuštru (autor: A. Rapan Papeša, 2014., crteži M. Galić, 2013.)

kotačićem, urezanim vodoravnim i kosim linijama. Ponekad se ukras nalazi i s unutarnje strane oboda (sl. 3: E).

Vanjska i unutarnja boja posuda iz Nuštra ima raspon od svjetlonarančastih, preko tamnonarančastih, oker, svjetlosmeđih, smeđih, tamnosmeđih, sivih do crnih tonova, a nerijetko na istoj posudi nalazimo više nijansi iste ili različite boje (sl. 4, 5).

Sl. 4 Primjer nekoliko restauriranih posuda iz Nuštra (snimio: I. Sokola, 2014.)

Sl. 5 Primjer nekoliko restauriranih posuda iz Nuštra (snimio: I. Sokola, 2014.)

Struktura posuda iz Nuštra također pokriva paletu od jako fine, preko srednje do grube strukture. Uočene su primjese pijeska i/ili sitnih kamenčića. Mineraloško-petrografska ispitivanja za sada nisu provedena.

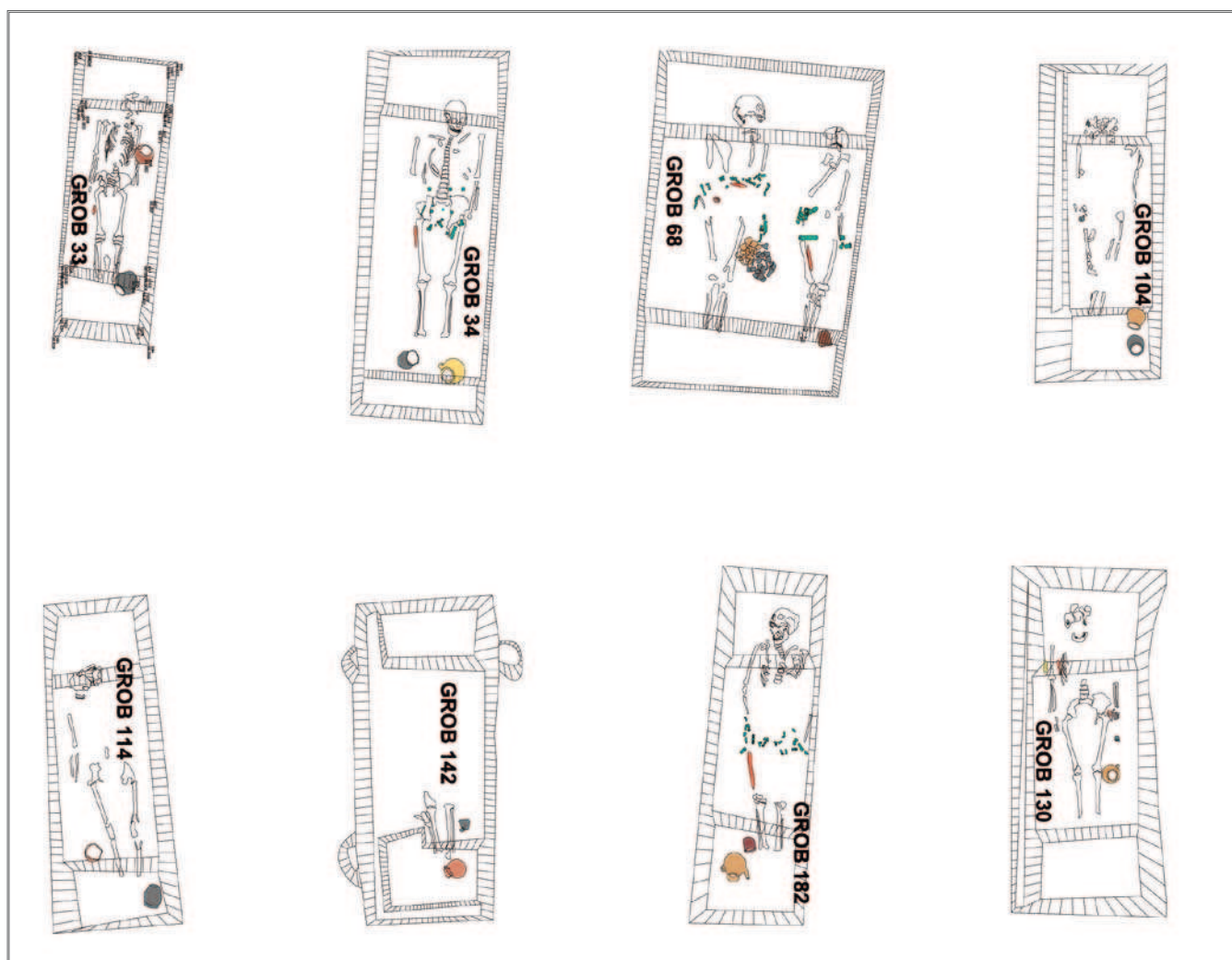
Keramika rađena rukom u avarskim grobovima opisuje se kao „karakteristična grobna keramika“ (Garam 1975: 105), a opisuje se kao posude rađene od nepročišćene gline i loše pečene. U starijoj literaturi ova keramika naziva se „nomadskom“ ili „potiskom“ (Kovačević 1977: 180) i povezuje sa slavenskom prisutnosti u avarodobnim grobljima (Čilinská 1966: 136). Novija pak arheološka literatura, povezivanje određenih tipova s etnikom, sve više odbacuje (Vida 1999: 24–25).

Keramika iz Nuštra rađena rukom neujednačeno je pečena, a paleta zastupljenih boja je iznimno široka i kreće se od oker i žučkastih preko narančastih i smeđih do tamnih nijansi. U strukturi ovih posuda vidljive su krupnije primjese, a sama keramika je iznimno loše kvalitete, krhka i porozna. Stjenke su debele i neujednačene. Preliminarnim pregledima nalaza nisu uočene dekoracije na ovoj keramici.

Keramika rađena na sporom lončarskom kolu odlikuje se izradom od pročišćene gline s finim primjesama te uglavnom kvalitetnim pečenjem. Iako to nije pravilo, ove posude su često ukrašene. U literaturi se ova keramika često naziva „podunavskom“ (Kovačević 1977: 183), no u novije vrijeme se ovaj termin izbjegava (usp. Macháček 1995; Vida 1999: 28).

Kod keramike iz Nuštra rađene na sporom lončarskom kolu uočavamo dvije grupe u tehnici izrade: prva grupa je neujednačeno (mrljasto) pečena, rađena od slabo pročišćene gline i lošije kvalitete. U ovoj grupi, uz sive i smeđe tonove javljaju se i svjetlije boje pečenja: oker, narančasta, svijetlo smeđa. Druga grupa je rađena puno kvalitetnije, od gline s malo primjesa, ujednačeno pečena u tamnosmeđim, sivim i crnim nijansama.

Keramika rađena na brzom lončarskom kolu pripada tzv. žutoj keramici. Na groblju u Nuštru otkriveno je ukupno osam posuda ovog tipa, od toga u sedam grobova žuta je keramika nađena u kombinaciji s drugim posudama dok se samo u jednom grobu pojavljuje samostalno (sl. 6). Dvije posude su ukrašene nepostojanom crnom bojom u biljnim ornamentima.

Sl. 6 Grobovi s dvije posude (autor: A. Rapan Papeša, 2014., crteži: H. Vulić, I. Sokola, 2011.–2012.)

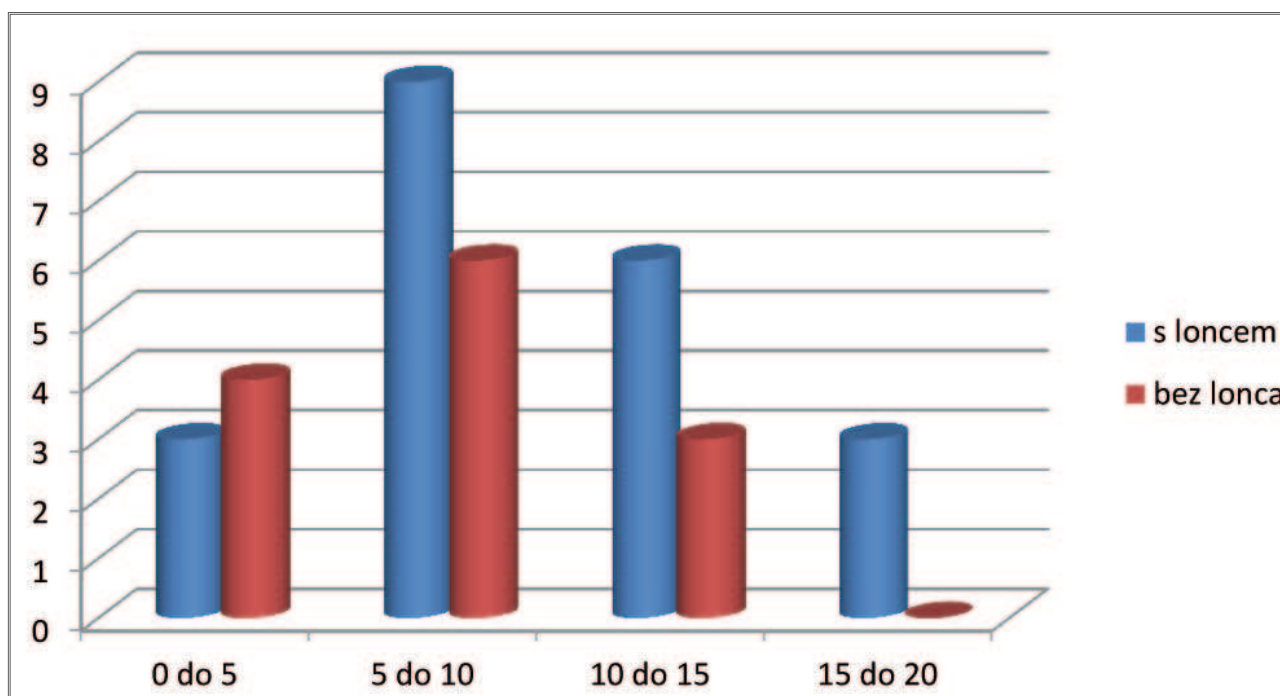
Žuta keramika poseban je tip nalaza koji se pojavljuje diljem Karpatske kotline u kasnoavarodobnim grobovima, a iznimno rijetko i u naseljima. Sam termin je tehnološki (*terminus technicus*) i ustaljen je naziv za ovakve nalaze (Petrova 2006: 315). Prepoznatljivi po svojoj boji, odlikuju se iznimnom kvalitetom izrade, tankim stjenkama, vrlo često su ukrašeni urezanim valovnicama ili bojani crvenom ili crnom bojom (biljnim ili životinjskim motivima). Na osnovi oblika, ova se keramika dijeli u 11 tipova (Bialeková 1967: 6; Garam 1969: 152).

Nalazi keramike iz avarodobnih ukopa u Hrvatskoj do sada nisu sustavno obrađeni. Kako do sada nisu istraživana ni kasnoavarodobna naselja u Hrvatskoj za sada ne možemo usporediti naše nalaze iz grobova s naseobinskom niti grobnom keramikom. Takva usporedba bila bi iznimno značajna za kronološko vrednovanje priloga posuda u grobovima. Stoga smo primorani tražiti paralele dalje u avarskoj državi, a opći zaključak je da su posude iz naselja i iz grobova identične u korištenoj sirovini, tehnikama izrade, oblicima i ukrasima. Jedina razlika je u veličini posuda; u odnosu na posude iz naselja, posude iz grobova su u pravilu manje; s prosječnim volumenom od 0,5 l zadovoljavale su potrebe jedne osobe (Herold 2010: 95).

TKO JE DOBIVAO KERAMIČKE POSUDE ZA PRILOG?

Iz sljedeće (grafičke) analize biti će izuzeti i višestruki ukopi te grobovi s po dvije posude, koji će se obraditi posebno. Za analizu uzeti su samo grobovi kojima se mogao odrediti i spol i dob.

Od ukupno 34 ukopa djece na groblju u Nuštru njih 21 ili 61,77 % sahranjeno je s loncem. U dobi od 0 do 5 godina omjer grobova s loncem i bez lonca je 3 : 4, u dobi od 5 do 10 godina 9 : 6; u dobi od 10 do 15 godina 6 : 3 te u dobi od 15 do 20 godina 3 : 0.

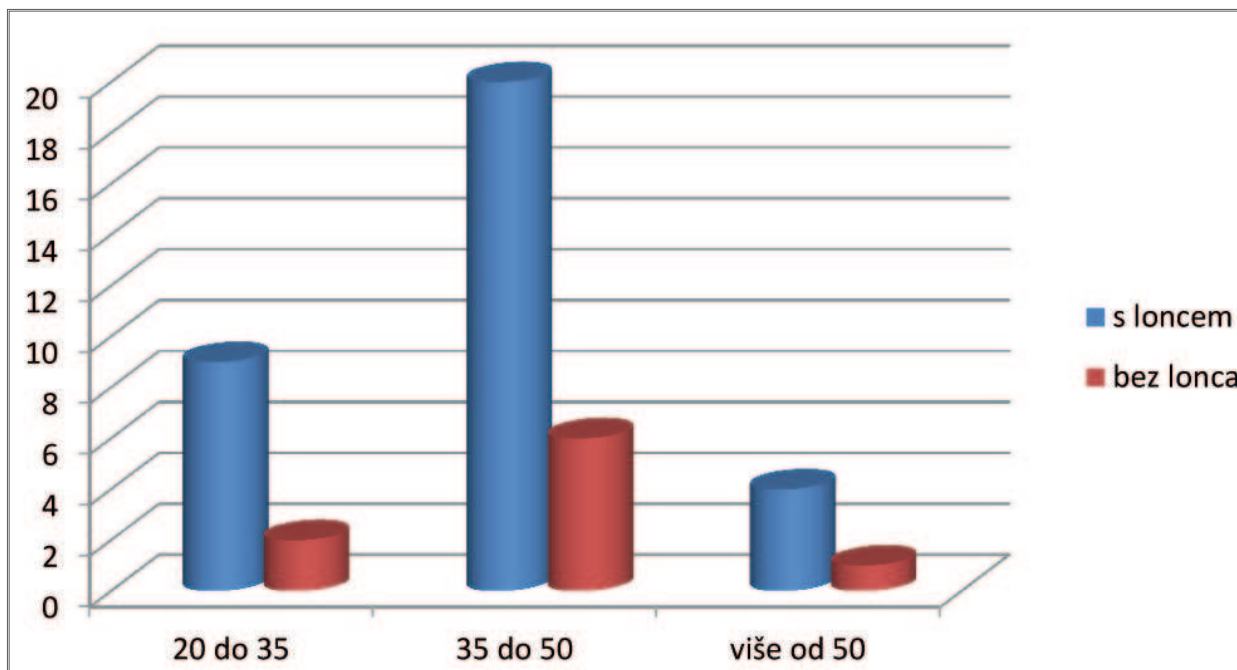

Graf 1 Distribucija posuda u grobovima djece

Kod najmlađe dobne skupine na groblju (0 – 5 g.) lonci su polagani u donožno udubljenje desno, s vanjske strane lijevog skočnog zgloba, dok jedan potječe iz zapune groba. Kod djece u dobi 5 – 10 g. dva lonca potječu iz zapune groba, tri lonca položena su s vanjske strane desnog skočnog zgloba, dva su položena s vanjske strane lijevog stopala, a po jedan u donožno i doglavno udubljenje desno. Kod djece u dobi od 10 do 15 g., četiri lonca potječu iz zapune groba, jedan je položen u donožno udubljenje desno te jedan u donožno udubljenje lijevo. Kod djece u dobi od 15 do 20 g. lonci su polagani s vanjske strane lijevog koljena, u donožno udubljenje desno i s vanjske strane desne potkoljenice. Kao što je vidljivo iz prethodnih podataka, ako izuzmemo lonce koji su u ulomcima pokupljeni iz zapuna grobova,⁴ kod djece se lonci polažu ispod razine koljena. Zabilježena je samo jedna iznimka.

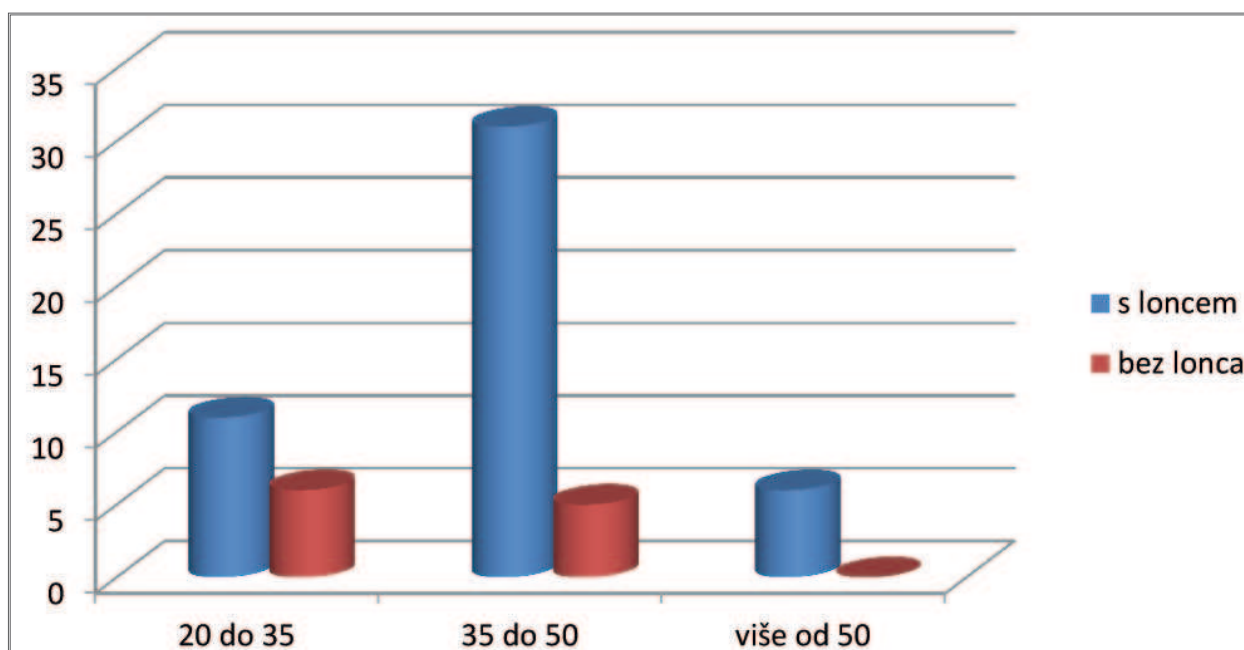
4 Većina ovih ulomaka potječe iz predjela nogu pokojnika, ali nemamo točnu poziciju.

Od ukupno 42 ukopa žena na groblju u Nuštru njih 33 ili 78,57 % sahranjeno je s loncem. U dobi od 20 do 35 g. omjer grobova s loncem i bez lonca je 9 : 2, u dobi 35 – 50 g. 20 : 6, a u dobi 50+ g. 4 : 1.

Graf 2 Distribucija posuda u grobovima žena

Kod žena u dobi od 20 do 35 g., dva lonca nađena su s vanjske strane lijevog stopala, a po jedan na koljenima, s vanjske strane lijeve bedrene kosti, s vanjske strane desne potkoljenice, s vanjske strane lijeve potkoljenice, s desne strane donožnog udubljenja i po sredini donožnog udubljenja. Ženama u dobi od 35 do 50 g. lonci su prilagani na sljedećim pozicijama: pet potječe iz zapune groba, odnosno ne znamo točnu poziciju nalaza, četiri su nađena s lijeve strane donožne niše, dva s desne strane donožne niše, dva s vanjske strane lijevog koljena, dva na koljenima, te po jedan s vanjske strane lijeve potkoljenice, s vanjske strane lijevog stopala, po sredini donožnog udubljenja, s vanjske strane desnog stopala, s vanjske strane lijeve natkoljenice. Ženama starijim od 50 g. lonci su polagani po sredini donožne niše, s desne strane donožne niše, s vanjske strane lijeve potkoljenice i s vanjske strane lijevog ramena.

Graf 3 Distribucija posuda u grobovima muškaraca

Od ukupno 59 muškaraca na groblju u Nuštru, njih 48 ili 81,36 % pokopano je s loncem. U dobi od 20 do 35 g. omjer grobova s loncem i bez lonca je 11 : 6, u dobi 35 – 50 g. 31 : 5, a u dobi 50+ g. 6 : 0.

Muškarcima u dobi od 20 do 35 g. lonci su polagani s vanjske strane lijeve potkoljenice (3), dva su nađena s vanjske strane desnog koljena, dva su nađena s vanjske strane desne potkoljenice, a po jedan na desnoj potkoljenici, s vanjske strane lijevog stopala, s vanjske strane lijevog koljena i u donožnoj niši lijevo. Kod muškaraca u dobi od 25 do 50 g., četiri lonca nađena su s vanjske strane lijeve potkoljenice, također četiri lonca nađena su u donožnoj niši lijevo, tri lonca nađena su s vanjske strane lijevog koljena, tri lonca nađena su s desne strane donožne niše, tri lonca su iz zapune groba, tri lonca nađena su s vanjske strane lijevog stopala, a dva s vanjske strane desnog stopala, dva lonca su nađena s vanjske strane desne potkoljenice, te po jedan na lijevoj potkoljenici, s vanjske strane lijeve zdjelične kosti, s vanjske strane desne potkoljenice, po sredini donožne niše, s vanjske strane desnog koljena, na lijevom ramenu, s unutarnje strane desnog lakta i s vanjske strane desnog lakta. Kod muškaraca starijih od 50 g., dva lonca nađena su s vanjske strane lijeve potkoljenice, a po jedan s unutarnje strane desnog lakta, u donožnoj niši desno, s vanjske strane lijevog lakta, s vanjske strane lijevog koljena.

Što se tiče mjesta nalaza posude u odnosu na pokojnika 35 ih je položeno pokojnicima s desna, a 44 s lijeva. I kod ukopa muškaraca i žena prevladava u manjem broju polaganje posuda s lijeve strane, dok se kod ukopa djece gotovo dvostruko više posuda nalazi s desne strane.

Višestrukih ukopa na lokalitetu je sedam (grobovi 20, 21, 39, 44, 50, 68); u samo jednom (grob 167) nije nađen lonac, dok su u jednom nađena čak tri lonca. Ostali su sadržavali po jedan lonac. U grobu muškaraca (35 – 50 g.), pokopanog s lubanjom drugog muškarca (20 – 35 g.) ispod stopala, lonac je položen na desnu potkoljenicu. U grobu odrasle osobe i djeteta lonac je položen na desnu potkoljenicu odrasle osobe. U grobu odrasle osobe (35+) i dvoje djece (5 – 10, 10 – 15 g.) lonac je položen s vanjske strane lijevog koljena odrasle osobe. U grobu u kojem je sahranjeno troje djece u dobi do 5 godina lonac je položen s vanjske strane lijeve potkoljenice većeg djeteta. U grobu dvoje djece (5 – 10, 10 – 15) lonac je položen s vanjske strane desne potkoljenice starijeg djeteta. U grobu dvaju odraslih muškaraca oba su opremljena svojim loncem; jedan (20 – 35 g.) je imao dva lonca s vanjske strane lijeve potkoljenice, a drugi (35 – 50 g.) jedan lonac u donožnoj niši lijevo.

Također u sedam ukopa (uz već spomenuti dvojni ostali su pojedinačni) nađene su po dvije posude (grobovi 33, 34, 68, 104, 114, 142, 180 – u grobu 130 nađen je samo jedan lonac, ali od žute keramike). Radi se uvijek o kombinaciji koju čine lonac od žute keramike i posude rađene na sporom lončarskom kolu. U grobu djeteta (10 – 15 g.) lonac od žute keramike položen je s vanjske strane lijevog lakta, a lonac rađen na sporom lončarskom kolu s vanjske strane lijevog skočnog zgloba. U grobu muškarca (20 – 35 g.) lonci su položeni po jedan s vanjske strane svakog stopala. U grobu muškarca (20 – 35 g.) oba lonca položena su s vanjske strane lijeve potkoljenice. U grobu odrasle žene lonci su položeni jedan do drugog uz vanjski lijevi donji rub rake. U grobu žene (20 – 35 g.) lonac od žute keramike položen je s vanjske strane desnog koljena, a lonac rađen na sporom lončarskom kolu s vanjske strane lijevog stopala. U grobu žene (20 – 35 g.) lonac od žute keramike položen je na lijevo stopalo, a lonac rađen na sporom lončarskom kolu s vanjske strane lijeve potkoljenice. U grobu muškarca (35 – 50 g.) obje posude položene su s vanjske strane desnog stopala. Kako je vidljivo iz prethodnog opisa po dvije posude dobivale su sve dobne i spolne skupine; na ovom stupnju istraženosti teško je reći zašto baš ovi ukopi.

PRELIMINARNI REZULTATI MIKROARHEOBOTANIČKIH ANALIZA⁵

Mikroarheobotaničke analize obavili su arheobotaničari Á. Peeto i Á. Kenéza u Solymáru (Mađarska) u ljetu 2012. g. Zbog ograničenosti sredstava analizi je podvrgnut sadržaj 10 posuda koje su birane po kriteriju da potječu iz grobova svih spolnih i dobnih skupina te da su različitih tehnika izrade i oblika (tipologije).

Mikroarheobotaničke analize baziraju se na fitološkim (biljnim) ostatcima. U šest uzoraka, i nakon ponovne obrade, nisu uočeni biljni ostatci u sadržaju posuda (grobovi djeteta (15 – 20), tri muškarca (35 – 50), dvije žene (35 – 50)). U preostala četiri slučaja (u dvije posude u većoj količini, a u dvije posude u manjoj količini) nađene su ljuške žitarica, što bi upućivalo na sadržaj posude u vidu kaše od trava (*Graminae*) i žitarica (*Glumes*). Ovaj podatak iznimno je zanimljiv u slučaju groba djeteta (5 – 10) jer s velikim oprezom, možemo pretpostaviti da se radi o hrani koju je dijete moglo konzumirati za života. Preostali uzorci u kojima su potvrđeni biljni ostatci u sadržajima posuda potječu iz grobova dvije žene (20 – 35 i 35 – 50) i jednog muškarca (35 – 50). Mikroskopska analiza sadržaja ovih posuda sugerira okoliš u kojem dominira stepa (usp.: Bugarski 2008: 439). Zaključno, stanovnici naselja koji su pokapani na lokalitetu Nuštar – Dvorac uzgajali su žitarice, ali biljke nisu imale značajniju ulogu u pogrebnim običajima, jer su nađene u iznimno malim količinama.⁶

5 Svi podatci su preuzeti iz izvještaja o analizama: Pető, Kenéz, 2013

6 Opširnije rezultate vidjeti u: Rapan Papeša et al., 2015

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I SMJERNICE

Prilog hrane u keramičkim posudama zabilježen je u 71,94 % grobova na lokalitetu Nuštar – Dvorac. Prilaganje posuda najučestalije je u grobovima muškaraca, potom u grobovima žena, a najmanje ih je u grobovima djece. Posude su najčešće prilagane uz noge pokojnika, iznimno rijetko uz ruke.

Sadržaj posuda za sada ne možemo utvrditi sa sigurnošću, ali vrlo je vjerojatno da su sadržavale sadržaj životinjskog podrijetla (mlijeko i/ili juhu/varivo). Ove pretpostavke pokušat ćemo potvrditi (ili opovrgnuti) dodatnim analizama stijenki posuda.

Na osnovu ovih preliminarno dobivenih podataka možemo postaviti smjernice za daljnja istraživanja:

Dosad je u praksi bilo uobičajeno samo napraviti tipologiju nađenih posuda; smatramo da treba napraviti usporedbu oblika posuda sa spolom i dobi pokojnika kao bi se dokazala ili opovrgla veza između pojedinih oblika i spola te dobi pokojnika.

U kombinaciji s antropološkim analizama pokušati naći vezu između spola i dobi pokojnika te učestalosti prilaganja posuda u pojedinim skupinama.

Svakako pokušati saznati što je u posudama bilo prilagano, odnosno jesu li posude sadržavale prilog hrane ili su samo prilog pokojniku za zagrobni život.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Bajkai, R. 2014, Késő avar kori település Hajdúnánás határában, *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, LXXXV, 29–60.
- Bialeková, D. 1967, Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline, *Slovenská archeológia*, XV/1, 5–65.
- Bugarški, I. 2008, The Geomorphological Matrix as a Starting Point for Determining the Position of Avar Time Settlements in Pannonia: The Example of the Bačka Region, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 38/3, 437–455.
- Čilinská, Z. 1966, *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava.
- Garam, E. 1969, Die spätawarenzeitliche Gelbe Keramik, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1969/2, 151–162.
- Garam, E. 1975, The Szebény I-III cemetery, in: *Avar Finds in the Hungarian National Museum, Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary*, Kovrig, I. (ed.), Budapest, 49–120.
- Golubić, M. 2013, Restauriranje avarskih metalnih nalaza s lokaliteta Nuštar, dvorac Khuen-Belassy, *Portal*, 4/2103, 201–206.
- Herold, H. 2010, *Zillingtal (Burgenland) – die awarenzeitliche Siedlung und die Keramikfunde des Gräberfeldes*, Monographien des Römisch Germanischen Zentralmuseums 80, Mainz.
- Iskra-Janošić, I. 2001, *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*, Zagreb-Vinkovci.
- Macháček, J. 1995, Keramika středodunajské kulturní tradice. Příspěvek k diskusi o terminologii raného středověku, *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia minora facultatis philosophicae universitatis brunensis*, 40, 61–66.
- Obad Šćitaroci, M., Obad Šćitaroci, B. 2000, Nuštarski vlastelinski sklop s velikim perivojem, *Građevinar*, 52/10, 611–616.
- Peeto, Á., Kenéz, Á. 2013, *Macro- and micro-archaeobotanical analysis of selected samples from the Avar Age cemetery of Nuštar, Croatia*, Technical Research Report, Solymár.
- Petrova, V. 2006, The early medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin, in: *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Henning, J. (ed.), Berlin-New York, 315–339.
- Rapan Papeša, A. 2012, *Prvi nalazi s avarskog groblja na položaju Nuštar / The first findings from the avar cemetery in Nuštar/ Die ersten Funde des Awarerfriedhofs an der Fundstelle Nuštar*, katalog izložbe, Vinkovci.
- Rapan Papeša, A. 2014, Zaštitno istraživanje avarodobnog lokaliteta u Nuštru, *Zbornik skupa Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812–2012*, (u tisku).
- Rapan Papeša, A., Kenéz, A., Pető, A. 2015, Arheobotanička analiza uzoraka iz kasnoavarodobnih grobova iz Nuštra (istočna Hrvatska) / The Archaeobotanical Assessment of Grave Samples from the Avar Age Cemetery of Nuštar (Eastern Croatia), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 32, 261–288.
- Vida, T. 1999, *Die awarenzeitliche Keramik*, *Varia archaeologia Hungarica VIII*, Berlin-Budapest.
- Vinski, Z. 1989, Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 19, (1991), 5–73.

SUMMARY

PRELIMINARY THOUGHTS ON THE CERAMIC VESSELS AND THEIR CONTENTS FOUND IN THE AVAR PERIOD GRAVES AT THE NUŠTAR – CASTLE SITE

Key words: Late Avar Period cemetery, Nuštar, food offerings, pottery vessels

Late Avar Period cemetery at the site Dvorac (Castle) lies on the southern outskirts of the village Nuštar, the seat of the eponymous municipality in Vukovar-Srijem County in eastern Croatia. The site was named after a nearby building complex – the castle belonging (last possessors) to the Khuen-Belasi family. The site, unknown to the archaeologists until the construction works for a new football field began, was discovered by accident in January 2011. Upon obtaining the necessary permits rescue archaeological excavation was conducted in September and October of the same year, financed by the Ministry of Culture of the Republic of Croatia. The cemetery was investigated within dimensions of the future football field. Unfortunately, we were not able to define the southern and eastern border of the site.

The site does not stand out in space; it is located on the loess ridge that extends from east to west parallel to and between flows of the Ervenica stream and the Vuka river.

The orientation of the graves (with no exceptions) was west - east (head on west). A total of 10 fairly regular burial rows have been excavated. The graves are mostly regular rectangular in shape, while in vast majority of graves remains of wooden structures were observed.

Generally, each grave was dug for one deceased individual; there were only seven multiple burials.

According to the grave finds, most burials belong to the Late Avar Period, but it is possible that some of them belong to the Middle Avar Period. In terms of absolute chronology, we can put the use of the cemetery to the 8th and the beginning of the 9th century.

The majority of grave finds refer to the clothes and jewellery, tools and weapons. Grave goods in the true sense of the word are represented by pottery and animal bones (food offerings). 22 burials (11.24%) did not yield any finds, but six of these contained food in a form of animal bones. Archaeological finds, not including vessels, were recorded in 33 burials (16.84%); animal bones as food offerings were recorded in 10 of these burials. Ceramic vessels were found in 141 graves, i.e. 72.45% of all burials. At the same time, animal bones were found in 105 graves (53.57% of all burials). Vessels together with animal bones were found in 86 graves (43.88% of all burials). 16 burials (8.16%) contained food offerings (in a form of pots) as the only find in the grave - eight of these had an animal bone as well.

The vessels in the graves were found mainly by the legs of the deceased. 28 fragmented vessels originate from the grave backfill, 35 vessels were found in holes under the feet while only one vessel was found in a hole under the head. One vessel was also found on the outer part of the left side of the pelvis, nine vessels were found in the thigh area, 18 vessels in the knee region, 26 vessels in the area of the lower legs, while 25 vessels were located by the feet. Extremely rarely, vessels were deposited at the upper part of the body of the deceased: at the shoulders (two vessels) and by the elbows (five vessels).

21 out of 34 child burials (61.77%) recorded at the Nuštar cemetery contained pots. On the other hand, 33 out of 42 female burials (78.57%) contained pots, while 48/59 (81.36%) male burials contained some kind of a vessel.

35 vessels were found on the deceased's right and 44 vessels on their left side. In both, male and female burials, vessels lying on the left side were prevalent, while in child burials almost more than half of the vessels were located on the right side.

Seven multiple burials were recorded at the site: one burial did not contain any pots, while one double burial had three pots; in other cases there was one pot per burial.

Seven burials contained two vessels: the combination always consisted of pots made of yellow clay and pots made on a slow potter's wheel.

Pots are the only type of ceramic vessels deposited in graves at the Nuštar cemetery. They occur in several varieties: cylindrical pots with inverted or outer rims, pots with rounded bodies and outer rims, pots with conical bodies with inverted or outer rims, or pear-shaped pots with a handle. The rims are usually simply profiled, rounded or obliquely cut off; bottoms are flat. The vessels height ranges between 8 and 18 cm. Based on the manufacturing technique pots from Nuštar can be divided into three basic groups: pots made manually (without the rotating plate), pots made on a slow potter's

wheel (on the manual potter's wheel) and pots made on a fast potter's wheel.

The exterior and interior colour of vessels from Nuštar ranges from light orange, dark orange, beige, light brown, brown, dark brown, grey to black tones. Often, several shades of the same or different colours can be observed on the same vessel.

The structure of the Nuštar vessels also ranges from very fine, over medium to coarse; admixtures of sand and/or tiny stones were registered.

While most of the handmade vessels are undecorated, pottery made on a potter's wheel is decorated with wavy lines, scroll wheel, incised horizontal and oblique lines. Sometimes the decoration is located inside of the rim. Microarchaeobotanical analyses were performed by archaeobotanists Á. Peeto and Á. Kenéz in Solymar, Hungary. Due to limited funding, contents of 10 vessels were subjected to analysis. Vessels were selected according to the criteria that they originate from burials of all sex and age groups, and that they belong to different manufacturing techniques and forms (typology). Plant residues were not observed in the contents of six vessels, even after re-treatment. Grain remains were found in the remaining four vessels, thus indicating that the content of these vessels was some kind of porridge made of grass and cereals.

ŽIVOTINJSKE KOSTI KAO PRILOZI NA AVARODOBNOM GROBLJU IZ NUŠTRA

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Avarodobno groblje iz Nuštra sastoji se od 196 istraženih ukopa i datira se u 8. i početak 9. stoljeća. Većina grobova sadrži brojne priloge. U većini grobova među priložima pronađene su i životinjske kosti. Rezultati arheozoološke analize povezat će se s onima antropološke kako bi se dobila potpunija slika pogrebnih običaja ove zajednice. Arheozoološkom analizom određena je kosturna i taksonomska pripadnost. Najzastupljeniji su koštani ostaci goveda, a u vrlo maloj mjeri su prisutni ostaci malih preživača, ptica i psa. Antropološka analiza kojom su određeni spol i dob pokojnika pokazala je da su na ovom groblju pokapani svi članovi društva. Interpretacija ovakvih nalaza otežana je činjenicom da su pogrebni običaji kompleksni. Tako se životinjske kosti u grobovima mogu objasniti na nekoliko načina: kao prilog u hrani, ostatak pogrebne gozbe ili žrtvovanja odnosno predmet simboličke vrijednosti.

Ključne riječi: Nuštar, avarodobno groblje, antropološka analiza, arheozoološka analiza

Proučavanje prošlih populacija te njihova načina života i kulture oslanja se na ostatke materijalne kulture, ali i biološke ostatke. Jedino njihovom cjelovitom analizom moguće je dobiti potpunu sliku prošlosti. Grobovi predstavljaju važan izvor podataka ne samo o materijalnim ostacima (koštani ostaci pokojnika i prilози) nego i o društvenoj organizaciji i duhovnom životu arheoloških populacija. Budući da živi pokapaju umrle i određuju tijek pogreba, pogrebni običaji pružaju mnoštvo podataka o živima i njihovom odnosu prema pokojniku kao i o socijalnoj strukturi te organizaciji društva (Parker Pearson 2003). Stoga, karakteristike groba, položaj i orijentacija pokojnika, te količina i vrsta grobnih priloga važni su u proučavanju društvenog položaja pokojnika unutar zajednice. Uloga grobnih priloga je višestruka. Mogu predstavljati poklone ožalošćenih ili osobne predmete pokojnika, ali mogu služiti i kao oprema u zagrobnom životu ili za sprečavanje povratka u svijet živih. Najčešće se u grobu nalazi odjeća te grobni prilози kao što su popratna oprema, posude te ostaci hrane i pića (Parker Pearson 2003).

GROBLJE U NUŠTRU

Avarodobni grobovi iz Nuštra sadržavali su brojne priloge, među kojima i životinjske kosti. Cilj ovog rada bio je spojiti rezultate antropološke i arheozoološke analize kako bi se uočile moguće pravilnosti u prilaganju životinjskih kostiju pokojniku (tab. 1). Antropološkom analizom određeni su dob i spol pokojnika. Arheozoološka analiza odredila je kosturnu i taksonomsku pripadnost životinjskih ostataka. Groblje u Nuštru, djelomično istraženo zaštitnim arheološkim istraživanjima 2011. godine, ima 196 ukopa. Tijekom istraživanja imenovan je 201 grob, no 2 nisu praznena jer su većim dijelom ulazila u profil zadane površine iskopa, a 3 imenovane zapune u konačnici nisu bili grobovi. Na temelju brojnih sačuvanih priloga groblje se može datirati u 8. i početak 9. stoljeća, što ga smješta u kasni avarski period (Rapan Papeša, u tisku). Od ukupno 196 grobova, njih čak 100 sadržavalo je prilog u obliku jedne ili više životinjskih kosti (sl. 1). U svim slučajevima radilo se o prilaganju pojedinačne životinjske kosti, a ne cijelih životinja ili većih dijelova tijela. Manji dio životinjskih kostiju uočen je već tijekom terenskog istraživanja dok je veći dio uočen kasnije, tijekom analize ljudskog kosturnog materijala (tab. 1). Prema podacima koji su sakupljeni prilikom istraživanja, kosti su većinom bile položene uz noge pokojnika.

GROB	OSOBA		ŽIVOTINJSKE KOSTI				
	SPOL	DOB	BR. ULOMAKA	KOSTURNI ELEMENT	VRSTA	DOB	POLOŽAJ U GROBU
1	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
2	muški	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	između potkoljenica
			1	gležanjaska kost	govedo		
			4	duga kost	ptica		
3	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane desne bedrene kosti
8	dijete	15-20	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
9	ženski?	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
10	dijete	0-5	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	u niši dolje lijevo
			1	ulomak pločaste kosti	nepoznata		
12	ženski?	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	između potkoljenica
13	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	goljenična kost	mali preživač		
			1	rebro	mali preživač		
18	ženski	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	kralježak	govedo		
19	muški	20-35	3	kralježak	govedo		s vanjske strane desnog kuka
			2	rebro	govedo		
			2	ulomak duge kosti	nepoznata		
20	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	u niši kod nogu
24	muški?	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
25	muški	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	preko lijevog koljena
			2	rebro	govedo		
28	muški	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	rebro	govedo		
29	muški	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			2	rebro	govedo		
31	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	ulomak duge kosti	ptica		
			1	ulomak	nepoznata		
32	ženski	20-35	1	rebro	govedo		
33	dijete	10-15	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	između potkoljenica
34	muški	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	kost skočnog zgloba	govedo		
			1	donja čeljust	govedo		
			1	rebro	govedo		
			4	ulomak duge kosti	ptica		
35	odrasla	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
39	MNI 3	odrasla, 2 djeteta (5-10; 10-15)	1	zub	svinja		

GROB	OSOBA		ŽIVOTINJSKE KOSTI				
	SPOL	DOB	BR. ULOMAKA	KOSTURNI ELEMENT	VRSTA	DOB	POLOŽAJ U GROBU
40	nedostaje		1	ulomak duge kosti	nepoznata		
43	ženski	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	između potkoljenica
44	3 djeteta	0-5	1	iver	govedo		preko potkoljenica srednjeg djeteta
45	ženski	50+	1	petna kost*	govedo	mlađe od 3 god.	
			1	gležanjaska kost*	govedo		
			1	rebro	govedo		
48	muški	35-50	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	između natkoljenica
49	dijete	10-15	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
50	dijete A	10-15	1	petna kost*	govedo	starije od 3 god.	između kostiju
			1	gležanjaska kost*	govedo		
			1	goljenična kost*	govedo		
	dijete B	5-10	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	maleolarna kost	govedo		
51	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	rebro	govedo		
			3	duga kost	ptica		
52	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	rebro	govedo		
53	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	između potkoljenica
			1	rebro	govedo		
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
55	muški	20-35	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	s vanjske strane lijeve potkoljenice
			1	rebro	govedo		
			1	rog	punorožac		
58	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane desne potkoljenice
59	muški?	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane desne noge
60	muški	35-50	1	gornja čeljust	mali preživač	oko 6 mjeseci	
			1	donja čeljust	mali preživač (koza)	oko 6 mjeseci	
			1	donja čeljust	mali preživač		
			1	donja čeljust	mali preživač	mlađe od 1,5 god.	
			1	rožni izdanak	mali preživač		
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
61	dijete	5-10	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
62	dijete	10-15	5	duga kost	ptica		
63	muški	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			2	duga kost	ptica		
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
64	dijete	5-10	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane desnog koljena

GROB	OSOBA		ŽIVOTINJSKE KOSTI				
	SPOL	DOB	BR. ULOMAKA	KOSTURNI ELEMENT	VRSTA	DOB	POLOŽAJ U GROBU
65	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	iver	govedo		
68B	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	preko koljena
75	odrasla	odrasla	1	petna kost*	govedo	starije od 3 god.	u niži dolje lijevo
			1	gležanjnska kost*	govedo		
			1	goljencična kost*	govedo		
76	ženski	35-50	1	rebros	govedo		
78	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
79	ženski	20-35	1	gležanjnska kost	govedo		
80	dijete	5-10	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	
81	ženski	35-50	1	petna kost*	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane desnog kuka
			1	gležanjnska kost*	govedo		
83	odrasla	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	na desnoj potkoljenici
85	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
86	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	preko potkoljenica
88	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
91	nedostaje		1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	u zapuni
96	muški	20-35	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	
			1	kost skočnog zgloba	govedo		
100	dijete	0-5	2	rebros	mali preživač		
103	odrasla	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
104	ženski?	odrasla	2	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
105	muški	35-50	1	donja čeljust	mali preživač (koza)		
			1	čeosna kost	mali preživač (koza)		
			1	kralježak	mali preživač (koza)		
			1	zatljnsa kost	mali preživač (koza)		
			1	donja čeljust	mali preživač (koza)		
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
108	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	u zapuni
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
109	ženski?	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
110	odrasla	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane desne potkoljenice
113	dijete	5-10	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	po sredini rake
114	ženski	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
116	ženski	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	zdjelica	govedo		
			1	gornja čeljust	govedo	mlađe od 2 god.	
117	dijete	10-15	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	među kostima

GROB	OSOBA		ŽIVOTINJSKE KOSTI				
	SPOL	DOB	BR. ULOMAKA	KOSTURNI ELEMENT	VRSTA	DOB	POLOŽAJ U GROBU
122	ženski	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	kralježak	pas		
127	ženski?	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
128	muški	35-50	1	zdjelica	pas		
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
132	neodrediv	neodrediva	1	nepoznat	nepoznata		
134	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	rebreno	govedo		
135	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	između potkoljenica
			1	kralježak	nepoznata		
136	ženski	35-50	1	iver	govedo		
			1	duga kost	ptica		
			2	ulomak duge kosti	nepoznata		
141	dijete	0-5	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
142	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	na desnoj potkoljenici
145	muški	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
146	ženski	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
147	muški	20-35	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	
152	dijete	10-15	1	petna kost	mali preživač		
155	muški?	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
158	nedostaje		1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
161	ženski	20-35	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
167	dijete	5-10	2	druga metatarzalna kost	pas		
			1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			2	ulomka duge kosti	nepoznata		
169	dijete	10-15	2	duga kost	ptica		
170	muški	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
173	dijete	0-5	14	duga kost	ptica		
177	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			2	kost skočnog zgloba*	govedo		
178	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
179	ženski	odrasla	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	bedrena kost	mali preživač		
182	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
185	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
			1	ulomak duge kosti	ptica		
188	muški	35-50	1	ulomak duge kosti	nepoznata		
189	ženski?	20-35	1	rebreno	govedo		
			2	ulomak duge kosti	nepoznata		
192	muški	35-50	1	petna kost	govedo	mlađe od 3 god.	

GROB	OSOBA		ŽIVOTINJSKE KOSTI				
	SPOL	DOB	BR. ULOMAKA	KOSTURNI ELEMENT	VRSTA	DOB	POLOŽAJ U GROBU
193	ženski	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	s vanjske strane lijevog koljena
194	ženski	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
195	ženski	35-50	1	rebro	nepoznata		
			1	ulomak duge kosti	nepoznata		
196	muški	50+	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	preko desnog skočnog zgloba
198	dijete	5-10	1	proksimalni članak	pas		
199	muški	35-50	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	
200	neodrediv	neodrediva	1	petna kost	govedo	starije od 3 god.	

Tablica 1 Grobovi iz Nuštra u kojima se pokojniku prilagala životinjska kost
* kosti u grobu pripadaju istoj životinji

Sl. 1 Grob s nalazišta Nuštar s označenim mjestom nalaza životinjske kosti (snimio: I. Sokola, 2011.)

Osim ovdje spomenutih životinjskih kostiju, na groblju u Nuštru otkrivena su i dva ukopa čovjeka s konjem, no oni nisu dio ove analize. Također nisu uključene obrađene životinjske kosti, iglenice i etuiji, budući da su oni u grob vjerojatno priloženi kao predmeti koje je pokojnik koristio za života.

ANALIZA ŽIVOTINJSKIH KOSTIJU

Većina grobova, njih 58, sadržavala je samo jednu kost ili jedan ulomak životinjske kosti (sl. 2). Ukoliko je u grobu bilo prisutno više ulomaka, u pojedinim slučajevima nije se moglo utvrditi od koliko kosti oni potječu. U 42 groba bilo je prisutno više od jednog ulomka, odnosno dva do najviše 14. No, većina od 30 grobova je svejedno sadržavala manji broj ulomaka, točnije njih 2 ili 3.

Ukupan broj ulomaka životinjskih kostiju iznosi 204. Arheozoološkom analizom za 180 uzoraka determinirana je vrsta životinje kojoj pripada (tab. 2). Prisutne su sljedeće vrste: govedo, ptica, mali preživač (ovca ili koza), pas, svinja i punorožac (jelen ili srna). Njihovi su ostaci zastupljeni u različitim omjerima (tab. 2). Najzastupljeniji su ostaci goveda, slijede ptice i mali preživači, dok je pas prisutan u vrlo maloj mjeri, a svinja i punorožac samo s po jednim ulomkom. Za svaki pojedini ulomak određeno je kojem koštanom elementu pripada.

Goveda su u najvećem broju zastupljena kostima skočnog zgloba, slijede rebra, kralješci i iver te goljenična kost, čeljust i zdjeljučna kost (tab. 2). Među kostima skočnog zgloba, čak 80 je petnih kosti (sl. 3). Najveći broj ulomaka pripada govedima starijim od 3 godine, dakle životinjama odrasle dobi (tab. 3).

Sl. 2 Primjer životinjskih kostiju nađenih u grobovima iz Nuštra (snimila: T. Trbojević Vukičević)

VRSTA	GOVEDO	MALI PREŽIVAČ	PAS	PTICA	SVINJA	PUNOROŽAC
BROJ ULOMAKA	2 čeljusti	3 kosti lubanje	1 kralježak	37 dugih kosti	1 zub	1 rog
	18 rebara	6 čeljusti	1 zdjelična kost			
	3 kralješka	3 rebra	3 kosti stopala			
	3 ivera	1 kralježak				
	1 zdjelična kost	2 duge kosti				
	2 duge kosti	1 kost skočnog zgloba				
	91 kost skočnog zgloba					
UKUPNO 180 (100,0%)	120 (66,7%)	16 (8,9%)	5 (2,8%)	37 (20,6%)	1 (0,5%)	1 (0,5%)

Tablica 2 Broj ulomaka životinjskih kostiju i taksonomsko određenje

Broj ulomaka	Dob goveda
9	< 3 godine
72	> 3 godine
39	neodrediva

Tablica 3 Dob goveda prisutnih u uzorku

Mali preživači zastupljeni su kostima lubanje, čeljustima, rebrima, kralješkom, dugim kostima te kostima stopala (sl. 4). Pas je zastupljen kralješkom, zdjeličnom kosti te kostima stopala (sl. 5). Ptice su zastupljene isključivo dugim kostima. Svinja i punorožac odudaraju od ostatka uzorka te su zastupljeni samo jednim zubom odnosno ulomkom roga.

Sl. 3 Petna kost goveda iz groba 25 (snimila: T. Trbojević Vukičević)

Sl. 4 Gornja i donja čeljust malog preživača iz groba 60 (snimila: T. Trbojević Vukičević)

Sl. 5 Zdjelična kost psa iz groba 128 (snimila: T. Trbojević Vukičević)

Budući da životinjske kosti nisu pronađene u svim grobovima u Nuštru, daljnjom analizom pokušalo se ustanoviti kojim osobama su one prilagane. U tu svrhu korišteni su podaci samo za osobe kojima su mogli biti određeni dob i spol, njih ukupno 151 (Premužić et al. u tisku). U tom uzorku, 81 osoba imala je kao prilog životinjsku kost (53,6 %). Raspodjela osoba po dobi i spolu pokazuje da je također približno 50 % djece, žena i muškaraca imalo u grobu kost kao prilog (tab. 4).

Ukupno 19 djece, 25 žena i 37 muškaraca iz uzorka imalo je životinjsku kost kao prilog. Kost su prilagane osobama svih dobnih skupina. Najveći broj njih ima samo jednu kost kao i samo jednu životinjsku vrstu (tab. 5).

	Ukupan broj osoba	Broj osoba s prilogom životinjske kosti
Djeca	42	19 (45,2 %)
Žene	44	25 (56,8 %)
Muškarci	65	37 (56,9 %)
Ukupno	151	81 (53,6 %)

Tablica 4 Raspodjela životinjskih kostiju prema dobi i spolu osobe

	Broj osoba	Broj ulomaka
Djeca	11	1 ulomak
	7	2-5 ulomaka
	1	14 ulomaka
Žene	13	1 ulomak
	11	2-3 ulomaka
	1	4 ulomaka
Muškarci	17	1 ulomak
	15	2-5 ulomaka
	5	6-8 ulomaka

Tablica 5 Broj ulomaka životinja po osobama

INTERPRETACIJA NALAZA

Kako bi se uočile moguće pravilnosti koje bi uputile na postojanje običaja prilaganja životinjskih kostiju u avarsko doba, odabrano je nekoliko lokaliteta za koje su bili dostupni objavljeni podaci o životinjskim kostima iz grobova: Balatonkiliti (Bartosiewicz 1995), Leobersdorf (Grefen-Peters 1987), Bernolákovo (Ambros 1963) i Brodski Drenovac (Vinski-Gasparini, Ercegović 1958). U Tablici 6 usporedno su prikazani odabrani lokaliteti i Nuštar (tab. 6). Za svaki lokalitet dan je broj grobova s nalazima životinjskih kostiju te udio u ukupnom broju grobova. Dodatno je prikazana zastupljenost životinjskih vrsta prema broju grobova. Na navedenim lokalitetima različiti postotak grobova sadrži životinjske kosti, od 41,0 % do 77,3 %, što u prosjeku iznosi 60,0 %. Većinom je riječ o ukopima pojedinačnih kostiju. Zastupljene vrste predstavljaju govedo, mali preživač, ptica, pas, konj, svinja, jelen/srna i riba. Na svakom lokalitetu pojedina vrsta je različito zastupljena. Govedo je najzastupljenije u Brodskom Drenovcu i Leobersdorfu, dok je u Bernolákovu to mali preživač. U Balatonkilitiju podjednako su zastupljeni mali preživač i ptica. Prisutnost životinjskih kostiju na ovim grobljima autori objašnjavaju kao prilog u hrani ili kao žrtvovanje životinje tijekom pogrebnog rituala.

Lokalitet	BALATONKILITI	LEOBERSDORF	BERNOLÁKOVO	BRODSKI DRE- NOVAC	NUŠTAR
grobovi sa životinjskim kostima / ukupan broj grobova	34/44 77,3%	121/184 65,8%	41/100 41,0%	20/32 62,5%	100/196 51,0%
ZASTUPLJENOST VRSTA ŽIVOTINJA PO BROJU GROBOVA					
mali preživač	17	3	31	4	6
govedo	5	66	16	18	85
svinja	3	1	-	2	1
ptica	18	26	1	3	10
pas	-	-	3	-	4
konj	-	2	2	-	-
jelen/srna	-	7	1	-	1
riba	1	-	-	-	-
nepoznata vrsta	-	8	-	-	18

Tablica 6 Avarodobni lokaliteti s nalazima životinjskih kostiju

Osim ovih, nekoliko radova donosi zanimljive mogućnosti interpretacije ovakvih nalaza. Mnogobrojne nalaze na lokalitetu Felgyő autorice objašnjavaju kao žrtvovane životinje ili prilog u hrani, ovisno o dijelu tijela koji je prisutan (Balogh, P. Fischl 2010). Tako se lubanja i čeljust pripisuju žrtvovanim životinjama, dok se rebra, kralješci, goljenična kost, bedrena kost, lopatica, zdjelica te krilo smatraju prilogom u hrani. Prema Lászlóu (1944: 171-181) životinjske kosti uvijek su hrana, a vrsta životinje i kosti ovise o statusu pojedinca za života. Kiss (2001: 220, 224) objašnjava nalaze bedrenih kosti malih preživača kao prilog u hrani, dok njihove zdjelice i kosti nogu ukazuju da je pokojnik ili kovčeg bio prekriven kožom te životinje. Garam (1995: 173) kosti lubanje i rogove goveda objašnjava kao ostatke oderane životinjske kože kojom je bio prekriven pokojnik.

Kako bi se pokušala objasniti prisutnost brojnih kostiju stopala goveda u Nuštru, dodatno su analizirane samo kosti goveda na lokalitetima korištenima za usporedbu (tab. 7). Analiza je pokazala neke pravilnosti u učestalosti vrste kostiju koja se prilaže u grob. Na svim lokalitetima osim Nuštra to su najčešće duge kosti: nadlaktične, bedrene i goljenične kosti. U Nuštru se najčešće javljaju kosti stopala, i to petna kost, dok su duge kosti prisutne samo u dva slučaja.

Prisutnost dugih kostiju, koje se nalaze na dijelovima tijela bogatim mesom, lako je objasniti kao prilog u hrani za pokojnika. No, prisutnost petne kosti teško je tumačiti na taj način. Naime, ovaj dio tijela teško je dostupan bez mesarenja, a uz to ne sadrži mnogo mesa. Zbog toga možemo pretpostaviti da nije bio dio obroka ni u avarsko doba.

Lokalitet	BALATONKILITI	LEOBERSDORF	BERNOLÁKOVO	BRODSKI DRENOVAC	NUŠTAR
zastupljenost pojedinih kostiju goveda	2 bedrene kosti	38 goljениčnih kosti	13 nadlaktičnih kosti	17 bedrenih kosti	91 kost skočnog zgloba (80 petnih kosti)
	2 rebra	22 bedrene kosti	3 kosti noge	dio kralježnice	18 rebara
	1 kralježak	2 zdjelične kosti	1 palčana kost	prednja noga	3 kralješka
	1 lopatica	1 donja čeljust	3 metakarpalne kosti	lopatica	3 ivera
			2 čeljusti		2 čeljusti
			1 karpalna kost		2 duge kosti
					1 zdjelična kost

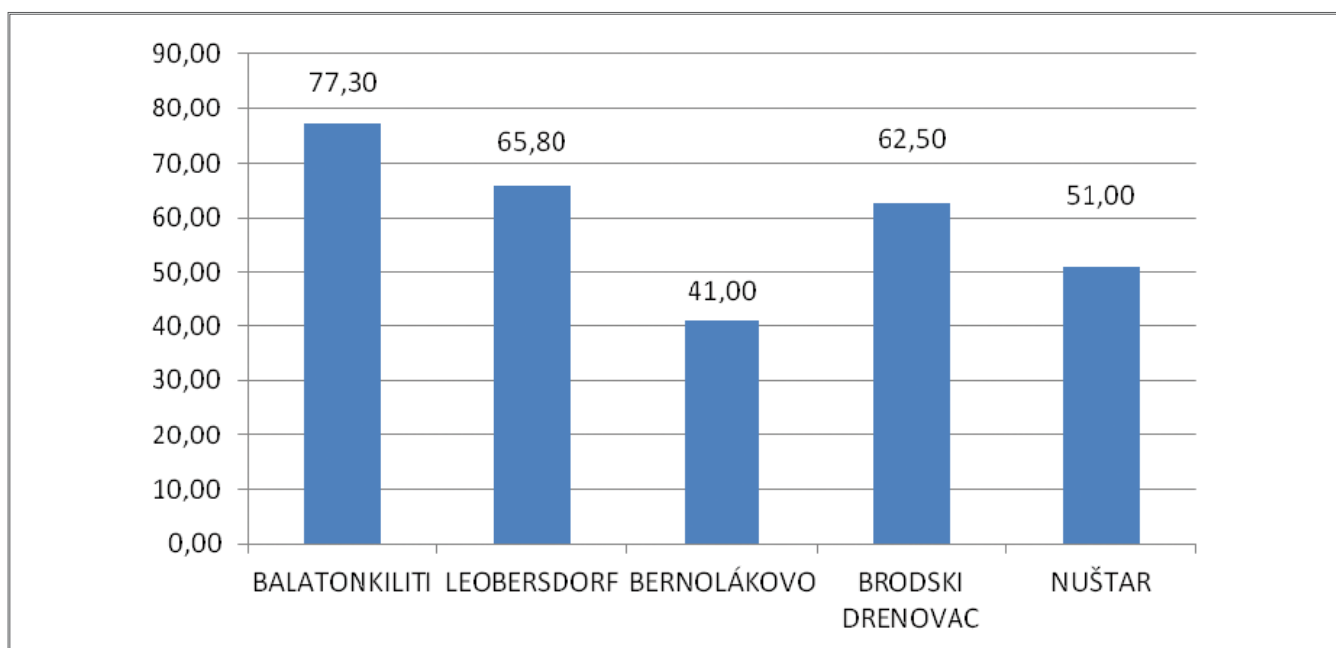
Tablica 7 Avarodobni lokaliteti s nalazima kostiju goveda

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Životinjske kosti u grobove se prilažu iz više razloga. Neke su hrana za zagrobni život, ostaci pogrebne gozbe i žrtvovanja, a mogu biti i dio nošnje ili opreme. U nekim slučajevima životinjske kosti se prilažu zbog svoje simboličke vrijednosti (Russell 2012).

Analiza koja je obuhvatila 100 grobova iz Nuštra je pokazala da više od polovice njih kao prilog sadrži životinjske kosti. U svim slučajevima riječ je o prilaganju pojedinačne kosti ili njezina ulomka, a ne cijelih životinja ili dijelova tijela. Arheozoološka analiza 180 uzoraka potvrdila je prisutnost nekoliko vrsta životinja: goveda, ptica, malih preživača, psa, svinje i punorošca. Dob životinja, koja se mogla odrediti uglavnom samo kod ulomaka koji pripadaju govedima, pokazala je da se većinom radi o odraslim domaćim životinjama. Najčešće su prilagane kosti goveda, točnije petna kost goveda. Djeca, žene i muškarci svih dobnih skupina imaju kao prilog. Najčešće se u grobu nalazi samo jedna kost. Također, od vrsta životinja najčešće je prisutno govedo.

Usporedba s odabranim avarskim grobljima, iako malim uzorkom, pokazala je da ne postoje jedinstvena pravila o prilaganju životinjskih kostiju, već se uočene razlike mogu pripisati regionalnoj pripadnosti svakog lokaliteta. Očito je da groblje u Nuštru predstavlja jednu specifičnu situaciju u kojoj se izdvaja veliki broj petnih kosti goveda. To je, prema dostupnoj

Graf 1 Učestalost grobova sa životinjskim kostima na odabranim avarodobnim lokalitetima

literaturi, jedinstven slučaj. Budući da je riječ o dijelu tijela koji ne sadrži mnogo mesa, postavlja se pitanje ima li njegovo prilaganje drugu simboliku osim prilaganja hrane? Dijelovi stopala možda bi mogli potjecati iz nekog pogrebnog običaja, kao što je pogrebna gozba ili žrtvovanje životinja (Russell 2012). Za nekoliko nalaza rebara i kralježaka, koji su nađeni u 21 grobu, vjerojatnije je da predstavljaju hranu koja je priložena u grob (tab 1). Naime, prilaganje mesnatih dijelova životinja, na kojima nisu vidljivi tragovi mesarenja, može značiti prilog u hrani. On služi pokojniku u zagrobnom životu i najčešće se javlja u relativno složenim društvima (Russell 2012). Malo je vjerojatno da su pronađene kosti psa (grobovi 122, 128, 167, 198) prilog u hrani ili ostatak gozbe, već u njima treba tražiti neko simboličko značenje. Tome u prilog ide i prisutnost ostalih nalaza, kao što su lubanje i donje čeljusti malih preživača (grobovi 60 i 105) i goveda (grobovi 34 i 116) te svinjski zub (grob 39) i jelenji rog (grob 55) koji zasigurno nisu bili hrana.

Simbolizam pogrebnih običaja može biti složen, što je potvrđeno i ovom analizom. Stoga grobne priloge treba promatrati u kontekstu svake pojedine zajednice (Parker Pearson 2003). Pri proučavanju pogrebnih običaja potrebno je uzeti u obzir sve pojedinosti jer samo na taj način može se stvoriti slika o pokojniku te socijalnoj i društvenoj strukturi arheološke populacije.

Ova je analiza tek dio slagalice o pogrebnim običajima na avarodobnom groblju iz Nuštra. Buduće analize ostalih grobnih priloga, kao i proučavanje njihova međusobna odnosa zasigurno će nam pružiti zanimljive spoznaje o populaciji koja se pokapala na ovom groblju.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Ambros, C. 1963, Zvierací inventár zo slovansko-avar-sliého polirebiska v Bernolákove, *Slovenská Archeológia*, Vol. 11, 247–256.
- Balogh, C., P. Fischl, K. 2010, *Felgyő, Ürmös-tanya*, Monumenta Archaeologica 1, A Mora Ferenc Museum, Szeged.
- Bartosiewicz, L. 1995, Állatcsontok Balatonkiliti VII-VI-II. századi avar temetőjéből, *Somogy Megyei Múzeumok Közleményei*, Vol. 11, 173–177.
- Garam, É. 1995, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiss, A. 2001, *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B*, Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Grefen-Peters, S. 1987. Tierknochenbeigaben, in: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Band 2*, Daim F. (ed.), Wien, 275–287.
- László, G. 1944, *A honfoglaló magyar nép élete*, Magyar Élet Kiadása, Budapest.
- Parker Pearson, M. 2003, *The archaeology of death and burial*, Sutton Publishing Limited, Phoenix Mill.
- Premužić, Z., Rajić Šikanjić, P., Rapan Papeša, A. Bioarheološka analiza avarodobnog groblja u Nuštru, *Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva*, (u tisku).
- Rapan Papeša, A. **Zaštitno istraživanje avarodobnog lokaliteta u Nuštru**, *Zbornik skupa Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812.-2012.*, (u tisku).
- Russell, N. 2012, *Social zooarchaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Vinski-Gasparini, K., Ercegović, S. 1958, Ranosrednjovjekovno groblje u Brodskom Drenovcu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 3, 129–161.

SUMMARY

ANIMAL BONES AS GRAVE GOODS AT THE AVAR PERIOD CEMETERY FROM NUŠTAR

Key words: Nuštar, Avar period cemetery, anthropological analysis, archaeozoological analysis

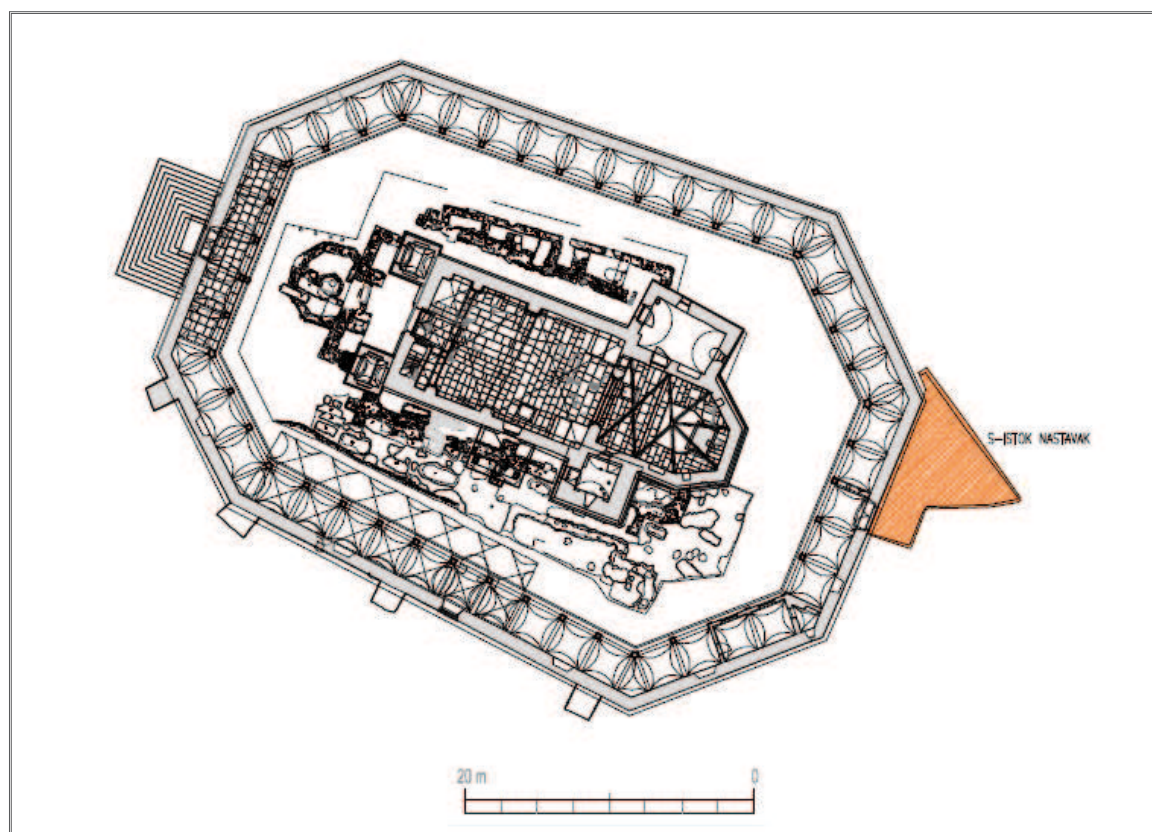
Avar period cemetery from Nuštar consists of 196 burials and dates to the 8th and the beginning of the 9th century AD. Majority of the burials have numerous grave goods. Approximately half of the burials, among other goods, contain animal bones as well. Results of the archaeozoological and anthropological analyses will be combined in order to gain insight into burial customs of this community. Archaeozoological analysis defined the skeletal and taxonomical determination. Most represented are cattle bone remains, followed by smaller amounts of small ruminants, birds and dogs. Anthropological analysis estimated the sex and age of the deceased, thus confirming that all members of community were buried in the Nuštar cemetery. Interpretation of such finds is difficult due to the fact that burial customs are complex. Therefore, animal bones in graves could be identified as food offering, remains of burial feast or sacrifice as well as objects of symbolic value.

POKOPI U ZGRČENOM I POLUZGRČENOM POLOŽAJU NA GROBLJU UZ CRKVU MAJKE BOŽJE GORSKE U LOBORU

Prethodno priopćenje / *Preliminary communication*

Prigodom arheoloških istraživanja u Loboru 2011. g. s istočne vanjske strane svetišta Majke Božje Gorske definirane su tri vremenski različite faze pokopa na groblju. Treća najmlađa faza pokopa vrlo je zanimljiva jer je riječ o grobovima koji preslojavaju starije, a mrtvaci su bili u grobne rake položeni u zgrčenom i poluzgrčenom položaju. Zgrčeni način pokopa dosad, osim kod vrlo male djece, koja su najčešće u svemu izuzetak, nije bio zabilježen na lokalitetu. U svim tim grobovima nije bilo arheoloških predmeta, ali prigodom iskopa rake jednog od njih (grob 886) djelomično je uništen grob 884 u kojem su se nalazile lijevane volinjske grozdolike naušnice. To nam govori da cijeli taj horizont grobova sa zgrčencima i poluzgrčencima, ukupno je registrirano pet takvih grobova, treba datirati od prvih desetljeća 11. stoljeća do sredine 13. stoljeća. Nije jasno zašto se na jednom kršćanskom groblju uz crkvu, nakon dvjestotinjak godina, počinju pojavljivati ovakvi pokopi koji ni inače nisu česti na istovremenim grobljima diljem Panonske nizine. Nije isključeno da je riječ o nekoj drugoj populaciji koja na ovome lokalitetu nije domicilna.

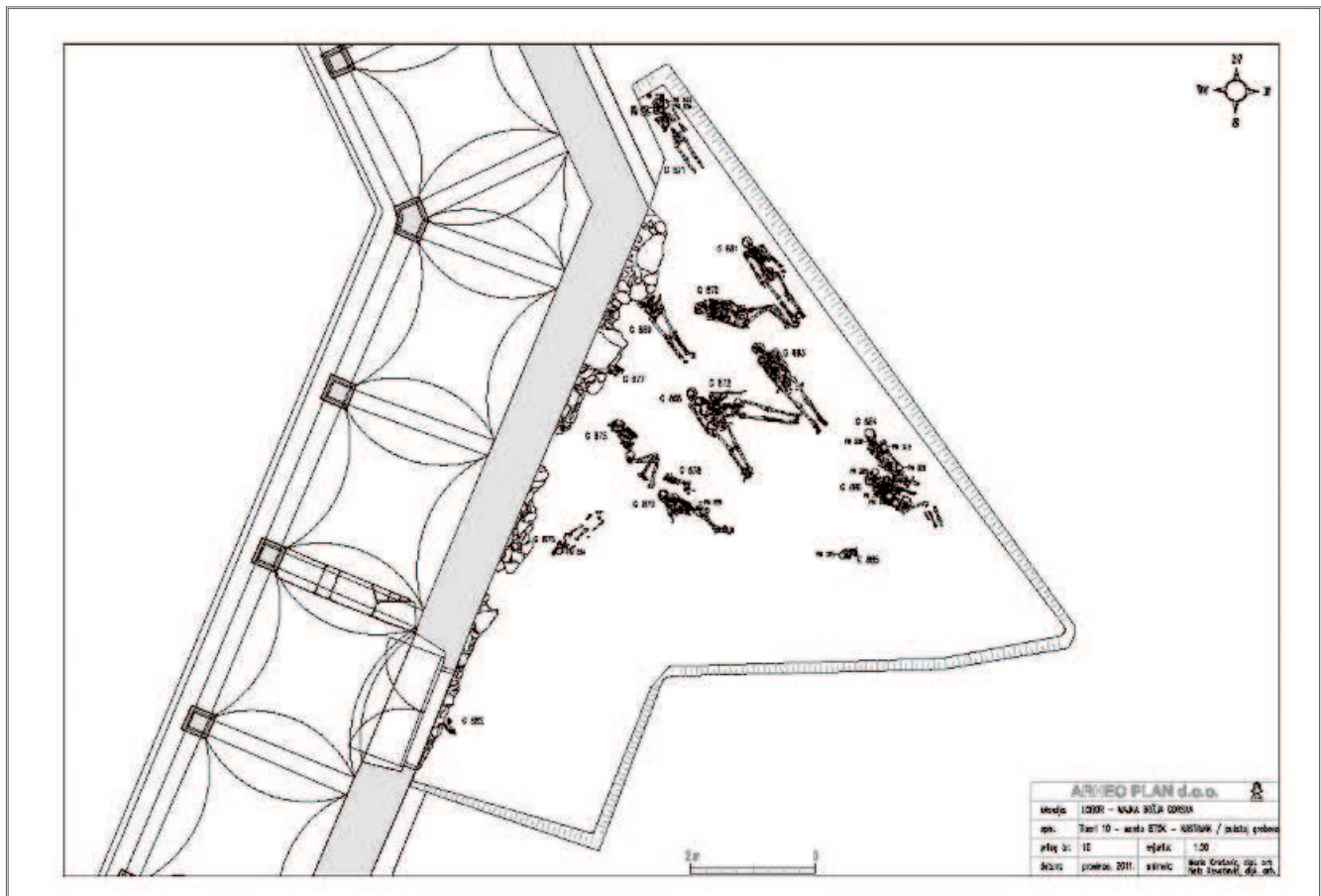
Ključne riječi: zgrčeni i poluzgrčeni pokopi, srednjovjekovno groblje, Lobar

Sl. 1 Plan lokaliteta s ucrtanom arheološkom sondom (sondom istok-nastavak /2011)

Prigodom zaštitnih arheoloških istraživanja s istočne, vanjske strane, baroknog cinktora svetišta Majke Božje Gorske u Loboru (Krapinsko-zagorska županija) 2011. g. u arheološkoj sondi definirane su tri vremenski različite faze pokopa na groblju (oko 930 sveukupno definiranih grobova na groblju oko crkvi). Svi grobovi položeni su na relativno maloj dubini koja je još uslijed erozije i poravnavanja terena te uslijed čestih obnova crkvenih zgrada i svetišta te gradnji pristupnih cesti još dodatno snižena. Prvom sloju pripada samo jedan kasnoantički grob (6. stoljeće), a drugom sloju grobovi koji se mogu povezati uz vrijeme postojanja predromaničke crkve, pokopi se mogu okvirno datirati u 10. i 11. stoljeće. U tom drugom sloju, u grobovima nađene su različite željezne i brončane S-karičice, volinjske grozdolike lijevane naušnice, prsteni, lijevani križić te u sekundarnoj upotrebi ili u zasipu raka rimski brončani novci te različiti drugi predmeti iz prethodnih kulturnih razdoblja. U trećem sloju grobova, koji se nalazi otprilike na istoj dubini ili pliće u odnosu na drugi sloj grobova mrtvaci su položeni u zgrčenom (grob 875) i poluzgrčenom položaju (grobovi 870, 879, 886, 929) ili je riječ o klasičnom pokopu u ispruženom položaju (grob 872). U tome sloju nema nikakvih nalaza, što je i inače karakteristika groblja uz predromaničku crkvu i to karakteristika najstarijih (9. – 10. st.) i najmlađih (druga polovica 11. – 12. ili poč. 13. st.) pokopa uz nju (Filipec 2009: 113–124).¹ Pokopane individue su različitog spola i uzrasta te imaju pravilnu orijentaciju zapad-istok s uobičajenim odstupanjima koja su prisutna i u drugim horizontima pokapanja na groblju uz predromaničku crkvu. Ukupno je istraženo četiri groba koji bi se mogli povezati s grupom grobova u kojima je zamijećen pravi zgrčeni ili poluzgrčeni pokop u tome dijelu groblja, i još jedan poluzgrčeni pokop (grob 929) otkriven u arheološkim istraživanjima 2014. godine, svega petnaestak metara udaljen od ove naznačene grupe. Prisutni su ipak različiti položaji: na leđa su položeni pokojnici iz groba 870, 886 i 929, noge su im blago povijene prema sjeveru (870 i 886) ili prema jugu (929), a ruke su ispružene. Na bok je položen i okrenut prema jugu pokojnik iz groba 879. Noge su mu blago povijene, a ruke su skupljene na prsima s prstima usmjerenim prema glavi. Zgrčenac, grob 875 ima orijentacija SZ-JI, okrenut je prema sjeveru, a ruke su mu skupljene na prsima s prstima usmjerenim prema glavi. Tome horizontu pripada i „normalni“ pokop na leđa, grob 872 s ispruženim rukama.

Zgrčeni način pokopa dosad, osim kod vrlo male djece, koja su najčešće u svemu izuzetak, nisu bila zabilježena na ovome lokalitetu. Istina, zabilježeni su različiti poluzgrčeni pokopi, kod kojih uvijek nije bilo jasno je li tu riječ o kasnijim

SI. 2 Plan groblja – sonda istok-nastavak / 2011

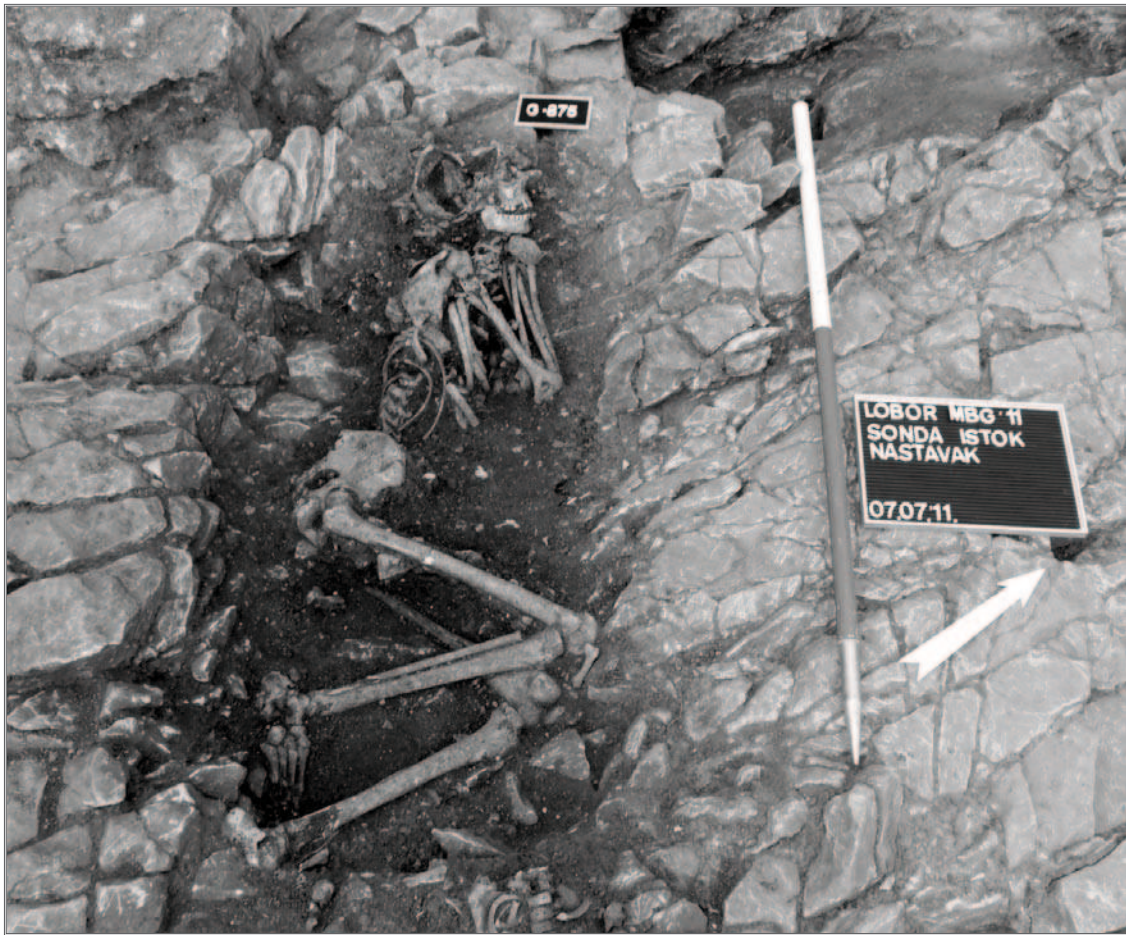
¹ Nakon predaje teksta za tisak nađen je, prigodom antropološke analize pokojnika iz groba 879, srebrni novac - frizatik preliminarno datiran u drugu polovicu 12. ili do sredine 13. stoljeća. Frizatik je nađen između dva kralješka u tankom sloju zemlje uz kosti.

Sl. 3 Položaj groba 886 (poluzgrčeni pokop) u odnosu na grob 884 (snimio: K. Filipec)

poremećajima, pokušajima da se mrtvac položi na uskom praznom prostoru između grobova ili stijena ili o jasnoj namjeri. U grobnim rakama gdje su zamijećeni takvi pokopi nije bilo predmeta koji bi se mogao povezati s pokopanim. Prigodom iskopa rake groba 886 s poluzgrčnim pokopom djelomično je uništen stariji grob 884 u kojem su se nalazile, uz kosturne ostatke pokopane žene, lijevane grozdolike tzv. volinjske naušnice (Giesler tip 17b). To nam govori da cijeli taj horizont grobova sa zgrčnim pokopima treba datirati iza početka 11. stoljeća, odnosno nekako baš u vrijeme kraja vladavine ugarskog kralja Stjepana I. ili njegovih nasljednika što je ipak izglednije. Na lokalitetu su nađene srebrne kovanice ugarskog kralja Stjepana koje nam svjedoče o određenim vezama Lobora, odnosno ostataka nekadašnjeg donjopanonskog vojvodstva s Ugarskom na početku 11. stoljeća (Filipec 2012: 281–288). Navedena grupa grobova pripada sloju koji je u određenoj superpozicionoj

situaciji prema ostalim grobovima koji se prema predmetima, ponajviše S-karičicama mogu također datirati otprilike u isto to doba. Stoga bi se ova grupa grobova sa zgrčnim i poluzgrčnim pokojnicima teoretski mogla datirati od prvih desetljeća 11. do sredine 13. stoljeća, ali ne i kasnije jer se tada pojavljuje najmlađi sloj grobova, koji istina nije registriran u ovome dijelu već nešto sjeverozapadnije, položen na istu dubinu ili u još pliće iskopane rake u kojima se nalaze predmeti koji datiraju sve do 15. stoljeća. Nažalost upravo u ovome analiziranom dijelu groblja, koji je samo djelomično istražen, devastacije su zbog kasnijih djelatnosti i erozije poprilično velike pa je razina zemljišta puno niža od originalne u srednjem vijeku. Ono što je zanimljivo da se ta grupa, koja je po nečemu nesumnjivo drugačija, pokapa na istom groblju gdje se pokapa i većina onih drugih koji prakticiraju isti ili sličan način pokopa, ali na definiranom prostoru uz rub groblja. Ti grobovi iskopani su u dijelu groblja koji je smatran neatraktivnim, jer su pozicionirani iza začelja ili sjeverne strane predromaničke crkve na groblju uz crkvu. Obično se boljima, gotovo u svim horizontima pokapanja, smatraju mjesta ili na pročelju ili s južne osunčane strane crkve, tu su najgušći redovi i najčešći pokopi. S te istočne, začeljne strane pokopi su rjeđi, ali se s te strane nalazio pristupni put koji je vodio do crkve, a koji je spajao gornji dio utvrde na kojem je sagrađena crkva i bilo smješteno groblje oko nje s podgrađem u kojem su se, prema nađenim ulomcima keramičkih posuda u arheološkim slojevima, nalazile kuće mještana. Taj pristupni put ipak koliko-toliko povećava atraktivnost toga položaja. Ako se može suditi prema nađenim predmetima u tim prorijeđenim grobovima, oni se ne razlikuju od drugih predmeta na lokalitetu. Upravo se uz rubne dijelove lokaliteta ponajviše nalaze intaktni grobovi s bogatim inventarom jer su tu najrjeđa preslojavanja zbog relativne neatraktivnosti položaja i kasnijeg sužavanja groblja uslijed podizanja grobljanske ograde. Ono što možemo reći za pokope u kojima je prisutan zgrčeni ili poluzgrčeni ritual pokopa jest to da su grupirani i da se nalaze uz istočni i sjeveroistočni rubni dio groblja na ovome lokalitetu. Riječ je o posebnoj grupi na kojoj se primjenjuje isti ili sličan ritual pokopa. Za koga je on karakterističan? Možda za pogane ili inovjerce, za kršćane vjerojatno nije osim ako nije riječ o

Sl. 4 Zgrčeni pokop – grob 875 (snimio: K. Filipec)

posebnim slučajevima. Možda je upravo njihov način života u zajednici odredio kako će biti pokopani kad umru ili budu ubijeni. Teško je razlikovati kršćanski od „poganskog“ pokopa, jer prilozi ili neki posebni predmeti u grobu ne opredjeljuju grob *a priori* kao poganski ili kršćanski. Možda bi o tome da nije riječ o kršćaninu nešto više mogao reći način pokopa, u ovome slučaju položaj tijela i više ili manje zgrčene noge. No to je također u mnogo čemu upitno jer mi slabo poznajemo običaje tih ljudi koji, iako je moguće da su pokršteni, kod pokopa mrtvih često prakticiraju naslijeđene običaje.² Očekivali bismo da je na jednom groblju s tako dugom tradicijom pokopa kršćana, uz koje kako je već rečeno najčešće nema nikakvih predmeta, nema mjesta za pokope onih drugih i drugačijih, recimo za inovjerce. To bi značilo da bi sve te druge zajednice morale osnivati posebna groblja, ali to nije uvijek tako.

Nažalost, antropološka istraživanja nisu završena i stoga nam nije poznat uzrok smrti pa ni sve drugo što je moglo pratiti te ljude za života. Postoji naime mogućnost da su zbog neke bolesti bili pokopani u tom određenom položaju, no ono što je svakako neobično jest njihovo grupiranje uz rub groblja i pokopi jednih u blizini drugih i to relativno u kratkom vremenu. Neobično je da su pokopani jedni pored drugih na izdvojenom mjestu. Bi li to govorilo o tome da su tadašnji ljudi imali neki zazor prema njima, da su za njih zbog bolesti odredili posebno mjesto? Nije isključena takva mogućnost, ali to bi onda značilo da je postojala određena svijest o tome ili nakana. To što je netko imao vidljivu manu nije sprečavalo da ih se u nekim drugim prilikama pokopa na groblju pa i na boljim pozicijama groblja. Po čemu bi sada ovi bili izuzetak, to je pitanje na koje ipak nećemo moći odgovoriti. Zgrčeni i poluzgrčeni pokopi se među panonskim populacijama konstantno prate od ranoavarskog vremena, ali mogu se pratiti i ranije (Kovrig 1963: 63; Garam 1979: 41–42). Ilona Kovrig takve je pokope na avarodobnim grobljima tumačila kao bojazan od povratka mrtvih ili kao kažnjavanje preminulog (Kovrig 1963: 63). Tradicija da se ubojice, zločinci, nekršteni... pokapaju uz rub ili izvan groblja pokazuje kršćanska tradicija do novijeg doba u sred-

² Na groblju na redove u Vukovaru– Lijevoj Bari gdje svoje mrtve vrlo vjerojatno pokapa kršćansko stanovništvo iako je vrlo malo predmeta koji bi se mogli dovesti u svezu s njim, dokumentirani su pokopi konja i konjskih kostiju kao i priloga koji bi se teško mogli povezati s kršćaninom, pa se tu nesumnjivo pokapaju i „pogani“ (DEMO, 2009, posebno 554–555). Zgrčenih i poluzgrčenih pokopa ustanovljeno je više i raspršeni su po cijelom groblju (Demo 2009: 389–391).

Sl. 5 Poluzgrčeni pokop – grob 879 (snimio: K. Filipec)

njoj i zapadnoj Europi. Zgrčeni i poluzgrčeni pokopi nisu neka izuzetna pojava 10. ili 11. stoljeća (Demo 2009: 390, bilješka 24). Na tzv. bjelobrdskim grobljima pojavljuju se često, a u tim grobovima gotovo nikad nema predmeta. To je inače glavna karakteristika sličnih grobalja od avarskog doba i možda bi se mogla povući neka paralela s njima ili čak govoriti o kontinuitetu sličnih običaja kod ljudi koji baštine istu ili sličnu kulturu ponašanja (Sós – Bökönyi 1963: 92, posebno bilješka 77; Garam 1979: 41–42). Loborskom groblju oko crkve s dugim kontinuitetom pokopa ponajbolje se analogije nalaze na groblju u Zalaváru (u Blatnogradu), ne samo zbog toga što je riječ o procesima poput podizanja crkvi i kristijanizaciji koji se u ta dva kraja Panonije odvijaju vrlo sličnim tempom, već i o tome da se radi o vrlo sličnim populacijama (Sós – Bökönyi 1963). Očekivalo bi se da na jednom kršćanskom groblju s dugom, višestoljetnom, tradicijom takvi pokopi nestanu, ali oni se ipak pronalaze. Pokušaji da se objasne takvi načini pokopa nekim ritualima, kažnjavanjem zbog čaranja ili bojazni od vampirizma nisu dostatni te su često neuvjerljivi (Sós – Bökönyi 1963: 92). Slični obrasci ponašanja pojavljuju se i na grobljima gdje zasigurno možemo smatrati da svoje mrtve pokapa

kršćanska zajednica (Lobor i Zalavár – Vársziget). Dosta je teško zamisliti da u cijeloj Karpatskoj kotlini postoji isti ili sličan način kako se određena zajednica odnosila prema takvim posebnim slučajevima i da bi svi imali isti ili sličan obrazac pokapanja, odnosno kažnjavanja ili nekog posebnog ponašanja prema posebnoj kategoriji ljudi.

Možda bi se moglo pomisliti da je ovdje riječ o određenoj grupi, određenoj zajednici, koja prakticira isti način pokopa svojih mrtvih. Neusvajanje uobičajenih načina pokopa za to doba govorilo bi u prilog tomu da je riječ o nekoj zatvorenoj zajednici koja, iako boravi pored onih koji su prihvatili kršćanski pokop, s njima ne dijeli isti svjetonazor. Ona zasigurno ne bi trebala biti domicilna jer ovdašnji puk u to doba pokapa svoje mrtve po kršćanskim običajima. Stoga bi moglo biti riječ o pridošlicama, ali nažalost teško je reći kad su i jesu li došli u isto vrijeme te jesu li došli iz istog kraja, odnosno postoji li uopće neka čvršća veza između njih. Možda će se moći više reći nakon provedene kompletne analize, prije svega antropološke analize koja bi mogla naći neke eventualne razlike u odnosu na domaću zajednicu. Takve moguće male „lutajuće“ zajednice nije moguće povezati s nekim povijesnim zbivanjima koja se ionako rijetko spominju.

Dvije kovanice ugarskog kralja Stjepana I. pojavljuju se teoretski otprilike u isto doba kad i ovi pokopi mrtvih u zgrčenom položaju, odnosno kad se ponovno, nakon više od dvjesto godina, pojavljuje „poganski“ ritual pokapanja. Sudeći prema malom broju pokopa kao da je riječ o zajednici koja se na tome mjestu zadržala samo nekoliko desetljeća. Tu bi se ipak moglo raditi o nekoj nomadskoj ili polunomadskoj zajednici nehomogenog porijekla koja se bavila određenim obrtima ili trgovinom te se seli i naseljava bliže onodobnim centrima te koja svoja staništa podiže uz druge zajednice, a potom se seli dalje. Datacija te homogene grupe ili datacija tih pojedinačnih pokopa u neobičajenom položaju na groblju u Loboru teoretski se može datirati od prvih desetljeća 11. sve do sredine 13. stoljeća.

Sl. 6 Odnos groba 872 (poluzgrčeni pokop) i groba 870 (vjerojatno pripada istom horizontu pokopa) i starijeg horizonta grobova s nalazima 10. – 11. st. (snimio: K. Filipec)

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Demo, Ž. 2009, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrske kulture: Vukovar – Lijeve Bara (X. – XI. st.)*, Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. VI/1, Zagreb.
- Filipec, K. 2009, Problem kronologije grobalja 9. i 10. stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, 3. s. 36, 113–124.
- Filipec, K. 2012, Dvije kovanice ugarskog kralja sv. Stjepana I. iz sjeverozapadne Hrvatske, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. XLV, 281–288.
- Garam, É. 1979, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Kisköre*, *Fontes archaeologici Hungariae*, Budapest.
- Kovrig, I. 1963, *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, *Archaeologia Hungarica*, Vol. XL, Budapest.
- Sós – Bökönyi, Á. Cs. 1963, *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*, Budapest.

SUMMARY

BURIALS IN A CONTRACTED AND SEMI-CONTRACTED POSITION FROM THE CEMETERY AROUND THE CHURCH OF OUR LADY OF THE MOUNTAINS IN LOBOR

Key words: contracted and semi-contracted burials, mediaeval cemetery, Lobor

During the archaeological research in Lobor in 2011, at the eastern outer side of the church of Our Lady of the Mountains, three chronologically different burial horizons were identified. The third, youngest horizon is very interesting because the burials were dug on top of those belonging to the older phase, while the deceased were placed in contracted and semi-contracted positions. So far, contracted burials have not been registered at the site, except in case of very small children, and they are usually an exception in all aspects. No artefacts have been found in any of these graves, but the burial pit belonging to the grave 886 destroyed the grave 884 containing cast Volyn-type grape-shaped earrings. This indicates that the whole horizon containing contracted and semi-contracted burials (five in total) should be dated from the first decades of the 11th century, to the mid-13th century AD. It is not clear why such burials started to emerge at a Christian cemetery near the church after two hundred years; they are not otherwise common in other contemporary cemeteries across the Pannonian Plain. In this context, some other, non-resident, population should also be taken into consideration.

KAMENOM OBLOŽENI GROBOVI NA NALAZIŠTU IVANEC – STARI GRAD

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Nalazište Ivanec – Stari grad višeslojno je arheološko nalazište na kojem je sustavnim istraživanjima utvrđen kontinuitet od antike do XX. stoljeća. Među mnogim tragovima ljudskih aktivnosti na ovom prostoru, istraženi su i dijelovi groblja koje se u početku formiralo oko romaničke, a kasnije oko obližnje gotičke crkve, koju su izgradili vitezovi ivanovci. Istraživanjima je obuhvaćeno 326 grobova koji se mogu razdijeliti u pet horizonata datiranih od kraja XI. do XVII. stoljeća te obilježenih jasnim promjenama u pogrebnoj praksi. U tom kontekstu posebnost predstavlja pojava grobova kojima su rubovi ukopa obloženi kamenjem, a smješteni su u prva dva horizonta ukopavanja, odnosno od kraja XI. do kraja XIII. stoljeća. Oblaganje grobnih ukopa kamenjem s izrazitim je sigurnošću utvrđeno kod 37 grobova, odnosno kod nešto više od 21 % grobova pripisanih prvom i drugom horizontu ukopavanja. Iako je slična pojava uočena na prostorno i vremenski usporedivim srednjovjekovnim nalazištima, literatura o njima najčešće daje samo štire podatke, obično spominjući tek njihovu pojavu. Kako je manjak podataka najvećim djelom uzrokovan pretežitim nedostatkom nalaza u takvim grobovima, u radu su analizirane značajke kamenom obloženih grobova te mogući elementi njihove datacije. Time se po prvi put razmatraju mogućnosti njihovog smještanja u užu prostorni i vremenski kontekst te pružaju nove mogućnosti razmatranja ove pojave i njezinoga značenja.

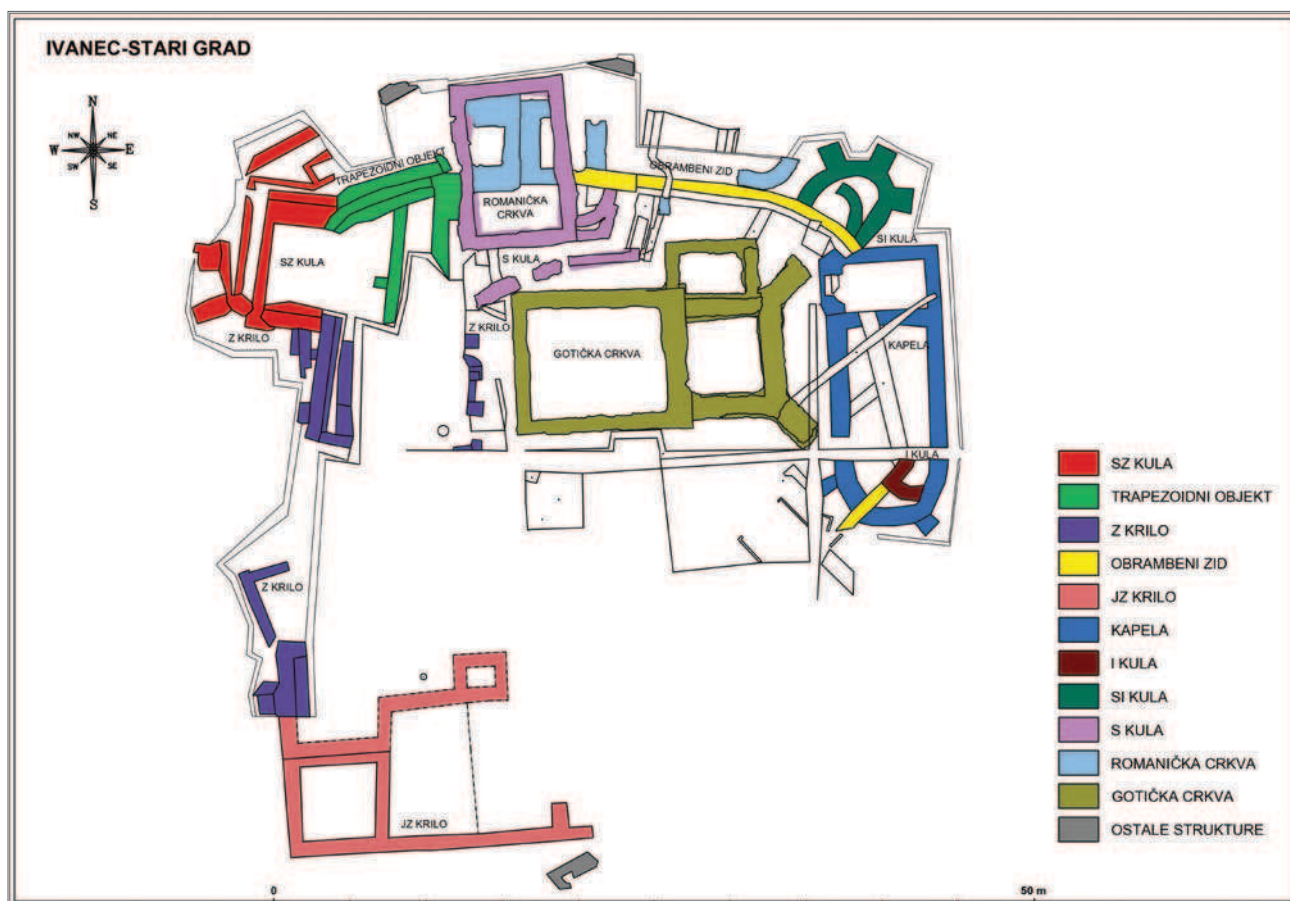
Ključne riječi: Ivanec, srednji vijek, groblje, kamena obloga, pogrebna praksa

Institut za arheologiju od 1998. godine provodi arheološka istraživanja nalazišta *Stari grad* smještenog u centru Ivanca. Na tom se položaju sve do sredine prošloga stoljeća nalazio renesansni kaštel čiji su temelji otkriveni već prvim istraživanjima (sl. 1). Riječ je prvenstveno o obrambenom zidu s tri obrambene kule te dijelovima temelja zapadnog i jugozapadnog krila grada, koji pokazuju da je ivanečki kaštel mnogo puta pregrađivan i dograđivan, barem od kraja XV. stoljeća. Istovremeno su u istočnom dijelu kaštela definirani temelji barokne kapele, a idućim su kampanjama otkriveni ostaci još dviju crkava: gotičke crkve sv. Ivana Krstitelja – ostavštine vitezova ivanovaca smještene u samome dvorištu *Grada* te, nešto sjevernije, njene romaničke prethodnice s polukružnom apsidom i nartekсом na koji je prizidan masivni crkveni toranj. Već se oko te crkve formiralo groblje koje će kroz dugi period odrediti namjenu i značenje ovoga prostora.

O starijim vremenima svjedoči izrazito mastan i kompaktan, crni kulturni sloj, s keramičkim materijalom koji se može preliminarno datirati u IX. i X. stoljeće (sl. 2). Za sada, iako relativno bogat arheološkim materijalom, sloj nije ponudio očekivane, izrazitije tragove graditeljskih aktivnosti pa još uvijek nije potpuno sigurno kako je nastao. Ispod srednjovjekovnog sloja utvrđen je i rimskodobni kulturni sloj nastao od I. do IV. stoljeća (Belaj, Migotti 2011: osobito 164–165), dok se na nalazištu sporadično javljaju i ulomci pretpovijesnih keramičkih posuda.

O GROBLJU

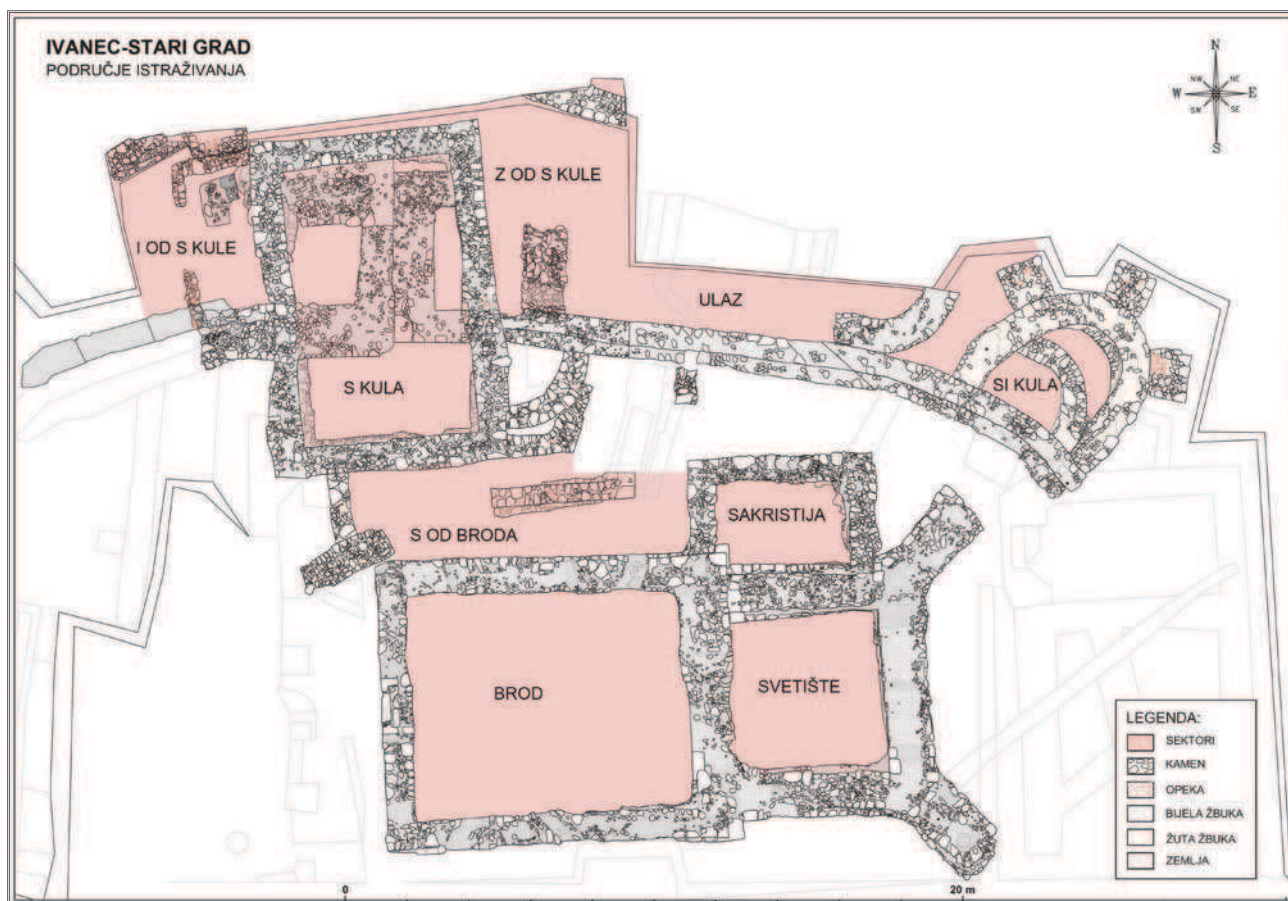
Istraživanja provedena na nalazištu najvećim su dijelom bila usmjerena na prostor na kojem su se nalazile romanička i gotička crkva, a time i na groblja koja su uz njih nastala (sl. 3). Do sada je na nalazištu istraženo 326 grobova koji su oko romaničke te potom gotičke crkve kontinuirano ukopavani od kraja XI. do početka XVII. stoljeća. Grobovi su razvrstani

Sl. 1 Tlocrt istražene arhitekture (crtež: V. Žinić-Justić, F. Sirovica)

Sl. 2 Ostaci ranosrednjovjekovnog kulturnog sloja (snimila: F. Sirovica)

Sl. 3 Područje istraživanja (crtež: Arheoplan d. o. o., F. Sirovica)

u pet horizonata izdvojenih faziranjem utvrđene stratifikacije (Belaj 2009; Belaj, Sirovica 2010; 2011; 2012) te preciznije datiranih analizom prikupljenih nalaza te provedenim ^{14}C analizama (tab. 1). Osteološki materijal iz grobova uglavnom je antropološki analiziran (Krznar 2012; Novak et al. 2005), dok jedan dio još čeka na obradu.

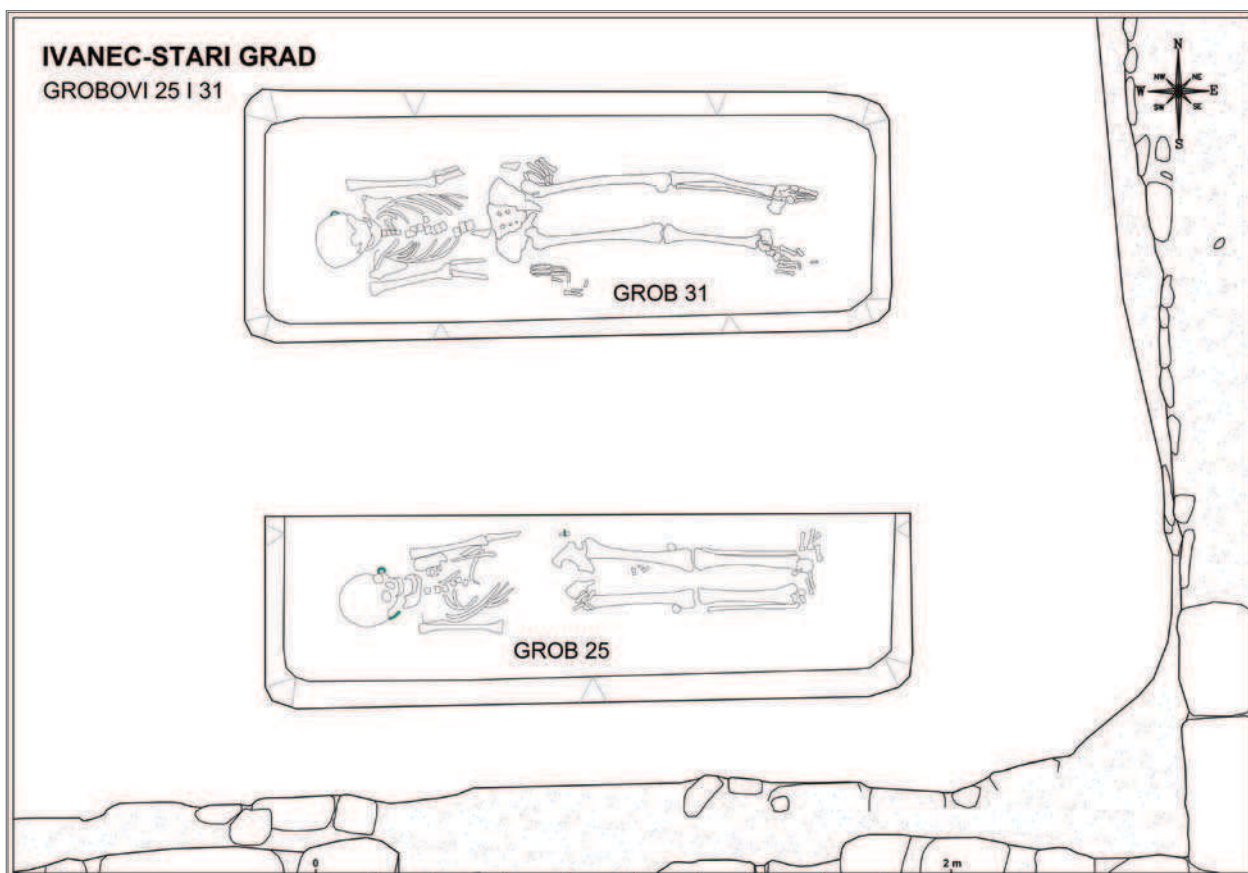
Laboratorijski broj / Laboratory number	Broj groba / Grave number	Horizont / Phase	Frakcija / Fraction	$\delta^{13}\text{C}$	Godina prije sadašnjosti / Age BP	Kalibrirano / Calibrated 2σ (95% vjerojatnost / probability)
KIA 33043	ISG - grob 25	I	collagen 3.8 mg C	-16.88 ± 0.11	928 ± 22	1034 - 1159
KIA 33056	ISG - grob 22	II	collagen 3.6 mg C	-16.89 ± 0.12	827 ± 29	1164 - 1263

Tab. 1 Radiokarbonski datumi za grobove starijih horizonata ukopavanja

Najstarijem izdvojenom horizontu ukopavanja pripisano je 60 grobova u čijem se rasteru primjećuje osobita pravilnost. Pokojnici su u tom prvom, ali i u svim kasnijim horizontima, u grobnu raku polagani u smjeru istok-zapad s glavom na zapadu. Relativno čest nalaz u prvom horizontu predstavlja materijal tzv. bjelobrdske kulture, prvenstveno S-karičice (sl. 4). Istovremeno s njime javljaju se i grobovi kojima su rubovi ukopa obloženi kamenjem, a o kojima će biti riječ u ovome radu. Vrijeme ukopavanja u prvom horizontu možemo smjestiti u kraj XI. i XII. stoljeće, u što se uklapa i rezultat ^{14}C analize provedene na kostima pokojnika iz groba 25.¹

Kao i prethodni, i drugi je horizont jasno povezan uz romaničku crkvu te mu je pripisano 113 grobova. Prikupljeni pokretni nalazi upućuju da traje kroz XIII. stoljeće, a na temelju ^{14}C analize učinjene na kostima pokojnika iz groba 22

¹ Datum dobiven ^{14}C analizom upućuje da se početak ukopavanja u prvom horizontu možda može pomaknuti i koje desetljeće ranije, no treba istaknuti da je pouzdanost ^{14}C datuma za razmatrano razdoblje još uvijek problematična (vidi npr. Kvassay 2008: 106; Pleterski 2013: 304–305).

Sl. 4 Pokojnice iz grobova 25 i 31 sa S-karičicama (crtež: A. Kudelić, F. Sirovica)

Sl. 5 Pokojnica iz groba 43 sa životinjskim zubom pronađenim ispod lubanje (snimila: F. Sirovica)

početak bi se mogao spustiti već u kraj XII. stoljeća. Iako se neke značajke iz prethodnog horizonta, poput grobnih obloga, nastavljaju i u ovome, dolazi do potpunog nestanka tzv. bjelobrdskog materijala. No javljaju se materijalni tragovi novih pogrebnih praksi, predstavljenih prvenstveno pojavom životinjskih zubi nađenih obično uz glavu pokojnika (sl. 5). Pojedini su pokojnici, umjesto kamene obloge, dobili oveći kamen postavljen iznad glave. Izniman je slučaj djeteta položenog u kamenom obloženi grob i (samo) pokrivenoga daskom.

Treći je horizont okvirno smješten u XIV. stoljeće i povezuje se s izgradnjom nove, gotičke crkve sv. Ivana Krstitelja – koju su poput crkve-tvrđave sagradili vitezovi ivanovci. Ovome su horizontu pripisana 52 groba. Karakterizira ga potpuni izostanak sitnih nalaza, a istovremeno s nalazima potpuno nestaju i kamene obloge i pojedinačno kamenje u grobovima (sl. 6).

Sl. 6 Pokojnica iz groba 135 koji je pripisan trećem horizontu ukopavanja (snimio: D. Tresić Pavičić)

Četvrti horizont ukopavanja smješten je u XV. i prvu polovicu XVI. stoljeća. U odnosu na prethodnu fazu promjenu u pogrebnoj praksi bilo je moguće jasno utvrditi. U tim su grobovima uočeni tragovi ljesova i čavala, a pokojnici su pokapani s rukama prekrštenima na prsima ili trbuhu, odnosno u tzv. "gotičkom položaju" (Demo 2013: 118).² Najčešći nalaz u tim grobovima predstavljaju željezne pređice koje, kako i na drugim grobljima toga vremena, tako i na ivanečkom groblju, općenito predstavljaju najčešći nalaz u grobovima. Toj je fazi pripisano 89 grobova koji nesumnjivo pripadaju groblju gotičke crkve sv. Ivana Krstitelja (sl. 7).

Značajke prethodne faze nastavit će se i u najmlađem horizontu ukopavanja utvrđenom na lokalitetu. Riječ je o grobovima ukopanim kroz glinenu podlogu za popločenje broda crkve sv. Ivana (sl. 8) te grobovima koji ne poštuju određene arhitektonske elemente u njezinom svetištu. Tom je horizontu pripisano 12 grobova datiranih u drugu polovicu XVI. i sam početak XVII. stoljeća.

2 U prethodnim fazama takav položaj ruku nije uočen ni u jednom slučaju, a pokojnici su skoro isključivo, kad god se to moglo utvrditi, pokapani s rukama ispruženim uz tijelo pri čemu najizrazitije varira položaj šaka.

Sl. 7 Pokojnik iz groba 80 koji je pripisan četvrtom horizontu ukopavanja (snimio: D. Tresić Pavičić)

Sl. 8 Ukopi petog horizonta u podlogu za popločenje broda crkve sv. Ivana (snimio: D. Tresić Pavičić)

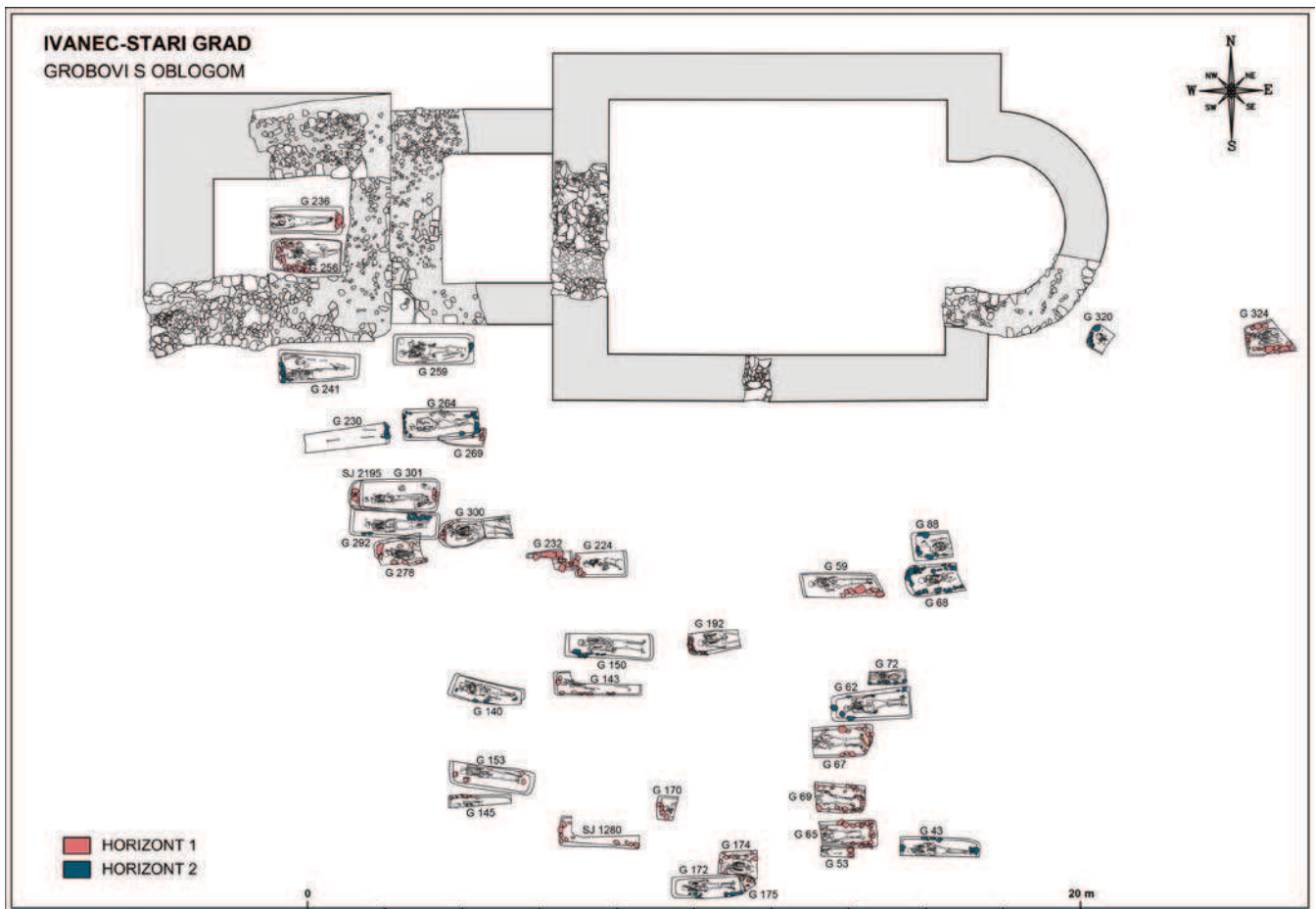
Sl. 9 Grob 324 s kamenom oblogom (snimila: F. Sirovica)

O KAMENIM OBLOGAMA

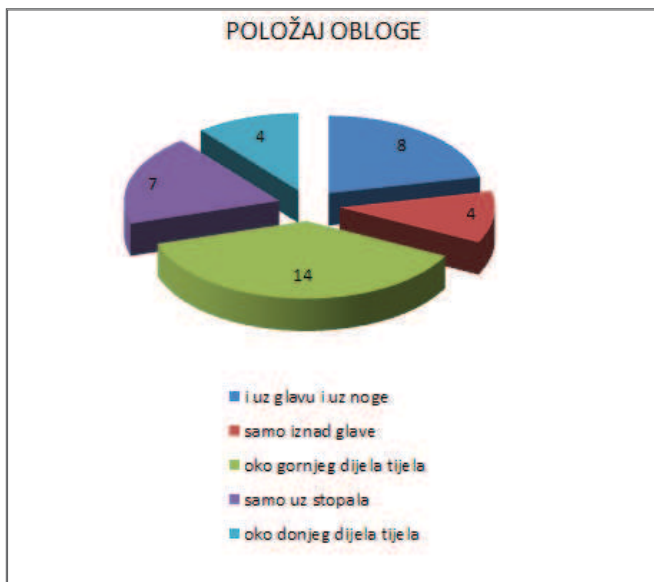
Tijekom istraživanja utvrđen je određeni broj grobova čije su stranice bile obložene nepravilnim, neobrađenim kamenjem različitih dimenzija, dobivenim vjerojatno tijekom njihovoga iskopa (sl. 9). Takvi su grobovi pronalazeni različito očuvani, ponekad do te mjere uništeni mlađim ukopima da nije moguće pouzdano reći radi li se doista o grobnoj oblozi. Usprkos tome, ta je pojava s izrazitijom sigurnošću utvrđena kod 37 grobova. Definiranjem njihovog stratigrafskog položaja utvrđeno je da horizontu I pripadaju 22 groba s kamenom oblogom, odnosno 37 % od ukupnog broja grobova pripisanih horizontu I. Horizontu II je pripisano 15 grobova s oblogom, odnosno 13 % od ukupnog broja grobova iz horizonta II (sl. 10).

Iako općenito definirana kao obloga, riječ je o pojavi koja se ne pojavljuje uvijek u istom obliku. No kako je većinom riječ o grobovima koji nisu u cijelosti očuvani, nije moguće izdvojiti različite tipove. Ipak, bitno je istaknuti da su utvrđene razlike u visini (obloge su utvrđene u visini od jednog do više redova kamenja, a grobna raka može biti obložena i u punoj visini) najčešće rezultat očuvanosti pojedinog groba. Bolje se može primijetiti razlika u trudu uloženoj u oblaganje pojedine grobne jame: ponekad je obloženo samo područje oko glave i/ili oko stopala, dok su kod najljepših primjera kamenjem obloženi rubovi ukopa oko cijelog gornjeg i donjeg dijela tijela (sl. 11). Zanimljivo je primijetiti da baš ni u jednom primjeru nije pronađena potpuno obložena grobna jama, uvijek je prisutan barem mali prekid pri sredini bočnih stranica.

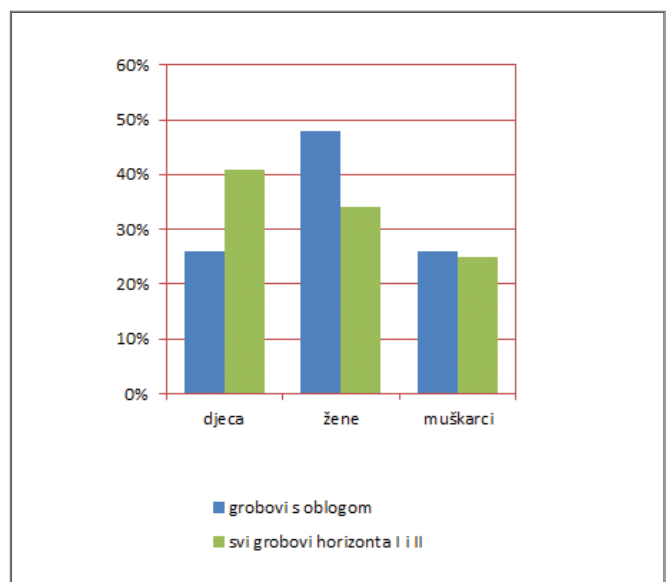
Rezultati provedenih antropoloških analiza (Krznar 2012; Novak et al. 2005) pokazuju da pojava oblaganja grobova kamenjem ne ovisi direktno o spolu i dobi pokojnika. Ipak, iz priloženog je grafikona (sl. 12) vidljivo da kamene obloge daleko više dobivaju žene, a puno manje djeca, dok se muškarci u istom postotku polažu u grobove s oblogama kao i u bilo koje druge. Prosječna starost odraslih čiji su grobovi obloženi kamenjem iznosi oko 35 godina što odgovara prosječnom životnom vijeku utvrđenom za prva dva horizonta.

SI. 10 Grobovi s oblogom prvog i drugog horizonta ukopavanja istraženi na nalazištu Ivanec – Stari grad (crtež: A. Kudelić, I. Peharda, F. Sirovica)

SI. 11 Prikaz razlika u utvrđenom položaju kamene obloge

SI. 12 Odnos grobova s oblogom prema spolu pokojnika

O POKRETNIM NALAZIMA

Kronološki smještaj grobova s oblogom prvenstveno je određen analizom stratifikacije, jer je u takvim grobovima nađeno vrlo malo sitnih nalaza. Riječ je o svega 6 nalaza u 37 grobova, odnosno u 16 % od ukupnog broja grobova s oblogom. Analizom stratifikacije utvrđeno je da se javljaju istovremeno s grobovima u kojima se javljaju S-karičice, u dva slučaja sijeku jedni druge, ali i da traju kroz horizont II, tj. nakon što S-karičice nestaju iz grobova. Ipak, rijetki nalazi nađeni u nekim grobovima s oblogom predstavljaju dodatni element njihovog kronološkog smještaja, ali i omogućuju šire razumijevanja njihovog značenja.³ Takva su dva groba u horizontu I, te četiri groba u horizontu II.

Prvome horizontu pripadaju predmeti izrađeni od slitine bakra, ulomak karičice i prsten s okom od plavog stakla,⁴ koji nemaju uže kronološke značajke, no općenito odgovaraju izvedenom kronološkom smještaju grobova.

U grobovima s kamenom oblogom pripisanim **drugom horizontu** javljaju se nalazi koji se okvirno mogu datirati u XIII. stoljeće, iako neki ostaju u upotrebi i kasnije. Riječ je o srebrnom prstenu s okruglom pločicom ukrašenom stiliziranim motivom (možda je riječ o liku anđela s krilima; Krznar 2012: 471),⁵ te brončanoj jednodijelnoj kopči s D okvirom, pomičnim trnom i neukrašenom pomičnom pločicom okova.⁶ Uz njih su, u još dva groba, ispod, odnosno pored lubanje, pronađeni životinjski zubi.

Usporedbom s istovremenim sitnim nalazima nađenim u grobovima bez kamenih obloga, postaje primjetno da je materijal iz grobova **prvoga horizonta** u znatnoj mjeri obilježen elementima koje obično vežemo uz bjelobrdsku kulturu. U grobovima tog horizonta najčešće se javljaju obične karičice i S-karičice kojih je tijekom istraživanja nađeno 15 (sl. 13). U 12 slučajeva sa sigurnošću je utvrđeno da se radi o S-karičicama od kojih su dvije namjerno deformirane.⁷ Različitih su veličina,⁸ načinjene su od bronce i iznimno srebra, a nalazimo ih pojedinačno i u paru. *In situ* je nađen i jednostavan prsten pravokutnog presjeka ukrašen sasvim plitko ukucanim točkicama,⁹ a u zapunama mlađih grobova, narukvica od pletene

Sl. 13 S-karičice (snimio: S. Krznar)

- 3 Sitne nalaze iz pojedinih grobova istraženih na nalazištu Ivanec – Stari grad analizirao je Siniša Krznar (2012) u svojoj doktorskoj disertaciji.
- 4 Krznar (2012: 472) ističe da se prsten ne može preciznije tipološki klasificirati, no primjećuje veliku sličnost s prstenom iz groba 13 u Đakovu (Filipec 2012: 138, 141) te prstenom pronađenim u grobu 211 na nalazištu Bijelo Brdo II koji odgovara Gieselerovom tipu 34a (Tomičić 1991: 101, 144).
- 5 Iako ne nalazi istovjetan motiv, Krznar (2012: 471) taj prsten dovodi u vezu s prstenjem ukrašenim motivom Ilijana, a usporedivi su primjerci u Mađarskoj nađeni u ostavama koje su datirane u XIII. stoljeće i povezuju se s vremenom mongolske provale (Parádi 1975; Lovag 1980).
- 6 Riječ je o jedinoj pojasnoj kopči koja je na ivanečkom groblju nađena u grobu žene (Krznar 2012: 457). Takve se kopče, prema Whiteheadu (1996: 16, 18) ne mogu usko datirati, a javljaju se između 1250. i 1500. godine.
- 7 Dvije obične i sedam S-karičica nađeno je *in situ*. Pet S-karičica i dvije fragmentirane karičice nađene su u zapunama mlađih grobova.
- 8 Izrađene su od žice debljine do 2 mm. Duljina žice varira između 6,3 i 18,2 cm, dok srednje vrijednosti njihovog promjera iznose između 2 i 5,8 cm. Prema Giesleru (1981: 37-40, sl. 7) pripadaju veliko formatnim S-karičicama (tip I), iako se može primijetiti da su neke izrazito velike te da prelaze standardne Gieslerove dimenzije.
- 9 I takvo prstenje je kronološki neosjetljivo, no Krznar (2012: 471) ivanečki primjerak svrstava u tip 31 ili 32 prema Giesleru (Giesler 1981: Tafel 4). Grob 25 u kojem je prsten nađen ¹⁴C analizom datiran je u drugu polovicu XI. i prvu polovicu XII. stoljeća.

brončane žice te prsten od srebrne tordirane žice koji predstavljaju standardne nakitne oblike razmatranoga vremena.

Materijal je ipak nešto raznovrsniji u **drugome horizontu**, no tada više nema bjelobrdskih elemenata. Najčešći nalaz predstavljaju životinjski zubi (sl. 14), koji su, osim u grobovima s oblogom, nađeni u još tri groba ovoga horizonta.¹⁰ Dva su zuba pronađena u grobovima djece na čijim su kostima utvrđeni tragovi aktivnog periostitisa, odnosno upalnih procesa koji su mogli uzrokovati njihovu smrt (Krznar 2012: 474). Isti su tragovi utvrđeni i na kostima pokojnika iz grobova s oblogom u kojima je kao prilog nađen životinjski zub. Siniša Krznar (2012: 474) je na temelju tih podataka u svojoj doktorskoj disertaciji pretpostavio postojanje vjerovanja u iscjeliteljsku i zaštitnu moć životinjskih zubi na prostoru sjeverne Hrvatske, slično vjerovanjima koja su u srednjem vijeku prisutna na području Mađarske te u zapadnoj Europi. Životinjski zubi u takvom kontekstu poznati su i etnologiji: vjerovalo se da daju snagu slabunjavoj djeci pa su se prišivali na odjeću, ili su se pak stavljali u kolijevku za zaštitu djece od uroka. U Etnografskom muzeju Zagreb čuva se takav privjesak s Paga iz 19. stoljeća (Brenko et al. 2001: 179, sl. 189).

Ostale nalaze predstavljaju mali brončani prstenasti broš sa željeznim trnom koji tipološki odgovara ustanovljenom vremenskom okviru,¹¹ te dva jednostavna srebrna prstena, prsten sa žutim okom i keramički pršljen, koji su u osnovi kronološki neosjetljivi.

Posljednja vrsta nalaza iz grobova ovoga horizonta su željezni noževi nađeni u četiri groba odraslih muških osoba (sl. 15). U tri je slučaja riječ o oko 12 cm dugim željeznim noževima s trnom za nasad, nađenim uz desnu ruku pokojnika iz grobova 22, 180 i 202. Iako je riječ o jednostavnom, uobičajenom tipu noža koji se na srednjovjekovnim grobljima javlja od X. stoljeća (Demo 1996: 42; 2009: 409–412), datum dobiven ¹⁴C analizom izvedenom na kostima pokojnika iz groba 22 smješta taj grob u vrijeme između druge polovice XII. i prve polovice XIII. stoljeća. Značajan je i kontekst u kojem je nađen nož iz groba 202 (sl. 16). Riječ je o posebno dubokom ukopu poklopljenom masivnom nadgrobnom pločom s jednostavnim prikazom križa i bordurom iznad koje je uklesan niz visećih trokuta. Iako bez pravih analogija, najvjerojatnije je riječ o grobu iz druge polovice XIII. stoljeća (Krznar et al. 2010: 239). Pokojnik iz groba 202 na lubanji ima tragove nezarastle perimortalne traume kakve su utvrđene i na pokojniku iz četvrtog groba (G 204) u kojem je nađen nož (sl. 17).¹² Ipak, u ovom je slučaju riječ o dugom željeznom nožu s drškom na kojoj se nalaze ispupčenja za pričvršćivanje oplate (dužina noža s drškom iznosi 37 cm). Za razliku od ostalih, taj je nož položen na prsa pokojnika koji je smješten u ukop stratigrafski pripi-

Sl. 14 Perforirani životinjski zub – amulet (snimio: D. Tresić Pavičić)

Sl. 15 Željezni nož nađen kao prilog u grobu 22 (snimio: J. Belaj)

10 Još pet takvih nalaza, od kojih je jedan perforiran, potječe iz zapuna mlađih grobova. Većinom je riječ o zubima svinje, u jednom slučaju o zubu goveda, dok je perforirani zub donji očajnik vuka. Slični su nalazi pronađeni na mnogim grobljima X. i XI. stoljeća na području Panonske nizine (vidi npr. Párducz, Tary 1939; Bakay 1978; Ercegović-Pavlović 1980; Stanojev 1989; Kovács 1992; Végh 1993; Rădulescu, Gáll 2001; Ciugudean, Dragotă 2002; Dragotă et al. 2009) te primjerice, na groblju oko crkve sv. Franje na zagrebačkoj Opatovini u grobu žene datiranom u XIV. stoljeće (Demo 2007: 43–44; 92).

11 Riječ je o jednostavnom prstenastom brošu ravnog i širokog okvira bez ukrasa. Nosili su se diljem Europe od XII. do XV. st., s tim da su najveću popularnost imali tijekom XIII. i XIV. stoljeća (Hinton 2005: 171).

12 Grobovi 202 i 204 obrađeni su u zasebnom radu (Krznar et al. 2010) u kojem je naglašena posebnost veze između utvrđenih smrtonosnih perimortalnih trauma i prilaganja noževa u grob.

Sl. 16 Pokojnik iz groba 202 s nožem priloženim uz desnu šaku (snimila: F. Sirovica)

Sl. 17 Pokojnik iz groba 204 s nožem položenim na prsima (snimila: F. Sirovica)

san završnoj fazi horizonta II. Posebnost ovoga ukopa predstavlja veće kamenje smješteno uz noge i iznad glave pokojnika koje, iako ne možemo smatrati pravom oblogom, možemo razumjeti kao posebnu, možda kasnu varijantu oblaganja grobova kamenjem.

U drugom se horizontu ukopavanja javlja još jedna pojava koju možda možemo smatrati svojevrsnim derivatom tradicije oblaganja grobova. Riječ je o postavljanju samo jednog većeg kamena uz glavu pokojnika (sl. 18). Ta je pojava uočena u šest grobova u kojima, osim već spomenutog nalaza životinjskog zuba te komada izrazito korodiranog željeznog predmeta u dva dječja groba, drugi nalazi nisu nađeni. Dakle, od nakita u ovom horizontu imamo samo četiri prstena. Kao dijelovi nošnje javljaju se tek jedna brončana kopča i jedna brončana predica. Ostale nalaze (životinjske zube, pršljen pa i noževe – s obzirom na njihov položaj u grobu) prije svega možemo smatrati prilozima, smještenim u grob s posebnim razlogom, povezanim sa značenjem ili moćima koje su im pripisane.

Sl. 18 Grobovi djece (grob 52 i grob 57) u kojima je iznad lubanje pokojnika nađen oveći kamen (snimila: F. Sirovica)

O GROBOVIMA S OBLOGOM NA DRUGIM NALAZIŠTIMA

Naravno da pojava grobova s oblogom nije ivanečka specifičnost. Oblaganje grobnih jama kamenjem nalazimo diljem Europe u svim razdobljima. U Hrvatskoj su se, srednjovjekovnom grobnom arhitekturom bavili mnogi autori,¹³ no prvenstveno na širem jadranskom području. Budući da je grobna arhitektura izrazito regionalnih obilježja, njihovi tipološko-kronološki zaključci ne mogu biti dovedeni u direktnu vezu s predstavljenom problematikom. S druge strane, takav je način ukopa posebno čest u starijim slavenskim kulturama (Korošec 1999: 32), a slična je pojava uočena i na mnogim srednjovjekovnim nalazištima koja se i prostorno i vremenski mogu lakše povezati s ivanečkim grobovima. Ipak, literatura o grobovima s oblogom najčešće daje samo šture podatke, obično spominjući tek njihovu pojavu, a manjak drugih podataka najvećim je djelom uzrokovan pretežitim nedostatkom nalaza u takvim grobovima.

Istovremeno ivanečkom je, primjerice, groblje u **Stenjevcu** gdje je kod nekih grobova uočeno djelomično oblaganje

13 Od Karamana i Gunjače, preko Jelovine i Beloševiča do, nedavno, Sokola i Petrinec, da spomenemo samo neke. Svaki od njih donosi svoju tipologiju koju prati kronologija.

pokojnika neobrađenim kamenjem.¹⁴ Stenjevečko je groblje datirano od XI. do početka XIII. stoljeća (Simoni 2004: 58), a slična je pojava primijećena i među grobovima ukopanim oko romaničke crkve na **Loboru** i okvirno datiranim u XI. stoljeće (Jurica, Filipec 2002). No oblaganje grobova kamenjem primijećeno je i na mnogim staroslavenskim grobljima VII. ili VIII. stoljeća te tek mjestimično traje sve do XI. i XII. stoljeća.

Na staroslavenskom groblju **Gusen** u Gornjoj Austriji, datiranom u kraj VIII. i prvu polovicu IX. stoljeća, neki su grobovi djelomično obloženi kamenjem izvađenim iz zemlje prigodom kopanja, ili je takvo kamenje postavljeno iznad glave i nogu (Tovornik 1985).

Na nekropoli u **Ptiju** svih osam grobova koji imaju kamenu oblogu ulaze u grupu grobova bez nalaza i ostali su kronološki neopredijeljeni. Kao iznimka je u jednom, devetom (sic!) grobu s kamenom oblogom nađen nalaz – karičica od deblje žice grubo odrezanih krajeva koju Paola Korošec datira u avaroslavenski horizont (Korošec 1999: 32, bilj. 1; 47–48).

Na **Bledu (Pristavi)** slična je pojava dokumentirana na staroslavenskom groblju koje traje od kraja VII. do početka XI. stoljeća, a prisutna je i na starosjedilačkome groblju iz VI. i prve trećine VII. stoljeća.¹⁵

Staroslavensko groblje **Dlesc kod Bodešča**, nedaleko Bleda također ima nekoliko grobova s kamenom oblogom (Knific, Pleterski 1981: 498). Riječ je o šest grobova od kojih samo jedan ima oblogu gusto posloženu uz rubove ukopa (ali ne iznad glave i stopala!).¹⁶ Pokojnik iz tog groba bio je pokriven daskom, a uz sebe je imao nož (Knific, Pleterski 1981: 486, sl. 5; 490). I u ostalim su grobovima s kamenom oblogom toga lokaliteta pronađeni nalazi (karičice, prsten, ulomak posude i još jedan nož).

Spomenimo i lokalitet **Kranj – križišče Iskra**. U usporedbi s drugim slovenskim nalazištima na ovom se kamena obloga kod staroslavenskih grobova javlja vrlo rijetko,¹⁷ i skoro uvijek u kombinaciji s daskom. I u Kranju su ovakvi grobovi vrlo bogati nalazima (Sagadin 1988: 39–41). Druga specifičnost ovoga groblja je ta da su kamene obloge gotovo redovita pojava u grobovima starosjedilačkog romaniziranog stanovništva iz VI. stoljeća.¹⁸

Groblja na kojima je utvrđeno oblaganje grobnoga ukopa kamenjem ima još mnogo, i njihova pojava nije ograničena razmatranim vremenskim i prostornim okvirom. Ipak, na ovom su mjestu izdvojena ona koja je na neki način, na temelju povijesno-geografske bliskosti, moguće povezati s pojavom utvrđenom u Ivancu. S druge strane, primjetno je da se tek rijetki primjeri mogu vremenski dovesti u direktnu vezu s ivanečkim grobovima i da je utvrđena praksa donekle učestalija na staroslavenskim grobljima u nešto ranijim stoljećima. Time značajna postaje problematika vremena i uzroka njezine pojave pa tim slijedom i konteksta njezinoga nestanka na području Ivanca.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Važno je naglasiti da nije utvrđeno kada se u Ivancu započelo s ovakvom praksom jer se ona, prema dosadašnjim spoznajama, pojavljuje istovremeno s prvim ukopima na prostoru oko romaničke crkve. No jasno je da se u Ivancu pokapalo i u ranijim stoljećima iako još uvijek ostaje nepoznato gdje. Pokapalo se ono stanovništvo koje je iza sebe ostavilo debeli kulturni sloj (preliminarno datiran u IX. i X. st.) upravo na ovom istom prostoru gdje će nešto kasnije sagraditi crkvu te započeti pokapanje uz nju.¹⁹ To je važno naglasiti jer se oblaganje grobnih jama prakticira od samog nastanka groblja pa je neizbježan zaključak da se ono nije tu pojavilo, već je ovamo preneseno s nekog starijeg groblja.

I inače se krajem XI. i poč. XII. stoljeća u Panoniji napuštaju groblja bez crkava, te se osnivaju nova smještena neposredno oko starih ili novosagrađenih crkava (Sokol 2006: 115). Vjerojatno je to u vezi s uredbama dvaju ugarsko-hrvatskih kraljeva: Ladislava (1077 – 1095) o pokapanju kraj crkava za svakih 10 sela; te Kolomana (1095 – 1116) o ukopavanju u crkvenom dvorištu (*in atriis ecclesiarum*). U isto vrijeme iz grobova u Međuriječju nestaje većina nakita bjelobrdске kulture, osim donekle S-karičica (Sokol 2006: 117). Takva je situacija vidljiva i na ivanečkom groblju koje je u vremenu kasnog XI. i XII. stoljeća obilježeno pojavom S-karičica tek iznimno praćenim drugim materijalom koji se dovodi u vezu s bjelobrdskom kulturom. U

14 Obloge od kamena su na groblju u Stenjevcu utvrđene uz glavu, zdjelicu, noge, "a vrlo rijetko oko pokojnika u cjelini" (Simoni 2004: 13–14).

15 Kastelic (1960: 10) je svojedobno smatrao da ove pojave nije bilo kod starosjedilaca, a ako je tako izgledalo – vjerovao je da se radi o ostacima uništenih pretpovijesnih grobova. Andrej Pleterski nam je nakon izlaganja ovoga rada na skupu rekao da su grobovi s kamenim oblogama, kakvima se ovdje bavimo, kasnije pronađeni i na starosjedilačkome groblju, iako to nije nikada objavljeno. Zahvaljujemo se dragom kolegi na podacima.

16 Riječ je o grobovima 2, 3, 8, 12 i 32, dok je grob s gusto posloženom oblogom grob 27.

17 Javlja se samo kod tri groba, a u još dva dokumentirano je tek pojedinačno kamenje uz rub ukopa.

18 I prisutnost daske je tri puta veća u odnosu na staroslavenske grobove. Sagadin (1988: 40; i ranije Pahič 1969: 274) tu razliku vidi kao posljedicu vrste tla u koje se grob ukopavao jer su starosjedilački grobovi u Kranju bili duboko ukopani u sloj šljunka. Također upućuje na moguću vezu s tradicijom korištenja sarkofaga ili zidanih grobnica u pogrebnoj praksi starosjedilačke populacije.

19 Na nalazištu je utvrđen i deblji rimskodobni kulturni sloj nastao aktivnošću stanovništva čije se groblje također moralo nalaziti na području današnjeg Ivanca. O njemu za sada najriječitiije govori nalaz ulomka rimskog grobnog spomenika ukrašenog reljefnim ljudskim likovima (Belaj, Migotti 2011).

sljedećem, XIII. stoljeću dolazi do određenih promjena koje su primjetne i na materijalnim ostacima s ivanečkoga groblja. Uz nestanak bjelobrdskih elementa i pojavu novih nakitnih oblika te dijelova nošnje, značajna je i pojava priloga koji se u grob vjerojatno smještaju s posebnim razlogom. Odrasom svojevrsnih promjena u pogrebnoj praksi možemo smatrati i pojavu novih načina postavljanja kamenja u grobni ukop koji, paralelno s tradicionalnim vidom oblaganja grobova, traju vjerojatno sve do kraja XIII. stoljeća.

Pa iako je trenutno nemoguće znati kada se oblaganje grobova kamenjem pojavilo u ivanečkom kraju, prilično je jasno kada je napušteno. Negdje početkom XIV. stoljeća, u vrijeme kada ivanovci grade novu crkvu-tvrđavu,²⁰ do tada sveprisutni elementi pogrebne prakse potpuno nestaju iz ivanečkih grobova. XIV. je stoljeće, u koje je smješten III. horizont pokopavanja, obilježeno potpunim izostankom sitnih nalaza, uočljivim i u odnosu na naredne horizonte koji traju od XV. do početka XVII. stoljeća.

No, zbog čega prestaje oblaganje grobova kamenjem? Ima li to veze s činjenicom da su izgradnjom crkve vitezovi ivanovci postali prisutniji u ovome kraju nego li ranije? Budući da oni vode ovu župu,²¹ možda je upravo njihova "čvršća ruka" uvjetovala potpuni nestanak kamene obloge, baš kao i nekih drugih elemenata pogrebne prakse – zubi i noževa – koji su mogli djelovati suviše "poganskima". A kamene obloge su lako mogle djelovati poganski, ukoliko su ljudi koji su ih radili još uvijek imali objašnjenje zašto to treba tako raditi, tj., ako je mitsko kazivanje bilo dijelom još uvijek živo. To ne znači da se isto moralo dogoditi i na drugim lokalitetima, jer ivanovci ivanečkom groblju ipak daju specifičan kontekst. U svakom slučaju, u horizontima III, IV i V oblaganje grobova kamenjem više se nikada nije pojavilo.

Iako za sada mnoga pitanja ostaju otvorena, bitno je istaknuti da neka nisu niti načeta. Jedno od njih nužno mora preispitati zbog čega su ljudi oblagali grobove svojih pokojnika kamenjem. To je iznimno zanimljiva, ali i puno šira, multidisciplinarna tema koju bi svakako bilo važno obraditi, iako se o njoj, za sada, ne može puno reći. U tom je kontekstu ipak značajna primjedba Joža Kastelica (1960: 10) da se na bledskoj Pristavi obloga stavljala tamo gdje se ukopom nije moglo doći do stijene, koja je na dijelu groblja bila dovoljno plitko da su se grobovi u nju mogli uklesavati. Vlasta Tovornik (1985: 178, 181, 188) smatra kako je kamenje možda služilo kao podloga za drveni okvir, odnosno donju dasku za polaganje idućega groba, a veza daske i kamene obloge uočena je na mnogim lokalitetima te u jednom slučaju utvrđena i na ivanečkom groblju (sl. 19). U tom kontekstu oblogu možemo promatrati kao posebni vid grobne konstrukcije pa se čini, kako nas je upozorio i kolega Andrej Pleterski, da ideja ukopa u kamenu oblogu ima sličnu motivaciju kao ukop u bilo koji kamenom, odnosno kamenim pločama obložen grob, sarkofag, pa i keramičku posudu, ali i drveni lijes, te ukop u deblu, pod daskom i slično. No čini se da značenje grobnih obloga time nije u potpunosti obuhvaćeno, pogotovo kada znamo da u Ivancu nisu nađeni u cijelosti obloženi grobovi što asocira na fenomen mirila. Ipak, funkcija takve konstrukcije ostaje za sada nejasna, a njezino značenje neuhvatljivo pa se možemo vratiti razmišljanjima Katice Simoni koja je u monografiji o Stenjevcu napisala: *Što se tiče tog djelomičnog ograđivanja, proistječe da za to nema pravila, ali se može zaključiti da ono nije bilo slučajno* (Simoni 2004: 14).

20 U isto se vrijeme u izvorima spominju njihovi sukobi s "Nijemcima". Naime, zbog svojih zasluga u obrani Bele, 1306. godine Ivan "Dijete" od belskih ivanovaca dobiva posjed Tužno, koji je trideset godina kasnije potvrđen njegovome sinu, županu Bedi, zbog njegovih zasluga u ratu koji se vodi protiv Nijemaca i obrane granica prema Njemačkoj (Belaj 2005: 37; Dobronić 1984: 114). Kako se u dokumentu izražava i nada da će nastaviti s obrambenim aktivnostima, možda u tom kontekstu možemo razmišljati o vremenu izgradnje ove crkve-tvrđave na "granici preceptorata prema Njemačkoj".

21 Vjerujemo da se zbog toga ni ova ni ijedna druga župa s njihovog golemog belskog posjeda ne spominje u popisu župa zagrebačke biskupije iz 1334. (Belaj 2007).

Sl. 19 Dijete položeno u kamenom obloženi grob i pokriveno daskom (snimila: F. Sirovica)

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Bakay, K. 1978, *Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén*, Studia Comitatus 6, Szentendre.
- Belaj, J. 2005, *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanšćice*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Belaj, J. 2007, Jesu li postojale župe na području ivanovačkoga belskog preceptorata 1334. godine? / Were there Parishes in the Territory of the Bela Preceptory of the Hospitallers in 1334?, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 24, 473–480.
- Belaj, J. 2009, Arheološka istraživanja crkve Sv. Ivana Krstitelja u Ivancu 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. V, 90–94.
- Belaj, J., Migotti, B. 2011, Rimski grobni spomenik s lokaliteta Stari grad u Ivancu / Roman headstone from the site of Stari grad u Ivanec, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 28, 147–168.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2010, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2009., *Annales Instituti archaeologici*, Vol. VI, 59–63.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2011, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2010., *Annales Instituti archaeologici*, Vol. VII, 65–69.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2012, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu godine 2011., *Annales Instituti archaeologici*, Vol. VIII, 90–94.
- Brenko, A., Dugac, Ž., Randić, M. 2001, *Narodna medicina*, Etnografski muzej, Zagreb.
- Ciugudean, H., Dragotă, A. 2002, *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar în secolele IX–XI*, Alba Iulia.
- Demo, Ž. 1996, *Vukovar – Lijeva bara*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Demo, Ž. 2007, *Opatovina tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Demo, Ž. 2009, *Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X.–XI. stoljeće)*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Demo, Ž., 2013, Nekoliko misli i opažanja o pogrebnim običajima i sahranjivanju na groblju Drinovci-Greblje, in: *Kultovi, mitovi i vjerovanja u Zagori. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanoga 14. prosinca 2012. u Unešiću*, Kapitanović, V. (ed.), Split, 109–124.
- Dobronić, L. 1984, *Viteški redovi*, Zagreb.
- Dragotă, A., Rustoiu, G. T., Drâmbărean, M., Deleanu, V., Oța, S. 2009, *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia - str. Brândușei: Cercetări arheologice din anii 1997 – 2008*, Alba Iulia.
- Ercegović-Pavlović, S. 1980, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XII, Beograd.
- Filipec, K. 2012, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo-Župna crkva*, Zagreb.
- Giesler, J. 1981, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur, *Praehistorische Zeitschrift*, band 56, heft 1.
- Hinton, D. A. 2005, *Gold and Gilt, Pots and Pins: Possessions and People in Medieval Britain*, Medieval History and Archaeology, Oxford.
- Jurica, V., Filipec, K. 2002, *Lobor Majka Božja Gorska*, katalog izložbe, Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej seljačkih buna, Gornja Stubica.
- Kastelic, J. 1960, *Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951*, Dela 1. razreda, SA-ZU 13, Ljubljana.
- Knific, T., Pleterski, A. 1981, Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah, *Arheološki vestnik*, Vol. 32, 482–523.
- Korošec, P. 1999, *Nekropola na ptujskem gradu, turnirski prostor*, Pokrajinski muzej Ptuj, Ptuj.
- Kovács, L. 1992, A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10–11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka), *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1991/1992.*, 37–74.
- Krznar, S., 2012, *Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske*, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu.
- Krznar, S., Belaj, J., Bedić, Ž. 2010, Prilog poznavanju nasilja u kasnosrednjovjekovnom Ivancu (grobovi 202 i 204) / A Contribution to the Knowledge of Violence in the Late Middle Ages in Ivanec (graves 202 and 204), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 27, 225–240.
- Kvassay, J. 2008, Ceramic finds from a 11 – 12th century feature at Letenye–Korongi-tábla (Zala county, Hungary), in: *Srednji vek: Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino / Mittelalter: Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Pannonischen Tiefebene*, Guštin M. (ed.), Ljubljana, 103–106.
- Lovag, Z. 1980, Árpád-koripecsétgyűrűk, *Folia Archaeologica*, Vol. XXXI, 221–238.
- Novak, M., Krznar, S., Pasarić, M. 2005, Antropološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Ivanec – Stari grad, *Ivanečka skrinjica*, Vol. 1, 27–38.
- Pahič, S. 1969, Antični in staroslovanski grobovi v Brezju nad Zrečami, *Razprave SAZU* VI.
- Parádi, N. 1975, Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerék A Nyáregyháza-Pusztapótharaszti kincslet, *Folia Archeologica*, Vol. XXVI, 119–161.
- Párducz, M., Tary, L. 1939, A csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet, *Folia Archaeologica*, 1-2, 189–199.
- Pleterski, A. 2013, Korak v kronologiju zgodnesrednjeveškega naglavnega nakita vzhodnih Alp, *Arheološki vestnik*, Vol. 64, 299–334.
- Rădulescu, A., Gáll, E. 2001, Das Landnahmezeitliche Gräberfeld von Temesvár (Timișoara)- Csókaerdő, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. LII/1-3, 155–193.
- Sagadin, M. 1988, *Kranj. Križišče Iskra. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev in staroslovanskega obdobja*, Katalogi in monografije 24, Ljubljana.
- Simoni, K. 2004, *Stenjevec starohrvatsko groblje*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb.
- Sokol, V. 2006, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Golden Marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.
- Stanojević, N. 1989, *Nekropole X–XV veka u Vojvodini*, Novi Sad.
- Tomičić, Ž. 1991, Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II, *Prilozi In-*

stituta za arheologiju u Zagrebu, Vol. 8, 95–148.
Tovornik, V. 1985, Die frühmittelalterlichen Graberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Österreich, Teil 1: Gusen, *Archaeologia Austriaca*, Vol. 69, 165–250.

Végh, K. K. 1993, A kistokaji honfoglalás kori temető, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30-31, 53–103.
Whitehaed, R. 1996, *Buckles 1250 – 1800*, Chemsford.

SUMMARY

STONE-LINED GRAVES AT THE IVANEC - STARI GRAD SITE

Key words: Ivanec, Middle Ages, cemetery, stone lining, mortuary practice

Ivanec - Stari grad site is a stratified archaeological site whose continuity from antiquity to the 20th century has been substantiated by systematic archaeological excavations. Among the many traces of human activity in the area, the excavations focused also on parts of the cemetery, which was initially formed around the Romanesque church, and subsequently also around the adjacent Gothic church, built by the Knights Hospitaller. The excavations comprised a total of 326 graves that may be divided into five horizons, dated from the end of the 10th until the 17th century, marked by clear changes in the mortuary practice. An idiosyncratic phenomenon in this context is the appearance of graves whose sides were lined with stone slabs. These graves belong to the first two horizons of burial, namely, from the end of the 11th century until the end of the 13th century. Stone-lining was documented in a total of 37 graves, that is, slightly more than 21 % graves attributed to the first and second horizons of burial. Although a similar phenomenon has been observed also at spatially and chronologically analogous mediaeval sites, the literature most often contains only very limited information, generally being limited to the comment that they exist. Considering that the lack of information is mostly due to the prevalent lack of finds from such graves, the paper analyses the features of stone-lined graves, including the potential elements for their dating. This marks the first instance in which options are considered regarding their positioning within a narrower spatial and chronological context, offering new opportunities for consideration of this phenomenon and its meaning.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA SREDNJOVJEKOVNOG NALAZIŠTA "NJIVE" – IVANDOL 2013

Prethodno priopćenje / *Preliminary communication*

U radu se prikazuju rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta "Njive" – Ivandol s posebnim osvrtom na pronađene ukope djece uz zidove sakralne građevine, također otkrivene prilikom istraživanja lokaliteta. Budući da su otkriveni samo ukopi djece i to vrlo mlade dobi, pojavila se mogućnost neke zarazne bolesti kao uzroka njihove smrti. U radu se predstavljaju rezultati provedenih paleodemografskih analiza koje su donijele spoznaje o uzrocima smrti i dobi pokojnika.

Ključne riječi: arheološka istraživanja, Ivandol, grobovi djece, kasni srednji vijek, Odola

Arheološki lokalitet "Njive" – Ivandol nalazi se u Požeško-slavonskoj županiji oko 14 km zapadno od Požege u blizini županijske ceste koja povezuje Požegu s Novom Gradiškom. Naselja Ivandol i Busnovi su najbliža naseljena mjesta, od sela Busnovi lokalitet se nalazi oko 2 km jugozapadno, a od sela Ivandol oko 1,5 km južno (karta 1). Lokalitet je smješten na sjevernim padinama Požeške gore, koje su pokrivene bjelogoričnom i mješovitom šumom. U blizini su veća uzvišenja Smiljevača (486 m nv) oko 500 m jugozapadno od lokaliteta i najviši vrh Požeške gore Kapavac (618 m nv) oko 3 km jugoistočno od lokaliteta. U blizini su i vodotoci Bojana, Kosovac i Zagulin.

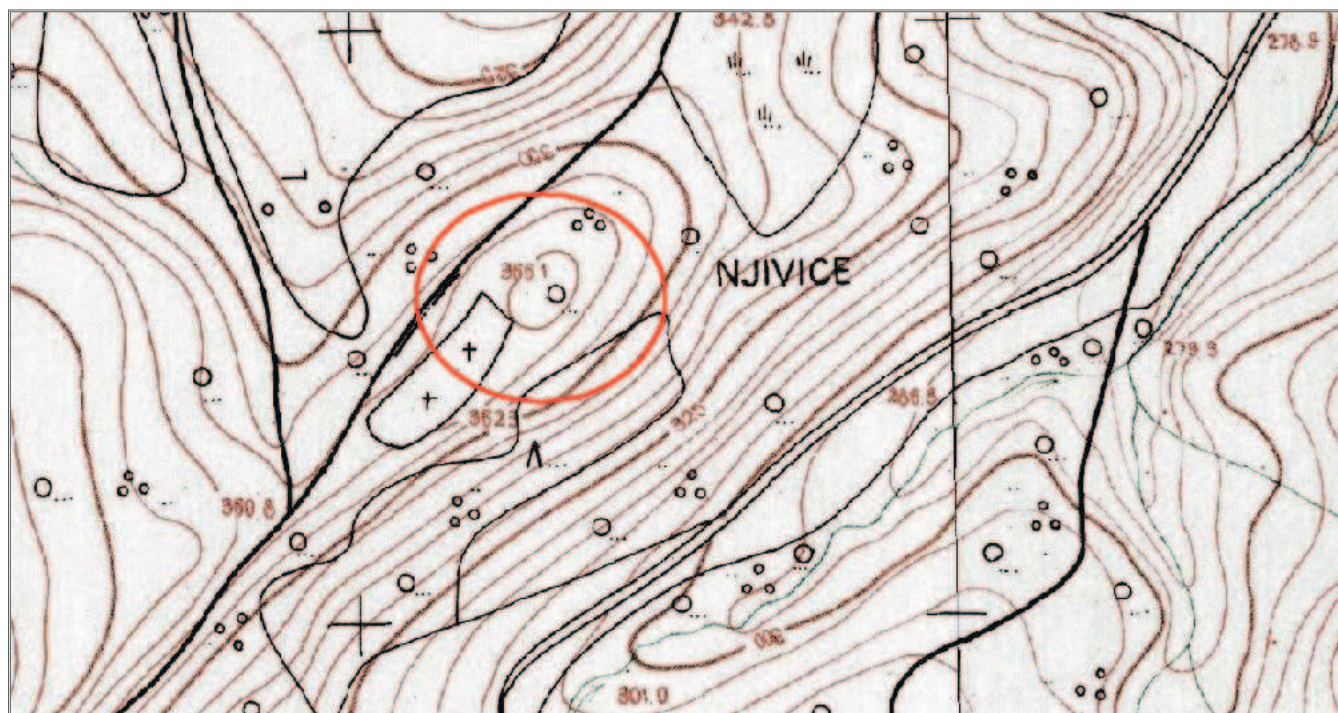
Kršćansko groblje obližnjih naselja¹ nalazi se u neposrednoj blizini lokaliteta, oko 10 m jugozapadno, na 356 m nadmorske visine. Arheološki lokalitet smješten je na izduženom grebenu sa središnjim uzvišenjem, orijentiranom u smjeru SZ-JI, azimut 315° SZ (karta 2).

Prema dosadašnjim spoznajama, smatra se da se na prostoru današnjeg naselja Ivandol u srednjem vijeku nalazio posjed *Odolya* (Odola/Odolja). Posjed se prvi put spominje u povelji iz 1210. godine kojom kralj Andrija II. potvrđuje templarskom redu više posjeda, između kojih i Odolin posjed. Tom prilikom navodi se da Odola, unuk bana Borića, daruje templarskom redu zemlje koje čine obrađeno i neobrađeno zemljište, šume, livade, vinograde i ribnjake, a navodi se i crkva sv. Marije osnovana u središtu posjeda ("...*cum ecclesia sancte Maria in medio fundata...*") (Smičiklas 1905: 98). U srednjem vijeku ovaj je posjed graničio s posjedom Koprivna (današnja Koprivna) (Heller 1975: 147), čije su dijelove u 14. stoljeću posjedovali Odolini unuci (1349. g. kao posjednici dijela posjeda Koprivna spominju se Nikola i Juraj, Odolini unuci) (Karbić 2005: 59), a pripadao je požeškoj županiji. Crkva sv. Marije ponovno se spominje 1422. godine, kao *ecclesia B. V. Marie de Odolya* (Heller 1975: 147), a dolaskom Turaka na ove prostore posjed je napušten te je pripao požeškim spahijama (Marković 2002: 456). Neki autori smatraju da se posjed *Odolya* nalazio u Požeškoj županiji, upravo zbog opisanih granica posjeda koje templari dobivaju (Szabo 1908/1909: 46; Buturac 2004: 32; Karbić 2005: 54), a možda najuvjerljiviji podatak o ubikaciji tog srednjovjekovnog posjeda donosi Nenad Moaćanin u svome radu o turskim popisima u požeškom kraju gdje se navodi podatak: "Ivan Dol, srednjovjekovna Odolja" (Moaćanin 2003: 45). Nadalje, u popisu vojvodstva Brestovac iz 1698. godi-

¹ Groblje katoličkog i pravoslavnog stanovništva naselja Busnovi i Ivandol, danas postoji novo mjesno groblje u Ivandolu, dok se na ovom groblju obavlja tek poneki ukop u već postojeća grobna mjesta.

Karta 1 Položaj lokaliteta (www.geoportal.dgu.hr)

Karta 2 Položaj lokaliteta na karti 1 : 5000

ne navodi se da u selu Ivandol nema ostataka crkve ili dvorca, da je naseljeno vojnicima katoličke vjere koji ne znaju za kršćanskog zemljišnog gospodara, a pripadaju spahiji u Požegi (Sršan 2000: 287). Moguće je da je crkva sv. Marije potpuno uništena u naletu turskih osvajanja, a stanovništvo raseljeno ili ubijeno, te je tako ostao prazan prostor i zaborav nekoć važnog i velikog posjeda Odolje.

Istraživanja lokaliteta "Njive" – Ivandol započela su 1999. godine, kada je Gradski muzej Požega proveo probna istraživanja, pod vodstvom arheologinje i tadašnje ravnateljice muzeja Dubravke Sokač Štimac. Prilikom istraživanja otkriven je na južnom dijelu povišenog platoa polukružni zid u dužini od 7 m, širine 0,90 m i visine do 1 m. Osim ovog zida, na istočnoj strani platoa pronađena su tri kosturna ukopa, orijentirana sjever-jug, s glavama na jugu. Osim ovih ukopa, pronađeno je i dosta dislociranih kostiju. Od pokretnih nalaza pronađeno je dosta ulomaka srednjovjekovne keramike, metalnih uporabnih predmeta (čavli, klinovi, kopče, karike itd.) te jedna metalna aplika s prikazom ljljana.²

U proljeće 2013. godine ponovno se pristupilo istraživanju lokaliteta, kada je obavljeno uklanjanje visokog i niskog raslinja te raščišćavanje lokaliteta kako bi se u kolovozu mogla obaviti konzervatorsko-arheološka istraživanja, ovoga puta u suradnji Gradskog muzeja Nova Gradiška i Konzervatorskog odjela u Požegi (sl. 1). Istraživanja je vodila dr. sc. Marija Mihaljević, a sredstva za obavljanje radova osiguralo je Ministarstvo kulture Republike Hrvatske. Važno je spomenuti da su na ovim istraživanjima kao stručni suradnici sudjelovali Dubravka Sokač Štimac, dipl. arheolog i dr. sc. Zorislav Horvat koji je analizirao nepokretne nalaze i arhitektonsku plastiku.

Sl. 1 Pogled na lokalitet prije istraživanja (snimila: M. Mihaljević)

Prilikom ovih istraživanja, na povišenom platou otkriven je objekt čiji je tlocrt kombinacija kružnog i pravokutnog prostora, oko kojega su pronađeni kosturni ukopi djece. Uz to, pronađeno je mnoštvo ulomaka kasnosrednjovjekovne keramike te metalnih predmeta (nekoliko željeznih strelica, novac s kraja 15. i početka 16. stoljeća itd.), a posebnu pozornost

2 Rezultati probnog istraživanja provedenog 1999. godine nisu objavljeni, stoga smo se poslužili terenskom dokumentacijom koju nam je srdačno ustupila prof. Dubravka Sokač Štimac.

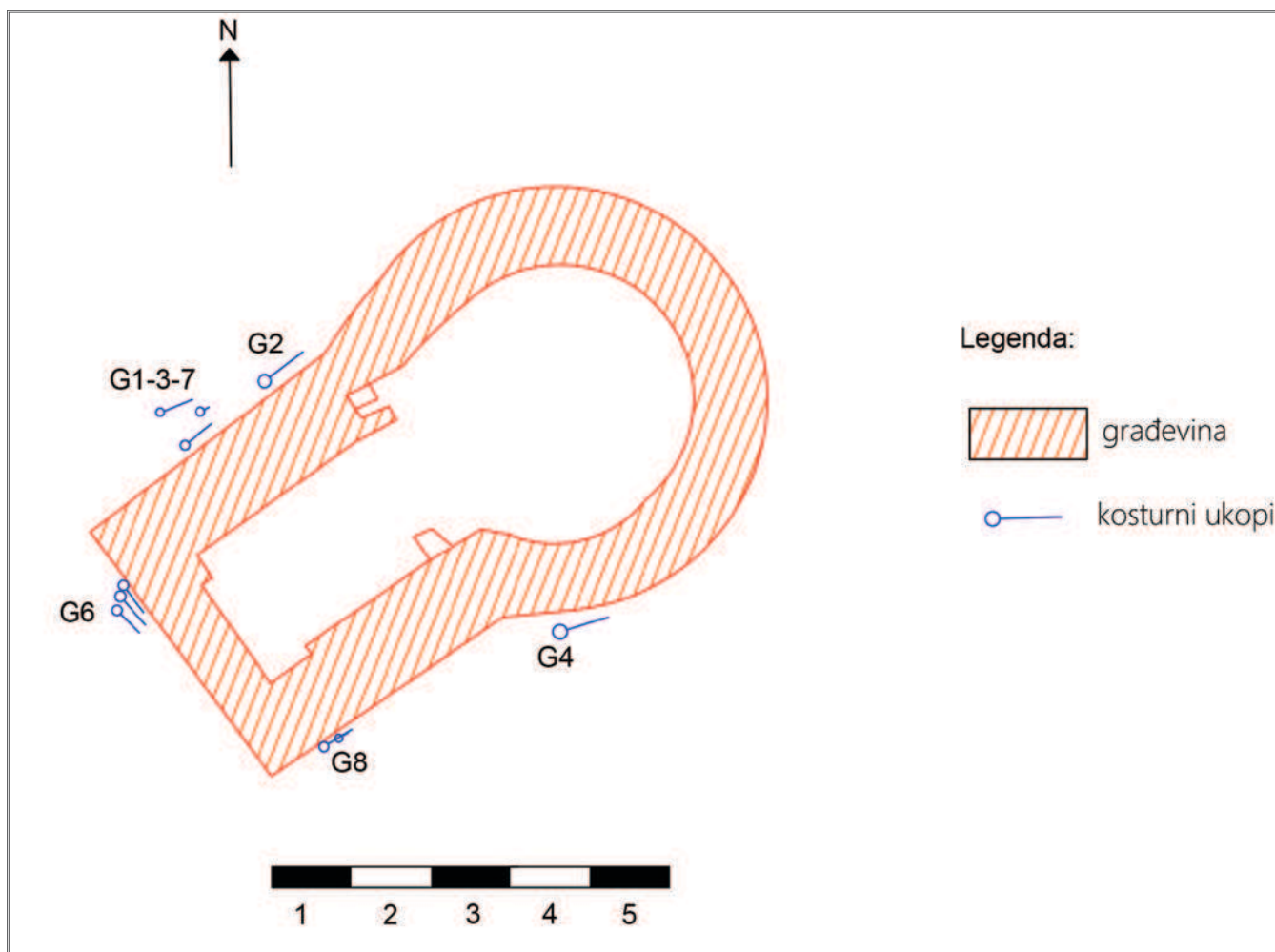
privlače mnogobrojni ulomci kamene arhitektonske plastike koja se po svojim oblicima i karakteristikama može datirati u vrijeme romanike i gotike, odnosno razdoblje 12. – 15. stoljeća.

Otkrivene ostatke arhitekture, kao i svu pronađenu arhitektonsku plastiku analizirao je dr. sc. Zorislav Horvat, a svoje rezultate predstavio je u Elaboratu arheoloških istraživanja lokaliteta "Njive" – Ivandol 2013. Prilikom istraživanja otkriveni su ostaci objekta nepoznate namjene, a tlocrtno je to rotunda s dozidanim pravokutnim aneksom (sl. 2). Vanjski promjer rotunde iznosi 510 cm, dok je unutarnji promjer 340 cm, čime bi debljina zidova bila oko 98 cm, odnosno 3 stope (Horvat 2013). Uz rotundu nalazi se i pravokutni prostor, kojeg Horvat smatra predvorjem sa stubištem za povezivanje gornjeg i donjeg dijela građevine.

Sl. 2 Zračni snimak lokaliteta (snimio: M. Hucaljuk)

U ovoj sezoni istraživanja nije se uspjelo više istražiti navedenu građevinu, tako da je unutrašnjost ostala potpuno neistražena, no sljedeća sezona trebala bi dati mnogo više podataka o samom tlocrtu i namjeni ovog zanimljivog objekta. O važnosti i veličini ove građevine svjedoče i pronađeni brojni ulomci arhitektonske plastike, koji se prema oblicima i izvedbi datiraju u razdoblja romanike i gotike, a možda bi mogli otkriti nešto i o naručitelju ove građevine koji je, po svemu sudeći, morao uživati određeni društveni status i financijsku stabilnost kako bi mogao biti pokrovitelj gradnje ovakvog objekta. Već smo spomenuli da se u povijesnim izvorima posjed Odola navodi kao nasljedni posjed obitelji bana Borića pa nije neobično pomisliti kako je upravo ta obitelj mogla financirati ovakav projekt, no to pitanje mora zasad ostati otvoreno. Za izradu arhitektonske plastike korišten je krupnozrnati pješčenjak te šupljikavi kamen koji podsjeća na onaj iz zida Zagrebačke katedrale – na kamen iz Bizeka (litotamnijski vapnenac), a osim toga korištena je i sedra, koja se vrlo često rabi za izradu svodnih konstrukcija zbog svoje lakoće i zadovoljavajuće čvrstoće (Horvat 2013). Pronađeni ulomci uglavnom su manji dijelovi većih arhitektonskih dijelova, kvalitetno osmišljenih i izvedenih, dok je manji broj ulomaka grublje izrade, što bi se moglo pripisati i djelovanju atmosferilija (Horvat 2013). Za gradnju objekta korišteni su vrlo kvalitetno izrađeni klesanci, koji su se najbolje očuvali na zapadnom dijelu rotunde, gdje se vide fasadni klesanci. Njima slične klesance možemo pronaći i na obližnjem lokalitetu Rudina, koji se nalazi svega nekoliko kilometara sjeverozapadnije (oko 7,5 km zračne linije).

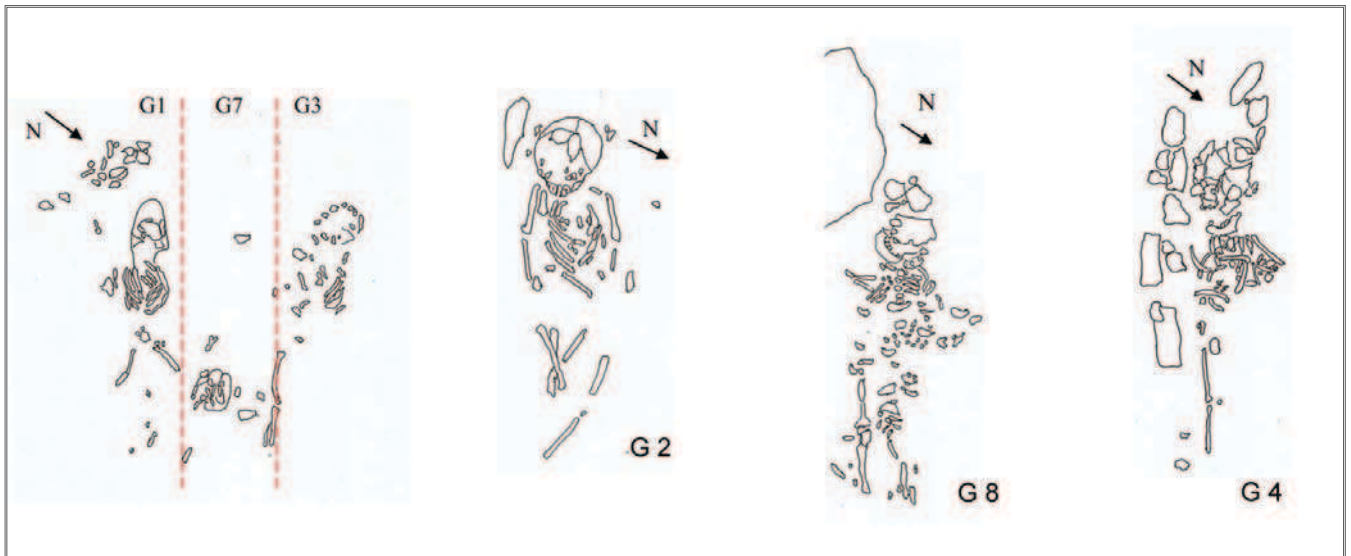
Sl. 3 Tlocrt otkrivene građevine s položajem grobova 2013. g. (crtao: A. Čalušić)

Pri pokušaju određivanja namjene ove građevine veliku su ulogu imali pronađeni kosturni ukopi djece uz same zidove objekta (sl. 3). Naime, poznato je da se kršćani tijekom razdoblja kasnog srednjeg vijeka u pravilu ukapaju u grobljima formiranim oko crkve, nerijetko i u samoj crkvi, sa željom da se ukopaju što bliže svetištu, odnosno grobu nekog sveca ili određenoj relikviji, a samim time i što je moguće bliže samoj crkvi. Odabir mjesta za ukop ovisio je o društvenom statusu i platežnoj moći pojedinca, tako da su se unutar crkava ili u njihovoj neposrednoj blizini mogli nalaziti samo odabrani pojedinci, pripadnici imućnijeg plemstva i sl. Nisu neobične ni pojave privatnih grobnih kapela, bilo vladara, plemstva ili biskupa, a vrlo često unutar crkava grade se i kripte u koje se najčešće sahranjuju osobe iz crkvenog života, ali i vladarske i plemićke obitelji. Također se u razdoblju romanike grade i kapele s kosturnicom (karneri) (Korunek 2014: 83–89) u koje bi se prenosile kosti pokojnika kako bi se napravilo više mjesta na groblju za nove ukope, a one se u pravilu nalaze u neposrednoj blizini crkve oko koje je formirano groblje. Budući da građevina u ovoj fazi istraživanja nije tlocrtno jasno definirana, na temelju tlocrta ne možemo iščitati dovoljno podataka da bismo shvatili čemu je služila. Na pretpostavku da se radi o sakralnom objektu naveli su nas prvenstveno kosturni ukopi raspoređeni uz zidove objekta sa svih strana, ali i mnoštvo ulomaka arhitektonske plastike (ulomci štapnih profilacija, ulomci slijepih arkada, ulomci bifore itd.) koji su očito ugrađeni u ovaj objekt, a stilski pripadaju razdobljima romanike i gotike. Kosturni ukopi datiraju u 16. stoljeće, što svjedoči o važnosti ovog objekta za tamošnje stanovništvo koje je sve do tada svoje pokojnike ukapalo oko ove građevine.

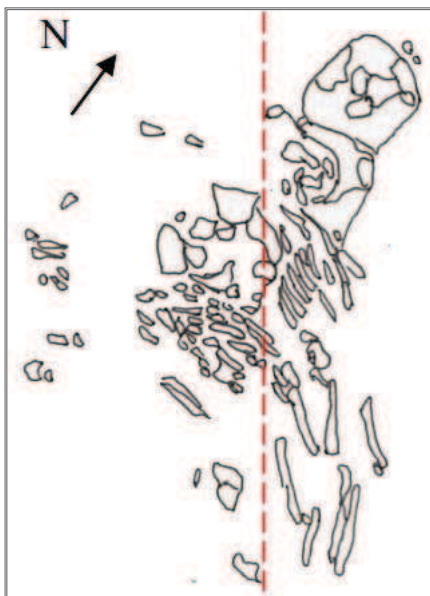
Budući da se nije naišlo na grobove mlađe od 16. stoljeća, osim jednog groba datiranog u 18. stoljeće (mogućnost pogreške pri datiranju), pretpostavlja se da je ova građevina uništena prilikom turskih osvajanja ovih prostora, a stanovništvo protjerano ili ubijeno. Postavlja se pitanje jesu li ovi ukopi nastali prije ili nakon tih turskih osvajanja? Rezultati laboratorijskih analiza (o njima će biti više riječi u daljnjem tekstu) govore da su ukopi nastali u drugoj polovici 16. stoljeća, dakle, nakon što je osvajanje uspješno provedeno. Ta spoznaja otvara novo pitanje – je li otkrivena građevina uistinu uništena u

tom naletu ili je ipak ostala pošteđena? Da je ona još uvijek bila vidljiva u drugoj polovici 16. stoljeća, znamo po rasporedu ukopa djece koji su položeni uz same zidove građevine, ali ne znamo da li je još uvijek bila u uporabi ili je postojala kao ruševina. Također, ne smijemo isključiti mogućnost da je stanovništvo prestalo koristiti ovaj sakralni objekt i prije turskih osvajanja, ali je postojala reminiscencija stanovništva na sveti prostor oko te građevine zbog čega su onamo donosili svoje pokojne. Odgovori u ovome trenu nisu definirani, a nastavkom istraživanja pokazat će se ima li starijih ukopa ispod ovih otkrivenih i postoje li možda neka ukopna mjesta unutar otkrivene građevine te postoji li još neki građevni sklop koji se nadovezuje na nju. Za sada još uvijek nije jasno radi li se o kripti koja je možda sastavni dio veće crkve ili je riječ o samostalnoj građevini, npr. privatnoj grobnoj kapeli, kosturnici ili nečem sasvim drugom.

Prilikom istraživanja, uz zidove sakralnog objekta pronađeni su kosturni ukopi, sveukupno 8 grobova, od kojih su neki sadržavali i kosti više od jednog pokojnika. Budući da se radilo o ostacima vrlo mlade djece koji su ukapani vrlo gusto jedan do drugoga i jedan preko drugoga, u nekim je slučajevima bilo teško razlučiti radi li se o jednom grobu s više pokojnika ili pojedinačnim grobovima, stoga su evidentirani kao jedna grobna cjelina (grobovi 6 i 8). Posebnost pronađenih ukopa je to što su u njima pronađeni isključivo kosturni ostaci djece, a položeni su neposredno duž zidova građevine. Kostu pokojnika zatečene su u izrazito lošem stanju, što ne čudi, jer se radi o ostacima djece koji su vrlo fragilni (sl. 4 i 5). Pokojnici su ukopani u prostu zemlju, nisu pronađeni tragovi drvenih ljesova, a jedna raka bila je djelomično obložena manjim kamenjem uz desnu stranu tijela (grob 4).

Sl. 4 Crteži grobova G-1-3-7, G-2, G-8, G-4 (crtao: G. Mitrović)

Sl. 5 Grob 6 (crtao: G. Mitrović)

Pokojnici su položeni u ispruženom položaju na leđa, a orijentirani u smjeru pružanja zida uz koji su ukapani (tab. 1).³ Važno je spomenuti da sama građevina nije orijentirana Z-I, kako bi se očekivalo od srednjovjekovnog sakralnog objekta, ali ipak postoji tendencija za takvom orijentacijom uz određeno odstupanje. Razlog takvoj orijentaciji mogao bi ležati u prirodnoj konfiguraciji terena i položaju na kojem je objekt izgrađen, jer se radi o izduženom zaravnatom brežuljku. U grobovima nisu pronađeni nalazi koji bi bili dio svakodnevne odjeće, nakita ili postavljeni u grob kao prilog. U zapunama grobova pronađen je tek pokoji ulomak srednjovjekovne keramike, koji je tamo dospio slučajno.

³ Uglavnom je to orijentacija JZ-SI, s glavom na JZ.

	Broj kostura	Položaj kostura	Orijentacija kostura
Grob 1-3-7	3	Ispruženi na leđa	Jugozapad-sjeveroistok
Grob 2	1		Zapad-istok
Grob 4	1		Sjeverozapad-jugoistok
Grob 6	2		Zapad-istok
Grob 8	2		

Tablica 1 Podaci o grobovima

Sav osteološki materijal iz grobova preuzeo je Antun Tonko Jakobović, maturant požeške Gimnazije, koji je pod mentorstvom Jelene Gložinić, prof. kemije, a uz suradnju s Marijanom Kljajić, doktorandicom arheologije, dr. sc. Vedranom Škaro (Genos d. o. o.), dr. sc. Jadrankom Barešić i dr. sc. Ines Krajcar Bronić (Institut Ruđer Bošković) obavio paleopatološku analizu, analizu spola putem DNA te datiranje metodom radioaktivnog izotopa ugljika (metoda ^{14}C). U analizu je uvršteno 5 grobova (G-1-3-7,⁴ G-2, G-4, G-6 i G-8), a važno je istaknuti da je većina osteološkog materijala zatečena u visokom stupnju usitnjenosti, tako da nije bilo moguće provesti sve analize na pojedinim uzorcima.

Budući da je na dječjim skeletima vrlo teško, čak i nemoguće odrediti spol na temelju rasta i razvitka dijelova kostura zbog nezavršenog procesa razvoja, posebna pozornost usmjerena je na pojavu metaboličkih bolesti koje mogu ukazati na ekološke probleme (Šlaus 2006: 159–161, 164–165; Waldron 2009: 118–138) (tab. 2).

	Patologija	Dob (godine)
Grob 1-3-7	Nejasno	nejasno
Grob 2	Blagi periostitis tjemene kosti.	2 - 3
Grob 4	Cribra orbitalia u obje očne orbite; umjereni periostitis na 11. rebri.	2 - 3
Grob 6	6-A Blago zarašla cribra orbitalia u obje orbite; blagi mikroporozitet na obje sljepoočne kosti; zakrivljenost desne goljениčne kosti (2 - 5 mm) – mogući rahitis.	0.5 - 1.5
	6-B Blago aktivna cribra orbitalia u obje orbite; korteks zadebljan uz znakove makroporoziteta.	0.5 - 1
	6-B-C Fragment jakog aktivnog periostitisa.	0 - 8
Grob 8	8-G Mogućnost blage upale uha. Vidljiv blagi aktivni periostitis.	1.5 - 2
	8-D -	5 - 6

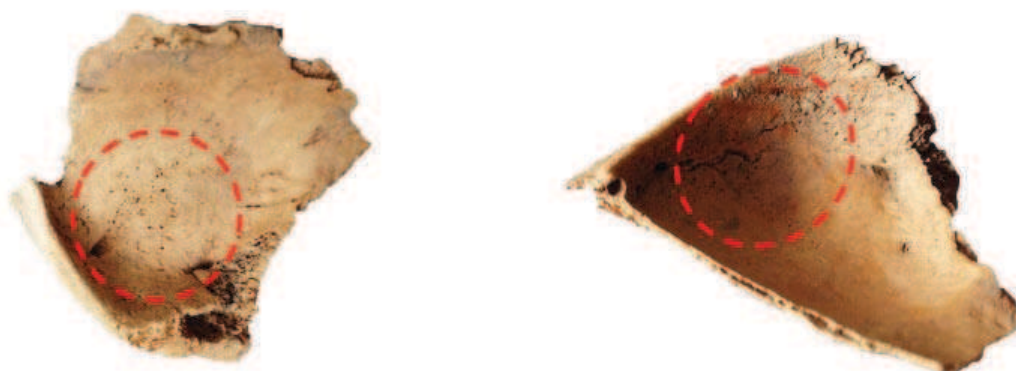
Tablica 2 Antropološke analize

Razmotren je i stadij dentalnog razvoja (White, Folkens 2005: 366) koji može poslužiti kao uspješna metoda određivanja biološke starosti. Zbog visokog stupnja fragmentacije kostiju, nije bilo moguće provesti analizu na G-1-3-7, ali ostali grobovi dali su zadovoljavajuće rezultate. Analizom je ustanovljena prisutnost *cribrae orbitalie* i periostitisa, koji ukazuju na nedostatak željeza, vitamina D, kalcija i ostalih hranjivih tvari (sl. 6 i 7). Deficiti znače slabu prehranu mlijekom ili žitaricama (vitamin D i kalcij) (Holick 2007: 266–281) te ribom i crvenim mesom (željezo). Razlog tome mogao bi biti materijalno siromaštvo ili izoliranost stanovništva od ostalih naselja, no mogući je i šok nakon prestanka hranjenja majčinim mlijekom što potvrđuje i biološka dob pokojnika.

Zbog nedostatka specifičnih markera na ostacima pokojnika spol je određen analizom spolnog biljega (amelogenina) DNA izdvojene iz posmrtnih ostataka. Analizirani su uzorci iz G-2, G-4 i G-8D.⁵ Ekstrakcijom genetičkog materijala utvrđeno je da se u sva tri slučaja radi o osobama ženskog spola. Precizna ^{14}C analiza uzoraka obavljena je na Institutu Ruđer Bošković u Zagrebu, a analizirani su uzorci iz grobova G-2, G-4 i G-8D (tab. 3). Uzorci kostiju iz grobova G-4 i G-8D zbog sličnog medijana i raspona kalibriranih godina mogu se smatrati vremenski istovjetnima, a pripadaju razdoblju 16. stoljeća, dok su uzorci iz G-2 datirani u 18. stoljeće (sl. 8).

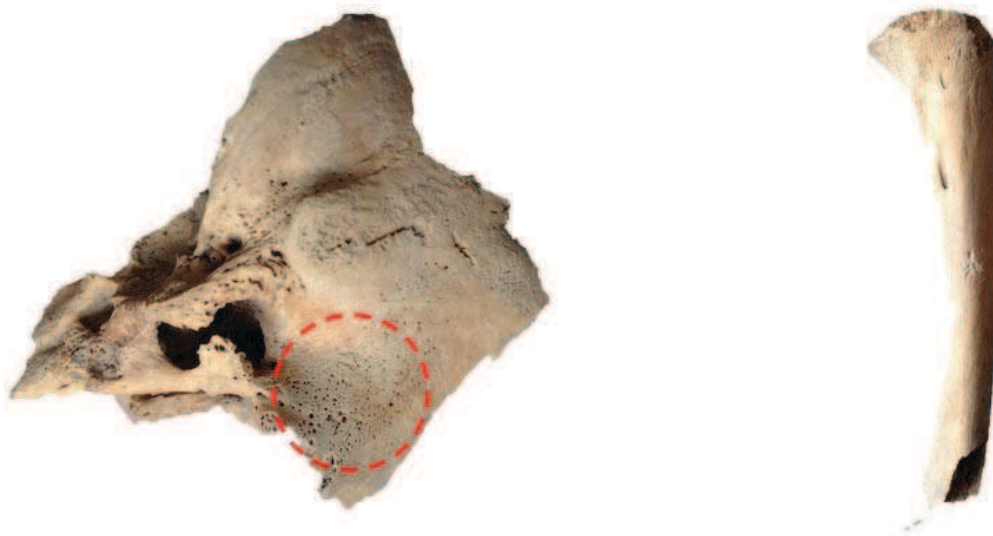
4 Grob nosi oznaku G-1-3-7 jer su pronađeni kosturi vrlo mlade djece jedan tik do drugoga, stoga je prva pretpostavka bila da su sahranjeni u istu raku te se zato vode kao jedan grob s tri pokojnika.

5 Radi se o grobu s dva pokojnika, koji leže jedan na drugome, tako da se razlikuju kao G-8D i G-8G.

BLAGO AKTIVNA *CRIBRA ORBITALIA* U OBJE ORBITESI. 6 Grob 6 – *cribra orbitalia* na kostima orbita (snimio: A. T. Jakobović)

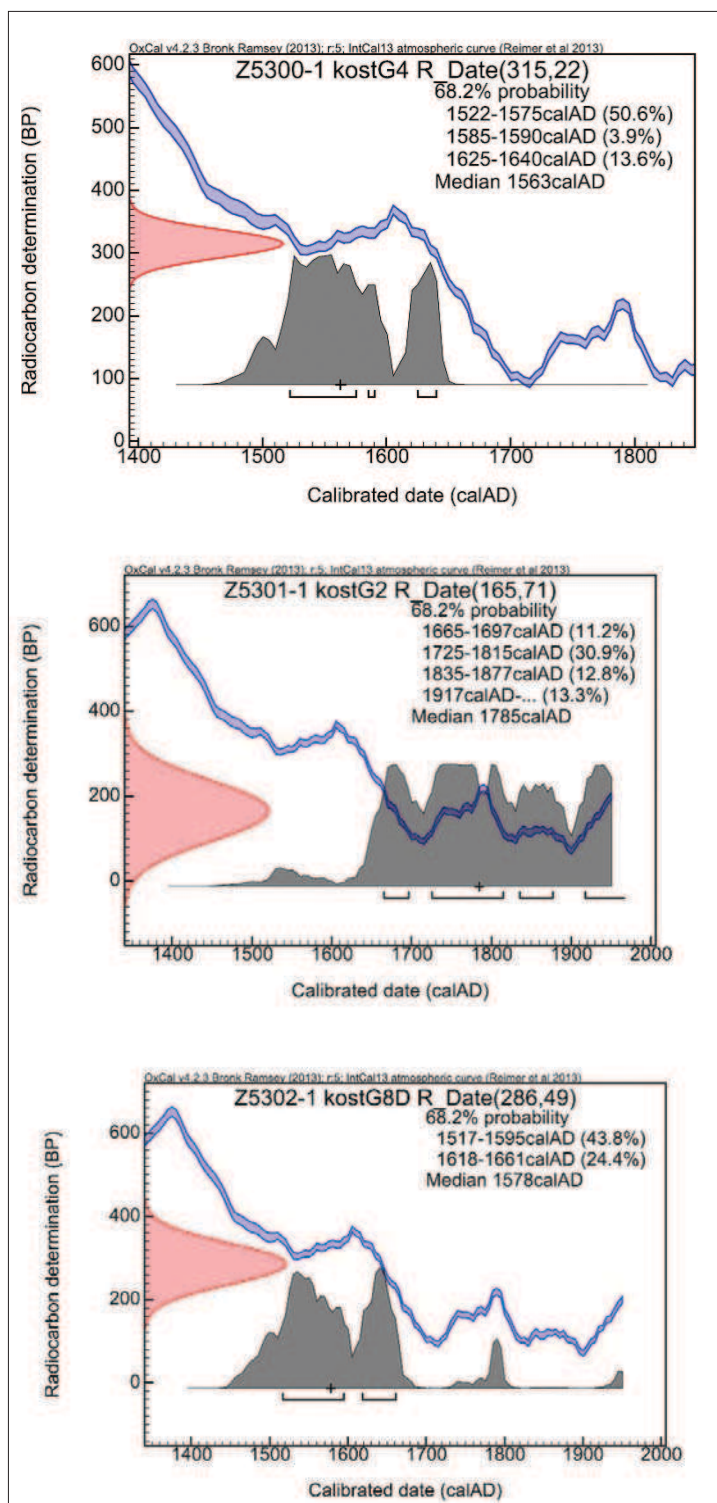
MIKROPOROZITET SLJEPOOČNE KOSTI

ZAKRIVLJENOST DESNE GOLJENIČNE KOSTI

SI. 7 Grob 6 - patološke promjene na kostima (snimio: A. T. Jakobović)

Službena oznaka	Z-5300	Z-5301	Z-5302
Grob	G-4	G-2	G-8-D
Tehnika mjerenja	AMS	LSC	LSC
$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	-18,4	-20,0	-20,0
Broj mjerenja	1	1	1
Konvencijska ^{14}C starost (BP)	315	165	286
Odstupanje σ (BP)	22	71	49
Najvjerojatniji period datacije	1522 - 1575	1725 - 1815	1517 - 1595
Medijan raspodjele (cal AD)	1563	1785	1578

Tablica 3 Rezultati datiranja ^{14}C metodom

Sl. 8 Kalibracijska krivulja za uzorke Z-5300 (AMS), Z-5301 (LSC), Z-5302 (LSC)

Od pokretnih nalaza pronađenih tijekom istraživanja kao najbrojnija skupina izdvajaju se ulomci keramičkog posuđa, koji su pronađeni u svim istraženim slojevima. Ukupno su prikupljena 975 ulomka, od kojih se razabiru ulomci grublje, kuhinjske keramike, ali i finije, stolne keramike. Zbog velike fragmentiranosti nalaza nije moguće preciznije odrediti o kojim se posudama i u kojoj mjeri radi, ali poneki ulomci pokazuju da su zastupljeni lonci, čaše, vrčevi i sl. Keramika pokazuje odlike kasnosrednjovjekovne keramike (usp. Sekelj-Ivančan, Tkalčec 2004; Tkalčec 2010), kao što su pečenje u tamnosmeđoj do sivocrnoj boji sa sivim presjekom ili pečenje u svjetlijim, oker do narančastim tonovima uz primjese sitnog pijeska i kalcita, tzv. glimmera (Tkalčec 2010: 64). Rubovi su jednostavni, koso prema unutra ili ravno odsječeni, ali pokoji ulomak pokazuje i razvijenije forme koje se javljaju na prijelazu srednjega u novi vijek (Tkalčec 2010: 67). Ulomci pokazuju ukrašavanje plitkim horizontalnim linijama i snopovima horizontalnih linija, prisutno je i ukrašavanje valovnicom u jednom ili više nizova, koja se javlja samostalno ili u kombinaciji s kotačićem. Kotačić se pokazao vrlo čestim ukrasom na ovim ulomcima, a postoji nekoliko različitih varijanti, kao što je slučaj i s valovnicama, a vrlo često se javljaju u kombinaciji. Na nekoliko ulomaka prisutno je ukrašavanje bradavicom, koja je kombinirana s kotačićem. Budući da su ulomci vrlo fragmentirani, teško je donijeti jasniju dataciju ovog posuđa, ali prema načinu ukrašavanja i oblicima rubova kojima raspolažemo svakako se može datirati u razdoblje kasnoga srednjega vijeka i novoga vijeka, između 13. i 16. stoljeća (sl. 9).

Sl. 9 Ulomci keramike ukrašeni kotačićem (snimila: M. Matković)

Ukrasi kao što su kotačić, pogotovo nepravilno i neuredno oti-snut, javlja se od 10. stoljeća u Moravskoj i Slovačkoj, u Mađarskoj javlja se od 11. stoljeća, a od prve polovice 13. stoljeća počinje se pojavljivati sitan i pravilan otisak kotačića u Moravskoj i Austriji (Sekelj Ivančan et al. 2003: 115–116). Usporedbom s nekim našim lokalitetima (Suhopolje-Kliškovac, Burg Vrbovec u Klenovcu Humsko-me, Đakovo – Župna crkva) ulomke ukrašene takvim ukrasom možemo okvirno datirati u 13. stoljeće, iako su potrebni mnogo čvršći temelji za datiranje osim samog ukrasa, a koji su nam u ovoj fazi istraživanja još uvijek nedostupni, tako da datacije ovih ulomaka uistinu treba uzeti s velikom dozom opreza. Nešto pouzdaniju dataciju mogli bi pružiti pronađeni ulomci majolike, bijelo glazirane s plavim oslikom, koja pripada slikanoj majolici romanjolskog područja (Firenca) i ulomci majolike ukrašene u tehnici graffito keramike koja potječe iz venetskog područja i pokrajine Emilia-Romagna, a datiraju se od 15. do sredine 16. stoljeća (Radić, Bojčić 2004: 206–208).

Osim keramičkih ulomaka, na lokalitetu su pronađeni i metalni nalazi, od kojih su najbrojniji željezni kovani čavli, zatim nekoliko nalaza novca (kraj 15. i početak 16. stoljeća) i vrhova strelica koji svakako pripadaju razdoblju kasnog srednjeg i novog vijeka.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Buturac, J. 2004, *Pisani spomenici Požege i okolice (1210. – 1536.)*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Filipec, K. 2012, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Centar za ranosrednjovjekovna istraživanja, Zagreb – Lobor.
- Heller, G. 1975, *Comitatus Poseganensis*, München.
- Holick, M. F. 2007, Medical Progress: Vitamin D Deficiency, *The New England Journal of Medicine*, Vol. 357 (3), 266–281.
- Karbić, M. 2005, Posjedi plemićkog roda Borića bana do sredine XIV. stoljeća, *Scrinia Slavonica*, Vol. 5, 48–61.
- Korunek, M. 2014., Utvrđivanje namjene građevine kružnog tlocrta u dvorištu župne crkve sv. Jakoba u Prelogu, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 36 (2012), 83–89.
- Marković, M. 2002, *Slavonija – povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Golden Marketing, Zagreb.
- Mihaljević, M., Horvat, Z., Matković, M. 2013, *Elaborat arheoloških istraživanja lokaliteta „Njive“ Ivandol 2013*, rukopis, Gradski muzej Nova Gradiška.
- Moačanin, N. 2003, *Požega i požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537. – 1691.)*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Radić, M., Bojčić, Z. 2004, *Srednjovjekovni grad Ružica*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T., Šiljeg, B. 2003, Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 20, 113–130.
- Sekelj Ivančan, T. 2010, *Podravina u ranom srednjem vijeku*, Monografije Instituta za arheologiju 2, Zagreb.
- Smičiklas, T. 1905, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, sv. III, Zagreb.
- Sršan, S. 2000, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek.
- Szabo, G. 1908/1909, Lijesnica. Historijsko-geografska studija, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, Vol. X, Zagreb, 40–46.
- Šlaus, M. 2006, *Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2010, *Burg Vrbovec u Klenovcu Humskome, deset sezona arheoloških istraživanja*, Muzeji Hrvatskog zagorja, Institut za arheologiju, Zagreb.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K. 2011, *Suhopolje – Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Monografije Instituta za arheologiju 4, Zagreb.
- Waldron, T. 2009, *Cambridge Manuals in Archaeology – Palaeopathology*, Cambridge University Press, New York.
- White, T. D., Folkens, P. A. 2005, *The Human Bone Manual*, Elsevier Academic Press, USA.

SUMMARY

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT MEDIEVAL SITE "NJIVE" – IVANDOL IN 2013

Key words: archaeological excavations, Ivandol, children's burials, Late Middle Ages, Odola

Archaeological research on the site „Njive“ – Ivandol in 2013 revealed the remains of the sacral building (crypt, church, charnel) around which a total of eight burials containing the skeleton remains of children up to 8 years of age was found. All burials were laid in the barren soil and contained no grave goods. The paleopathological analysis, analysis of gender through DNA and radiocarbon dating (¹⁴C method) were conducted and showed that the deceased died due to lack of nutrients in the diet, approximately between 1563 and 1578 (Z-5300, Z-5302), while one decedent dates from around 1785 (Z-5301). During the excavations of the sacral building numerous archaeological findings were discovered, of which the most important are the fragments of architectural sculpture that is stylistically attributed to the Romanesque and Gothic period (13th - 15th c.). In addition, a considerable number of pottery fragments was collected that can be broadly dated from the 13th to the 16th century.

REZULTATI ANTROPOLOŠKE ANALIZE OSTEOLOŠKOG MATERIJALA PRONAĐENOG U CRKVI PAVLINSKOG SAMOSTANA SVIH SVETIH U STREZI

– PRIJEDLOG POVIJESNO-ARHIVSKE KONTEKSTUALIZACIJE I INTERPRETACIJE

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Pavlini samostan Svih svetih u Strezi osnovan je 1374. godine darovnicom magistra Ivana Bisena. Nakon nešto više od dva stoljeća prosperiteta, streški su redovnici uslijed sve osjetnije opasnosti od napada osmanlijskih postrojbi napustili samostan i sklonili se u si-gurniju Lepoglavu. Streški su samostan potom preuzeli krajišnici Varaždinskog generalata koji su u njemu boravili do oko 1540. godi-ne. Napušteni je samostan tijekom naredna četiri stoljeća gotovo u cijelosti razgrađen. Tijekom sedam sezona arheoloških istraživanja (2006. – 2012.) određeni su vanjski gabariti samostanskog sklopa (oko 50 x 70 m) izgrađenog na pravokutnom platou kojeg određuju tokovi dva potoka. U cijelosti je istražena samostanska crkva Svih svetih (32,9x9,25 m). U radu su predstavljeni rezultati analize ljudskog osteološkog materijala iz 50 (od ukupno 97) grobova pronađenih u streškoj samostanskoj crkvi (40 muškaraca i 10 žena) te prijedlog povijesno-arhivske kontekstualizacije i interpretacije.

Ključne riječi: Streza, crkva pavlinskog samostana Svih svetih, ljudski osteološki materijal, povijesno-arhivski kontekst

POVIJESNI PREGLED

Na južnim obroncima Bilogore, u pitomoj dolini prošaranoj pritocima potoka Plavnica, nalazi se pavlini samostan Svih svetih (*monasterium Omnium Sanctorum*). Streški¹ je samostan osnovan (najvjerojatnije) 1374. godine, u vrijeme de-setog generala Reda Andrije, darovnicom kaštelana Bijele Stijene i vesprenskog župana Ivana Bisena (*Johannes Bissenus, Besseney, Besseney de Nezde*) (Eggerer 1663: 155; Orosz 1747: 388; Benger s.a.: 39–40; Kovachevich s.a.; Kristolovec s.a.: 126; Smičiklas 1882: 433–499; Tkalčić 1888: 9; Szabo 1919: 24; Dočkal 1952: 29). Iako zakladnica samostana nije sačuvana, streški su redovnici kao *fundamentum foundationis* u rukopisnom djelu *Copia Privilegiorum omnium possessionum Claustri Omnium Sanctorum de Ztreza* naveli ispravu kojom je kralj Ludovik I. Anžuvina 1369. godine dozvolio Ivanu Bisenu (*Johannes Bissenus miles et familiaris serenissimi principis domini Lodovici Hungariae regis*) da slobodno raspolaze svojom imovinom (Dočkal 1952: 26–28).²

1 Posjed Streza spominje se prvi puta u ispravi iz 1366. godine kojom je kralj Ludovik I. Anžuvina (1342. – 1382.) odobrio zagrebačkom arhiđakonu Petru i njegovom bratu Andriji zamjenu posjeda Otna, Orbovna i Mužina (...*Othny, Orbovna et Musyna in Camarcha et in comitatu crisiensi...*) za kraljevske posjede Plavnicu (*Plunicha*) i Strezu (...*Streza vocata in districtu de Rvwche et in dicto comitatu Crisiensis, in qua ecclesia lapidea sub honore Virginis gloriosae constructa existit et fundata...*) (Dočkal 1952: 7–11). No, posjed Strezu je kralj Ludovik I. darovao već između 1367. i 1369. godine Ivanu Bisenu (*Joannes Bissenus de Nezde, castellanus regis de Feyerkö, fidelis et familiaris regis*) (Dočkal 1952: 26–28).

2 S ukupno 203 sačuvane isprave streškog samostana (*Acta Monast. de Ztreza*) obuhvaćeno je vrijeme od 1366. do 1547. godine. Danas su isprave pohranjene u Hrvatskom državnom arhivu (HR-HDA-656).

Kroz nešto manje od dva stoljeća streški je samostan brojnim darovnicama znatno proširio svoje posjede, postavši tako jedan od najimućnijih onodobnih slavonskih pavlinskih samostana.³ Duga lista pokrovitelja streškog samostana započela je darovnicama Ivana Bisena. Njegovim primjerom povelili su se plemići Tomo iz Konjske, Stjepan Plavnički, Ladislav iz Lačovca⁴, Ladislav iz Korena, Mihajlo Kandal iz Kandalovca, Juraj Kandal iz Kandalovca, Nikola Ders, Ivan Valpotić iz Gregorijevca, topolovečki kaštelan Brcko, kaštelan Ivan iz Grede, prebendar Petar iz Hedrihovca sa sestrom Dorotejom Horvat, župnik Mate Dezem iz Streze te plemkinje Jelena Horvat, Ilka iz Ilinca, Margita iz Kamengrada, Katarina iz Kamengrada, Katarina iz Morusovca, Doroteja Miloš iz Plavnice te Jelena Valpotić iz Gregorijevca (Dočkal 1952).

Uz brojne posjede, streški je samostan uživao i brojne povlastice. Prvu povlasticu osigurao je streškom samostanu u vremenu od 1382. do 1388. godine Ivan Bisen, koji je zahvaljujući svom položaju na dvoru isposlovao pravo na davanje oprosta od kardinala Pileja, kardinala Valenta, biskupa stolnobiogradskog Nikole, biskupa györskog Ivana te biskupa jeruzalemskog Juraja (Dočkal 1952: 45). Pravo na davanje oprosta od 40 dana dobili su streški redovnici 1424. godine od rozonskog biskupa Konstantina i generalnog vikara zagrebačkog biskupa Ivana Albena (Dočkal 1952: 70–71) te 1443. godine od zagrebačkog biskupa Benedikta (Dočkal 1952: 92–93). Streški je samostan tijekom svog postojanja dobio i druge povlastice: kralj Žigmund oslobodio je 1407. godine redovnike od kraljevskog poreza na živežne namirnice i odijelo (Dočkal 1952: 52–53), kraljica Barbara odobrila je 1412. godine samostanu oslobođanje od davanja kunovine (AMZt II.3 i 4 prema Mályusz 1928: 107–108, DI. 34.836 i 34.837; Dočkal 1952: 56) a 1473. godine dozvolila je skupština plemića u Rovišću oslobođenje od javnih daća i tereta (Dočkal 1952: 169).

Za razliku od drugih samostana koji su u pravilu pokretali sudske sporove protiv susjeda-međaša radi nepoštivanja vlasničkih odnosa, streški su redovnici (u kojima ih je uvijek zastupao prior)⁵ većinu sporova imali sa susjednim župnicima, a ponajviše radi povrede ekonomskih prava: 1399. s obližnjim župnikom sv. Marije u Strezi radi kanonske četvrtine,⁶ 1409. s Demetrijem, župnikom crkve Blažene Djevice Marije u Strezi radi povrede vlasničkih odnosa, 1419. s obližnjim župnikom oko pitanja davanja kanonske četvrtine od legata danih za potrebe samostana u slučaju kada legatar nije pokopan u samo-stanskoj crkvi⁷ te 1441. godine s Grgurom, župnikom crkve BMD u Strezi radi povrede vlasničkog prava (Dočkal 1952). Druge, manje sporove imali su redovnici sa susjednim plemićima radi nepoštivanja vlasničkog prava (1461. protiv plemkinja Jelene i Doroteje iz Kandalovca, od 1463. do 1478. s magistrum Petrom iz Gudovca i Blažom Brigom iz Jakozerdahela, 1514. protiv Nikole de Kerezthura, 1516. protiv protonotara Ivana de Llyewelgha te 1523. godine protiv plemića Nikole Držića) (Dočkal 1952).

Tijekom 15. stoljeća streški je samostan već bio izvrsno ekonomski i pravno organiziran o čemu govore dva (sačuvana) urbara: prvi je sastavljen 1432. godine i odobrio ga je general Reda Franjo I. (1431. – 1434.) (AMZt II.36 prema Mályusz 1928: 122–124, DI.34.780; Dočkal 1952: 72–75), dok je drugi sastavljen 1477. godine (*Registrum super universis possessio-nibus claustrum fratrum Heremitarum de Ztreza, quod registrum scribi fecit venerabilis pater Paulus prior prescriptorum fratrum Heremitarum de dicta Ztreza. Anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo septimo, in Quadragesima*) (Tkalčić 1903: 201–219; Dočkal 1952: 170–198; Adamček 1989: 44–45; Kolar Dimitrijević 2003: 103–123). Na kraju potonjeg Urbara, jednog od najdragocjenijih pokazatelja razvoja feudalnog društva u kasnosrednjovjekovnoj Slavoniji, nalazi se i popis zaslužnih svjetovnih članova Bratovštine sv. Pavla.⁸

3 Pavlini su darovnicama i kupnjom stekli posjede Strezu, Klokočevac, Hedrihovac, Horvatovšćinu, Ilinac i jedan posjed između Konjske i Plavnice, dvije kurije (jedna u Ilincu, druga na neimenovanom posjedu), predij Jakopovec, 310 jutara zemlje, šumu Diankovec, livadu Bikelj, vinograde Dubravščak i Dragonovščak, mlinove kod Salomonščaka, Podburovine i na Plavnici, selo Torince te brojna kmetska selišta (tri u Bikelju, dva u Podburovini, jedno u Morusovcu, deset u Kamenu, dva u Kandalovcu te devet neimenovanih kmetskih selišta) (Dočkal 1952).

4 Darovnica plemića Ladislava iz Lačovca iz 1438. godine je posebno zanimljiva jer se samostan spominje kao *Claustro ecclesiae beatae Margaretae Virginis et Martyris de Ztreza ac Heremitis in eodem Claustro desudantibus* (AMZt II.45 prema Mályusz 1928: 127, DI. 34.873; Dočkal 1952: 81–82). To je prvi i jedini put da se samostanska crkva tako naziva. Stoga se može zaključiti ili kako je pokrovitelj pogriješio u navodu ili kako je u crkvi postojao oltar posvećen sv. Margareti.

5 Prema sačuvanim dokumentima moguće je napraviti bar djelomičan popis priora: 1407. – 1409. Valentin; 1411. – 1412. Valentin; 1412. Blaž; 1433. – 1434. Gal; 1441. Ivan; 1441. i 1445. Gal; 1446. Stanislav; 1446. Stjepan; 1458. Demetrije; 1459., 1461. – 1463. Mihajlo; 1466. – 1468. i 1474. Andrija; 1477. Pavao; 1478. Leonardo; 1492. Šimun; 1494. Jura; 1499. Marko; 1503. – 1506. Petar; 1514. Emerik; 1516. Martin; 1519. Valentin; 1523. Ivan; 1525. viceprior Valentin; 1533. Dionizije; 1536. Emerik; 1538. Matej (Dočkal 1952).

6 Ostrogonski je nadbiskup Ivan, koji je u ovom slučaju donio i presudu, oblikovao zakonsku regulativu o mogućnostima potraživanja dijela ostavštine preminulog (*super canonica funeralium et testamentorum*): župnik je dobivao kanonsku četvrtinu (*quarta canonica*) od svih crkava pa i od izuzetih redova u slučaju ako je jedan od njegovih župljana bio pokopan u njihovoj crkvi. Ukoliko je pokojnik bio pokopan u župnoj crkvi, a oporučno je imetak ostavio samostanu, župnik nije dobivao četvrtinu (Dočkal 1952: 49).

7 Spor je u korist župnika riješio papinski sud Rota Romana. Ovo je ujedno i jedan od vrlo rijetkih slučajeva kada su pavlini izgubili spor (AMZt II.18 prema Dočkal 1952: 57–60).

8 *Isti sunt speciales Confratres et Benefactores monasterii Omnium Sanctorum de Ztreza: Nobilis Paulus, litteratus de Kamarcha; Paulus litteratus, iudex nobilium; Gregurich de Prodivicz; Blasius de Zwyscz; Plebanus de Gradez; Venerabilis magister Joannes, canonicus Chasmensis; Relicta magistri Nicolai de Kamarcha; Fabianus, iudex de Reche; Demetrius de Benchych, Paulus figulis et Petrus de eadem; Dominus Sigismundus de Temerye;*

Početak 16. stoljeća postala je sve osjetnija opasnost od napada osmanlijskih postrojbi pa je i streški samostan sudjelovao u pripremama za nadolazeće sukobe opremivši 1525. godine jednog konjanika (AMZt V.42 prema Mályusz 1928: 176–177, Dl. 34.962; Tkalčić 1903: 202; Dočkal 1952: 235). Može se pretpostaviti kako su se nedugo potom pavlini preselili u sigurniju Lepoglavu, ponijevši sa sobom najvrednije dragocjenosti i arhiv s dvjestotinjak isprava. Krajišnici Varaždinskog generalata preuzeli su napušteni samostan, a redovnici su im ostavili ...*sve obrambeno oružje i streljivo*. (Dočkal 1952: 250). Napušteni je samostan imao obrambenu funkciju još 1540. godine, kada se Streza spominje u popisu tvrđava i gradova koje treba ili srušiti ili održavati (Tkalčić 1888: 86; 1903: 202; Lovrenčević, Medar 1977: 50; Kruhek 1989: 83).

Iako su pavlini bili napustili streški samostan, zabilježen je 1547. godine prosvjed provincijalnog defnitora Reda protiv zapovjednika križevačke krajine koji je dozvolio pravoslavnim monasima nastanjanje u napuštenom samostanu (AMZt V.48 prema Dočkal 1952: 250). Kako ovaj prosvjed nije imao učinka dokazuje opis streškog samostana I. Kristolovca s kraja 17. odnosno početka 18. stoljeća.⁹

Streški je samostan pripadao pod upravu samostana Blažene Djevice Marije na Moslavačkoj gori, a nalazio se na području ondašnje križevačke županije odnosno komarničkog arhiđakonata (župa Blažene Djevice Marije u Strezi) (Burturac 1984: 78; Dočkal 1952: 53). Danas se nalazi u općini Kapela (Bjelovarsko-bilogorske županija), nedaleko sela Pavlin Kloštar, na zemljištu u posjedu obitelj Vlašićek, Blažeković, Baća, Ščurić i Subota.

ARHEOLOŠKI KONTEKST

Samostan Svih svetih u Strezi izgrađen je na pravokutnom platou koji je određen s dva pritoka potoka Plavnica. Izbor ove doline s obiljem pitke vode i okružene lijepim šumama odgovarao je u cijelosti maksimi *Paulis amat valles* kojom je Red jezgrovito opisao odlike svojih samostana.

Ovdje treba napomenuti kako je streški samostan, nakon što su ga napustili krajišnici (najvjerojatnije) sredinom 16. stoljeća, postao lokalnom stanovništvu glavni izvor građevinskog materijala. Laka pristupačnost i blizina naselja Kapela, Pavlin Kloštar, Tvrda Reka i Gornje Sredice pogodovale su njegovoj višestoljetnoj, sustavnoj razgradnji. Stoga je nad samostanskim sklopom do početka istraživanja bujao guštik johe, graba i bagrema.

Tijekom sedam sezona arheoloških istraživanja (2006. – 2012.) određeni su vanjski gabariti samostanskog sklopa (oko 3500 m²) te je u cijelosti istražena samostanska crkva Svih svetih (Pleše, Karlo 2009; Pleše 2012) (sl. 1). Istraživanja su bila znatno usporena gustom vegetacijom, 120 do 250 cm debelim slojem građevinske šute koja je nastala kao posljedica višestoljetnog odvoza građevnog materijala te plavnim potocima koji određuju JI kut samostanskog sklopa.

Samostanska crkva Svih svetih, koja zauzima jugozapadni dio samostanskog sklopa, istražena je u cijelosti. Crkva je bila izgrađena u skladu s uzusom gradnje sakralnih objekata pavlinskog reda. Longitudinalnost jednobrodne crkve (vanjske dimenzije: 32,9 x 9,25 m) naglašena je podjednakim dimenzijama pravokutne lađe (unutarnje dimenzije: 15,6 x 7,3 m) i poligonalno zaključenog svetišta (unutarnje dimenzije zajedno sa širinom temelja trijumfalnog luka: 15 x 6,9 m).¹⁰ Lađa je bila podijeljena na četiri traveja nepravilnim bazama neujednačene strukture (po tri baze bile su dograđene uz sjeverni i južni zid). Kako su sve baze kasnije dograđene, može se pretpostaviti kako je izvorno lađa crkve bila natkrivena tabulatom, koji je kasnije bio zamijenjen svodnim sustavom. Baze službi nisu pronađene u svetištu pa se stoga može pretpostaviti ili kako su svodna rebra počivala na konzolama ili kako je svetište bilo natkriveno tabulatom.

Judex Thomas de Ztritetyncz; Kelec de Prodavic; Andreas Vohevoda cum fratribus de Mosyna; Thomas de Othok in Schyschan; Plebanus de Sancta Cruce; Michael, judex de Topolowcz; Michael de Mathewicz (Dočkal 1952: 246–247).

9 Streza u ovom trenutku više ne postoji, i uzalud ćeš danas pod tim imenom tražiti mjesto na kojem je samostan Streza nekoć utemeljen. Na samom se naime drevnom mjestu toga samostana danas nalazi vlaška [pravoslavna ili grkokatolička] crkva, koja se zove Balin Kloster umjesto Paulin Kloster ili Beli Kloster. Udaljena je otprilike četiri sata od utvrde Križevci, odnosno oko pola sata od župe sv. Magdalene zvane u Kapeli. I tako je, kad su Vlasi mjestu dali novo ime, stara Streza morala nestati. ... Ovak je samostan, budući da se nalazi u sigurnijim krajevima, izgubljen nakon svih ostalih. Braća su se naime u njemu dugo vremena branila od napadača Turaka, čak i onda kada su Turci nakon osvojenja cijele Donje Slavonije s gradom Požegom došli bliže. I naposljetku, kako je snaga Turaka iz dana u dan sve više rasla, bilo je potrebno pokazati svu budnost i brigu za cijelo kraljevstvo; kako bi se protiv turske premoći podigli pouzdani branici i kako bi se suzbile stalne turske navale na granicu koja je stalno budna pod oružjem, uvedena je trajna vojna uprava. Njoj su se oci tada radi potrebe cijeloga Kraljevstva morali ukloniti i potpuno napustiti samostan. Bilo im je dopušteno sa sobom uzeti sve crkvene potreštine i osobne stvari koje su mogli sa sobom ponijeti. S druge strane, sve su stvari koje su služile za naoružavanje i opremanje vojske, primjerice puške, barut, metke i sve olovo, morali predati stražarima. O tom je prepuštanju sačuvan i rezignacijski spis koji se čuva u Lepoglavi. Tako je od dobara koja su pripadala dijelom nama, a dijelom drugima, oformljen Varaždinski generalat. Iz tih je činjenica razvidno da su zbog te nevolje u kojoj se našlo Kraljevstvo naša dobra tako oduzeta, a samostan, jer nije bio potreban, srušen, tako da je sve dovedeno u takvo stanje, da ćeš, premda je taj samostan nekoć bio između Križevaca i Koprivnice, dugo tražiti mjesto gdje je on bio sagrađen. Jer, nećeš vidjeti niti jedan jasan trag njegova postojanja. (Kristolovec s.a.: 127).

10 Temelji crkve (110 – 120 cm) izgrađeni su od masivnijih komada lomljenjaka, a zidovi (90 cm) od opeke (6 – 7 x 12 – 14 x 30 – 31,5 cm). Već spomenuti problem odvoza građevinskog materijala najbolje je vidljiv u odnosu ortometrijskih vrijednosti zapadnog pročelja (prosječnih 154.65 m nv) i začelnog zida svetišta (prosječni h 152.65 mnv).

Sl. 1 Pogled na istraženu crkvu pavlinskog samostana Svih svetih u Strezi (snimio: J. Kliska 2012.)

Na svim je slobodnim pročeljima samostanska crkva bila ojačana masivnim, pravokutnim kontraforima (2 x 1,15 m).¹¹ Ovdje valja navesti kako je još jedan kontrafor pronađen na sredini sjevernog zida svetišta, gdje se inače nalazi sakristija ili kapela. Stoga se može s oprezom pretpostaviti kako je i ovo pročelje (bar određeno vrijeme) bilo slobodno.

Kako su zidovi crkve ostali sačuvani isključivo u najnižoj zoni, nije pronađen niti jedan otvor. No, sukladno srodnim tlocrtnim dispozicijama, može se pretpostaviti kako se glavni ulaz u crkvu nalazio na zapadnom pročelju te kako su se vrata prema klastru i istočnom samostanskom krilu nalazila na njenom sjevernom zidu. Nadalje, u skladu s komparativnim materijalom (Remete, Lepoglava, Kamensko), može se zaključiti kako je samostanska crkva bila osvjetljena dnevnim svjetlom kroz monofore, bifore i trifore. Kako su ti otvori bili raspoređeni nije moguće potvrditi.

O unutrašnjosti crkve može se prema trenutnom stanju istraživanja izvesti nekoliko zaključaka. Unatoč dobro sačuvanom samostanskom arhivu, niti u jednoj ispravi se ne spominju titulari oltara (kao što je to npr. slučaj s oltarima u remetskoj samostanskoj crkvi ili pak onoj na Moslavačkoj gori). Može se stoga samo pretpostaviti kako je glavni oltar bio posvećen Svim svetima. Nažalost, njegovi temelji nisu pronađeni. Nadalje, za sada nije moguće odrediti titular oltara čiji je zidani temelj (190 x 180 cm) pronađen u trećem traveju uz južni zid crkve. To je ujedno i jedini pronađeni oltar u cijeloj crkvi. Iznenaduje i izostanak oltara (tj. njihovih temelja) uz bočne stranice trijumfalnog luka, no rješenje se može tražiti u pretpostavci kako su ti oltari bili drveni te im stoga nisu bili potrebni temelji. Nadalje, valja napomenuti kako tijekom istraživanja nije pronađena ni podnica niti njena podloga pa se tako visina hodnog sloja može samo pretpostaviti prema odnosu zidne i temeljne mase.

U streškoj je samostanskoj crkvi pronađeno sveukupno 97 grobova (sl. 2). Tijekom radova 2008. i 2009. godine istražena su u cijelosti prva dva traveja lađe, 2011. godine istraženi su treći i četvrti travej, a 2012. godine zona trijumfalnog luka i svetište. Na prostoru prvog traveja istraženo je 25 grobova, dva su bila ukopana na razmeđu prvog i drugog traveja, u drugom traveju ih je istraženo 19 (od čega su četiri ukopana u zidanim grobnicama 1 i 2), u trećem traveju istraženo ih je 12,

¹¹ Kao što je slučaj i sa zidovima crkve, tako su najbolje ostali sačuvani kontrafori uz južno pročelje lađe, dok su oni uz istočno pročelje svetišta sačuvani isključivo u visini temeljne stope.

Sl. 2 Tlocrt samostanske crkve s označenim istraženim grobovima (izrada: „Vektra d.o.o.“ i HRZ, 2012.)

pet na razmeđu trećeg i četvrtog traveja, a 14 u četvrtom traveju (od čega su dva bila ukopana u zidanim grobnicama 3 i 4), u zoni trijumfalnog luka tri (od čega su dva bila ukopana u zidanim grobnicama 5 i 6), a na prostoru svetišta 17 (od čega je jedan bilo ukopan u zidanoj grobnici 7).¹² Tijekom istraživanja nije pronađen niti jedan ulomak sepulkralne arhitektonske plastike.

Prema visinskom odnosu istraženih grobova u streškoj samostanskoj crkvi može se govoriti o pet dubina ukopa. Svi su pokojnici izuzev groba G 064 bili pravilno orijentirani. Nadalje, gotovo su svi pokojnici imali ruke prekrížene na prsima ili na zdjelici, s iznimkom nekoliko ukopa s rukama ispruženima ravno uz tijelo.

Od 97 istraženih grobova, u svega su 22 pronađeni nalazi. Najzastupljenije su pravokutne željezne kopče (u 19 grobova pronađen je 21 primjerak), pronađene na predjelu donjeg dijela trupa, s izuzetkom dvije pronađene na predjelu ramena. Od ostalih je nalaza pronađeno samo 45 koštanih perli (krunica ?) u grobu G 86 (muškarac, starost u trenutku smrti između 40 i 50 godina) te jedan jednostavni brončani prsten u grobu G 96 (žena, starost u trenutku smrti između 30 i 35 godina). Od ovako skromnih nalaza izdvaja se grob G 71 (zidana grobnica 3). Pokojnik, star u trenutku smrti između 50 i 55 godina, bio je pokopan s nekim oblikom prekrivala za glavu izrađenim od metalne čipke te ogrnut ili odjeven u ruho s dekorativnom srebrnom dugmadi, dok je na lijevoj strani prsnog koša imao olovnu bulu pape Bonifacija IX. (Pleše 2012).

Svi se istraženi grobovi mogu datirati tako što je *terminus ante quem* godina osnutka samostana (1375.), dok je *terminus post quem* vrijeme do 1540. godine, kada su pavlini trajno napustili streški samostan.

ANTROPOLOŠKI KONTEKST

Nažalost, na analizu u Antropološki centar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu bilo je moguće poslati samo grobove istražene 2011. i 2012. godine (G 048 – 097). Ljudski osteološki materijal pronađen tijekom ranijih sezona istraživanja (G 001 – 047) bio je u vrlo lošem stanju pa ga čak nije bilo moguće izvaditi iz grobova bez nanošenja daljnjih oštećenja (sl. 3).

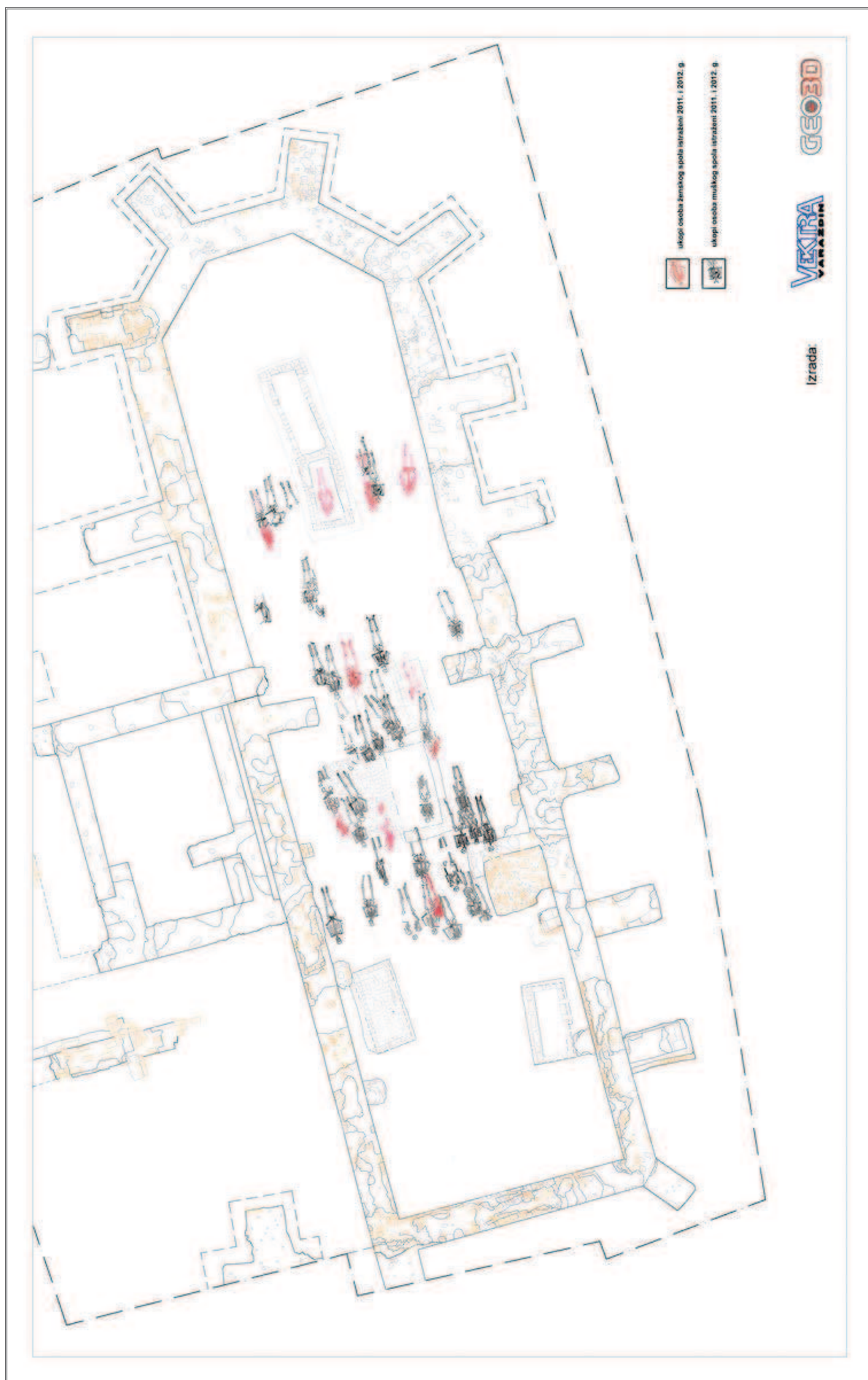
Kako je dostupni materijal mjestimice bio fragmentiran i različitog stupnja ušćuvanosti, prilikom određivanja spola i starosti u trenutku smrti korišten je veliki broj različitih kriterija. Spol je određen na temelju morfologije zdjelice (Phenice 1969; Krogman, Işcan 1986; Kelly 1978; Kimura 1982; Weaver 1980; Sutherland 1991) i lubanje (Krogman, Işcan 1986) te opće robusnosti, odnosno gracilnosti kostiju i mišićnih hvatišta. Doživljena starost u trenutku smrti procijenjena je na temelju sljedećih kriterija: stupanj spojenosti ektokranijalnih šavova (Meindl, Lovejoy 1985), morfologija pubične simfize (Brooks, Suchey 1990; Gilbert, McKern 1973; McKern, Stewart 1957; Todd 1920; 1921), morfologija aurikularne ploštine zdjelice kosti (Lovejoy et al. 1985), promjena na sternalnim krajevima rebra (Işcan et al. 1984; 1985). Kod određivanja doživljene starosti korišteno je što više kriterija kako bi se došlo do što točnijih rezultata. Procijenjena starost pojedinca u trenutku smrti dana je u rasponu od pet godina, npr. od 20 do 25 godina. Kako bi se dobila što bolja slika o zdravlju i kvaliteti života osoba pokopanih u streškoj samostanskoj crkvi analizirane su sljedeće patologije koje ostavljaju traga na kostima: zubni karijes, alveolarna oboljenja, hipoplazija zubne cakline, *cribra orbitalia* (CO), ektokranijalna poroznost, nespecifične zarazne bolesti (periostitis), degenerativni osteoartritis na zglobovima i kralješcima, Schmorlovi defekti na kralješcima, učestalost i distribucija trauma. U nastavku teksta slijede opisi navedenih patologija.

Zubni karijes nastaje kada razne bakterije (najčešće *Streptococcus mutans* i *Lactobacillus acidophilus*) proizvode kiseline koje dekalificiraju caklinu i ukoliko se ne odstrane, uzrokuju potpuno uništenje cakline i dentina (Bhaskar 1981). Stoga se može reći kako je dentalni karijes zarazna bolest koju karakterizira demineralizacija anorganskog te destrukcija organskog dijela zuba (Powell 1985).¹³ Alveolarna oboljenja definirana su kao prisutnost alveolarnog apscesa (granulom) ili zaživotni gubitak zuba (AMTL – eng. *ante mortem* tooth loss). Alveolarni apsces ili granulom nastaje kada se bakterije iz karijesa prošire preko korijena na alveolu te zbog pritiska gnoja stvaraju otvor na kortikalnoj kosti. Morfološki se prepoznaje kao defekt korteksa kosti.¹⁴

12 U crkvi je pronađeno osam zidanih grobnica: šest je bilo izgrađeno u lađi (dvije u drugom traveju i četiri u četvrtom), a dvije u svetištu. Valja naglasiti kako je istočnija grobnica u svetištu bila prazna.

13 Dentalne patologije jasno su povezane s načinom na koji je zajednica pripremala hranu. Stoga su ih mnogi autori proučavali kod analiza prehrane, načina pripremanja hrane te u konačnici i kvalitete života arheoloških populacija (Lukacs 1989; Larsen et al. 1991; Hilson 1996; Larsen 1997; Eshed et al. 2004). Visoka učestalost karijesa povezuje se s visokim unosom ugljikohidrata, a razlog tome je što mikroorganizmi u bakterijskim naslagama na zubima metaboliziraju ugljikohidrate i tako snižavaju razinu pH u usnoj šupljini, te na taj način pogoduju destrukciji zuba (Powell 1985). S druge pak strane visoka razina proteina i masnoća u prehrani sprečavaju nastanak zubnog karijesa (Šlaus 2011). Neki drugi čimbenici koji mogu pogodovati nastanku karijesa su razine kiselosti u usnoj šupljini, kao i razina fluora u vodi za piće (Molnar, Molnar 1985). Općeprihvaćeno mišljenje je da se sve više karijesa pojavilo nakon prelaska na poljodjelstvo, a koje je omogućilo prehranu bogatu ugljikohidratima (Hilson 1979; Turner 1979; Larsen 1981; Larsen et al. 1991).

14 Zahvaćeni zub u konačnici odumire (te zaživotno ispada), a zubna alveola koja je također uništena s vremenom se remodelira. Zaživotni gubitak zuba je dijagnostičan u slučaju progresivnog resorpcijskog uništenja alveole (Lukacs, 1989.) i remodeliranja alveolarne kosti. Najčešći uzročnici

Sl. 3 Tlocrt samostanske crkve s označenim analiziranim grobovima s obzirom na spolnu distribuciju (izrada: „Vektira d.o.o.“ i HRZ, 2012.)

Hipoplazija zubne cakline (LEH – eng. *linear enamel hypoplasia*) prepoznaje se kao makroskopski defekt na površini zubne cakline (Pindborg 1970). Riječ je o subadultnom poremećaju koji nastaje uslijed akutnih, vremenski ograničenih stresova i najčešće se povezuje s gladovanjem, nedostatkom A, C i/ili D vitamina, te prisutnošću anemije i psihičke i/ili fizičke traume (Goodman, Armelagos 1985; Goodman, Rose 1991; Goodman et al. 1980; Kreshover 1960).¹⁵

CO je termin koji se koristi pri opisivanju patoloških promjena na gornjim svodovima orbita. Ova patologija definira se kao pojava malih rupičastih lezija na svodovima orbita, od jedva vidljivih golim okom do većih koje se mogu djelomično spajati. Sličan proces može se pojaviti na svodu lubanje, najčešće na tjemnim kostima i zatiljnoj kosti, u kojem slučaju se naziva porotična hiperostoza, odnosno ektokranijalna poroznost.¹⁶

Za porotičnu hiperostozu (odnosno, ektokranijalnu poroznost) mnogi autori navode razne razloge nastanka: od anemije i metaboličkih bolesti (skorbut, rahitis, sifilis, karcinom) do pritiska nastalog vezanjem traka i nošenjem tereta na glavi (Williams 1929; Angel 1966; Mosely 1966; Stuart-Macadam 1985; Ortner 2003). No, bez obzira na određene uzroke, većina se znanstvenika slaže da je porotična hiperostoza rezultat hiperplazije koštane srži (Trancho 1987; Stuart-Macadam 1991; Mittler, Van Gerven 1994; Larsen 1997; Fairgrieve, Molto 2000). Ipak, brojne bioarheološke (odnosno antropološke) studije diljem svijeta rezultirale su općeprihvaćenim mišljenjem koje povezuje učestalost porotične hiperostoze u arheološkim populacijama s anemijom uzrokovanom nedostatkom željeza (Larsen 1997). U arheološkim populacijama postoje razni čimbenici koji se povezuju uz pojavu anemije izazvane nedostatkom željeza, kao što su neadekvatna i loša ishrana, gastrointestinalne i parazitske infekcije (Walker 1986; Mensforth 1990; Mays 1998), promjena u prehrambenim navikama (Roberts, Manchester 1995) te unos hrane bogate fitatima koji sprječavaju apsorpciju željeza (Carlson 1974).

Nespecifični periostitis (odnosno upala periosteuma) može biti posljedica više čimbenika među koje spadaju: nespecifične bakterijske infekcije, specifične zarazne bolesti koje se hematogenim putem prošire na kost (na primjer, sifilis), lokalizirane traume, venozne insuficijencije, metaboličke bolesti kao što su to na primjer skorbut ili rahitis, te brojni drugi čimbenici (Mann, Murphy 1990; Ortner 2003).¹⁷

Degenerativni osteoartritis je kroničan, progresivan proces, koji u većini slučajeva nije popraćen upalnim procesom, a označava degenerativno propadanje i trošenje zglobne hrskavice koja u težim oblicima može i potpuno nestati. Degenerativni osteoartritis (OA) karakterizira progresivna pojava osteofita oko rubova zglobnih ploština.¹⁸ Iako analize učestalosti degenerativnog osteoartritisa u nekoj populaciji (odnosno zajednici) mogu dati sliku o količini fizičkog rada kojoj su pripadnici te zajednice bili izloženi, one ipak ne mogu dati precizne odgovore o specifičnim aktivnostima i zanimanjima tih ljudi (Waldron 1994). Osim na kralješcima, prisutnost degenerativnog osteoartritisa u ovom radu analizirana je na četiri najveća zgloba u ljudskom tijelu (rame, lakat, kuk i koljeno).

Schmorlovi defekti označavanju vertikalne hernijacije intervertebralnog diska u tijela susjednih kralježaka, a prisutnost ovih defekata obično se veže uz jaka mehanička opterećenja kralježnice (Schmorl, Junghanns 1971).¹⁹ Mnoge studije

nastanka apscesa u arheološkim populacijama su izloženost pulpe i zubne šupljine uslijed karijesa, jaka istrošenost zuba ili traume (Littleton, Frochlich 1993; Tayles 1997).

- 15 Hipoplaziju karakterizira nedovoljna debljina zubne cakline, a najčešće se pojavljuje kao niz tankih paralelnih linija s labijalne strane zuba (linearna hipoplazija). Hipoplazija zubne cakline pouzdan je pokazatelj nespecifičnog stresa tijekom djetinjstva (od rođenja do otprilike 13. godine života, tj. u razdoblju stvaranja zubne cakline).
- 16 Oba procesa nastaju zbog hipertrofije diploë (središnji spužvasti dio kosti lubanje) što dovodi do stanjivanja i destrukcije vanjskog korteksa kosti te stvaranja šupljikave i porozne kosti na vanjskom korteksu. CO može se uočiti kod odraslih osoba i djece, u većini slučajeva javlja se bilateralno (Steinbock 1976) te se može pojaviti u prisutnosti porotične hiperostoze ili bez nje (Ortner, Putschar 1985). Pojavljuje se u aktivnom i zraslom stanju. Podaci prikupljeni na osteološkom materijalu s različitih arheoloških nalazišta pokazuju da se aktivna CO najčešće javlja kod djece, dok je kod odraslih skoro uvijek u zraslom obliku (Walker 1986; Larsen et al. 1992; Mittler, Van Gerven 1994; Šlaus 2002). Stuart-Macadam (1985) takvu raspodjelu CO, a i porotične hiperostoze općenito, navodi kao posljedicu anemije u dječjoj dobi, dok je zrasla CO kod odraslih osoba samo znak preboljene anemije u djetinjstvu (Mittler, Van Gerven 1994). CO prvi puta je definirana u 19. stoljeću (Welcker 1888), a od tada se, uz porotičnu hiperostozu, pokazala kao dobar pokazatelj fiziološkog stresa u arheološkim populacijama (Huss-Ashmore et al. 1982; Goodman et al. 1984; Mittler, Van Gerven 1994). Etiologija CO nije do kraja poznata, kao ni korelacija između porotične hiperostoze i CO (Stuart-Macadam 1989). Međutim, većina istraživanja i autora ukazala su na povezanost CO s anemijom izazvanom nedostatkom željeza (Carlson et al. 1974; El-Najjar 1976; Lallo et al. 1977; Cybulski 1977; Mensforth 1978; Huss-Ashmore 1982; Stuart-Macadam 1985; 1991; Mittler, Van Gerven 1994; Larsen 1997).
- 17 Zaraza ili trauma stimuliraju osteoplastične stanice koje se nalaze u unutrašnjem sloju periosteuma zbog čega se stvara nova, slabo organizirana kost koja prekriva originalnu kortikalnu kost. Periostitis može biti generaliziran, ako je zahvatio čitavu kost ili više koštanih elemenata, ili lokaliziran ako je ograničen na mali i jasno definirani dio kosti. Generalizirani periostitis obično je posljedica nespecifičnih ili specifičnih zaraznih bolesti, dok je lokalizirani periostitis najčešće sekundarna posljedica trauma ili kroničnih gnojnih čireva.
- 18 Ove promjene rezultat su mikrotrauma koje su posljedica svakodnevnih aktivnosti. Osteoartrične promjene na kralješcima mogu se razviti na dva mjesta: na zglobnim nastavcima i na superiornim i inferiornim rubovima trupa kralješka. Promjene koje nastaju uključuju pojavu mikro ili makro poroziteta te pojavu vertikalno orijentiranih koštanih izraslina (osteofita) koji u težim oblicima mogu uzrokovati koštano spajanje dva ili više kralješka. Najčešći uzročnici degenerativnog osteoartritisa su fizička aktivnost i mehaničko opterećenje zgloba (Hough, Sokoloff 1989; McKeag 1992).
- 19 Intervertebralni diskovi su načinjeni od fibrozne kapsule ispunjene želatinastom tvari. Dugotrajno, konstantno opterećenje na intervertebralne diskove uzrokuje puknuće fibrozne kapsule i prolaps diska. Puknuće fibrozne kapsule stimulira stvaranje osteofita na rubovima kralježaka (Roberts, Manchester 2007). Ova patologija se morfološki očituje kao defekti bubrežastog ili nepravilnog oblika i sklerotičnih rubova.

koje su proučavale prisutnost ove patologije u arheološkim populacijama (bez obzira na kronološke odrednice) bilježe značajno više frekvencije Schmorlovih defekata kod muškog dijela populacije (Saluja et al. 1986; Šlaus 2000; Ustundag 2008.). G. Schmorl i H. Junghanns (1971) navode kako su najčešći uzročnici nastanka Schmorlovih defekata degenerativne promjene povezane s (svakodnevnim) opterećenjem kralježnice.

Prisutnost trauma ustanovljena je makroskopskom analizom koja je uključivala provjeru bilateralne asimetrije kostiju, angularnih deformiteta i prisutnosti koštanih kalusa. Kod analiza trauma vrlo je važno razlikovati antemortalna, perimortalna i postmortalna oštećenja.

Usporedba bioarheoloških karakteristika osoba pokopanih u streškoj samostanskoj crkvi napravljena je s već objavljenim antropološkim analizama s nalazišta Rudina – opatijska crkva benediktinskog samostana sv. Mihovila Arkandela (Novak 2013), Kamengrad – sv. Emerik (Šlaus 2002), Suhopolje – Kliškovac (Novak, Bedić 2011) te Zagreb – sv. Franjo (Šlaus et al. 2007). Razlike u prosječnoj doživljenoj starosti testirane su pomoću neparametrijskog Kruskal-Wallis testa, a razlike u učestalosti pojedinih patoloških promjena testirane su pomoću χ^2 testa.

REZULTATI ANTROPOLOŠKE ANALIZE

Nakon detaljne antropološke analize spol i starost u trenutku smrti određeni su za ukupno 50 osoba. Čak četiri petine ukupnog uzorka čine muškarci (od ukupno 50 osoba svega je 10 žena), dok su djeca (odnosno subadulti ispod 15 godina) potpuno odsutna (sl. 3).

Prosječna doživljena starost osoba pokopanih u Strezi iznosi 44,2 godine, pri čemu su muškarci (prosječna doživljena starost gotovo 46 godina) u prosjeku živjeli nešto duže od žena (prosječna doživljena starost 38 godina). Najveći postotak smrtnosti za muškarce jest između 45. i 50. godine života, dok su žene najviše umirale između 31. i 35. te 41. i 45. godine života, a tek su dva muškarca doživjeli starost veću od 60 godina (tab. 1). Tijekom analize alveo-dentalnog materijala zabilježena je učestalost karijesa od 7,4% (4,9% kod žena, 8,3% kod muškaraca) (tab. 2). Alveolarna oboljenja zabilježena su u 16,0% analiziranih alveola, s tim da je učestalost kod žena bila nešto viša (17,8%) nego li kod muškaraca (15,8%) (tab. 3). Patologije koje se smatraju pokazateljima subadultnog stresa, odnosno kroničnih anemija, parazitizma ili kronične neishranjenosti također su prisutne u osteološkom uzorku iz Streze. Tako je CO zabilježena u 29,6% slučajeva (26,3% kod muškaraca, 37,5% kod žena) (tab. 4). Ektokranijalna poroznost zabilježena je u 25% muškaraca te kod 37,5% žena, iako ta razlika nije statistički značajna. Linearna hipoplazija zubne cakline prisutna je na 61,2% od svih analiziranih zuba (tab. 5). Nespecifični periostitis prisutan je kod gotovo polovice osoba iz uzorka (47,8%), iako je nešto veći postotak zabilježen kod muškaraca (18 od 36 muškaraca je imalo znakove periostitisa, dok je ova patologija uočena na 4 od 10 žena) (tab. 6).

Degenerativni osteoartritis na zglobovima prisutan je kod 45,9% analiziranih osoba, s tim da je kod muškaraca zabilježen u 53,4%, a kod žena u 21,7% slučajeva, no ta razlika nije statistički značajna (tab. 7). Degenerativni osteoartritis na kralješcima zabilježen je u ukupno 32,3 % populacije: kod 34,9% muškaraca te kod 22,3% žena, što čini statistički značajnu razliku ($\chi^2 = 5,858$, $p < 0,05$) (tab. 8). Prisutnost Schmorlovih defekata analizirana je na ukupno 444 kralješka a na njih 83 (18,7%) zabilježen je ovaj defekt. Učestalost Schmorlovih defekata nešto je veća kod muškaraca (19,7%) nego li kod žena (14,6%), no ta razlika nije statistički značajna (tab. 9).

Učestalost trauma u uzorku iz Streze je izuzetno niska. Antemortalne traume na dugim kostima zabilježene su u samo tri slučaja (od ukupno 483 analizirana koštana elementa) što čini svega 0,6%. U čitavom uzorku zabilježena je samo jedna antemortalna depresijska fraktura na glavi. No, osim antemortalnih trauma, zabilježene su i perimortalne traume. Na kosturu osobe pokopane u grobu 54 (muškarac, starost u trenutku smrti između 51 i 55 godina), zamijećene su dvije perimortalne posjekotine na lijevoj nadlaktičnoj kosti – na proksimalnoj trećini dijafize nalaze se dvije perimortalne posjekotine zadane oštrobriđnim instrumentom, najvjerojatnije nožem. Posjekotine se nalaze pod različitim kutovima, bez znakova zarašćivanja/ili upalnog procesa. Kod ove je osobe također prisutna i antemortalna fraktura distalnog dijela lakatne kosti.

RASPRAVA

Već na prvi pogled vidljive su određene sličnosti uzorka iz Streze u usporedbi s drugim bioarheološki obrađenim kانسrednjovjekovnim nalazištima, ali i razlike koje su od statističke značajnosti (grafovi 1 – 7).²⁰

20 Dentalno zdravlje osoba pokopanih u streškoj samostanskoj crkvi pokazuje statistički značajno veću učestalost alveolarnih oboljenja (Streza: 16,4%, 105/640; Rudina: 10,6%, 69/652; $\chi^2 = 8,905$, $p < 0,05$) te zubnog karijesa u usporedbi s osobama pokopanim u opatijskoj crkvi na Rudini (Streza: 7,5%, 36/482; Rudina: 3,8%, 13/341; $\chi^2 = 4,138$, $p < 0,05$). U usporedbi s osobama pokopanim na nalazištu Zagreb – sv. Franjo, učestalost karioznih promjena u Strezi bitno je manja, a što čini statistički značajnu razliku (Streza: 7,5%, 36/482; Zagreb – sv. Franjo: 13,6%, 107/787; $\chi^2 = 10,619$, $p < 0,05$). Učestalost hipoplazije zubne cakline u Strezi iznosi 61,2 % (30/49), dok je u uzorku iz Zagreba zabilježena u 39,1% (36/92) ($\chi^2 = 5,412$, $p < 0,05$). Schmorlovi defekti također su rjeđi kod osoba pokopanih u Strezi naspram osoba pokopanih na nalazištu Zagreb – sv. Franjo (Streza: 18,7%,

Starost	Djeca	Žene	Muškarci
0-1			
2-5			
6-10			
11-15			
16-20			
21-25			2
26-30		1	2
31-35		3	3
36-40		2	2
41-45		3	9
46-50		1	9
51-55			6
56-60			5
60+			2
Ukupno	0	10	40
Prosječna starost		$\bar{x}=38$ ($sd=5,92$)	$\bar{x}=45,85$ ($sd=10,24$)

Tablica 1 Distribucija spola i starosti u uzorku
Prosječna starost je izračunata na temelju srednje vrijednosti za svaku dobnu skupinu (npr. 38 godina za dobnu skupinu 36-40) i 65 godina za skupinu 60+

Dob/spol	<i>Cribra orbitalia</i>			Aktivne lezije	
	O	A1	%	A2	% od A1
Žene	8	3	37,5	0	0,0
Muškarci	19	5	26,3	0	0,0
Odrasli - ukupno	27	8	29,6	0	0,0

Tablica 4 Učestalost *cribrae orbitaliae*
O = broj analiziranih čeonih kostiju
A1 = broj čeonih kostiju gdje bar jedna orbita pokazuje znakove pojave CO
A2 = broj čeonih kostiju gdje je CO aktivna u trenutku smrti

	Djeca		Žene		Muškarci	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe			0/43	0,0	7/109	6,4
Starije odrasle osobe			6/79	7,6	23/260	8,8
Ukupno	0/0	0,0	6/122	4,9	30/360	8,3

Tablica 2 Učestalost karioznih promjena

A = broj zubi zahvaćenih karijesom
O = ukupan broj analiziranih zubi
% = % od zuba zahvaćenih karijesom
mlađe odrasle osobe = osobe između 16 i 35 godina starosti;
starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina

	Djeca		Žene		Muškarci	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Mlađe odrasle osobe ⁴			0/51	0,0	7/140	5,0
Starije odrasle osobe			31/123	25,2	67/326	20,5
Ukupno	0/0	0,0	31/174	17,8	74/466	15,9

Tablica 3 Učestalost alveolarnih bolesti

A = broj alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili antemortalnim gubitkom zuba
O = broj pregledanih alveola
% = % od alveola zahvaćenih periodontalnim ili periapikalnim apcesom ili antemortalnim gubitkom zuba
mlađe odrasle osobe = osobe između 16 i 35 godina starosti;
starije odrasle osobe = osobe starije od 35 godina

Zub	N	NsLEH	%sLEH
Maksilarni I1	13	7	53,8
Maksilarni C	12	5	41,7
Mandibularni C	24	18	75,0

Tablica 5 Učestalost LEH u odnosu na broj analiziranih zubi

N = broj analiziranih zuba; NsLEH = broj zuba s jednim ili više LEH; %sLEH = % od N s jednim ili više LEH
I = sjekutić; C = očnjak

Spol	N	O	%
Muškarci	36	18	50,0
Žene	10	4	40,0
Ukupno	46	22	47,8

Tablica 6 Učestalost periostitisa

N = ukupan broj analiziranih osoba
O = broj osoba zahvaćenih periostitisom

	Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli	0/2	0,0	1/2	50,0	0/3	0,0	1/4	25,0
Stariji odrasli	0/5	0,0	0/5	0,0	2/5	40,0	1/4	25,0
Ukupno	0/7	0,0	1/7	14,3	2/8	25,0	2/8	25,0
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/5	0,0	0/7	0,0	0/8	0,0	1/4	25,0
Stariji odrasli	14/21	66,7	13/22	59,1	14/26	53,8	20/23	87,0
Ukupno	14/26	53,8	13/29	44,8	14/34	41,2	21/27	77,8

Tablica 7 Učestalost degenerativnog osteoartrisa na glavnim zglobnim ploštinama

A = broj zglobova zahvaćenih osteoartritisom

O = broj analiziranih zglobova. Zglob se registrira kao prisutan ako je barem jedan element zgloba kompletno prisutan ili ako su dva ili tri elementa zgloba djelomično prisutna

mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina

	Vratni		Prsni		Slabinski		Ukupno	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene								
Mlađi odrasli	0/4	0,0	0/14	0,0	1/11	9,0	1/29	3,4
Stariji odrasli	1/17	5,9	14/45	31,1	7/21	33,3	24/83	28,9
Ukupno	1/21	4,8	14/59	23,7	8/32	25,0	25/112	22,3
Muškarci								
Mlađi odrasli	0/24	0,0	1/56	1,8	0/28	0,0	1/80	1,3
Stariji odrasli	24/68	35,3	80/174	46,0	42/99	42,4	146/341	42,8
Ukupno	24/92	26,1	81/230	35,2	42/127	33,1	147/421	34,9

Tablica 8 Učestalost degenerativnog osteoartrisa na kralješcima

A = broj kralježaka zahvaćenih osteoartritisom

O = broj analiziranih kralježaka

mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina

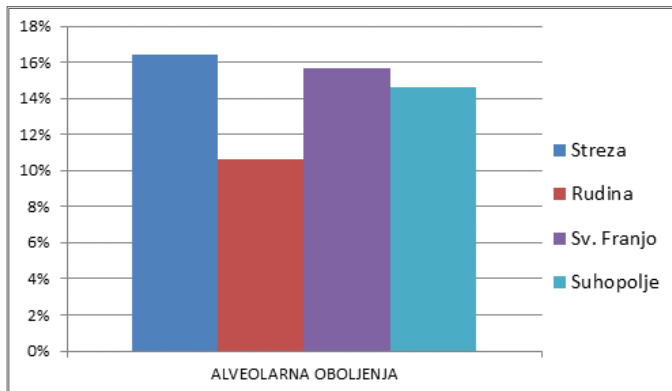
	Prsni		Slabinski		Ukupno	
	A/O	%	A/O	%	A/O	%
Žene						
Mlađi odrasli	2/14	14,3	1/11	9,1	3/25	12,0
Stariji odrasli	6/44	13,6	4/20	20,0	10/64	15,6
Ukupno	8/58	13,8	5/31	16,1	13/89	14,6
Muškarci						
Mlađi odrasli	15/56	26,8	5/27	18,5	20/83	24,1
Stariji odrasli	34/175	19,4	16/97	16,5	50/272	18,4
Ukupno	49/231	21,2	21/124	16,9	70/355	19,7

Tablica 9 Učestalost Schmorlovih defekata

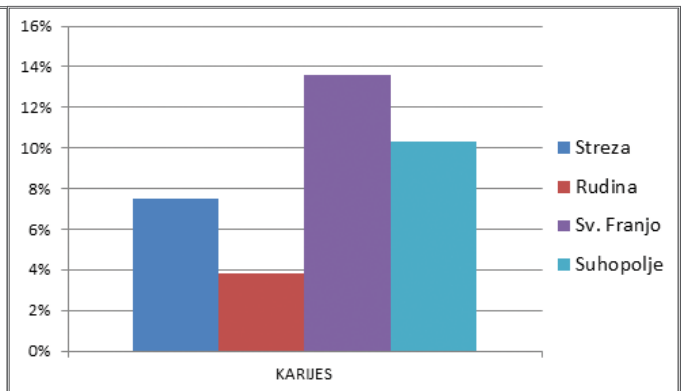
A = broj kralježaka sa Schmorlovim defektom

O = broj pregledanih kralježaka

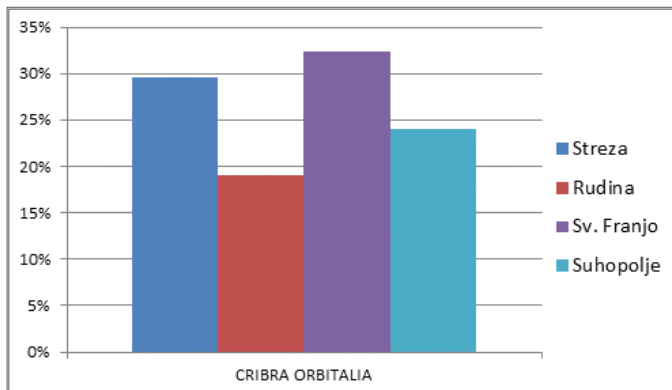
mlađi odrasli = osobe između 16 i 35 godina starosti; stariji odrasli = osobe starije od 35 godina

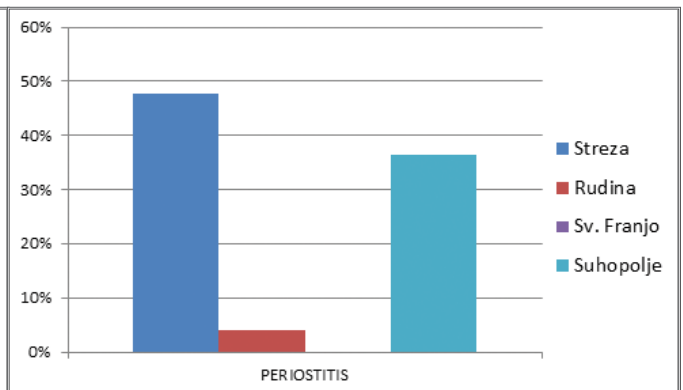
Graf 1

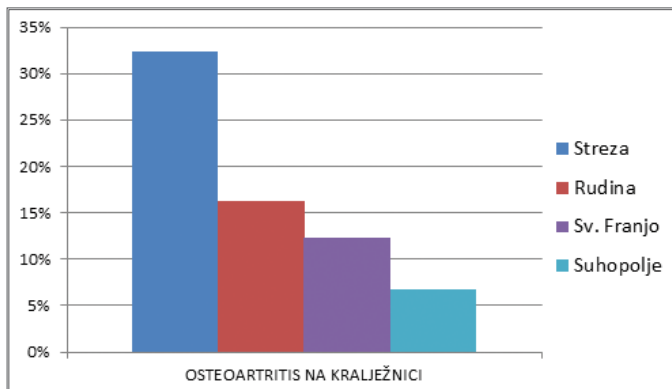
Graf 2

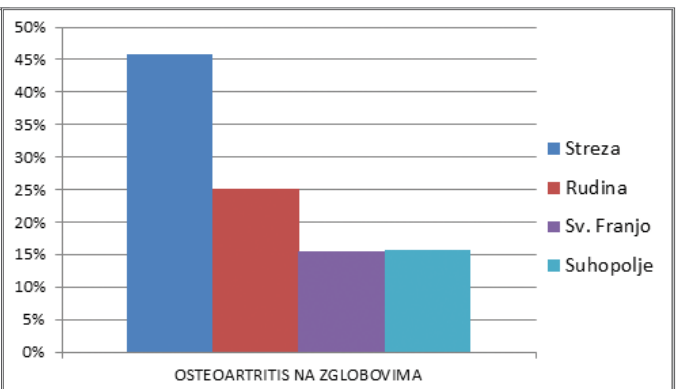
Graf 3

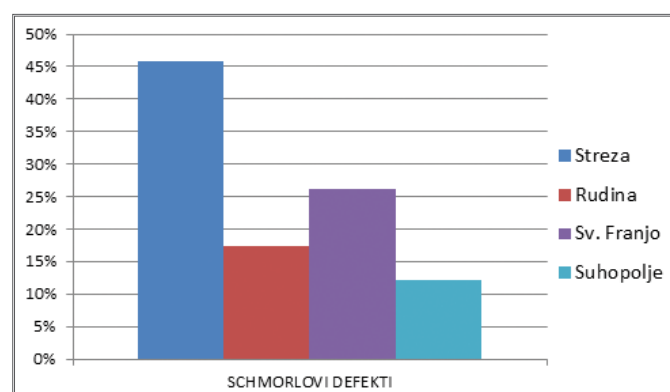
Graf 4

Graf 5

Graf 6

Graf 7

Ono što se svakako ističe kod demografske analize kosturnog uzorka iz Streza jest spolna distribucija (četiri petine su muškarci) te potpuno odsustvo grobova djece. Slična spolna distribucija primijećena je i na nalazištima Zagreb – sv. Franjo (gdje je odnos muškaraca, žena i djece bio 1 : 0,44 : 0,33) (Šlaus et al. 2007) te u ženskom samostanu kod crkve sv. Teodore u Puli (Rajić Šikanjić, Premužić 2011) te kod osoba pokopanih u rudinskoj opatijskoj crkvi (Novak 2013). Nešto dulja prosječna doživljena starost čimbenik je koji izdvaja strešku samostansku crkvu od niza kasnosrednjovjekovnih nalazišta s područja kontinentalne Hrvatske gdje je prosječna doživljena starost bila između 35 i 38 godina (Novak 2013).

Sve ostale analize dentalnog zdravlja i patologija koje ostavljaju traga na kostima (a upućivale bi na prehranu, određenu kvalitetu života ili svakodnevni fizički rad) u skladu su s ostalim već analiziranim kasnosrednjovjekovnim nalazištima s područja kontinentalne Hrvatske. Još jedna činjenica čime se uzorak iz Streze izdvaja jest relativno visoka učestalost degenerativnog osteoartrisa na zglobovima i kralješcima u usporedbi s drugim analiziranim nalazištima iz kontinentalne Hrvatske.²¹ To se može tumačiti i relativno visokom doživljenom dobi jer degenerativni osteoartritis je, osim mehaničkim opterećenjima, prvenstveno vezan i uz starost te genetičke čimbenike (Weiss, Jurmain 2007).

Učestalost nespecifičnog periostitisa relativno je visoka te je on zabilježen kod ukupno 47,8% (22/46) osoba. Nespecifični periostitis može biti uzrokovan mnogim čimbenicima, a u arheološkim populacijama on je najčešće posljedica nesanitarnih uvjeta, ali i loše prehrane.

Biološki indikatori subadultnog stresa (CO, hipoplazija zubne cakline) izvrstan su pokazatelj povremenih epizoda fiziološkog stresa tijekom djetinjstva. No, kako se tragovi na kostima koje ostavljaju ove patologije nikada ne mogu u potpunosti remodelirati, one mogu u odrasloj dobi svjedočiti o određenim stresnim razdobljima koja su se događala tijekom rasta i razvoja. Analize provedene u ovom radu pokazuju kako su učestalosti CO i linearne hipoplazije zubne cakline u skladu s podacima s drugih kasnosrednjovjekovnih nalazišta u kontinentalnoj Hrvatskoj. Etiologija CO nije do kraja poznata, kao ni korelacija između porotične hiperostoze (odnosno ektokranijalne poroznosti) i CO (Stuart-Macadam, 1989). Međutim, većina istraživanja i autora ukazala su na povezanost CO s anemijom izazvanom nedostatkom željeza (Carlson et al. 1974; El-Najjar 1976; Lallo et al. 1977; Cybulski 1977; Mensforth 1978; Huss-Ashmore 1982; Stuart-Macadam 1985; 1991; Mittler, Van Gerven 1994; Larsen 1997). Mnogobrojni su uzroci anemije izazvane nedostatkom željeza. Nakon što je analizirao kosturne ostatke 400 osoba O. P. Hengen (1971) je zaključio da je anemija izazvana nedostatkom željeza primarno rezultat parazitizma. P. Stuart-Macadam (1992) je zaključila da ta anemija nastaje zbog prilagođavanja organizma na bolest, odnosno da se uskrati virusima i bakterijama željezo koje je neophodno za njihovu reprodukciju u domaćinu. U arheološkim populacijama postoje još neki čimbenici koji se vezuju uz pojavu anemije izazvane nedostatkom željeza, kao što su neadekvatna i loša ishrana, te gastrointestinalne i parazitske infekcije (Walker 1986; Mensforth 1990; Mays 1998), promjena u prehrambenim navikama (Roberts, Manchester 1995), hrana bogata fitatima koji sprječavaju apsorpciju željeza (Carlson 1974).

Kao što je već navedeno ranije, učestalost trauma u uzorku iz Streze je izuzetno niska i iznosi svega 0,6%. Jedine statistički značajne razlike u analizi trauma su se pokazale kod uzoraka iz Rudine i Suhopolja gdje je zabilježena nešto veća učestalost trauma u odnosu na uzorak iz Streze: Streza 0,6% (3/483) – Rudina 7,4% (17/231) ($\chi^2 = 23,643$, $p < 0,001$); Streza 0,6% (3/483) – Suhopolje 3,3% (8/243) ($\chi^2 = 6,043$, $p < 0,05$). Vrlo niska učestalost trauma ukazuje na činjenicu da osobe pokopane na Strezi nisu svakodnevno bile izložene međuljudskom nasilju te da nisu obavljale poslove koji često rezultiraju nesretnim slučajevima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analizirani ljudski osteološki materijal iz streške samostanske crkve posebno je zanimljiv iz nekoliko razloga. Streška samostanska crkva istražena je u cijelosti, što predstavlja rijetkost na prostoru kasnosrednjovjekovne Slavonije, a svi su pokojnici ukopani unutar samostanske crkve tijekom relativno kratkog vremenskog intervala (od oko 1374. do oko 1540. godine). Nadalje, dobro sačuvana arhivska vrela (pogotovo darovnice i oporuke) od velikog su značenja za interpretiranje ondašnjih socioloških odnosa, povijesnih zbivanja i običaja.

Streška samostanska crkva jedan je od rijetkih u cijelosti istraženih sakralnih objekata samostanskih sklopova u kasnosrednjovjekovnoj Slavoniji. Tijekom nešto manje od dva stoljeća (od oko 1374. do oko 1540. godine) je u streškoj samo-

83/444; Zagreb – sv. Franjo: 26,1%, 203/778; $\chi^2 = 8,224$, $p < 0,05$).

21 Odnos zabilježenog osteoartrisa na kralježnici osoba pokopanih u streškoj samostanskoj crkvi i osoba pokopanih na drugim srodnim nalazištima jest kako slijedi: Streza 32,3% (172/533) – Rudina 16,3% (43/264) ($\chi^2 = 22,089$, $p < 0,01$); Streza 32,3% (172/533) – Suhopolje 6,8% (14/205) ($\chi^2 = 49,493$, $p = 0,0$). Odnos zabilježenog osteoartrisa na zglobovima osoba pokopanih u streškoj samostanskoj crkvi i osoba pokopanih na drugim srodnim nalazištima jest kako slijedi: Streza 45,9% (67/146) – Rudina 25% (22/88) ($\chi^2 = 9,3$, $p < 0,05$); Streza 45,9% (67/146) – Zagreb – sv. Franjo 15,5% (41/265) ($\chi^2 = 43,407$, $p = 0,0$); Streza 45,9% (67/146) – Suhopolje 15,6% (12/77) ($\chi^2 = 18,937$, $p < 0,001$).

stanskoj crkvi bilo ukopano (najmanje) 97 pokojnika. Nažalost, iz gore navedenih razloga nije bilo moguće analizirati sve istražene ukope pa je stoga analiza napravljena na 50 ukopa (40 muškaraca, 10 žena). Posebno je zanimljiva činjenica kako su čak četiri osobe ženskog spola bile pokopane u svetištu samostanske crkve, pri čemu je jedna bila ukopana u grobnici smještenoj u neposrednoj blizini glavnog oltara.

Pri interpretiranju analiziranog ljudskog osteološkog materijala unutar povijesno-sociološko-društvenih okvira bilo je potrebno temeljito proučiti arhivska vrela s posebnim naglaskom na darovnice i oporuke. Kao što je navedeno ranije, redovnici streškog samostana su zahvaljujući brojnim pokroviteljima imali veći broj posjeda. Ovdje svakako valja izdvojiti oporuke Jelene Horvat, Mihajla iz Kandalovca, Doroteje iz Hedrihovca, topolovečkog kaštelana Brcka, te župnika Mate Dezema iz Streze koji su izrazili želju da budu pokopani u streškoj samostanskoj crkvi.

Plemkinja Jelena Horvat ostavila je oporučno 1442. godine svoju kuriju i tri kmetstva selišta maloljetnom sinu Fabijanu, a kao upravitelje je imenovala streške pavline. Ujedno je oporukom izrazila želju da bude pokopana u samostanskoj crkvi. Ova je oporuka posebno zanimljiva jer se Jelena Horvat ispričava što na sastavljanju oporuke nije bilo prisutno više muškaraca i plemića već samo jedan plemić, jedan redovnik, jedan kmet i tri žene (AMZt III.4 prema Mályusz 1928: 129, Dl.34.666; Kristolovec s.a.: 126–127; Dočkal 1952: 91–91a). Takav sastav svjedoka pri potpisivanju oporuke ukazuje na stanje slavonskog prostora u vrijeme nakon haranja akindžija sultana Murata II. (Mažuran 1998: 30). Ujedno bi ovaj podatak mogao biti ključan za obrazloženje podatka kako su čak četiri ženske osobe bile pokopane na prostoru svetišta.

Plemić Mihajlo Kandal iz Kandalovca ostavio je oporučno streškim pavlinima 1461. godine dva selišta u Kandalovcu, a izrazio je želju da kao član Bratovštine sv. Pavla bude pokopan u samostanskoj crkvi (AMZt III.3, 7, 10, 19 i 28, IV.1. i 5 prema Dočkal 1952: 126–132; Eggerer 1663: 224). Ovdje valja navesti mogućnost kako je u samostanskoj crkvi bio pokopan još koji član Bratovštine. Nažalost, taj podatak nije moguće potvrditi. Nadalje, treba napomenuti kako je sačuvan samo popis članova Bratovštine na kraju Urbara iz 1477. godine

Oporuka²² topolovečkog kaštelana Brcka iz 1439. godine zanimljiva je radi njegove želje prema kojoj je trebao biti pokopan u streškom samostanu ukoliko umre u Zagrebačkoj biskupiji, a ukoliko umre negdje drugdje trebao je biti pokopan u pavlinskom samostanu sv. Lovre nad Budimom (AMZt II.30, 32 i 46 prema Mályusz 1928: 119, 121, 127–128, Dl. 34.859, 34.860 i 34.874; Kristolovec s.a.: 126; Tkalčić 1903: 202; Dočkal 1952: 86–89). Nažalost, nije poznato gdje je kaštelan Brcko bio pokopan.

Plemkinja Doroteja iz Hedrihovca ostavila je oporučno 1504. godine streškim pavlinima, zastupanima po prioru Petru, svoju kuriju u Hedrihovcu te neka pokretna dobra uz želju da bude pokopana u samostanskoj crkvi (AMZt V.31 prema Mályusz 1928: 172–173, Dl. 34.952; Dočkal 1952: 208–210). Ovo je ujedno druga ženska osoba za koju možemo pretpostaviti kako je bila pokopana u samostanskoj crkvi.

Župnik Mate Dezem iz Streze ostavio je oporučno 1488. godine, među inima, streškim pavlinima i neka svoja materijalna dobra. U oporuci se spominje kako je samostanu (među inim) ostavio tri lagva s vinom od čije se zarade trebalo kupiti sve što je potrebno za oltar koji je on podigao u samostanskoj crkvi. Ujedno je samostanu ostavio svoju novu, nepodstavljenu tuniku, uz želju da ga se u njoj ukopa (AMZt V.9 prema Mályusz 1928: 161, Dl. 34.931; Dočkal 1952: 219–222). Podatak o tunici je iznimno zanimljiv radi potvrde načina odijevanja pokojnika.

Prema navedenom je razvidno kako možemo s oprezom odrediti identitet barem četiri pokojnika: plemkinje Jelene Horvat i Doroteje iz Hedrihovca, plemića Mihajla iz Kandalovca te župnika Mate Dezema. Opres pri određivanju je nužan iz razloga što nije moguće sa sigurnošću potvrditi jesu li oporučne želje navedenih osoba bile ostvarene.

S oprezom se može pretpostaviti kako su, uz poimence nabrojane pokojnike, u streškoj samostanskoj crkvi bili pokopani i još neki pokrovitelji: plemići Tomo iz Konjske, Stjepan Plavnički, Ladislav iz Lačovca, Ladislav iz Korena, Juraj Kandal iz Kandalovca, Nikola Ders, Ivan Valpotić iz Gregorijevca, kaštelan Ivan iz Grede, prebendar Petar iz Hedrihovca, te plemkinje Ilka iz Ilinca, Margita iz Kamengrada, Katarina iz Kamengrada, Katarina iz Morusovca, Doroteja Miloš iz Plavnice te Jelena Valpotić iz Gregorijevca (Dočkal 1952). Nadalje, na ovu se listu s oprezom mogu dodati i poznati članovi Bratovštine sv. Pavla: *Nobilis Paulus, litteratus de Kamarcha; Paulus litteratus, judex nobilium; Gregurich de Prodavicz; Blasius de Zwsycza; Plebanus de Gradez; Venerabilis magister Joannes, canonicus Chasmensis; Relicta magistri Nicolai de Kamarcha; Fabianus, judex de Reche; Demetrius de Benchych, Paulus figulis et Petrus de eadem; Dominus Sigismundus de Temerye; Judex Thomas de Ztritetyncz; Simanonouich de eadem; Kelec de Prodavicz; Andreas Vohevoda cum fratribus de Mosyna; Thomas de Othok in Schyschan; Plebanus de Sancta Cruce; Michael, judex de Topolowcz te Michael de Mathewicz.*

Na činjenicu kako je u streškoj samostanskoj crkvi bio pokopan veći broj imućnijih vjernika upućuju i sudski sporovi koje su redovnici vodili 1399. godine sa župnikom sv. Marije u Strezi radi kanonske četvrtine (*quarta canonica funeralium*

22 Isprava je zanimljiva i radi navoda kako je župa Blažene Djevice Marije u Kapeli imala jednog župnika i dva kapelana (*Parochialis Ecclesiae Beatae Mariae Virginis in Kapolna constructae*) (AMZt IV.36 prema Mályusz 1928: 155, Dl. 34.913; Dočkal 1952: 159–163).

et testamentorum) (Dočkal 1952: 49) te 1419. godine s obližnjim (neimenovanim) župnikom oko pitanja davanja kanonske četvrtine od legata danih za potrebe samostana u slučaju kada legatar nije pokopan u samostanskoj crkvi (AMZt II.18 prema Dočkal 1952: 57–60).

Društveni status streških pokojnika razvidan je i prema olovnoj buli pape Bonifacija IX., pronađenoj na lijevoj strani prsnog koša pokojnika u zidanoj grobnici 3 (G 71). Iako su temeljito pregledani svi sačuvani dokumenti streškog samostana (*Acta Monast. de Ztreza, Elenchus / extractus actorum aboliti Paulinorum Monasterii de Ztreza, Privilegia claustris de Streza, Copia Privilegiorum Omnium Possessionum Claustris Omnium SS. de Ztreza Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae, tempore Ludovici I Regis Hungariae, fundati in Comitatu Crisiensi Regni Sclavoniae per Nobilem quondam Dnum Magi-strum Joannem Bissenum de Nezde Castellatum eiusdem Ludovici Regis de Feierkö. Anno Domini Millesimo Trecentesimo Septuagesimo Tertio, Codex Diplomaticus*, Mályusz 1928), uključujući i popis članova Bratovštine sv. Pavla prvog pustinjaka (*speciales confratres et benefactores monasterii Omnium Sanctorum de Ztreza*) iz 1477. godine (Dočkal 1952: 184–186), nije bilo moguće povezati niti jedno od navedenih imena s nekom od objavljenih papinskih isprava. Nadalje, nije bilo moguće pronaći niti jednu ispravu koja bi potvrdila kako je papa Bonifacije IX. dodijelio upravo ovom samostanu neka prava, indulgencije ili dispense (Pleše 2012: 132). S obzirom na kontekst nalaza streške bule, može se (s oprezom) zaključiti kako je isprava bila privatnog karaktera te kako je baš iz tog razloga bila pokopana uz pokojnika. Njome je, uz smještaj i način zidanja grobnice te ruho u kojem je bio pokopan, bio jasno određen njegov ovozemaljski društveni položaj. Sadržaj isprave te identitet pokojnika ostat će intrigantna nepoznanica koju može rasvijetliti samo (za sada) nepoznato pisano vrelo (Pleše 2012: 133).

Shodno navedenim podacima moguće je s oprezom zaključiti kako su u streškoj samostanskoj crkvi redom bili pokapani imućniji vjernici, dok su redovnici bili pokapani u zajedničkoj grobnici. Nažalost, u streškom samostanu za sada ta grobnica nije pronađena. Izuzev navedenih arhivskih podataka, na ovaj zaključak upućuje i pretpostavka kako su grobna mjesta (grobni i grobnice) u crkvi bila osigurana za pojedince koji su ih pribavljali darovnicama. Kako do danas ne postoji dovoljno veliki uzorak koji bi potvrdio ovu pretpostavku, za njenu će potvrdu biti nužno pričekati rezultate sustavnih istraživanja i analiza drugih slavonskih samostanskih crkava kasnog srednjovjekovlja.

Bioarheološka (odnosno antropološka) analiza provedena na ljudskom osteološkom materijalu na 50 od sveukupno 97 pokojnika pronađenih u streškoj samostanskoj crkvi dala je u sprezi s arhivskim podacima izvrstan uvid kako u način i kvalitetu života, tako i u sociološke odnose, povijesna zbivanja te običaje. Spolna distribucija analiziranog uzorka (40 muškaraca, 10 žena; iako nije bilo moguće analizirati sve grobove, pregledom fotografija utvrđeno je kako u samostanskoj crkvi nije bio pokopan niti jedan subadult) ukazuje na visoki broj osoba ženskog spola. Prosječna doživljena starost osoba pokopanih u Strezi iznosi 44,2 godine, pri čemu su muškarci (prosječna doživljena starost oko 46 godina) u prosjeku živjeli nešto duže od žena (prosječna doživljena starost 38 godina). Visoka životna dob, niski postotak učestalosti karijesa od svega 7,4% te relativno niski postotak patologija koje ukazuju na subadultni stres (kronična anemija, parazitizam, kronična neishranjenost) te izuzetno niska učestalost trauma ukazuju na dobru kvalitetu života u kasnosrednjovjekovnom kontekstu. Izuzetak je relativno visoka učestalost degenerativnog osteoartritisa na zglobovima i kralješcima, što se u ovom streškom slučaju može protumačiti i relativno visokom doživljenom dobi. Analizirani je uzorak prema svojim rezultatima najbližiji onome pronađenom u opatijskoj crkvi sv. Mihovila Arkandela na Rudini.

Zahvaljujući dobro sačuvanim arhivskim dokumentima streškog samostana, analizirani ljudski osteološki materijal bilo moguće kontekstualizirati. Prema navedenim je arhivskim podacima (darovnicama, oporukama i sudskim sporovima) moguće s oprezom zaključiti kako su pokojnici ukopani u streškoj samostanskoj crkvi, jednoj od rijetkih u cijelosti istraženih samostanskih crkava na prostoru kasnosrednjovjekovne Slavonije, bili pripadnici višeg društvenog sloja (plemići, članovi Bratstva reda sv. Pavla, crkveni dužnosnici). Nadalje, s oprezom je moguće, a u skladu s navedenim dokumentima, poimence odrediti identitet četiri pokojnika (ukoliko su, naravno, njihove posljednje želje bile ispunjene): Jelenu Horvat i Doroteju iz Hedrihovca, Mihajla iz Kandalovca te župnika Mate Dezema. Tekstovi njihovih oporuka ujedno su vrela za razumijevanje povijesnih događanja (koja su najvjerojatnije izravno utjecala na ukapanje osoba ženskog spola u svetištu), društvenih i statusnih odnosa (kroz pokroviteljstva i pripadnost bratovštinama) te pogrebnih običaja (od izbora mjesta ukopa do načina samog pokapanja).

Rezultate dobivene interdisciplinarnim pristupom na pronađenom ljudskom osteološkom materijalu u streškoj samostanskoj crkvi bilo je moguće kontekstualizirati zahvaljujući sačuvanim arhivskim vrelima. Unatoč navedenom, rezultate ipak valja razmatrati kao pretpostavke uslijed nedostatnog komparativnog materijala, pa će zaključke biti moguće izvesti tek daljnjim istraživanjima kasnosrednjovjekovnih slavonskih samostanskih sklopova.²³

23 Autori se srdačno zahvaljuju znanstvenom savjetniku dr. sc. Željku Demi (Arheološki muzej u Zagrebu), dr. sc. Željki Bedić (Antropološki centar HAZU) te kolegi Danijelu Lončaru na konstruktivnim sugestijama i svesrdnoj pomoći.

Zahvale:

Istraživanja pavlinskog samostana u Strezi bila su financirana sredstvima Ministarstva kulture RH, dok je izrada rada sufinancirana HRZZ projektom br. 8100 "Utjecaj endemskog ratovanja na zdravlje kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih populacija u Hrvatskoj".

Vlasta Vyroubal
Antropološki centar
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
A. Kovačića 5
HR – 10 000 Zagreb
vyroubal@hazu.hr

Tajana Pleše
Odjel za kopnenu arheologiju
Služba za arheološku baštinu
Hrvatski restauratorski zavod
Kožarska 5
HR – 10 000 Zagreb
tplese@h-r-z.hr

Mario Novak
School Of Archaeology
University College Dublin,
Dublin, Ireland
Institut za antropologiju
Ljudevita Gaja 32
HR – 10 000 Zagreb
mario.novak@inantro.hr

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Adamček, J. 1989, Pavlini i njihovi feudalni posjedi, in: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786.*, Cvitanović Đ. et al. (eds.), Globus – Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 31–39.
- Angel, J. L. 1966, Effects of human biological factors in development of civilization, *Yearbook of the American Philosophical Society*, 315–317.
- Bhaskar, S. N. 1969, *Synopsis of Oral pathology*, The C. V. Mosby Company, St. Louis.
- Brooks, S., Suchey, J. M. 1990, Skeletal age determination based on the os pubis. A comparison of the Acsadi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution*, Vol. 5, 227–238.
- Buturac, J. 1984, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine*, Vol. 59, 43–108.
- Carlson, D. S., Armelagos, G. J., Van Gerven, D. P. 1974, Factors influencing the etiology of cribra orbitalia in prehistoric Nubia, *Journal of Human Evolution*, Vol. 3, 405–410.
- Cybulski, J. S. 1977, Cribra orbitalia, a possible sign of anemia in early historic native populations of the British Columbia Coast, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 47, 31–40.
- Dočkal, K. 1952, Samostan Svih Svetih u Strezi 1375., rupokopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.
- El-Najjar, M. Y. 1976, Maize, malaria and the anemias in the pre-Columbian New World, *Yearbook of Physical Anthropology*, Vol. 20, 329–337.
- Eshed, V., Gopher, A., Galili, E., Hershkovitz, I. 2004, Musculoskeletal stress markers in Natufian hunter-gatherers and Neolithic farmers in the Levant: the upper limb, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 123, 303–15.
- Fairgrieve, S. I., Molto, J. E. 2000, Cribra orbitalia in two temporally disjunct population samples from the Dakhleh Oasis, Egypt, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 111, 319–331.
- Gilbert, B. M., McKern, T. W. 1973, A method for aging the female os pubis, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 38, 31–38.
- Goodman, A. H., Armelagos, G. J., Rose, J. C. 1980, Enamel hypoplasias as indicators of stress in three prehistoric populations from Illinois, *Human Biology*, Vol. 52, 515–528.
- Goodman, A. H., Armelagos, G. J., Rose, J. C. 1984, The chronological distribution of enamel hypoplasias from prehistoric Dickson Mounds populations, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 65, 259–266.
- Goodman, H. A., Armelagos, G. J. 1985, Factors affecting the distribution of enamel hypoplasias within the human permanent dentition, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 68, 479–493.
- Goodman, A. H., Rose, J. C. 1991, Dental enamel hypoplasias as indicators of nutritional status, in: *Advances in Dental Anthropology*, Kelley, M., Larsen, C. (eds.), Wiley-Liss, New York, 279–294.
- Hengen, O.P. 1971, Cribra orbitalia: Pathogenesis and probable etiology, *Homo*, Vol. 22, 57–75.
- Hillson, S. 1979, Diet and dental disease, *World Archaeology*, Vol. 11, 147–162.
- Hillson, S. 1996, *Dental Anthropology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hough, A. J., Sokoloff, L. 1989, Pathology of osteoarthritis, in: *Arthritis and Allied Conditions* (11. edition), McCarty D. J. (ed.), Lea and Febiger, Philadelphia, 1571–1594.
- Huss-Ashmore, R., Goodman, A. H., Armelagos, G. J. 1982, Nutritional interference from paleopathology, in: *Advances in Archaeological Method and Theory*, Schiffer M. (ed.), Vol. 5, Academic Press, New York, 395–474.
- Işcan, M. Y., Loth, S. R., Wright, R. K. 1984, Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *Journal of Forensic Sciences*, Vol. 29, 1094–1104.
- Işcan, M. Y., Loth, S. R., Wright, R. K. 1985, Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *Journal of Forensic Sciences*, Vol. 30, 1985, 853–863.
- Kelley, M. A. 1978, Phenice's visual sexing technique for the os pubis: a critique, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 48, 121–122.
- Kimura, K. 1982, Sex differences of the hip bone among several populations, *Okajimas Folia Anatomica Japonica*, Vol. 58, 166–273.
- Kolar Dimitrijević, M. 2003, Urbar pavlinskog samostana u Strezi 1477. godine, *Podravina*, Vol. 2/3, 103–123.
- Kreshover, S. J. 1960, Metabolic disturbances in tooth formation, *Annals of the New York Academy of Sciences*, Vol. 85, 161–167.
- Krogman, W. M., Işcan, M. Y. 1986, *The Human Skeleton in Forensic Medicine*, Charles C. Thomas, Springfield, 1986.
- Kruhek, M. 1989, Povijesno-topografski pregled pavlinskih samostana u Hrvatskoj, in: *Kultura pavlina u Hrvatskoj 1244–1786.*, Cvitanović Đ. et al. (eds.), Globus – Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 67–93.
- Lallo, J. W., Armelagos, R. P., Mensforth, R. P. 1977, The role of diet, disease and physiology in the origin of porotic hyperostosis, *Human Biology*, Vol. 49, 471–483.
- Larsen, C. S. 1981, Skeletal and dental adaptations to the shift to agriculture on the Georgia Coast population, *Current Anthropology*, Vol. 22, 422–423.
- Larsen, C. S. 1997, *Bioarchaeology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Larsen, C. S., Shavit, R., Griffin, M. C. 1991, Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context, in: *Advances in Dental Anthropology*, Kelley, M. A., Larsen, C. S. (eds.), Wiley-Liss, New York, 179–202.
- Larsen, C. S., Hutchinson, D. L. 1992, Dental evidence for physiological disruption: biocultural interpretations from the Eastern Spanish Borderlands, in: *Recent Contributions to the Study of Enamel Developmental Defects*, *Journal of Paleopathology*, Goodman, A. H., Capasso L. L. (eds.), (Monographic Publication 2), Chieti, 151–169.
- Littleton, J., Frohlich, B. 1993, Fish-eaters and farmers: dental pathology in the Arabian Gulf, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 92, 1993, 427–447.

- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 68, 15–28.
- Lovrenčević, Z., Medar, M. 1977, Gotika u Bilogori, *Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Vol. 26, 44–60.
- Lukacs, J. R. 1989, Dental Paleopathy: Methods for Reconstructing Dietary Patterns, in: *Reconstruction of Life from Skeleton*, Iscan M. Y., Kennedy K. A. R. (eds.), Alan R. Liss, New York, 261–286.
- Magnusson, P. B. 1942, *Fractures*, Lea and Febiger, Philadelphia.
- Mályusz, E. 1928, A szlavoniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban, *Levéltári közlemények*, Vol. 6, 87–177.
- Mann, R. W., Murphy, S. P. 1990, *Regional Atlas of Bone Disease. A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*, Charles C. Thomas, Springfield.
- Mays, S. 1998, *The Archaeology of Human Bones*, Routledge, London.
- Mažuran, I. 1998, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Golden Marketing, Zagreb.
- McKeag, D. B. 1992, The relationship of osteoarthritis and exercise, *Clinics in Sports Medicine*, Vol. 11, 471–478.
- McKern, T. W., Stewart, T. D. 1957, *Skeletal Age Changes in Young American Males Analysed from the Standpoint of Age Identification*, Technical Report EP-45, Quartermaster Research and Development Command, Natick, Massachusetts.
- Meindl, R. S., Lovejoy, C. O. 1985, Ectocranial suture closure: A revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 68, 1985, 57–66.
- Mensforth, R. P. 1990, Paleodemography of the Carlston Annis (Bt-5) late archaic skeletal population, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 82, 81–99.
- Mensforth, R. P., Lovejoy, C. P., Lallo, J. W., Armelagos, G. J. 1978, The role of constitutional factors, diet, and infectuous disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children, *Medical Anthropology*, Vol. 2, 1–59.
- Mittler, D. M., Van Gerven, D. P. 1994, Developmental, diachronic, and demographic analysis of cribra orbitalia in the Medieval Christian populations of Kulubnarti, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 93, 287–297.
- Molnar, S., Molnar, I. 1985, Observation of Dental Diseases Among Prehistoric Populations of Hungary, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 67, 61–72.
- Moseley, J. E. 1966, Radiographic studies in hematological bone disease: implications for palaeopathology, in: *Human palaeopathology*, Jarcho S. (ed.), Yale University Press, New Haven, 121–130.
- Novak, M., Bedić, Ž. 2011, Bioarheološke karakteristike srednjovjekovne populacije s nalazišta Suhopolje – Kliškovac, in: Tomičić, Ž., Jelinčić, K. *Suhopolje – Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Monographiae Instituti arheologici 4, Sekelj Ivančan T. (ed.), Institut za arheologiju, Zagreb, 165–174.
- Novak, M. 2013, Antropološka analiza ljudskih koštanih ostataka s nalazišta Rudina – benediktinski samostan Sv. Mihovila, in: *Radovi s okruglog stola Rudina – Prošlost u budućnosti, Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, Vol. 2, Tomičić, Ž. (ed.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, Zagreb – Požega, 115–136.
- Phenice, T. W. 1969, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 30, 297–301.
- Pindborg, J. J. 1970, *Pathology of the dental hard tissues*, Saunders, Philadelphia.
- Pleše, T., Karlo, K. 2009, Monasterium Omnium Sanctorum de Ztreza Ordinis S. Pauli Primi Eremitae, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 33, 183–205.
- Pleše, T. 2012, Streška bulla plumbea pape Bonifacija IX., *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 29, 125–134.
- Powell, M. L. 1970, The analysis of dental wear and caries for dietary reconstruction, in: *The analysis of prehistoric diets*, Gilbert R. I., Mielke J. H. (eds.), Academic Press, New York.
- Rajić Šikanjić, P., Premužić, Ž. 2011, Ljudski skeletni ostaci s lokaliteta Sv. Teodor, in: *Pula – rađanje grada*, Starac A. (ed.), katalog izložbe, Arheološki muzej Istre, Pula.
- Roberts, C. A., Manchester, K. 1995, *The Archaeology of Disease*, Alan Sutton Publishing Ltd., Cornell University Press, Ithaca (NY).
- Roberts, C. A., Manchester, K. 2007, *The Archaeology of Disease*, Alan Sutton Publishing Ltd., Cornell University Press, Ithaca.
- Ortner, D. 2003, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Academic Press, New York.
- Ortner, D., Putschar, W. 1985, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeleton Remains*, Smithsonian University Press, Washington.
- Saluja, G., Fitzpatrick, K., Bruce, M., Cross, J. 1986, Schmorl's nodes (intervertebral herniations of intervertebral disc tissue) in two historic British populations, *Journal of Anatomy*, Vol. 145, 87–96.
- Schmorl, G., Junghans, H. 1971, *The Human Spine in Health and Disease (2nd edition)*, Grune and Stratton, New York.
- Steinbock, G. T. 1976, *Paleopathological Diagnosis and Interpretations. Bone Diseases in Ancient Human Populations*, Charles C. Thomas, Springfield.
- Stuart-Macadam, P. 1985, Porotic hyperostosis: Representative of a childhood condition, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 66, 391–398.
- Stuart-Macadam, P. 1989, Nutritional deficiency diseases: A survey of scurvy, rickets and iron-deficiency anemia, in: *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Iscan M. Y., Kennedy K. A. R. (eds.), Alan R. Liss Inc., New York, 201–222.
- Stuart-Macadam, P. 1991, Anemia in Roman Britain: Poundbury Camp, in: *Health in Past Societies: Bio-cultural Interpretations of Human Skeletal Remains in Archaeological Contexts*, Bush H., Zvelebil M. (eds.), British Archaeological Reports, International Series 567, Archaeopress, Oxford, 101–103.
- Sutherland, L. D., Suchey, J. M. 1991, Use of the ventral

- arc in pubic sex determination, *Journal of Forensic Sciences*, Vol. 36, 501–511.
- Szabo, Gj. 1919, Spomenici kotara Ivanec, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, Vol. 14, 22–96.
- Šlaus, M. 2000, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 111, 193–209.
- Šlaus, M. 2002, *The Bioarchaeology of Continental Croatia. An analysis of human skeletal remains from the prehistoric to post-medieval periods*, British Archaeological Reports, International Series 1021, Archaeopress, Oxford.
- Šlaus, M. 2006, *Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šlaus, M., Novak, M., Bedić, Ž., Vyroubal, V. 2007, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve svetog Franje na Opatovini u Zagrebu, *Arheološki radovi i rasprave*, Vol. 15, 211–247.
- Tayles, N. 1997, Tooth ablation in prehistoric Southeast Asia, *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol. 6, 333–345.
- Tkalčić, I. K. 1888, O stanju više nastave u Hrvatskoj prije a osobito za Pavlinah, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Vol. 23, 78–104.
- Tkalčić, I. K. 1903, Urbar bivšeg pavlinskog samostana u Strezi, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, Vol. 5, 201–219.
- Todd, T. W. 1920, Age changes in the pubic bone. I: The white male pubis, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 3, 285–334.
- Todd, T. W. 1921, Age changes in the pubic bone. III: The pubis of the white female. IV: the pubis of the female white-negro hybrid, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 4, 1–70.
- Trancho, G. 1987, Cribra orbitalia in the remains of ancient Nubians, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 74, 511–520.
- Turner, C. G. II. 1979, Dental anthropological indications of agriculture among the Jomon people of central Japan, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 51, 619–636.
- Üstündağ, H. 2009, Schmorl's nodes in a post-medieval skeletal sample from Klostermarienberg, Austria, *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol. 19 (6), 695–710.
- Waldron, T. 1994, *Counting the Dead: The Epidemiology of Skeletal Populations*, John Wiley and Sons, Chichester.
- Walker, P. J. 1986, Porotic hyperostosis in a marine-dependent California Indian population, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 68, 345–354.
- Weaver, D. S. 1980, Sex differences in the ilia of a known sex and age sample of fetal and infant skeletons, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 52, 191–195.
- Weiss, E., Jurmain, R. 2007, Osteoarthritis revisited: a contemporary review of aetiology, *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol. 17, 437–450.
- Welcker, H. 1888, Cribra orbitalia ein ethnologisch-diagnostisches Merkmal am schädel mehrere Menschenrassen, *Archiv für Anthropologie*, Vol. 17, 1–18.
- Williams, H. 1929, Human paleopathology, *Archives of Pathology*, Vol. 7, 839–902.

IZVORI / SOURCES

- Acta Monast. de Ztreza, rukopis, Magyar Országos Levéltár.
- Copia Privilegiorum Omnium Possessionum Claustrii Omnium SS. de Ztreza Ordinis Sancti Pauli primi Eremitae, tempore Ludovici I Regis Hungariae, fundati in Comitatu Crisiensi Regni Sclavoniae per Nobilem quondam Dnum Magistrum Joannem Bissemum de Nezde Castellanus eiusdem Ludovici Regis de Feierkö. Anno Domini Millesimo Trecentesimo Septuagesimo Tertio, rukopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Privilegia claustrii de Streza, rukopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Elenchus / extractus actorum aboliti Paulinorum Monasterii de Ztreza, rukopis, Hrvatski državni arhiv, Zagreb.
- Benger, N. s.a., Chronotaxis monasteriorum Ordinis FF: Eremitarum s. Pauli primi Eremitae in provinciis Istriae et Croatiae, rukopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Eggerer, A. 1653, Fragmen panis corvi proto-eremitici, Vienna.
- Kovachevich, T. s.a., Monasteriorum in Croatia, rukopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Kristolovec, I. s.a., Descriptio synoptica Monasteriorum ordinis S. Pauli primi Eremitae in Illyrico in Liber memorabilium parochiae Lepoglavensis ab Anno 1401 usque 1789., rukopis, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Orosz, F. 1747, Synopsis annalium coenobiticorum Fratrum Eremitarum Ordinis s. Puli primi Eremitae, Sopronii.
- CD – Smičiklas, T. 1904/1990, Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. 2–18, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnost, Zagreb.

SUMMARY

THE RESULTS OF THE ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF HUMAN SKELETAL REMAINS FROM THE CHURCH OF THE PAULINE MONASTERY OF ALL SAINTS IN STREZA – A PROPOSITION FOR THE HISTORIC-ARCHIVAL CONTEXTUALISATION AND INTERPRETATION

Key words: Streza, church of the Pauline monastery of All Saints, human skeletal remains, historic-archival context

The Pauline monastery of All Saints in Streza was founded in 1374 by the endowment of magistrate Ivan Bissen. After more than two centuries of prosperity Pauline monks abandoned the monastery due to increasing Ottoman incursions and found refuge in safer Lepoglava. The abandoned monastery was taken over by grenzers from Varaždin Generalate, who resided there at least until 1540. The abandoned monastery was almost completely devastated in the course of the following four centuries.

During the seven seasons of archaeological excavations (2006-2012) the external dimensions of the monastery complex (app 50 x 70 m) were confirmed. The complex was built on a rectangular plateau shaped by two streams. The monastery church of All Saints (32.9 x 9.25 m) has been completely researched.

Bioarchaeological/anthropological analysis, conducted on human osteological remains of 50 out of the total of 97 individuals found in the monastery church in Streza, accompanied by the archival data, has provided an extraordinary insight into the ways and quality of life, social relations, historical events and customs.

Sex distribution of the analysed sample (40 males, 10 females; although it was not possible to analyse all the excavated graves, it has been established by analysing photographs taken in situ that not a single subadult was buried in the monastery church) indicates a higher percentage of females than is to be expected. Average age at the time of death of individuals buried in Streza was 44.2 years, while males (average age was around 46 years) on average lived longer than females (average age was 38 years).

Advanced age, low percentage of dental caries (only 7.4%), relatively low percentage of pathologies indicating subadult stress (chronic anaemia, parasitism, and chronic malnutrition), and exceptionally low incidence of traumas indicate a good quality of life in the Late Medieval context.

The exception is a relatively high incidence of degenerative osteoarthritis on joints and vertebrae, which, in this case, can be explained by relatively advanced age of the deceased. The results of the analysed sample bear high resemblance to the one excavated in the Abbey church of St Michael the Archangel in Rudina.

Due to the well preserved documents from the archives of the monastery in Streza, it is possible to contextualise the analysed human osteological material. According to the archive data (deeds, last wills and testaments, and court cases), it is possible to carefully conclude that the individuals buried in the monastery church in Streza, one of the few completely researched monastery churches in Late Medieval Slavonia, were members of the upper class (nobility, members of the Confraternity of St Paul, and church dignitaries). Furthermore, according to the above mentioned documents, it was possible to determine four deceased individuals by name: Jelena Horvat and Doroteja from Hedrihovac, Mihajlo from Kandalovac, and pastor Mato Dezem. Their last wills and testaments are also a source for understanding historical events (which most probably had direct influence on the burial of females in the sanctuary), both social and status determined relationships (patronages, membership in confraternities), and burial customs (from the choice of the position of the grave to the manner of burial customs).

It was possible to contextualise the results obtained by the interdisciplinary approach to human osteological material using the preserved archival sources. Nevertheless, the obtained results should still be taken as hypotheses due to the insufficient comparative material. Therefore, it will only be possible to draw conclusions based on further research of the late Medieval monastery complexes in Slavonia.

OSOBITOSTI KASNOSREDNJOVJEKOVNOGA I NOVOVJEKOVNOGA GROBLJA UZ ŽUPNU CRKVVU SV. MARTINA U VIRJU

Pregledni rad / Review article

U razdoblju od 2009. do 2012. godine Muzej grada Koprivnice proveo je sustavna arheološka istraživanja pored crkve sv. Martina u središtu Virja kojima su otkriveni temelji nekadašnje crkve i groblje. Kasnosrednjovjekovna groblja u Podravini relativno su slabo istražena, a u posljednje vrijeme sustavno se istražuje tek ono na položaju Cirkvišće sjeverno od Torčeca. U Virju se groblje vjerojatno prostiralo oko čitave crkve, a djelomično je istraženo sa sjeverne i istočne strane. Prilikom iskopavanja dokumentiran je 151 grob, koje je bilo moguće podijeliti u 3 horizonta ukopavanja temeljem grupiranja grobova, vertikalne stratigrafije, građevinskih faza i povijesnih izvora. Tako je najstariji horizont pripisan vremenu starije crkve koja je na tom položaju zabilježena u popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine, potom slijedi 2. horizont koji pripada vremenu istražene kasnogotičke crkve podignute 1484. godine, a 3. horizont obuhvaća vrijeme od oko 1648. do 1706. godine kada se obnavlja župa nakon povlačenja osmanlijske opasnosti. Tijekom višestoljetnog korištenja groblja očekivalo bi se znatnije preslojavanje grobova nego li je arheološkim istraživanjima evidentirano. Iznimna očuvanost i cjelovitost kosturnih ostataka grobova ukazuje na mogućnost obilježavanja i održavanja grobnih mjesta, nešto što do danas u sjevernoj Hrvatskoj nema čvrstu arheološku potvrdu. Posebno je zanimljiva pojava pretpostavljenih obiteljskih grobnica.

Ključne riječi: Podravina, Virje, župa, crkva, groblje, obiteljska grobnica, kasni srednji vijek, novi vijek

UVOD

Četverogodišnjim arheološkim istraživanjima Muzeja grada Koprivnice uz crkvu sv. Martina u Virju otkriveni su zidani ostaci srednjovjekovne crkve koju je prema arhitektonskim elementima moguće pripisati razdoblju kasne gotike. Okaarakterizirana je uskim i izduženim tlocrtnim oblikom koji završava poligonalnom apsidom s četiri jaka potpornjaka (sl. 1). Slična svetišta pronalazimo na drugim sakralnim objektima sjeverozapadne Hrvatske, primjerice na crkvi sv. Martina u Prozorju kod Dugog Sela ili na crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači kod Bjelovara (Belaj 2006a: 79–80; Jakovljević, Šlaus 2003: 124–125, 144), ali i na samostanskim crkvama poput Streze kod Pavlinog Kloštra ili Donje Vrijeske kod Daruvara (Pleše, Karlo 2009: 194–197, 200, sl. 15). Sve navedene crkve datiraju se od kraja 14. do kraja 15. stoljeća.

Prigodom iskopavanja u Virju bilo je moguće dokumentirati širinu svetišta (8,5 m) i lađe (10,5 m), kao i dužinu svetišta (12,20 m). Ukupna dužina crkve za sada ostaje nepoznata jer su joj zapadni dijelovi preslojeni današnjom crkvom (1832./33.). U Spomenici župe Virje svećenik Uzorinac naveo je istu širinu srednjovjekovne crkve kao što je dokumentirano i u iskopavanjima, a za dužinu navodi mjeru od 34 m (Lib. mem. 1809: 129). Uz to, donosi i podatak kako je prije 1700. godine crkva bila proširivana što se vjerojatno dogodilo tijekom barokne obnove župe, kada se dograđuje i nova sakristija (Cvekan 1976: 52). Sukladno tome, može se pretpostaviti da je lađa kasnosrednjovjekovne crkve mogla biti istovjetna (12,20 m) ili neznatno duža od svetišta (možda oko 15 m) pa bi srednjovjekovna crkva bila dužine 25 do 28 m, čime bi se uklopila u standardne mjere tog razdoblja.

Krajem kasnoga srednjeg vijeka takva velika zidana crkva mogla bi ukazivati na veći značaj kako sakralnog objekta tako i župe. Naime, u to je vrijeme u sjevernom dijelu Komarničkog arhiđakonata postojao veći broj crkava i kapela građenih od opeke ili u kombinaciji s drvom (Brdarić 1994: 105, Pavleš 2013: karta 26 i 27). Materijalnu (arheološku) potvrdu srednjo-

Sl. 1 Pogled iz zraka na istraženi i prezentirani dio kasnosrednjovjekovne crkve sv. Martina u Virju (snimio: M. Vuković, 2013.)

vjekovnih crkvi u potpunosti građenih opekom, pored ove u Virju, na širem prostoru nalazimo tek u Rasinji,¹ prigradskom koprivničkom naselju Štaglinec na položaju Miholjansko polje (Brozović 1946: 16) i u središtu Koprivnice u crkvi Blažene Djevice Marije (Ćimin 2014: 150). S druge strane, većina područnih (filijalnih) kapela mogla je biti građena drvenim materijalom i kamenim temeljima kao što je vidljivo na crkvi sv. Emerika podno utvrde Kamengrad (Demo 1984: 339–341, sl. 24) ili crkvi sv. Stjepana Kralja u Torčecu (Krznar 2013a: 66–67, Sl. 3; Krznar 2013b: 177–179, sl. 5).

Nakon provedenih četverogodišnjih istraživanja, sjeverni dijelovi pronađene crkve potkraj 2012. godine prezentirani su u sklopu mjesnog parka, tako da su zidovi podignuti nad hodnom razinom okolnog terena, a sam se objekt neprimjetno uklopio u zelenu površinu parka. Presentacijom su prikazane dvije građevinske faze objekta: 1. sjeverni dio svetišta kasnogotičke crkve i 2. dograđena sakristija i spremišna prostorija.² Potkraj 2013. godine u Muzeju grada Koprivnice upriličena je izložba *Ecclesia sancti Martini de Prodauiz* o rezultatima provedenih arheoloških istraživanja (Ćimin 2013a).

Vremenski raspon korištenja tog prostora kao groblja započinje u vrijeme prije gradnje istražene crkve, vjerojatno već u prvim desetljećima 14. stoljeća jer je na tom mjestu 1334. godine u popisu župa Zagrebačke biskupije zapisana crkva sv. Martina u obliku *Item ecclesiae sancti Martini de Prodauiz...*, a što potvrđuje i kasniji popis župnika iz 1501. godine (Rački 1872: 214; Buturac 1984: 77). Materijalni ostaci prve spomenute crkve iz 14. stoljeća nisu pronađeni (možda je bila i drvena), ali je za pretpostaviti kako se nalazila na istom mjestu. Općenita je praksa tijekom srednjeg vijeka da se novi sakralni objekt podigne na mjestu starijeg koji iz nekih razloga više ne zadovoljava potrebe vjernika (pre mali prostor) ili je u ruševnom stanju pa je obnova neisplativa. Tada se starija crkva preslojava novom crkvom. Srećom, za pronađenu nam je crkvu u spomenici župe dostupan zanimljiv podatak koji potječe iz vremena gradnje današnje crkve (1833. g.). Župnik Ivan Pfeifersberg zapisao je kako su pronašli kamen na kojem stoji da je „crkvu 1484. godine podigao Gregorije Institor de Prodavic“ (Lib. mem. 1809: 165), a koji su potom uzidali uz ulaz nove sakristije (Cvekan 1976: 56). Treba spomenuti kako je krajem 15. stoljeća, sve češćim osmanlijskim upadima, župa u Virju zasigurno prilično osiromašena, a izvještaj Kraljeve komisije iz 1548. godine navodi kako je samo 11 ljudi sklonjeno u crkvu te nekoliko izbjeglica u močvare sjeverno od Virja (Adamček

1 Usmeno priopćenje župnika Tomislava Petrića (17. srpnja 2014. godine), nekadašnjeg župnika u Rasinji (danas u Župi sv. Nikole biskupa u Koprivnici), koji je prigodom nekih zemljanih radova pronašao „stare temelje crkve“.

2 Te su faze prezentirane različitom visinom i modelom opeke prema smjernicama nadležnog Konzervatorskog odjela u Bjelovaru i uz suglasnost Župe sv. Martina biskupa iz Virja, kao vlasnika zemljišta.

1969: 25–27). Nije sasvim poznato kada je župa obnovljena, ali to se svakako dogodilo negdje oko sredine 17. stoljeća. Naime, 1638. godine u izvještaju Mateja Sumera zagrebačkom biskupu Benku Vinkoviću ne navodi se ništa o obnovi župe (ANZ: PKA, 4/IV; Cvekan 1976: 53), tako da je obnova uslijedila nakon tog datuma. Godine 1654. u Novigradu se osniva samostalna župa koja je do tada bila pod župom Virje koja postoji i dvije godine ranije (dakle 1652. g.) kada ju je pohodio misionar Isusovac. Iz toga proizlazi kako je virovska župa mogla biti obnovljena za biskupa Petra Petretića (1648. – 1667.), koji je upravo i imao zadaću osnivanja i obnavljanja brojnih župa Zagrebačke biskupije, negdje između 1648. i 1652. godine (Cvekan 1976: 53–54). Budući da je prvo trebalo obnoviti najznačajnije župe, smatram kako se to zbilo upravo oko 1648. godine, a prvi je župnik mogao biti Gašpar Škriljavić (1649. g.) (Petrić 2014: 223). Nakon toga se prostor oko crkve koristio kao župno groblje sve do 1706. godine ili nešto prije tog datuma (ANZ: PKA, 92/IV, 133). Novo groblje preseljeno je na prostor oko stare kapele sv. Jakova koja se nalazila na istom mjestu kao i današnja, podignuta 1847. godine (Cvekan 1976: 87).³

Prema istraživanju Ranka Pavleša, crkva sv. Martina tijekom kasnoga srednjega vijeka bila je svojevrsni središnji sakralni objekt uistinu velike župe s patronatom nad okolnim selima (Pavleš 2003: 23–24), što će se u radu pokušati potkrijepiti tumačenjem istraženog groblja. U interpretaciji pojedinih segmenata groblja koristit će se usporedbe s grobljima na širem prostoru sjeverne Hrvatske: Opatovina u Zagrebu, Cirkvišće kod Torčeca, sv. Lovro u Crkvarima i Župno groblje u Đakovu.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE GROBLJA

Kasnosrednjovjekovno i novovjekovno groblje vjerojatno se rasprostiralo oko čitave crkve sv. Martina, a djelomično je istraženo uz sjevernu i istočnu stranu crkve (sl. 2). Ukupna istražena površina groblja iznosi 116,81 m², no na toj površini nisu istraženi svi grobovi jer je u nedostatku vremena i financijskih sredstava tijekom pojedinih kampanja ostao neistražen određeni broj najdublje ukopanih starijih grobova. Utvrđeno je kako grobovi pripadaju različitim razdobljima, odnosno horizontima ukopavanja. Nakon uklanjanja recentnih slojeva nastalih nasipavanjem i umjetnim podizanjem terenske kote prostora prigodom gradnje današnje crkve u 19. stoljeću, na relativnoj dubini od 1,52 do 1,73 m (oko 132 m^{nv})⁴ pronađeni su najviši, odnosno najpliće ukopani grobovi. U narednih 50 – 60 cm smještena su 3 horizonta ukopavanja definiranih grupacijama grobova, vertikalnom stratigrafijom, građevinskim fazama i povijesnim izvorima. Ukupno je istražen 151 grob, a prema arheološkim kampanjama to izgleda ovako (godina / broj grobova): 2009. / 24, 2010. / 6, 2011. / 60, 2012. / 61.

Horizonti ukopavanja u Virju odvojeni su ponajprije stratigrafskim odnosima, a sastav zapuna grobova bilo je moguće pouzdanije razlučiti u 1. i 3. horizontu. Pritom se misli na situacije gdje je određeni grob pripisan jednom od horizonata sastavom zapune grobne rake ili sanduka. Sličan primjer je na groblju uz crkvu sv. Lovre u Crkvarima (Tkalčec 2012: 22), gdje postoje 4 horizonta ukopavanja u kontinuitetu od ranoga srednjega pa do novoga vijeka (11. – 17. stoljeće); kao i groblju Kliškovac u Suhopolju gdje su definirana 3 horizonta od početka 11. do kraja 15. stoljeća (Tomičić, Jelinčić 2011). Najmlađi horizont ukopavanja (3.) u Virju je vrlo plitko ukopan, a poglavito je to vidljivo kod grobova s ukopom djece gdje su pojedini kosturni ostaci pronađeni na relativnoj dubini od 25 do 30 cm (sl. 3).⁵

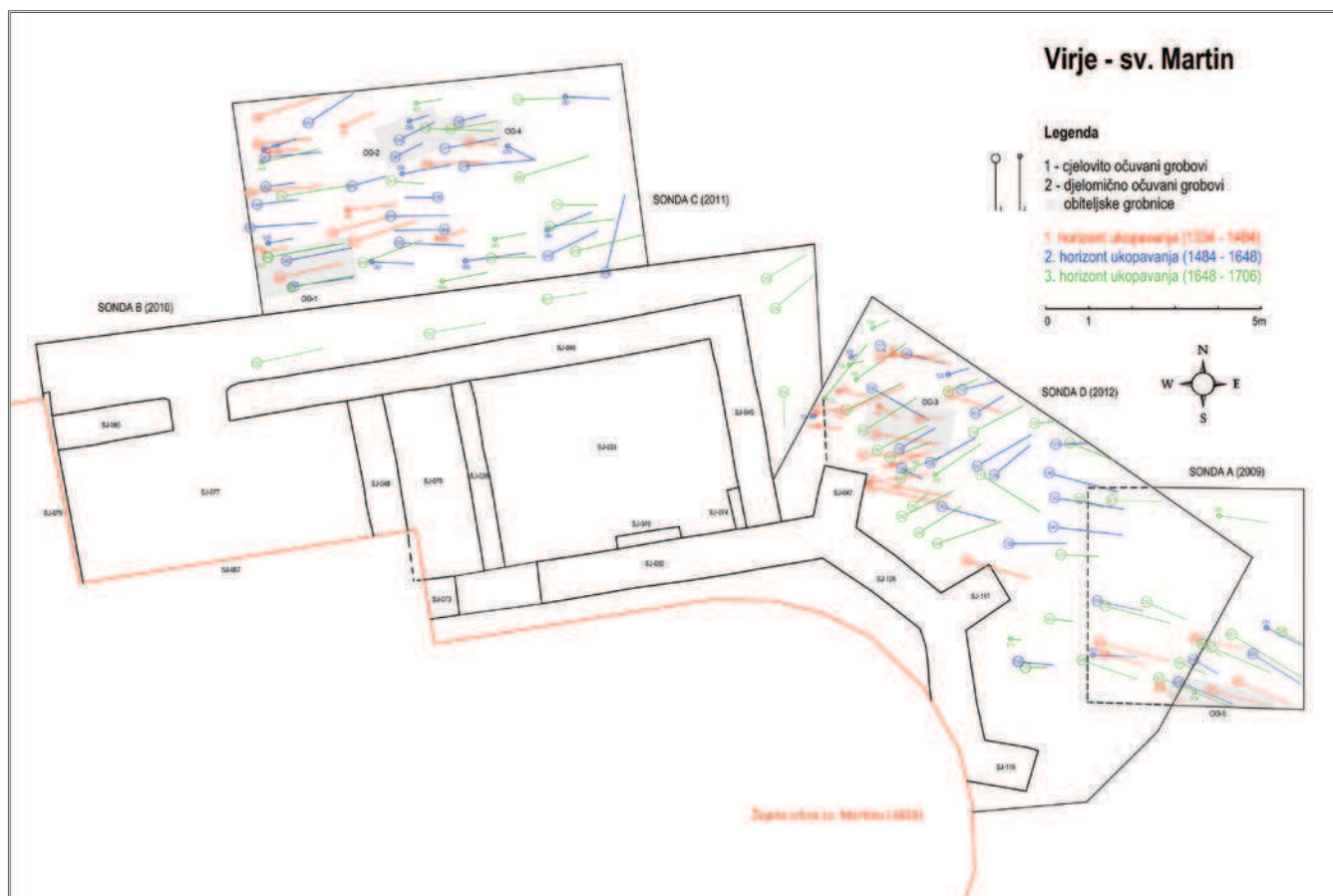
Zapuna tih grobova većinom je sastavljena od sitnog šljunka i šute, nastale građevinskom aktivnošću prigodom gradnje sakristije, a koja u potpunosti izostaje u starijim (dubljim) horizontima. Vremenski su grobovi 3. horizonta datirani od sredine 17. stoljeća (1648. g.) pa do vremena kada se na tom prostoru prestalo s ukopavanjem (1706. g.). Orijentacija tih grobova slijedi smjer zidova nove sakristije i potpornjake kasnosrednjovjekovne crkve. Treba reći kako najmlađem horizontu ujedno pripada i najveći broj istraženih grobova (60) što se vjerojatno može povezati s naglim rastom stanovništva nakon obnove župe i nešto stabilnijim poratnim prilikama. Najstariji (najdublji) horizont ukopavanja (1.) povezan je uz razdoblje od prvog spominjanja crkve sv. Martina pa do gradnje istražene crkve, dakle od 1334. do 1484. godine. Postoji više grobova koji su nesumnjivo stratigrafski stariji od istražene kasnogotičke crkve i pripisani su tom horizontu. Primjerice, prigodom gradnje crkve djelomično su devastirani grobovi G-142, G-149 i G-159, odnosno preslojeni su temeljima potpornjaka crkve uslijed čega su stradali gornji dijelovi drvenih sanduka s lubanjama pokojnika (sl. 4). K tome, riječ je o grobovima ukopanim u zdravicu (sterilni sloj ispod kojih nije zamijećena ikakva ljudska aktivnost),⁶ a iznad kojih su se nalazili cjelovito očuvani grobovi mlađih horizonata. Što se tiče sastava zapune grobne situacije, ona je ovdje bitno drugačija nego li u 3. horizontu, a sastoji se od pjeskovite pročišćene zemlje, smeđe do žućkaste boje. Ukupno je 35 grobova pripisano najstarijem horizontu, a pored spomenutih građevinskih aktivnosti, prigodom određivanja horizonta u obzir je uključena vertikalna stratigrafija pojedinih grobova. Između 1. i 3. horizonta nalazi se horizont ukopavanja koji je vremenski povezan uz gradnju istražene crkve i nove sakristije, dakle od 1484. do 1648. godine. Za razliku od 3. horizonta, koji obuhvaća period od oko 55 godina

3 Treće groblje koje se pored ovog oko kapele sv. Jakova spominje i 1733. godine jest uz kapelu sv. Sebastijana (Cvekan 1976: 87). Ono se nalazilo s desne strane ceste prema Novigradu Podravskom, odmah preko potoka Zdelja.

4 Kratica označava apsolutnu dubinu u metrima nadmorske visine (m^{nv}).

5 Misli se na dubini u odnosu na nekadašnju hodnu kotu, ispod temeljne stope novovjekovne sakristije.

6 Prilikom arheološke kampanje 2009. godine iskopana je manja probna sonda (1 x 1 m) u jugoistočnom dijelu sonde A ispod posljednjih istraženih grobova upravo kako bi se uvjerilo u arheološku sterilnost sloja.

SI. 2 Tlocrt istraženih dijelova crkve i groblja (crtež: R. Čimin, 2013.)

SI. 3 Pokojnici su vrlo gusto ukopavani na prostoru sjeverno od svetišta crkve (snimio: R. Čimin, 2012.)

SI. 4 Primjer ukopa u drvenim sanducima u najstarijem horizontu (snimio: R. Čimin, 2012.)

(1,5 generacija ako se 40 godina uzme kao prosječna doživljena starost predindustrijskih društva na tom prostoru; prema Novak, Krznar 2010: 76), u najstarijem horizontu je zahvaćeno preko 160 godina (ili čak 4 generacije) s ukupno 56 grobova. U Novoj Rači očekivana životna dob za cijelu populaciju jest oko 31,35 godina, a kod populacije u Virju ona iznosi 37,1 za muškarce i 37,9 godina za žene (Jakovljević, Šlaus 2003: 128; Šlaus 2013: 35). Zapunu grobne rake/sanduka grobova srednjeg (2.) horizonta može činiti sivi pijesak ili pročišćena rahla zemlja smeđe boje. Pored toga, treba posebno napomenuti kako je na ovom groblju u mnogim slučajevima vertikalna stratigrafija neporemećena što je bitno olakšalo određivanje grobova pojedinim horizontima ukopavanja, po principu – dublje je starije. Uočeno je pažljivo polaganje mlađih grobova na starije, gdje novi sanduk respektira postojeći i polaže se iznad njega. Takav pogrebni običaj neposrednu potvrdu možda ima u

Prisutnost rake i sanduka	1334 - 1484		1484 - 1648		1648 - 1706		1334 - 1706	
raka	8	22,86%	8	14,29%	14	23,33%	30	19,87%
sanduk	29	82,86%	42	75,00%	27	45,00%	98	64,90%
čavli	0	0,00%	0	0,00%	8	13,33%	8	5,30%
sanduk + čavli	1	2,86%	4	7,14%	6	10,00%	11	7,28%
raka + sanduk	7	20,00%	5	8,93%	3	5,00%	15	9,93%
preslojavanje	8	22,86%	14	25,00%	6	10,00%	28	18,54%
Položaj ruku								
uz tijelo	14	40,00%	17	30,36%	24	40,00%	55	36,42%
preko zdjelice	10	28,57%	18	32,14%	19	31,67%	47	31,13%
preko trbuha	3	8,57%	5	8,93%	8	13,33%	16	10,60%
preko prsa	1	2,86%	3	5,36%	1	1,67%	5	3,31%
kombinacija trbuh / prsa	3	8,57%	1	1,79%	1	1,67%	5	3,31%
nepoznat	4	11,43%	24	42,86%	7	11,67%	23	15,23%
Predmeti								
željezna predica	9	25,71%	15	26,79%	7	11,67%	31	20,53%
brončana parta	2	5,71%	4	7,14%	5	8,33%	11	7,28%
prsten	2	5,71%	1	1,79%	3	5,00%	6	3,97%
ostalo	1	2,86%	1	1,79%	4	6,67%	6	3,97%
Ukupno	35		56		60		151	

Tab. 1 Osnovni podaci o nekim pogrebnim običajima i pronađenim predmetima (izradio: R. Čimin, 2015.)

izrazito malom broju preslojavanja grobova, što je zabilježeno u samo 28 slučajeva od ukupnog uzorka ili 18,54 % (tab. 1).

Na prostoru groblja tako blizu svetišta i sakristije tijekom višestoljetnog ukopavanja vjerojatno bi se očekivao i znatno veći udio preslojavanja. Zašto je tome tako? Može li se možda govoriti o obilježavanju humaka ili obiteljskim grobnicama? Zanimljiva je situacija kod grobne rake SJ-067 u kojoj je pokopano više osoba. Naime, na tom je mjestu u vrijeme 1. horizonta (14. ili 15. stoljeće) ukopan grob G-050 (dijete, 12 – 15 godina) u drvenom sanduku koji je položen u zdravu zemlju. Nakon određenog perioda nastala je potreba ukopa novih pokojnika obitelji pa se u istu grobnu raku, tijekom 2. horizonta, na nešto višoj razini ukopavaju 2 nova groba u drvenim sanducima. Takva nalazna situacija označena je obiteljskom grobnicom 1 (sl. 5).

Uz sjeverni rub grobnice položen je grob G-042 (muškarac, 35 – 40 godina), a uz južni rub grob G-043 (dijete, 11 – 12 godina). Nije poznato koja je od dvije osobe prva pokopana ili se pokop možda dogodio istovremeno, jer se nalaze na približno istim dubinama (▼131,72 – 131,80 mnv). Treći red pokopavanja u obiteljsku grobnicu 1 čine grob G-039 (muškarac, 16 – 18 godina) u južnoj polovini grobnice i G-038 (muškarac, 25 – 30 godina) u sjevernoj polovini. Nakon kratkog perioda, neposredno nad potonjim, pokopan je grob G-037 (muškarac, 45 – 50 godina) kao najstariji član obitelji. Postavljanjem posljednjeg groba u sjevernu polovinu grobnice vidljiva je namjera ostavljanja praznog mjesta za budući grob obitelji. No, ono nikad nije „popunjeno“ jer je vjerojatno riječ o prijelazu iz 17. na 18. stoljeće pa je novi pokojnik obitelji mogao biti pokopan na groblju oko kapele sv. Jakova. Moguće je da se u posljednjem horizontu ukopavanja obiteljske grobnice 1 radi o braći i njihovu ocu pokopanim tijekom 2. polovine 17. stoljeća. Posebno je zanimljivo i intrigantno kako u obiteljskoj grobnici 1 nije pokopana niti jedna ženska osoba, čime bi se mogla otvoriti teorijska rasprava o dosad neprepoznatim pogrebnim običajima u ranom novom vijeku. Zapuna te grobnice sadržavala je više sitnog šljunka u višem dijelu, dok se u nižim slojevima sastojala od čišćeg pijeska, što je uostalom uobičajena slika vertikalne stratigrafije na tom groblju. Ukop grobnice s izrazito okomitim stijenama zamijećen je na dubini od ▼132,51 mnv i pratio se do posljednjeg ukopa groba na ▼131,20 mnv. Time grobnica doseže istraženu dubinu od oko 1,30 m, a uzme li se u obzir visina temeljne stope sjevernog zida sakristije kao pretpostavljene srednjovjekovne hodne razine (▼133,17 mnv), tada bi grobnica dosegla i do

Sl. 5 Obiteljska grobnica 1: A) najstariji ukop G-050, B) ukopi G-042 i G-043 u 2. horizontu, C) ukopi G-037, G-038 i G-039 u najmlađem horizontu, D) svi ukopi (crtež: R. Čimin, 2014.)

2 m dubine.⁷

Situacija s višestrukim ukopima u jednu grobnu raku na tom je groblju bilo više, a u takvim nalaznim situacijama ne treba izostaviti veću mogućnost rodbinskih veza. Prvi primjer jest obiteljska grobnica 2 (sl. 6) gdje su u manju ovalnu grobnu raku ukopana 3 usporedna groba djece u drvenim sanducima (G-093, G-094, G-095). Budući da su grobovi položeni na približno istim dubinama (oko ▼131,34 mnv), moguće je razmišljati i o istovremenom ukopu. Obiteljska grobnica 2 pripisana je 2. horizontu ukopavanja, a postoji sljedeći primjer grobnice koji pripada najstarijem horizontu ukopavanja. Naime, obiteljsku grobnicu 3 (sl. 7) sačinjava četvrtasta grobna raka (2,20 x 1,20 m) s 3 groba ukopanih na približno istoj razini u zdravu zemlju (oko ▼131,19 mnv). Riječ je o ukopu groba G-158 (muškarac, 35 – 40 godina) u vrlo dobro očuvanom drvenom sanduku u južnoj polovini grobnice, a pored kojeg su se u sjevernoj polovini nalazila 2 manja groba u sanducima (G-156, dijete, 0,5 – 1 godina; G-157 dijete, 2 – 3 godine).

Kao što je slučaj kod obiteljske grobnice 2, i ova je grobnica nastala u jednom trenutku i nije ponovno korištena. Iznenadujuće jest izuzetno dobro očuvan drveni sanduk odrasle osobe, izrađen od hrastovine, njegove su stranice i podni-

⁷ Ukop je zamijećen na 0,67 m relativne dubine od današnje visinske kote.

Sl. 6 Obiteljska grobnica 2 s višestrukim ukopom djece (snimio: R. Čimin, 2011.)

ca načinjeni od tanjih tesanih dasaka očuvane debljine do 2 cm, dok je pokrovna daska očuvane debljine oko 3,5 cm. Tako dobro očuvani srednjovjekovni drveni sanduk vrlo je rijedak nalaz u srednjovjekovnoj arheologiji sjeverne Hrvatske, a uspješno je očuvan zahvaljujući sloju pijeska u koji je položen i kojim je potom zatrpan.⁸

Spomenut ću još dva moguća slučaja obiteljskih grobnica. Ponajprije, u 3. horizontu je pronađen dvojni ukop u istu grobnu raku definiran kao obiteljska grobnica 4. Riječ je o grobovima G-051 (dijete, 7 – 8 godina) i G-053 (žena, 40 – 45 godina). Nalazna situacija ukazala je na rodbinski odnos majka/dijete položenih u ovalnu grobnu raku. Majka je ispružena na leđima, a dijete se nalazilo izravno nad njom okrenuto na desni bok. Nije poznato je li i taj ukop istovremen. Treba posebno napomenuti kako je prisutnost dvojnog ili višestrukog ukopa zamijećena u sva 3 horizonta ukopavanja, a što je ponekad moguće povezati uz kakve obiteljske tragedije (Krznar 2012: 34; Tkalčec 2012: 22). Sličnih situacija s dvojnim ukopima pronađeno je i na groblju kod crkve u Novoj Rači (Jakovljević, Šlaus 2003: 126). No, postoje i druge nalazne situacije koje pružaju mogućnost promatranja u kontekstu obiteljskih grobnica, iako nedostaje ključni element u vidu zajedničke grobne rake. To je primjerice vidljivo kod grupacije grobova G-008, G-010 i G-015 gdje ne postoji preslojavanje starijih grobova novim ukopima, a grobovi su polagani izravno jedan nad drugim (Čimin 2010: 117). Zanimljivo je kako ti grobovi zadržavaju istu orijentaciju, a u neposrednoj su blizini svetišta crkve kao vrlo atraktivnog prostora za pokopavanje. Dalo bi se zaključiti o postojanju kontinuiteta svojevrsnog grobnog mjesta u obliku obiteljske grobnice 5 iako grobna raka iz nekog razloga nije prepoznata. Time dolazimo do optimalne brojke od 5 pretpostavljenih obiteljskih grobnica čiji je položaj posebno označen na planu provedenih istraživanja (sl. 2).

8 Pokrovna daska sanduka podvrgnuta je konzervatorsko-restauratorskim radovima u Međunarodnom centru za podvodnu arheologiju u Zadru (Jelić 2013).

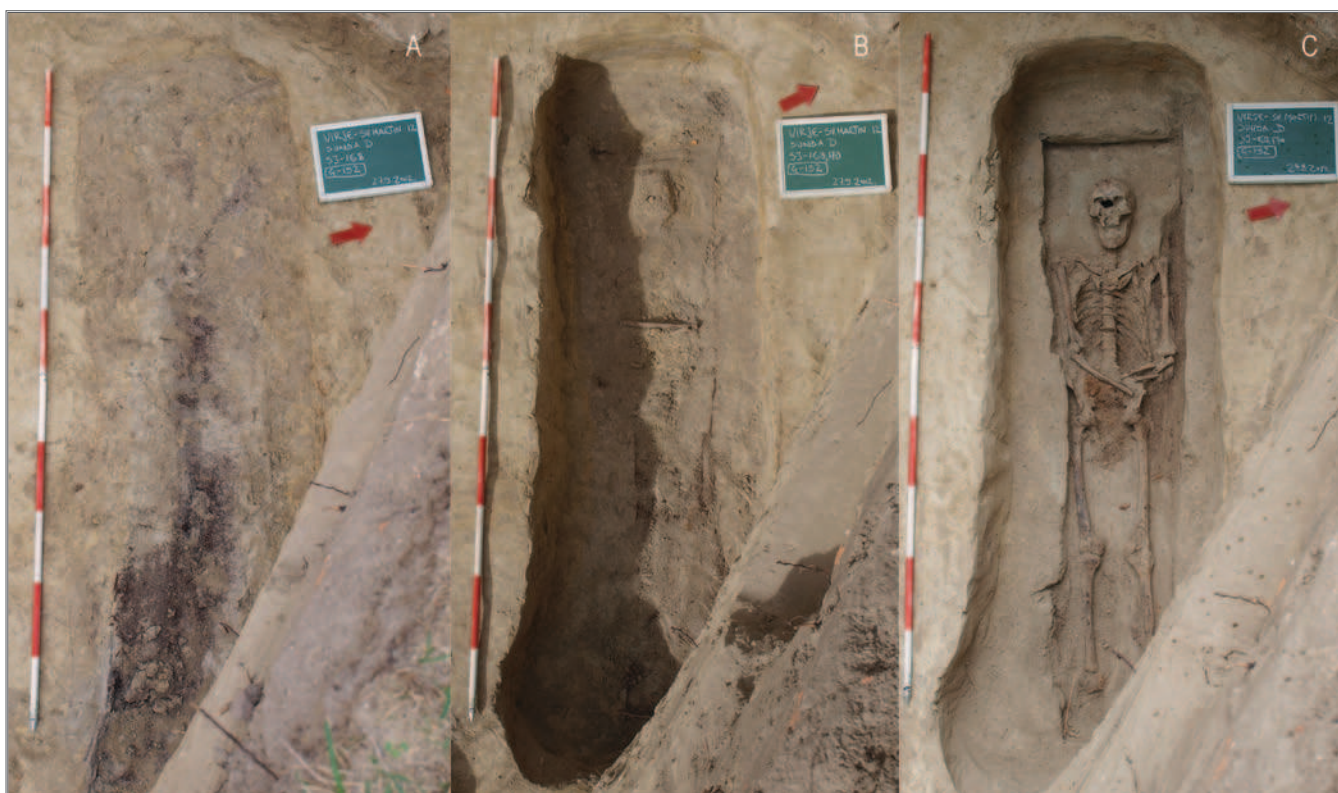
Sl. 7 Obiteljska grobnica 3: A) zapuna velike grobne rake, B) tragovi triju drvenih sanduka, C) istraženi kosturni ostaci muškarca i djeteta (snimio: R. Čimin, 2012.)

Grobnu raku trebalo bi očekivati kod svakog groba, što u tijeku arheoloških iskopavanja nije bilo moguće potvrditi. Ponajviše je tome pridonijela velika gustoća ukopavanja pa je grobna raka prepoznata u samo 19,87 % slučajeva i to podjednako kroz cijelo vrijeme korištenja groblja (tab. 1). Na groblju oko crkve sv. Lovre u Crkvarima taj je udio nešto veći i iznosi 40,59 % na uzorku groblja istraživanog između 2003. i 2009. godine (op.a.),⁹ a u velikom broju dokumentirana je na nešto starijem groblju Đakovo – Župna crkva (Filipec 2012: 99–101). Rušenjem sjevernih dijelova crkve u Virju, početkom druge trećine 19. stoljeća u slojevima koji se nalaze neposredno nad 3. horizontom, nastala je veća količina šute i komadića vapnene žbuke. Takav sastav sloja pridonio je propadanju drvenih sanduka, ali isto tako i onemogućio prepoznavanje grobnih raka u tijeku arheoloških iskopavanja. U pojedinim slučajevima, u nedostatku traga sanduka, njihovu je potvrdu moguće vidjeti posredno putem pronađenih željeznih kovanih čavala kojima su sanduci bili povezivani (prisutni su u 13,33 % slučajeva u 3. horizontu). Na temelju stratigrafski prepoznatih ostataka drvenih sanduka zaključuje se kako je 64,90 % pokojnika polagano u sanduke, a pribroji li se broj sanduka potvrđen željeznim čavlima dolazimo do zastupljenosti od čak 70,20 %. Sukladno ranije navedenoj stratigrafskoj situaciji lokaliteta, najveći broj sanduka dokumentiran je u najstarijem horizontu i iznosi 82,86 %, u 2. horizontu nešto je manji i iznosi 75,00 %, dok je u 3. horizontu primijećen u samo 45,00 % slučajeva (tab. 1). Očigledno je kako su sanduci na tom groblju bili svojevrsan standard pogrebnog običaja čiju je potvrdu prigoda arheoloških iskopavanja u starijim (dubljim) horizontima bilo lakše uočiti. Istovremena pojava grobne rake i sanduka zabilježena je u skromnom udjelu od 9,93 %, a vrlo dobar „školski“ primjer takve nalazne situacije može se vidjeti kod groba G-152 (sl. 8). Riječ je o pokojniku za koji je iskopana grobna raka (širine 78 cm) četvrtastog oblika sa zaobljenim uglovima, gotovo dvostruke širine nego drveni sanduk (širok 43 cm), i dužine 2,18 m. Sanduk je položen u središte grobne rake, u kojem se nalazio muškarac s rukama prekrženim preko zdjelice, doživljene starosti 55 – 60 godina. Takvih je primjera na groblju u Virju bilo nekoliko.

Prema Siniši Krzнару, u kasnosrednjovjekovnim grobljima uglavnom se poštuje pravilna orijentacija zapad – istok, no početkom 17. stoljeća dolazi do određenih promjena u pogrebnim običajima pa takva orijentacija više nije bila obavezna (Krznar 2012: 34). U Virju se rijetko javlja značajnija devijacija (jug – sjever i sjever – jug) ili pak potpuno suprotna orijentacija (istok – zapad), s tek po 2 primjera svakog slučaja (ukupno 0,03 %). Veći odklon od pravilne orijentacije bilježi se u mlađim horizontima, što je i očekivano, i to u 23 situacije ili 25,23 % slučajeva od ukupnog istraženog uzorka. Većim dijelom riječ je o ukopima smještenim u neposrednoj blizini apside svetišta, dijelom su to ukopi djece smješteni između potpornjaka gdje se iskorištava najatraktivniji prostor groblja, a isti smjer pružanja prate i nekoliko raka odraslih osoba.

Ruke pokojnika najčešće su ispružene uz tijelo (36,42 %) ili prekržene preko zdjelice (31,13 %) i taj je omjer sličan tijekom čitavog vremena trajanja groblja. U manjem broju ruke mogu biti prekržene preko trbuha (10,60 %), prsa (3,31 %) ili u nekoj kombinaciji (3,31 %) kao što je vidljivo u tablici 1. Određenom broju pokojnika položaj ruku nije bilo moguće utvrditi (15,23

⁹ Rezultati dugogodišnjeg sustavnog istraživačkog projekta još nisu objavljeni pa je autor prema dostupnim objavama samostalno izvukao određene zaključke. Prema: Tomičić, Tkalčec 2005; Tkalčec 2006; 2007; 2008; 2009; 2010.

Sl. 8 Grob G-152: A) zapuna grobne rake, B) trag drvenog sanduka u trenutku pronalaska, C) istraženi kosturni ostaci pokojnika (snimio: R. Čimin, 2012.)

%), jer su u nalaznoj situaciji izlazili izvan istraživanih sondi. Takvi položaji ruku uočeni su i na drugim srednjovjekovnim grobljima srednje Europe, kao i u sjevernoj Hrvatskoj poput onog u Đakovu (Filipec 2012: 105–107). Općenito se smatra da položaji ruku nisu usko povezani s određenim razdobljem ili pogrebnim običajem, što se potvrdilo i u Virju gdje je slična zastupljenost različitih položaja ruku vidljiva kroz čitav period groblja.

Pokojnici su u rake najčešće polagani u ondašnjoj nošnji, čiju je potvrdu moguće prepoznati putem pojasnih kopči (pređice) dokumentiranih u 20,53 % grobova na ukupnom uzorku. Nešto veća zastupljenost nalazi se u 1. (25,71 %) i 2. horizontu (26,79 %), dok je manje pređica prisutno od sredine 17. stoljeća (11,67 %). Ukupno je pronađeno 37 pređica, od čega je 31 moguće pripisati određenom grobu (9 djece, 17 muškaraca, 5 žena). Sličan broj pređica pronađen je i na srednjovjekovnom groblju zagrebačke Opatovine (36 primjeraka na 167 istraženih grobova), a tamošnje su pređice i tipološki slične onima u Virju. Na Opatovini su tako u najvećem broju zastupljene jednodijelne pređice četvrtastog okvira (17), zatim slijede pređice asimetrično-gljivastog okvira, a u manjem broju pređice D-oblika (3) i razne dvodijelne pređice (5). U Virju su najučestalije pak pređice asimetrično-gljivastog okvira (12), podjednako ima pređica četvrtastog okvira (11), manje onih D-oblika (2) i dvodijelnih (6). U Virju iznenađuje veći broj pređica kružnog ili ovalnog okvira (6), kakve na Opatovini izostaju (1), a povezuju se uz razdoblje razvijenoga srednjega vijeka uz mogućnost i kasnije uporabe (Demo 2006: 82; Filipec 2012: 150). Među funkcionalnim predmetima nošnje treba izdvojiti par brončanih dvopetljastih „baba-deda“ kopčica iz groba ženske osobe G-030 smještenog u 3. horizont. Takve kopče se u zagrebačkoj Opatovini pronalaze i u horizontu 15. stoljeća (Demo 2006: 39), na groblju u Torčecu ih nije moguće preciznije datirati (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 14–15, sl. 29), u Crkvarama su datirane od početka 16. do sredine 17. stoljeća (Tkalčec, Kušan Špalj, Krznar 2008: 133), a nalaze se i u kasnosrednjovjekovnom horizontu groblja u Đakovu (Filipec 2012: 136). Ostale predmete čini nakit, poput 11 dječjih brončanih parti (7,28 %) i 6 prstena (3,97 %). U potpunosti izostaju nalazi križeva, dugmadi, svetačkih medaljica i krunica; predmeta koji bi se mogli očekivati u najmlađem horizontu ukopavanja kao što je slučaj u Čazmi i Prozorju (Pleše, Azinović-Bebek 2005; Belaj 2006b).

U ukupnom analiziranom uzorku¹⁰ određeno je 49 muškaraca (32,45 %), 32 žene (21,19 %) i čak 70 djece (46,36 %) (Tab.

10 Osteološki materijal analiziran je u Antropološkom centru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod voditeljstvom dr. sc. Maria Šlausa i njegovih suradnika.

1334 - 1484	Dijete		Muškarac		Žena	
0 - 2	1	2,86%				
3 - 10	6	17,14%				
11 - 15	8	22,86%				
16 - 20			-	-	-	-
21 - 30			-	-	1	2,86%
31 - 40			7	20,00%	3	8,57%
41 - 50			6	17,14%	1	2,86%
50 +			2	5,71%	-	-
Ukupno (35)	15	42,86%	15	42,86%	5	14,29%
1484 - 1648						
0 - 2	3	5,36%				
3 - 10	15	26,79%				
11 - 15	8	14,29%				
16 - 20			2	3,57%	1	1,79%
21 - 30			3	5,36%	1	1,79%
31 - 40			6	10,71%	5	8,93%
41 - 50			5	8,93%	5	8,93%
50 +			1	1,79%	1	1,79%
Ukupno (56)	26	46,43%	17	30,36%	13	23,21%
1648 - 1706						
0 - 2	8	13,33%				
3 - 10	15	25,00%				
11 - 15	6	10,00%				
16 - 20			3	5,00%	1	1,67%
21 - 30			6	10,00%	2	3,33%
31 - 40			2	3,33%	6	10,00%
41 - 50			6	10,00%	4	6,67%
50 +			-	-	1	1,67%
Ukupno (60)	29	48,33%	17	28,33%	14	23,33%
1334 - 1706						
0 - 2	10	6,62%				
3 - 10	39	25,83%				
11 - 15	21	13,91%				
16 - 20			5	3,31%	2	1,32%
21 - 30			9	5,96%	4	2,65%
31 - 40			15	9,93%	14	9,27%
41 - 50			17	11,26%	10	6,62%
50 +			3	1,99%	2	1,32%
Ukupno (151)	70	46,36%	49	32,45%	32	21,19%

Tab. 2 Dobno-spolna distribucija prema horizontima ukopavanja (izradio: R. Čimin, 2015.)

2). Prosječna doživljena starost za muškarce (37,1 godina) i žene (37,9 godina) gotovo je jednaka, a djeca su najčešće umirala u ranijoj dobi od 3. do 10. godine života (njih 39 ili 25,83 %). Mjerenjem duljine femura (goljenične kosti) i uspoređujući ih s drugim lokalitetima dobivena je prosječna visina koja kod virovskih muškaraca iznosi 1,72 m, a kod žena 1,58 m (Šlaus 2013: 35). Od patoloških promjena na kostima uočene su uobičajene (učestale) bolesti tadašnje populacije u kasnosrednjovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske te neke rijetke bolesti. Od uobičajenih su prisutne: alveolarne bolesti i karijes (43,71 %), hipoplazija zubne cakline (25,83 %), *cribra orbitalia* (17,88 %), Schmorlovi defekti na kralješcima (20,53 %), degenerativni osteoartritis na kralješcima i zglobovima (29,80 %), nespecifične zarazne bolesti ili periostitis (19,21 %), ektokranijalna poroznost lubanje (5,30 %), kortikalni defekt ruke (7,95 %) te razne frakture (10,60 %). Posebno je zanimljiv

nizak udio *cribre orbitalie* čija se učestalost kod djece srednjovjekovnih populacija u Hrvatskoj nalazi u rasponu od 40 do 70 %. Loši životni uvjeti tijekom kasnoga srednjega vijeka doveli su do progresivnog razvitka aktivne anemije (nedostatak željeza) koja je u polovičnom broju slučajeva dovela do smrti. Na zagrebačkoj Opatovini zabilježena je na 21 od 65 lubanja (32,3 %), što se povezuje s kvalitetnijom prehranom i višim socijalnim statusom (Šlaus et al. 2007: 227, 237). U Virju je zastupljena u 17,88 % od ukupnog uzorka, od čega 12,58 % otpada na djecu mlađu od 15 godina. U pojedinačnim slučajevima na kosturnim ostacima virovske populacije primijećeni su tragovi rijetkih zaraznih bolesti (sifilis, tuberkuloza, dječja paraliza), upalnih procesa (hidrocefalus ili vodena glava) i drugih osteoloških defekata. Takve promjene na kostima uvjetovane su načinom života srednjovjekovnih populacija kontinentalne Hrvatske i ni po čemu se značajnije ne razlikuju od drugih istraženih groblja (Šlaus et al. 2007). Život je bio poprilično težak o čemu prvenstveno svjedoči loše dentalno zdravlje i razne patologije povezane uz najranije djetinjstvo. Pored toga, zabilježena je prisutnost intenzivnog fizičkog rada, a prisutna je određena količina fraktura među kojima je manji broj povezan uz nasilje. Primjerice, antropološka analiza izdvojila je dva sigurna ubojstva od kojih se frakture prisutne na lubanji groba G-015 vjerojatno mogu povezati uz osmanlijske aktivnosti tijekom 15. ili 16. stoljeća.¹¹

RASPRAVA

Na groblju oko srednjovjekovne župne crkve sv. Martina u Virju uslijed višestoljetnog korištenja prostora pokopan je uistinu velik broj pokojnika, možda i do nekoliko tisuća. Procjene na srednjovjekovnim grobljima u Đakovu i Novoj Rači variraju od 2100 do čak 5000 ukopa (Filipec 2012: 218; Jakovljević, Šlaus 2003: 126). Arheološka iskopavanja Muzeja grada Koprivnice u 4 provedene arheološke kampanje od 2009. do 2012. godine težile su definiranju zidanih ostataka kasnosrednjovjekovne crkve i njihovoj prezentaciji usporedno s čime je istražen relevantan broj grobova. Groblje je istraženo na površini tek nešto većoj od 100 m² uz sjeveroistočne dijelove crkve, a arheološkim nadzorom 2009. godine potvrđeno je rasprostiranje groblja na oko 40 m zapadno od zvonika (Čimin 2009: 337), što potvrđuje kako se u nekom trenutku prostiralo oko čitave crkve.¹² Broj istraženih grobova nije dovoljan kako bi se s većom preciznošću moglo govoriti o broju stanovništva, no gustoća i dugotrajnost ukopavanja ukazuju na visoku naseljenost Virja u razdoblju kasnoga srednjega i novoga vijeka.¹³ Budući da je najmlađi horizont ukopavanja datiran do početka 18. stoljeća (1706. g.), treba u obzir uzeti rad Stjepana Krivošića koji se u izradi demografske slike virovskog novovjekovnog stanovništva koristio dostupnim kanonskim vizitacijama (1659. – 1857.). Tako nam o razdoblju nakon obnove župe donosi sljedeće podatke o kretanju stanovništva: 1659. godine zabilježeno je između 1200 i 1350 stanovnika, 1680. godine broj raste na oko 1775, a 1700. godine pada na 1635 (Krivošić 1986: 119). Uočljiv je nagli porast od oko 500 stanovnika između 1659. i 1680. godine što se može pripisati stabilnijim poratnim prilikama i zasigurno nešto boljim životnim uvjetima. Usporedbe radi, treba spomenuti kako se istovremeno za grad Varaždin procjenjuje oko 2500 stanovnika (Budak 1994: 212). Na istraženom dijelu groblja najmlađem horizontu ukopavanja pripisano je 60 grobova, što bi bilo oko 3,75 % od prosječnog broja stanovništva u 2. polovini 17. stoljeća (op.a., prema Krivošić 1986). Nadalje, tek je sredinom 19. stoljeća popisana spolna struktura stanovništva gdje je odnos muškaraca i žena podjednak (Krivošić 1986: 121) što se slaže s općom slikom hrvatskih srednjovjekovnih groblja (Jakovljević, Šlaus 2003: 126; Šlaus 2013: 35), a taj omjer u istraženom dijelu groblja u Virju iznosi 1 : 0,66 u korist muškaraca. U svim horizontima ukopavanja udio muškaraca veći je nego li žena, a isto je primjerice vidljivo i na groblju oko crkve sv. Lovre u Crkvarima (op.a.),¹⁴ a pogotovo na groblju zagrebačke Opatovine gdje su muškarci dvostruko više zastupljeni, u omjeru 2,2 : 1 (Šlaus et al. 2007: 235). Očigledno se spolna struktura negdje tijekom 18. stoljeća promijenila pod nepoznatim okolnostima. No, ono što se ne mijenja jest visoka smrtnost djece tijekom čitavog razdoblja korištenja groblja (46,36 %). Usporedno, 1812. godine zabilježeno je kako djeca do 4. godine života prelaze polovinu (56,00 %) od ukupnog broja

11 Riječ je o muškarcu starosti 35 – 40 godina kojemu je tijekom života krivo zarasla lijeva bedrena kost. Takvu vrstu prijeloma rijetki preživljavaju jer se javljaju infekcije pogubne za život. No, njemu je kost dobro zarasla te je nakon toga vidno šepao. Na glavi su prisutne 2 frakture: veća na čeonjoj kosti (dužina reza 86 mm) i nešto manja na tjemennoj kosti (dužina reza 72 mm). Prema riječima Maria Šlause ovakve frakture ravnog reza nastaju udarcem sablje i to odozgo, najvjerojatnije s konja. Kako se jedna fraktura nalazi duž čeonje, a druga duž tjemenne kosti, odnosno gotovo su paralelne, moguće je rekonstruirati događaj. Čini se kako je pokojnik bježao pred konjanikom koji ga je dostigao s lijeve strane i jašući pored njega u brzini mu zadao dva smrtonosna udarca oštrim predmetom. Na traumama je vidljiv jedan oštar i jedan neravan brid (nastao vađenjem sječiva) što upućuje na takvu rekonstrukciju. Radi se najvjerojatnije o osmanlijskoj jednosječnoj sablji (Čimin 2009: 329–330; Šlaus 2013: 36).

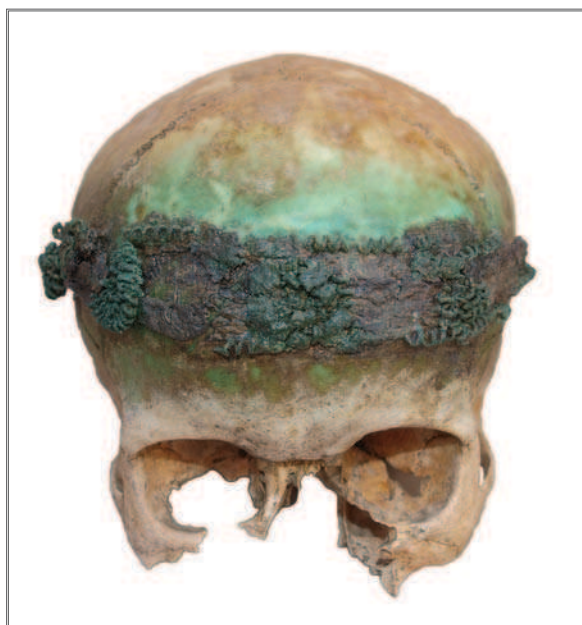
12 U ožujku 2009. godine u Virju je na oko 20 m zapadno od crkve vađeno korijenje starih crnogoričnih stabala (do 2 m dubine) i pritom je devastirano više grobova. Analizom kosturnih ostataka utvrđen je minimalan broj osoba: 6 odraslih osoba i 4 djece. Nije poznato iz kojeg razdoblja potječu, odnosno kojem ih horizontu valja pripisati.

13 Demografsku sliku i kretanje broja virovskog stanovništva za razdoblje od ukidanja Vojne krajine do današnjih dana načinio je Dragutin Feletar (Feletar 2012). Za to razdoblje postoje sačuvani popisi stanovništva i spomenice župa pa su dobiveni precizni podaci o demografskoj strukturi, piramidi starosti, broju rođenih i umrlih itd.

14 Vidi bilješku 9.

umrlih u Virju (Krivošić 1986: 130).

Postoji teorija kako je sjeverna strana crkve kod kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih groblja nepoželjno mjesto ukopavanja u odnosu na južnu ili istočnu stranu (Krznar 2012: 27). Na groblju pored crkve sv. Lovre u Crkvarima to je potkrijepljeno visokom zastupljenošću novca uz glavu pokojnika, poglavito kod djece, a tumači se mogućim pokopavanjem bogatijih članova zajednice u odnosu na neke druge prostore uz crkvu (Tkalčec 2011: 38). U Virju nije pronađen niti jedan primjerak novca u grobovima. No, iako se istraženi grobovi nalaze uz sjevernu stranu crkve to nužno ne mora značiti kako su ti pokojnici pripadali nižem društvenom sloju. Situacija se mijenja od groblja do groblja pa je tako pogrebni običaj i raspored virovskog groblja mogao biti drugačiji. Velik broj pronađenih predmeta (odjeća, nakit) mogao bi upućivati na viši društveni sloj ljudi koji su tu živjeli, kao što je bilo i na zagrebačkoj Opatovini. Usporedba zastupljenosti predica na tim grobljima vjerojatno nije najbolja, ali zato treba posebno napomenuti kako je prisutnost brončanih parti vrlo rijedak nalaz na hrvatskim kasnosrednjovjekovnim grobljima. U Virju su zabilježene dvije vrste; jedna se sastoji od jednostavnih brončanih dugmetastih aplikacija pričvršćenih na kožnu podlogu, a drugu karakterizira vegetabilni motiv izveden od spiralno uvijene žice na organskoj podlozi (sl. 9). Slični primjerci potonjem tipu pronalaze se u jednom primjerku na grobljima u Klisi – Kliško groblje, Čepinu – Ovčara, potom zagrebačkoj Opatovini i Cirkvišću kod Torčeca (Demo 2006: 38, 68; Krznar 2013b: 176). Takva su oglašja mnogo češća na mađarskom području kao dio narodne nošnje srednjeg i višeg sloja društva, pojavljuju se u razdoblju od kraja 15. pa sve do početka 18. stoljeća i povezuju ih uz žensku djecu, mlade djevojke i neudane žene (Demo 2006: 67; Krznar 2012: 468–470). Ako je tome tako, potrebno je razmišljati o bogatijem sloju društva koji je u Virju pokopavan sa sjeverne strane crkve ili je ukupno društvo bilo nešto višeg društveno-socijalnog statusa.

Sl. 9 Brončana parta na lubanji djeteta starosti 11 – 12 godina (snimio: R. Ćimin, 2011.)

Kolega Siniša Krznar do sada je najozbiljnije ušao u problematiku kasnosrednjovjekovnih groblja u sjevernoj Hrvatskoj, a u doktorskoj disertaciji iznosi činjenicu kako „posjeta groblju u obliku danas poznate svečane ceremonije nije bilo“ (Krznar 2012: 24). Vjerojatno je tako i bilo kod većine groblja, a što bi u praksi značilo kako su humci nad pokojnikom ostali prepušteni zubu vremena. Privremeno označavanje grobnog mjesta prigodom pokopa moglo se provesti drvenim križem (Demo 2006: 52).¹⁵ Nakon posvete groba, uslijedilo bi postupno erodiranje grobnog humka i izgubila bi se svijest o smještaju groba. Vjerojatno se takvo što događalo na većini ondašnjih groblja, ali nalazna situacija grobova u Virju upućuje i na neke druge mogućnosti. Primjerice, grob G-090 u 2. horizontu ukopavanja sastojao se od grobne rake i drvenog sanduka, a pokojnik se nalazio u ispruženom položaju s rukama preko zdjelice (sl. 10). Južno od gornjeg desnog ugla sanduka i položaja lubanje u zapuni grobne rake pronađen je četvrtasti kamen (18 x 16 x 6,5 cm). Polovično je očuvan, sive boje, fine granitne strukture, obrađen i glačan.

15 Takav je običaj i danas, a treba napomenuti kako bi takvo obilježje ubrzo propalo zato što današnji drveni križevi u potpunosti propadnu u periodu od 10-ak godina.

SI. 10 Muškarac u grobu G-090 s kamenim nadgrobnim spomenikom u zapuni grobne rake (snimio: R. Čimin, 2011.)

U općem izostanku takvog materijala na lokalitetu nameće se mogućnost postojanja kamenog nadgrobnog spomenika. Takav trajni način obilježavanja grobova bile su ponekad ležeće kamene ploče, uobičajene za pripadnike bogatijih društvenih slojeva poput primjera iz crkve sv. Martina u Prozorju (Belaj 2006a: 84), a na kojima se mogao nalaziti prikaz križa ili iznimno predmeti iz pokojnikove svakodnevice (Demo 2006: 52).

Zanimljivo je kako je prigodom provedenih arheoloških iskopavanja kroz čitavo vrijeme trajanja groblja uočena „briga o pokojnicima“ zato što postoji uistinu mali udio preslojavanja grobova. Tijekom višestoljetnih korištenja grobljanskog prostora obično je situacija bitno drugačija, poput primjerice geografski bliskog groblja na Cirkvišću kod Torčecu (Krznar 2012: 27; 2013b: 176) ili udaljenijeg župnog groblja u Đakovu (Filipec 2012: 108–109). Novi ukop, odnosno drveni sanduk s pokojnikom, u Virju se često polaže na već

postojeći grob, respektirajući ga pritom što je moguće više. Preslojavanje je tako zabilježeno u samo 18,54 % slučajeva, što svakako može ukazivati na obilježavanje humka (grobno mjesto), a posredno i na rodbinske veze pokopanih osoba. Treba se sjetiti navedenih obiteljskih grobnica, poglavito grobnice 1 gdje kroz najmanje 250 godina korištenjem iste grobne rake nisu zamijećeni nikakvi tragovi preslojavanja. Dapače, između 2. i 3. horizonta prisutan je i deblji sloj zemlje koji prigodom novih ukopa jasno ukazuje na svijest o postojećim grobovima na tom mjestu. Nalazna situacija sugerira kako se grobna raka ne prazni do starijeg groba, već se ukop novih pokojnika obavlja na višoj razini kako se stariji grob ne bi ošteti. S druge strane, kod 64,90 % grobova izravno je potvrđeno postojanje drvenog sanduka, a uzmu li se i čavli kao neposredna potvrda istih, dolazi se do zastupljenosti od čak 70,20 %! Usporedbe radi, na groblju oko crkve sv. Lovre u Crkvarima na uzorku od 271 istraženog groba (2003. – 2009.) zamijećena je prisutnost sanduka u 33,58 % slučajeva od razvijenog srednjeg do ranog novog vijeka (op.a.).¹⁶ Na groblju Cirkvišće kod Torčeca sanduci se prepoznaju iznimno rijetko, najčešće tek posredno prisutnošću kovanih čavala (Krznar 2013a: 67), isti je slučaj na zagrebačkoj Opatovini gdje je pronađeno više od 400 primjeraka čavala (Demo 2006: 90–91), a na grobljima u Novoj Rači i Đakovu sanduke nije bilo moguće prepoznati zbog sastava zemlje (Jakovljević, Šlaus 2003: 125; Filipec 2012: 104). Sanduk se tijekom kasnoga srednjega vijeka, naime, posebno izrađuje tek za pokojeg imućnijeg pokojnika, a najčešće se isti primjerak duže vrijeme koristi tek za prijenos pokojnika do groba gdje ga se potom vadi i polaže u mrtvačkom pokrovu (Demo 2006: 52; Krznar 2012: 30). Takva zastupljenost drvenih sanduka u Virju, u odnosu na spomenuta groblja i navedenu tvrdnju, može ukazivati na neke osobitosti groblja i statusa zajednice koja tu živi.

U Virju je već početkom 13. stoljeća nastao posjed vjerojatno s utvrđenim središtem (kaštelom) jer se 1244. godine spominje *de Prodaviz* u jednoj kraljevoj darovnici (CD, sv. XIII, 1366.1.VIII., 556; Pavleš 2013: 138). Kako se posjed razvijao i kakav je značaj imao, najbolje svjedoči činjenica da je ovdje jedno vrijeme boravio ban Slavonije Mikac Mihaljević (1325. – 1343.), kasnije tu kratko stoluje i ban Matko Talovac (1435. – 1445.), a posjed naposljetku prelazi u ruke obitelji Ernušt od 1476. godine (Pavleš 2012: 24–25). To je vrijeme prvih osmanlijskih provala na te prostore, čija je posljedica gradnja novog sakralnog objekta kao svojevrzne utvrđene crkve (Čimin 2012: 17; 2013a: 49). Ove povijesne činjenice ne navode se tek tako, već je želja ukazati na značaj posjeda u nacionalnim razmjerima, što se možda može vidjeti i u nekim osobitostima istraženog dijela groblja. Situacija je sasvim sigurno posebna i treba je sagledati šire. Iako se niti u jednom povijesnom dokumentu izrijekom ne spominje određena župna crkva kao središte Komarničkog arhiđakonata Zagrebačke biskupije, možda je tu zadaću imala upravo crkva sv. Martina. Naime, u njoj 1501. godine djeluje najveći broj službenika pa je tako pored župnika tu 12 svećenika i 2 kapelana (Rački 1872: 214; Buturac 1984: 77). Takvo crkveno središte moglo bi biti u suglasju s iznijetim osobitostima istraženog groblja. Pritom se tu misli na obilježavanje i održavanje grobova (vrlo malo preslojavanja, obiteljske grobnice), iako su trajna obilježja u srednjoj Europi uobičajena od 18. stoljeća (Krznar 2012: 24), a na kojem je pokopavan viši društveni sloj potvrđen visokom zastupljenošću sanduka i brončanih parti, kao i malim udjelom pojave *cribrae orbitaliae*.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Adamček, J. 1969, Opis gospodarskog stanja vlastelinstava Đurđevac, Prodavić i Koprivnica 1548. g., *Kaj*, VI, 25–28.
- Belaj, J. 2006a, Sažeti prikaz arheoloških istraživanja crkve sv. Martina u Prozorju do 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, II, 79–84.
- Belaj, J. 2006b, Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 23, 257–294.
- Brdarić, F. 1994, Arhiđakonat komarnički (1334 – 1934), *Podravski zbornik*, 19/20, 83–106.
- Brozović, L. 1946, Velika i Mala Koprivnica, in: *Zbornik Muzeja grada Koprivnice*, sv. I, Brozović, L. (ed.), Koprivnica, 16.
- Budak, N. 1994, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*, Zagreb – Koprivnica.
- Buturac, J. 1984, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, LIX, 43–108.
- Cvekan, P. 1976, *Virje*, Virje.
- Čimin, R. 2009, Probna arheološka istraživanja u Virju 2009. godine, *Podravski zbornik*, 35, 323–349.
- Čimin, R. 2010, Virovska kapela Sv. Martina iz 17. stoljeća, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s. 43, 111–125.
- Čimin, R. 2012, Nove spoznaje o virovskoj srednjovjekovnoj crkvi sv. Martina, in: *Virje na razmeđu stoljeća: zbornik 6*, Feletar, D., Podravec, D. (eds.), Virje, 13–23.
- Čimin, R. 2013a, *Ecclesia sancti Martini de Prodauiž. Četverogodišnja arheološka istraživanja kod crkve sv. Martina u Virju (2009. – 2012.)*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica (katalog izložbe, 15.11.2013. – 15.1.2014.).
- Čimin, R. 2013b, Prilog poznavanju populacije Virja na prijelazu iz kasnog srednjeg u novi vijek, in: *Virje na razmeđu stoljeća: zbornik 7*, Feletar, D., Podravec, D. (eds.), Virje, 44–59.
- Čimin, R. 2014, Povijest arheologije u Podravini (1880. – 2014.), *Podravski zbornik*, 40, 135–157.
- Demo, Ž. 2006, *Opatovina: tragovi povijesti izgubljene u sadašnjosti: rezultati arheoloških iskopavanja pred crkvom svetog Franje u Zagrebu 2002. godine*, Zagreb.
- Feletar, D. 2012, Stanovništvo općine Virje od 1857. do 2011. godine, in: *Virje na razmeđu stoljeća: zbornik 6*, Feletar, D., Podravec, D. (eds.), Virje, 149–170.
- Filipec, K. 2012, *Srednjovjekovno groblje i naselje Đakovo – Župna crkva*, Zagreb.
- Jakovljević, G., Šlaus, M. 2003, Rača i župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači u svjetlu povijesnih i arheološko-antropoloških istraživanja, in: *Arheološka istraživanja u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji i pogrebni ritusi na teritoriju Hrvatske*, Čečuk, B. (ed.), Izdanja HAD-a, 21, Zagreb, 121–144.
- Jelić, A. 2013, Konzervatorsko-restauratorski radovi na drvenom poklopcu lijesa, in: *Ecclesia sancti Martini de Prodauiž. Četverogodišnja arheološka istraživanja kod crkve sv. Martina u Virju (2009. – 2012.)*, Čimin, R. (ed.), Muzej grada Koprivnice, Koprivnica (katalog izložbe, 15.11.2013. – 15.1.2014.), 46–48.
- Krivošić, S. 1986, *Virje*. Iz demografske povijesti đurđevačko-krajiške regimente, *Podravski zbornik*, '86, 115–134.
- Krznar, S. 2012, *Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, neobjavljena doktorska disertacija.
- Krznar, S. 2013a, Arheološko istraživanje lokaliteta Torčec – Cirkvišće 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IX, 64–68.
- Krznar, S. 2013b, Pregled dosadašnjih arheoloških istraživanja na lokalitetu Torčec – Cirkvišće, *Podravski zbornik*, 39, 173–180.
- Novak, M., Krznar, S. 2010, Prilozi poznavanju uvjeta i kvalitete života u ranonovovjekovnom podravskom selu – na primjeru Torčeca kraj Koprivnice, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, IX/18, 59–88.
- Pavleš, R. 2003, Područje srednjovjekovne župe Prodauiž (Virje), *Scientia Podraviana*, XV/17, 23–24.
- Pavleš, R. 2012, Dva događaja iz 15. stoljeća vezana uz Prodauiž / Virje, in: *Virje na razmeđu stoljeća: zbornik 6*, Feletar, D., Podravec, D. (eds.), Virje, 24–25.
- Pavleš, R. 2013, *Podravina u srednjem vijeku*, Koprivnica, 2013.
- Petrić, H. 2014, Prilozi za popis župnika i upravitelja župa Podravine od srednjega vijeka do 20. stoljeća, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, XIII/26, 218–223.
- Pleše, T., Azinović-Bebek A. 2005, Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi, *Opuscula archaeologica*, 29, 287–305.
- Pleše, T., Karlo, K. 2009, Monasterium Omnium Sanctorum de Ztreza Ordinis S. Pauli Primi Eremitae, *Opuscula archaeologica*, 33, 183–205.
- Rački, F. 1872, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine JAZU*, 4, 201–229.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003, Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, II/4, 5–36.
- Šlaus, M., Novak, M., Bedić, Ž., Vyroubal, V. 2007, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovnog groblja kraj crkve Sv. Franje na Opatovini u Zagrebu, *Arheološki radovi i rasprave*, 15, 211–247.
- Šlaus, M. 2013, Antropološka analiza osteološkog materijala, in: *Ecclesia sancti Martini de Prodauiž. Četverogodišnja arheološka istraživanja kod crkve sv. Martina u Virju (2009. – 2012.)*, Čimin, R. (ed.), Muzej grada Koprivnice, Koprivnica (katalog izložbe, 15.11.2013. – 15.1.2014.), 35–39.
- Tkalčec, T. 2006, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, II, 23–28.
- Tkalčec, T. 2007, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2008, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007. g., *Annales Instituti Archaeologici*, IV, 23–31.
- Tkalčec, T. 2009, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, V, 36–42.
- Tkalčec, T. 2010, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2009., *Annales Instituti Archae-*

- ologici*, VI, 17–23.
- Tkalčec, T. 2011, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2010., *Annales Instituti Archaeologici*, VII, 37–40.
- Tkalčec, T. 2012, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, VIII, 23–28.
- Tkalčec, T., Kušan Špalj, D., Krznar, S. 2008, Nalazi tkanine s lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Prilozi Instituta za arheologiju*, Vol. 25, 119–134.
- Tomičić, Ž., Jelinčić, K. 2011, *Suhopolje-Kliškovac. Od mjestopisa do arheološke spoznaje*, Monographiae Instituti archaeologici 4, Zagreb.
- Tomičić, Ž., Tkalčec, T. 2005, Crkvari, Crkva Sv. Lovre 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, I, 14–24.

IZVORI / SOURCES

- CD, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. XIII, 1366.1.VIII.
- Lib. mem., *Liber memorabilium (Spomenica) župe Virje*, Virje, 1809.
- ANZ: PKA, Arhiv nadbiskupije zagrebačke: Protokoli Komarničkog arhidakonata, IV.

SUMMARY

THE FEATURES OF THE LATE MEDIEVAL AND EARLY MODERN AGE CEMETERY OF THE ST. MARTIN PARISH CHURCH IN VIRJE

Key words: river Drava basin, Virje, parish, church, cemetery, family tombs, Late Medieval Ages, Early Modern age

Systematic archaeological research beside the church of St. Martin in Virje was conducted by the Koprivnica Town Museum in the period between 2009 and 2012. Only a few late medieval cemeteries have been excavated in the river Drava basin so far; there is just one near the village of Torčec, at the Cirkvišće site, where excavations are currently in progress. The cemetery in Virje probably extended around the entire church. During the excavations that took place on the north and east side of the church 151 human skeletons were discovered. Due to the concentration of the burials, the vertical stratigraphy of the cemetery, construction activities and historical sources, three periods of inhumation were recognised. The oldest burial stratum is connected with the first medieval church whose foundations from the List of parishes in Zagreb bishopric from 1334 were not found during the excavations. Therefore, second burial stratum could be dated from 1484 when the late Gothic church was erected. The youngest, third burial stratum covers a period between 1648 and 1706 by which time the restoration of the parish church was completed and new sacristy was built. During the period of several centuries of inhumations in one place one could expect a large amount of graves being overlapped, but that is not the case in the cemetery around St. Martin's church. Moreover, good preservation of skeletons might signify possibility that burial places were maintained. However, there is still no solid archaeological evidence in northern Croatia that could confirm this hypothesis. Particularly interesting phenomenon is the appearance of presumed family tombs. This fact points to a well-standing community whose funerary customs were in many ways different from those of other contemporary communities of northern Croatia.

GROBLJE OKO CRKVE SV. NIKOLE BISKUPA U ŽUMBERKU

Pregledni rad / Review article

Crkva sv. Nikole biskupa u selu Žumberku srednjovjekovna je građevina s očuvanim tragovima gotike i baroknim inventarom. Izgled današnje crkve potiče iz obnove 1894. godine. Arheološkim istraživanjima u svetištu crkve provedenim 2010. godine potvrđene su najmanje četiri povijesne obnove crkve dokumentirane različitim visinama poda. Groblje je smješteno oko crkve, a do sada je istraženo 100 grobova. Definiran je i jugoistočni kut groblja oko crkve te su istraženi grobljanski zidovi u manjem segmentu. Nalazi pronađeni u grobovima potvrđuju gornju dataciju groblja (18. st.), dok donja još nije utvrđena. Žumberački novovjekovni nalazi dio su uobičajene distribucije na do sada istraženim grobljima. Kao i svako novovjekovno groblje i žumberačko ima svoje posebnosti koje su temeljene na lokalnoj tradiciji i povijesno društvenim prilikama.

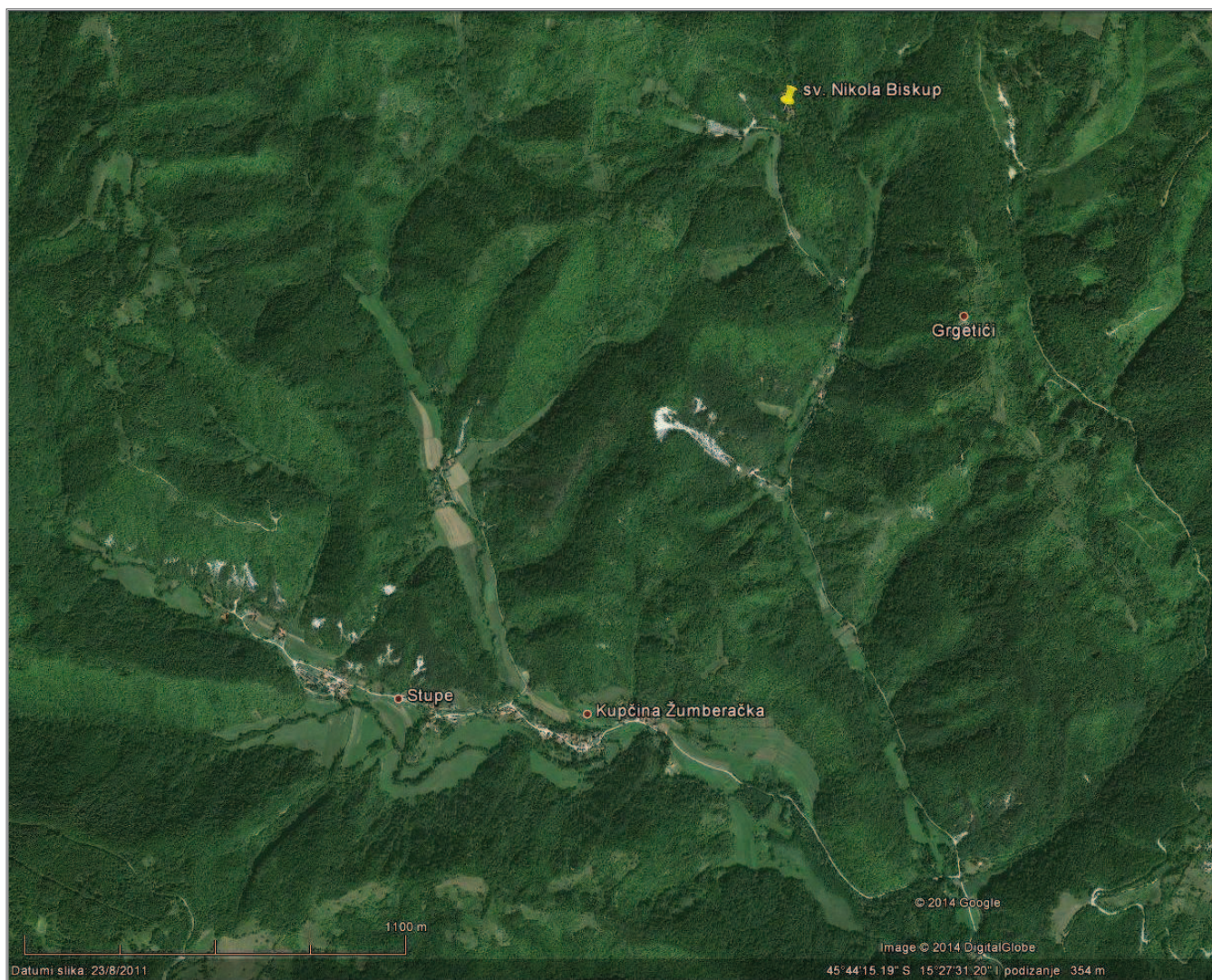
Ključne riječi: Žumberak, crkva sv. Nikole biskupa, novovjekovno groblje, novovjekovni nalazi

UVOD

Selo Žumberak nalazi se na nadmorskoj visini od 300 metara, 8 km sjeverozapadno od mjesta Kostanjevac koje je sjedište općine Žumberak (sl. 1).

Crkva sv. Nikole biskupa srednjovjekovna je građevina s očuvanim tragovima gotike i baroknim inventarom. Ivan Arhiđakon navodi u popisu župa Zagrebačke biskupije 1334. godine crkvu sv. Nikole i sv. Martina kao susjedne crkvi sv. Križa na Žumberku (Buturac 1984: 86). Crkva sv. Nikole biskupa iz Žumberka prvi put se izrijekom spominje u ispravi iz 1349. g. izdanoj u Avignonu u kojoj papa Klement VI. i njegovi punomoćnici određuju o pobiranju metličke desetine protiv njemačkog reda u Čnomlju (CD XI 1349: 523). Sjedište današnje župe je selo Žumberak. Župa broji oko 130 vjernika, a mjesta koja još pripadaju župi su: Kupčina Žumberačka, Stupe, Žamarija, Željezno Žumberačko, Veliki Vrh, Markušići i Bartakovići. U blizini je barokni zidani pil gdje se prema tradiciji izvršavale kazne. U župi se nalaze i dvije kapele, kapela sv. Roka u Žumberačkoj Kupčini koja je nekada bila vojna kapela i kapela Srca Isusova u Markušićima. Iznad crkve sv. Nikole biskupa nalaze se ostaci Novog grada Žumberačkog (Sichelburg), podignutog u 16. stoljeću nakon osmanlijskog razaranja Starog grada Žumberka kraj sela Kekići (Sichelberg, najvažnija srednjovjekovna utvrda na Žumberku, iz 12. stoljeća). Novi grad Žumberak služi u 16. stoljeću kao glavna obrana od osmanlijskih upada. Bio je sjedište uskočkih kapetana, a 1793. g. stradao je od požara. Postoji zabilježba iz 1898. g. o dužini od 60 m i širini od 16 m (Szabo 1920: 55), međutim nejasno je odnosi li se ta zabilježba na Stari grad Žumberak ili pak na Novi grad Žumberak. Svakako je Novi grad Žumberak u potpunosti razgrađen kada je zidana nova zgrada škole u Kupčini Žumberačkoj u 20. stoljeću. Danas su vidljivi samo neki zidovi i teško mu je prići. Nesumnjivo je Novi grad Žumberak nekoć činio cjelinu s crkvom sv. Nikole biskupa.

Župom upravlja župa Pribić, Jastrebarski dekanat Zagrebačke nadbiskupije. Crkva danas nije u funkciji.

Sl. 1 Položaj crkve sv. Nikole biskupa u Žumberku (izvor: "GoogleEarth", doradila: A. Azinović Bebek)

CRKVA

Jednobrodna crkva (sl. 2) orijentirana u smjeru sjeverozapad-jugoistok obnovljena je sredinom 17. st. (1645. godina zabilježena je na svetišnoj strani trijumfalnog luka. To je prva poznata obnova crkve). Pravokutnog je tlocrta s poligonalnim svetištem, dozidanom sakristijom jugozapadno uz svetište i dozidanim zvonikom na sjeveru, ispred glavnog pročelja.

Zvonik ima piramidalni završetak te zabilježenu godinu 1763. U crkvu se ulazi kroz prizemlje zvonika, rastvoreno s tri strane polukružno završenim otvorima. Portal je oblikovan u gotičkom stilu. S istočne strane prizemlja zvonika dozidan je ulaz na pjevalište. Na poligonalnom svetištu i zapadnom pročelju vidljivi su zazidani šiljatolučni otvori i ostaci oslika u gotičkom stilu. Na istočnom pročelju vidljivi su zazidani otvori i vanjski ulaz na propovjedaonicu.

Sačuvan je barokni glavni oltar i propovjedaonica. Izgled današnje crkve je iz obnove 1894. g.¹ Ispod zatečenog ornamentalnog oslika iz tog vremena otkriven je barokni figuralno-arhitektonski oslik. U svetištu su prikazani sv. Nikola Biskup, sv. Petar i sv. Pavao (sl. 3), a kod ulaza u današnju sakristiju je prikaz Jakovljeva sna (sl. 4). Drveni tabulat nad lađom je ožbukani i s naslikanim medaljonima s likovima svetaca. Prilikom spomenute obnove pod u crkvi je podignut i popločan keramitnim ornamentiranim pločicama. Arheološkim istraživanjima u svetištu crkve provedenim 2010. godine potvrđene su najmanje četiri povijesne obnove crkve dokumentirane različitim visinama poda.

1 Godina je zabilježena na pjevalištu. U crkvi je zabilježena i 1871. kao godina uređenja crkve. Samo dvadesetak godina kasnije, 1894. g., crkva se ponovo obnavlja prilozima stanovništva iseljenog u SAD. Razlog je vjerojatno stradanje crkve u velikom potresu 1880. godine, koji je pogodio zagrebačku regiju.

Sl. 2 Crkva sv. Nikole biskupa (snimio: P. Sekulić, arhiv HRZ)

Sl. 3 Prikaz sv. Nikole biskupa (sredina), sv. Petra (lijevo) i sv. Pavla (desno) (snimila: A. Azinović Bebek, arhiv HRZ)

SI. 4 Prikaz Jakovljevog sna, anđeo drži ljestve (snimila: A. Azinović Bebek, arhiv HRZ)

SI. 5 Konzervirani prsluk iz ukopa muškarca u kripti u svetištu (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

U svetištu se nalazi kriptu vjerojatno građena za vrijeme obnove 1645. godine. U kripti su u ljesovima ukopani stariji muškarac (45 – 60 godina) i djevojčica (4 – 5 godina), čiji nalazi odjeće (sl. 5), medaljice, krunice i križa datiraju vrijeme ukopa u sredinu 17. stoljeća.

ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA

Hrvatski restauratorski zavod provodi konzervatorsko restauratorske zahvate na crkvi od 2004. godine pod vodstvom dia. V. Milošević. Arheološka istraživanja,² koja traju od 2006. godine, financira Ministarstvo kulture preko redovnih programa zaštite arheološke baštine, a općina Žumberak uključuje se povremeno s pripremnim radovima raščišćavanja terena i odvoza zemlje. U sklopu sveukupne obnove crkve provedena su sondažna arheološka istraživanja u crkvi 2009. i 2010. godine. Tada su dobiveni podaci o četiri sigurne građevne obnove crkve i istražena je kriptu u svetištu. Prikupljeni pokretni nalazi (unutar i izvan crkve) idu u prilog starijoj dataciji crkve: dijelovi gotičkih prozora (ulomci stakla) i keramike 15. stoljeća te kameni ulomci (gotičko profilirano rebro i prozorski šprljak) koje možemo datirati u 15. stoljeće (Horvat 1992: 114, sl. 112F, sl. 113B, 114).

U potpunosti je uređen osteološki materijal u kosturnici na sjeveroistočnoj strani crkve. Danas je ona djelomično pod zemljom, ali zasigurno je stajala iznad zemlje jer ima i prozor i vrata koji su bili zatrpani. Znamo da je teren oko crkve nasut za gotovo 100 cm tijekom više faza obnove crkve. Tako je iznad kosturnice stajala sakristija (vidljiva na katastru prije premještanja sakristije krajem 19. st.) dok je sakristija danas s JZ strane crkve. U kosturnici su bili nabacani kosturni ostaci pokojnika bez ikakvog reda ili obilježavanja. Za sada nije jasno jesu li ostaci pokojnika u kosturnicu polagani kroz duže vrijeme ili su položeni nakon obnove groblja i crkve u 17. st. U Matici umrlih 1819. g. (Mat. umr. 1, 1790, 1791 – 1834) spominje se kriptu župe sv. Nikole.³ Nije jasno radi li se o kripti u crkvi ili se radi o kosturnici pokraj crkve. Vizitacija iz 1821. godine kaže da crkva nema kriptu, već osuarij ispod sakristije (Vizitacije 127/X 280). Kosturnica je svođena, veličine je 350 x 500 cm, a zidovi su širine oko 70 cm. Zidana je od klesanaca (tuha i sivca, dva lokalna kamena) uz obilato korištenje veziva. Sve su kosti sortirane (odvojene su lubanje, duge kosti i ostale kosti od već analiziranog osteološkog materijala) i uredno posložene u kosturnici. Izbrojano je oko 230 cjelovitih lubanja.

Groblje oko crkve istraživalo se 2006., zatim od 2010. do 2013. godine te se nadamo nastaviti istraživanja i dalje. Do sada je istraženo 100 grobova kojima su dobiveni vrijedni podaci o ukopnim običajima ranog novog vijeka (sl. 6). Na kosturima iz grobova učinjena je osteološka analiza u Antropološkom centru Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Definiran je i jugoistočni kut groblja oko crkve te su istraženi grobljanski zidovi u manjem segmentu. Grobljanski zidovi zidani su od nepravilnog kamenja položenog na zdravicu uz korištenje vrlo male količine veziva. Očuvani su u visini od cca 20 – 60 cm.

GROBLJE OKO CRKVE

Groblje oko crkve prestaje se upotrebljavati premještanjem na malo dalju lokaciju (vizitacija iz 1821. g opisuje groblje na 1/5 sata hoda udaljeno od crkve – s obzirom na to da ga opisuje, znači da se već neko vrijeme koristi) vjerojatno od kraja 18. stoljeća. Nalazi pronađeni u grobovima potvrđuju nam gornju dataciju groblja, dok donja još nije sa sigurnošću utvrđena.

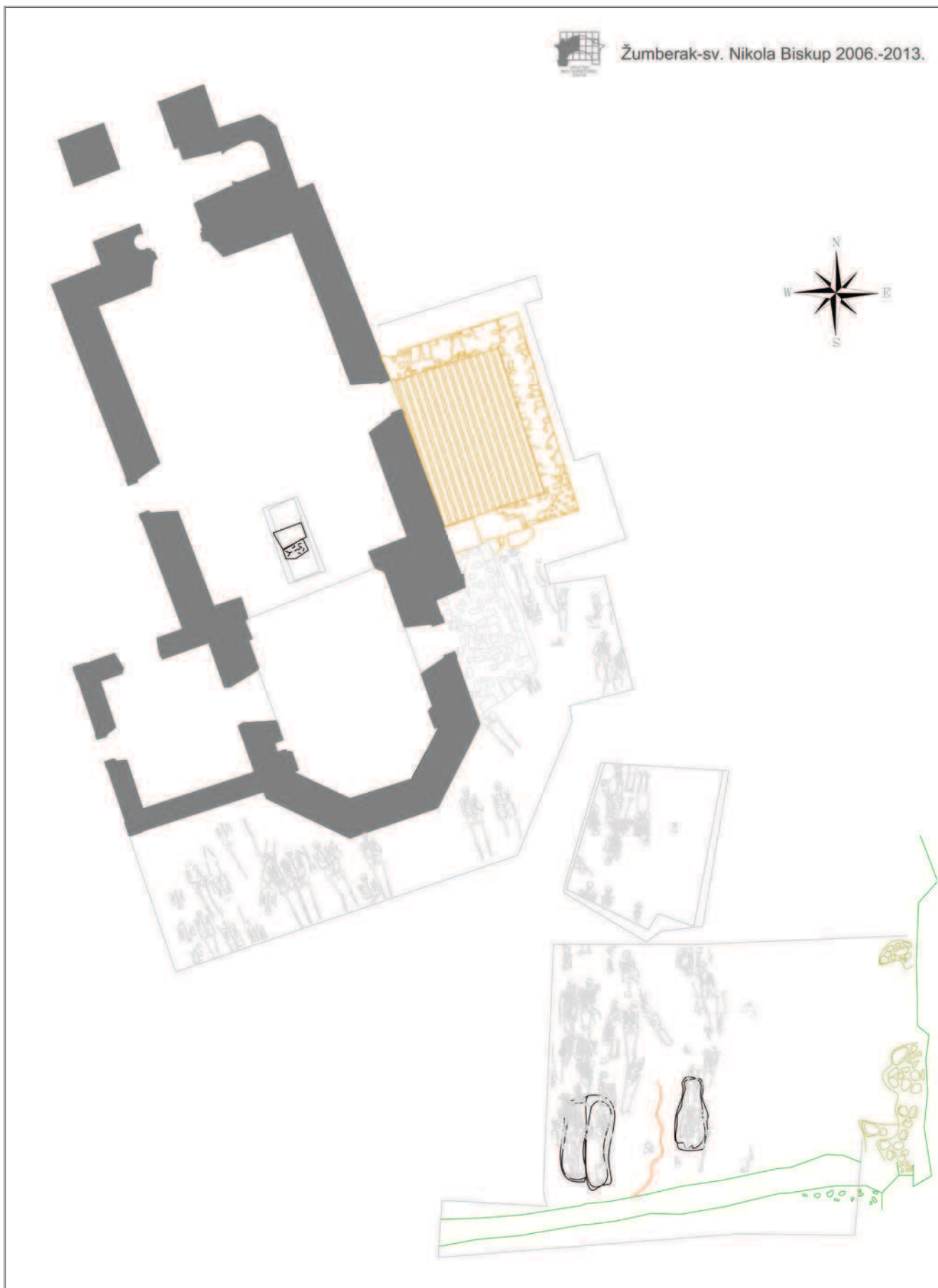
Nekoliko podataka omogućuje nam pretpostavku o 14. stoljeću kao donjoj granici ukopavanja:

- pisani izvori o crkvi iz 14. st. (popis župa Zagrebačke biskupije Ivana Arhiđakona iz 1334. godine i isprava Pape Klementa VI. iz 1349. godine)
- nalazi kamenih profilacija (svodno rebro i prozorski šprljak) koje stilski odgovaraju prijelazu 14. na 15. st. (sl. 7)
- ulomci gotičkih stakala
- pokretni nalazi iz kosturnice (ostruga iz 14. st., ulomci majoličke keramike)
- postojanje starijeg horizonta grobova – 11 grobova ima drugačiju orijentaciju, ukopani su u zdravicu (sl. 8).

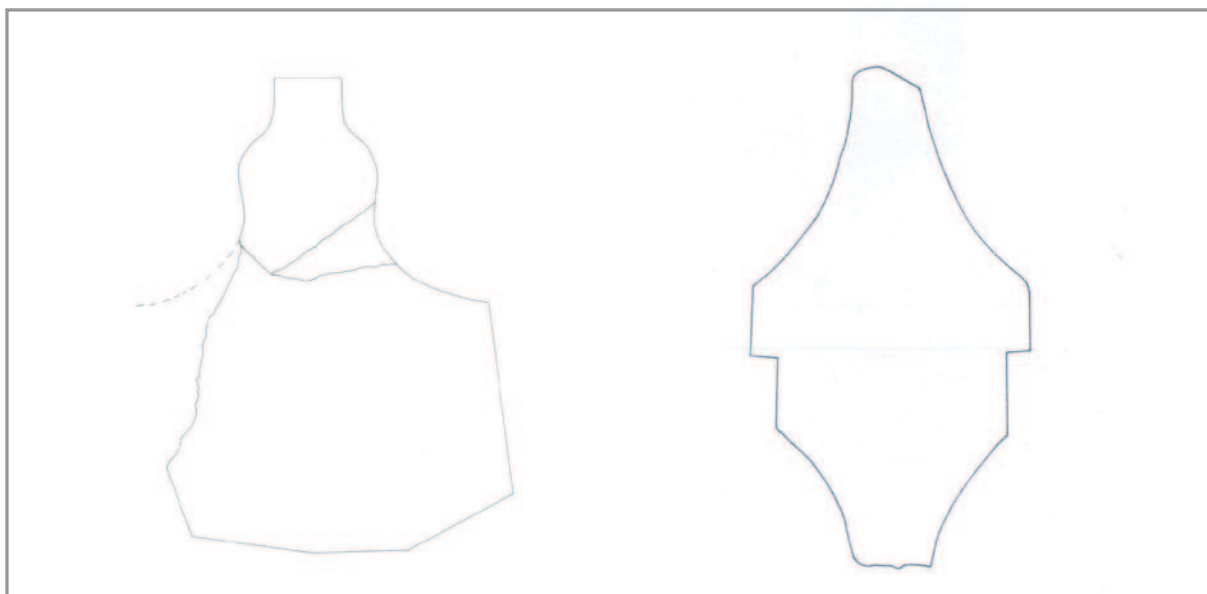
Većina grobova iz starijeg horizonta (G 16, 35, 36, 39, 70, 71, 72, 76, 80, 81, 85) nema nalaza (jedan ima prsten, jedan mali brončani gumb, a jedan iglu za povezivanje mrtvačkog platna) i ukopana je u rake (samo dva u sanducima) te presječena drugim ukopima. Čini se kako se oni najviše pokušavaju držati orijentacije Z-I.

2 Voditeljica arheoloških istraživanja je dr. sc. Ana Azinović Bebek, a sudjelovali su još i Andrej Janeš, Petar Sekulić, Marko Nemeth, Lea Čataj i Marijana Krmpotić. U sklopu terenske nastave sudjelovali su i studenti Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu: Julija Kramberger, Mislav Fileš, Mia Čujkević Plečko, Sebastijan Stingl, Janko Gašpar, Blaž Glavinić, Marko Skuliber i Borna Jambrošić te radnici na iskopu zemlje: Petar Protić, Dinko Požar, Boris Bukovčak, Antonio Mihalić, Dalibor Capan, Mario Dobrinić, Filip Terzić, Goran Klanfar, Danijel Kralj, Zoran Nedeljković, Asmir Mujkić i Andrija Žalac kao i suradnice Višnja Šporer Maljković i Anja Bendeković.

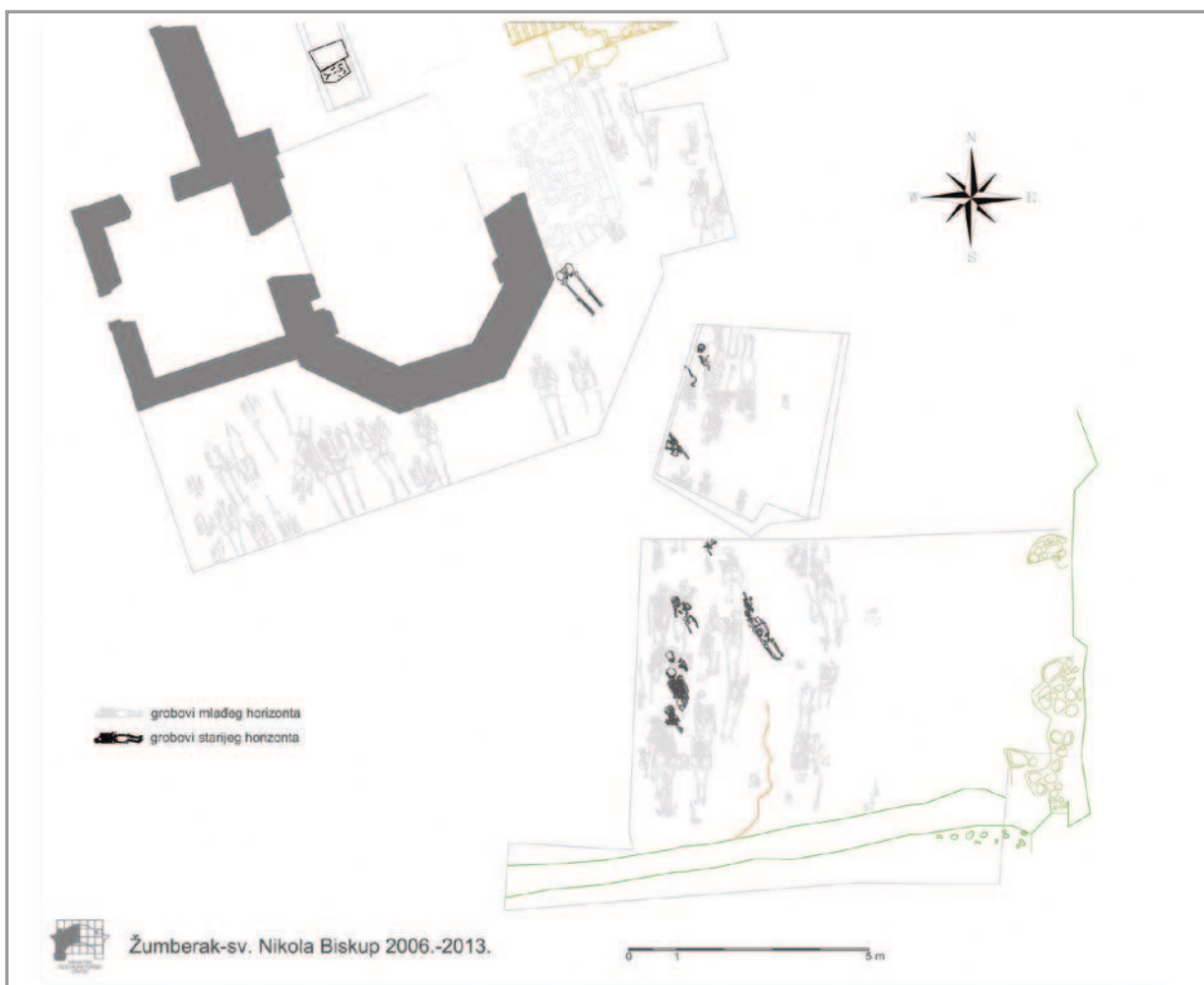
3 ...et die 12a sepulta est in Cripta Parochialis St. Nicolai in Sichelburg...1819, M Aprili (Mat.Umr.1, kutija 4)

Sl. 6 Plan istraženog groblja oko crkve sv. Nikole biskupa (zelenom bojom naznačen je grobljanski zid) (izradio: A. Janeš, arhiv HRZ)

Sl. 7 Gotičko svodno rebro i prozorski šprljak (crtež: A. Bendeković, arhiv HRZ)

Sl. 8 Sloj starijeg horizonta grobova, označen crnom bojom (izradio: A. Janeš, arhiv HRZ)

Sl. 9 Terasa na kojima su ukopavani pokojnici (snimila: A. Azinović Bebek, arhiv HRZ)

Sl. 10 Raka u zdravici (snimio: A. Janeš, arhiv HRZ)

Do sada je istraženo ukupno 100 grobova smještenih s južne i istočne strane crkve sv. Nikole biskupa. Teren pada od zapada prema istoku, a grobovi su ukopavani u terasama (sl. 9). To se najbolje vidi na sjevernim profilima do sada istraženih sondi. Grobovi su vrlo neuredno ukopavani, bez pravilne orijentacije, tj. pratilo se nepravilnu orijentaciju crkve koja je SZ-JI. Grobovi su orijentirani u svim smjerovima: najviše JZ-SI, SI-JZ, SZ-JI, JI-SZ, a manje S-J, J-S, I-Z i Z-I. S obzirom na brojna presjecanja grobova, može se pretpostaviti da nisu bili obilježeni.

Položaj ruku također varira od ravno ispruženih uz tijelo, prekrivenih na zdjelici, prekrivenih na trbuhu i prekrivenih na prsima s primjerima gdje je jedna od ruku ispružena uz tijelo. Čini se da su najstariji ukopi imali ruke prekrivene na prsima u molitvi, a u mlađem horizontu determiniran je položaj ruku na oko 50 % grobova. Od ukupnog broja ukopanih 11 % ima podlaktice ravno ispružene uz tijelo, 6 % prekrivene na zdjelici, 3 % prekrivene na trbuhu, a 3 % prekrivene na prsima (tab. 1). Slična distribucija zamijećena je i na groblju Torčec-Cirkvišće, gdje je najveći broj pokojnika imao ruke ispružene uz tijelo (Novak, Krznar 2010: 73).

Zabilježena su dva dvojna groba, u oba su bili pokopani vjerojatno majka i dijete.

Na do sad analiziranim novovjekovnim grobljima kontinentalne Hrvatske nije zamijećena pravilnost u distribuciju prema spolu (Novak 2009: 261). Žumberačko groblje sa samo 21 % ukopane djece također ima svoje posebnosti. Veća smrtnost djece zamijećena je na grobljima u Torčecu (43,9 %) i Koprivnu (58,9 %) (Novak, Krznar 2010: 80). Možda će se postotak na žumberačkom groblju povećati kada se istraži cijeli areal groblja. Muškaraca je za sada 35 %, žena 29 %, a neodredivo je 16 % (tab. 2).

Nalazi u novovjekovnim grobovima dio su odjeće, obuće, osobni nakit ili nabožni predmeti (Azinović Bebek 2012: 225). Postotak grobova s nalazima, prema dosadašnjim rezultatima iznosi 45,54 % (tab. 3). Međutim, kako nije istraženo cijelo groblje, ovaj postotak može i varirati. Grobova s nalazima devocionalija ima oko 30 %, što je uobičajeni postotak na do sada analiziranim grobljima (Azinović Bebek 2012: 12, 240).

Položaj ruku		Broj	Postotak
uz tijelo	obje	11	10,89 %
	lijeva	1	0,99 %
	desna	2	1,98 %
<i>ukupno</i>		14	13,86 %
na prsima	obje	3	2,97 %
	lijeva	2	1,98 %
	desna	5	4,95 %
<i>ukupno</i>		10	9,9 %
na trbuhu	obje	3	2,97 %
	lijeva	2	1,98 %
	desna	4	3,96 %
<i>ukupno</i>		9	8,91 %
na zdjelici	obje	6	5,94 %
	lijeva	2	1,98 %
<i>ukupno</i>		8	7,92 %
kombinacija	D na trbuhu/L na zdjelici	3	2,97 %
	D na trbuhu/L na prsima	3	2,97 %
	D na prsima/L na trbuhu	1	0,99 %
	D na prsima/L uz tijelo	1	0,99 %
	D na trbuhu/L uz tijelo	1	0,99 %
	D na zdjelici/L uz tijelo	1	0,99 %
	D uz tijelo/L pod zdjelicom	1	0,99 %
<i>neodredivo</i>		49	48,51 %

Tab. 1 Položaj ruku pokojnika u grobovima (izradio: A. Janeš)

SPOL	Muški	Ženski	Dijete	Neodređeni	Ukupno
BROJ	35	29	21	16	101
POSTOTAK	34,65 %	28,71 %	20,79 %	15,84 %	100 %

Tab. 2 Broj i postotak pokojnika po spolu (izradio: A. Janeš)

nalazi	BROJ GROBOVA	POSTOTAK
UKOPI S NALAZIMA	46	45,54 %
UKOPI BEZ NALAZA	55	54,46 %
UKUPNO	101	100 %

Tab. 3 Broj i postotak grobova s i bez nalaza (izradio: A. Janeš)

Koliko se za sada može primijetiti, pokojnici su sahranjivani ili u rake ili u drvene sanduke. Grobovima ukopanim u zdravicu bilo je moguće definirati rake (sl. 10), dok je to u gornjim slojevima bilo nemoguće. Drveni sanduci identificirani su prema nalazima kovanih čavala, za koje je učinjena tipologija, ali i prema mjestimičnim nalazima ostataka tih sanduka. Zanimljivo je da su nalazi željeznih igala za kopčanje mrtvačkoga platna nađeni i u grobovima u ljesovima i u grobovima u rakama kao i u kosturnici.

O NALAZIMA

Na novovjekovnim grobljima nalazimo najčešće devocionalije, osobni nakit i funkcionalne dijelove odjeće i obuće.

Od osobnog nakita nađeni su broševi (sl. 11), koji su novost na novovjekovnim grobljima, ukrasne igle i prsteni te vrlo rijetko ogrlice. Od funkcionalnih dijelova odjeće i obuće nađeni su okovi vezica, potkove cipela, okovi pojaseva, kopčice „baba i deda“, gumbi te pojasne kopče i pređice (sl. 12). Od nabožnih predmeta nađene su medaljice, križevi, brevari i krunice (sl. 13).

Sl. 11 Broševi nađeni u grobovima (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

Sl. 12 Funkcionalni dijelovi odjeće i obuće – pređice, potkova cipele, gumbi, kopčice „baba i deda“, okov vezica (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

Sl. 13 Medaljica s *arma Christi* simbolima, perforirani križ, krunica i okov brevara (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

U kontekstu groblja pronađena su tri noža, a jedan je nađen u grobu 40. Osim noža, nađenog u desnoj ruci, a koji se datira u drugu polovicu 16. st. (Kovács 2002: 232), pokojnik (muškarac, 20 – 25) imao je još i medaljicu s prikazom *arma Christi* i krunjenja Marijinog, nađenu na prsima te po jedan par kopčica "baba i deda" na zglobovima nogu (sl. 14). Nož je relativno rijedak nalaz u novovjekovnim grobovima što je potvrđeno i na žumberačkom groblju.

Zanimljiv je i nalaz lokota u grobu 83 (žena, 25 – 30), a datiran je širi vremenski raspon od 16. do 18. st. (URL 1). Otvarao se okretanjem šupljeg ključa, kojim se otpuštala opruga u cijevi brave. Izrađen je od lijevane bronce ukrašene mjedenim detaljima (sl. 15).

Lokot je nađen kraj lijeve ključne kosti. Uz lokot, pokojnica je imala i olovno dugme, 2 prstena, iglu za učvršćivanje mrtvačkog platna te medaljicu s karičicom. Lokot se u stranoj literaturi najčešće povezuje s lokalnom tradicijom i narodnim

Sl. 14 Nož iz groba 40, polovina 16. st. (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

Sl. 15 Lokot iz groba 83, 16. – 18. st. (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

običajima vezanim uz strah od vampira (Kotowicz 2011; Bock 2002). Naime, u narodu je dosta često vjerovanje da su nagle, nasilne smrti ostavile neriješene račune pokojnika te se on zbog toga vraća u svijet živih i traži zadovoljštinu. Jednako tako, ljudi koji su bili drugačiji, bilo zbog bolesti, bilo zbog ponašanja, također su smatrani vampirima. Kako bi se spriječilo njihov

povratak među žive, često ih se poklapalo s kamenom na prsima ili nogama, u usta ili ruke stavljali su im se obluci, lokoti ili kosiri, a nekad su pokopani ležeći na trbuhu, sve s idejom da ne mogu ustati iz groba. Nekoliko takvih običaja iz 18. st. opisano je u etnološkoj literaturi (Čoralčić et al. 2011; Benyovsky 1996).

Dio nalaza s ovog groblja već je objavljen (Azinović Bebek 2009), a nalazi proizašli iz naknadnih kampanja još se obrađuju. Uglavnom potvrđuju ranije iznesene pretpostavke. Prstenje je izrađeno od lijevane bronce, tiještenog brončanog lima ili namotane brončane žice. Prstenje od brončane namotane žice nađeno je i u Kamenskom te datirano u 18. st. (Perkić 2005: 40). Dominira prstenje sa šesterokutnom krunom, ima ih s okruglom ili ovalnom krunom, u koju su umetnuta prilagođena stakla u raznim bojama, a koja imitiraju drago kamenje. Samo dva primjera izrađena su od srebra, od kojih je jedan pečatni prsten, s inicijalima ML i propetim jelenom u grbu te ukrašen pozlaćenom bordurom (sl. 16).

Omiljena medaljica, prema objavljenim podacima iz kontinentalnog dijela Hrvatske, je ona sv. Benedikta, što je potvrđeno i na žumberačkom groblju. Nađeno je 18 (do sada obrađenih) medaljica sv. Benedikta, a posebno su zanimljive dvije identične medaljice, jedna iz groba 20 i jedna iz groba 47 (sl. 17). Obje imaju krivo napisan natpis na licu medaljice (CRVX S P E ENDICTI, umjesto CRVX SP BENEDICTI). Očito je da su dvije različite osobe nabavile identične medaljice, bilo kod putujućih trgovaca na sajmu, bilo na nekom hodočašću. Hodočasničku aktivnost stanovnika Žumberka potvrđuju medaljice iz Loreta, Mariazella, Maria Taferla, Kölna, Maria Triberga i Trsata (sl. 18). Inače su medaljice iz hrvatskih hodočasničkih mjesta vrlo rijetke. Do sada su evidentirane medaljice iz Trsata na groblju u Rijeci, koje možemo svrstati u lokalnu pobožnost, a ne nužno hodočašće (Azinović Bebek 2012: 231). Jedina prava potvrda hodočasničke aktivnosti iz kontinentalnog dijela Hrvatske u hrvatska hodočasnička svetišta bila bi ova trsatska medaljica iz Žumberka i remetska medaljica nađena u Kamenskom (Azinović Bebek 2012: 135). O trsatskim i riječkim medaljicama pronađenim na sjeverno-jadranskom prostoru već je dosta napisano u hrvatskoj stručnoj literaturi (Mirnik 1992; Krnjak 1994; 2010; Cetinić, Dobrinić 1998; Dobrinić, Cetinić 2001; Dobrinić 2001; 2008; Glavaš, Glavičić 2010).

Osim ovih medaljica nađeni su gotovo svi primjerci osnovnih grupa medaljica (medaljica s prikazom Isusa i Marije, medaljice s prikazom *arma Christi*, medaljice

Sl. 16 Pečatni prsten s inicijalima ML i propetim jelenom (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

Sl. 17 Medaljica s krivo napisanim natpisom, CRVX SP E ENDICTI, umjesto CRVX SP BENEDICTI. (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

Sl. 18 Medaljica iz Trsatskog svetišta, natpis glasi: EFFI.B VM : MONTS (*Effigies Beatae Virgine Mariae Monte Tarsatico*) (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

s prikazom Krunjenja Marijinog, medaljice s prikazima svetaca – sv. Ivan Nepomuk, sv. Juraj, sv. Mihael itd.). Posebno je zanimljiv žeton (sl. 19) signiran vjerojatno RF (medaljer iz 18. st.), s nejasnim prikazom na licu, ali čitkim natpisom Luja XV (1715 - 1774): LUD(ovicvs) XV. REX CHRISTIANISS(IMVS). Na naličju je prikazan jedrenjak s tri jarbola, ali je natpis vrlo nečitak. Poznate su komemorativne medalje koje su se kovale s ovakvim prikazom – kraljem Lujem XV. na licu i jedrenjakom na naličju kao spomen na Sedmogodišnji rat (1756. – 1763.).⁴ Vjerojatno je netko sudjelovao u Sedmogodišnjem ratu te nabavio ovaj žeton. Žeton je izrađen od brončanog lima, okruglog je oblika, sekundarno bušen. Nažalost nije nađen u grobu.

Sl. 19 Žeton sudionika Sedmogodišnjeg rata (snimio: J. Škudar, arhiv HRZ)

Križevi i krunice zastupljeni su u nešto manjem broju nego medaljice. Krunica je svega pet, dvije od staklenih zrna, jedna od drvenih, a dvije od miješanih zrna što je već zabilježeno kao običaj prekrajanja krunica (Burić 2005: 234). Krunica načinjena od drvenih zrna sadrži i vodoravnu prečku credo križa (*credo* – lat. vjerujem) te je zbog toga možemo datirati od 16. st., kada se uvodi moljenje Vjerovanja na početku krunice (Fingerling 1992: 182). Do sada nađeno je devet križeva, od kojih je analizirano šest: dva *vitam praesta* križa, jednostavni latinski križ, perforirani križ, grčki križ sv. Benedikta i veliki ukopni križ – raspelo, nađen u kripti. Ostali se još obrađuju. Među devocionalijama ističe se nalaz 3 brevara. Brevari su rijedak nalaz u novovjekovnim grobovima. Ako govorimo o grobljima u potpunosti ili u većem postotku istraženima, u Čazmi je od 136 grobova samo jedan imao nalaz brevara, u Remetama od 282 također samo jedan, kao i u Rijeci od 152. Žumberačko i svetičko groblje nisu u potpunosti istraženi, ali s obzirom na 100 grobova do sada istraženih u Žumberku od kojih tri imaju brevar i jedan brevar od devet istraženih u Sveticama, možemo očekivati i njihov veći broj. Iznimka ovog prosjeka je loborsko groblje s osam brevara na preko 550 novovjekovnih grobova (Azinović Bebek, Filipec 2015: 292). Brevari se datiraju u 18. st.

Žumberački novovjekovni nalazi dio su uobičajene distribucije na do sada istraženim grobljima.

ZAKLJUČAK

Kao i svako novovjekovno groblje i žumberačko ima svoje posebnosti koje su temeljene na lokalnoj tradiciji i povijesno društvenim prilikama. Nivo hodne površine iz vremena ukopavanja na ovo groblje niži je od današnjeg oko 1 m. Grobljanski zidovi zidani su od nepravilnog kamena položenog na zdravicu te uz korištenje vrlo male količine veziva. Očuvani su u visini od cca 20 – 60 cm. Jasno se razaznaju dva sloja ukopa. Jedan možemo datirati u novovjekovno razdoblje, a drugi u kasnosrednjovjekovno. Grobovi su položeni na terase, vrlo gusto i nepravilno poredani, a pratili su orijentaciju crkve. Najstariji ukopi pokušavaju se držati pravilne orijentacije. Za stariji sloj ukopavanja nekoliko je pretpostavki: pisani izvori o crkvi iz 14. st., nalazi kamenih profilacija koje stilski odgovaraju prijelazu 14. na 15. st., ulomci gotičkih stakala, pokretni nalazi iz kosturnice koja je vjerojatno uređena prilikom obnove 1645. godine te 11 grobova s drugačijom orijentacijom, ukopanih u zdravicu.

Mlađi sloj grobova vrlo je neuredno ukopavan što omogućuje pretpostavku da nisu bili obilježeni. Kod njih dominira položaj ruku ispruženih uz tijelo dok stariji sloj ima ruke prekrížene na prsima. Koliko se za sada može primijetiti, pokojnici su sahranjivani ili u rake ili u drvene sanduke.

Muškaraca je za sada 35 %, žena 29 %, djece 21 %, a neodredivo je 16 %.

4 Datirane u 1762. godinu (URL 2).

Postotak grobova s nalazima, prema dosadašnjim rezultatima iznosi 45 %. Grobova s nalazima devocionalija ima oko 30 % od ukupnog broja istraženih grobova.

Od osobnog nakita nađeni su broševi, koji su novost na novovjekovnim grobljima, ukrasne igle i prsteni te vrlo rijetko ogrlice. Od funkcionalnih dijelova odjeće i obuće nađeni su okovi vezica, potkove cipela, okovi pojaseva, kopčice „baba i deda“, gumbi te pojasne kopče i predice. Od nabožnih predmeta nađene su medaljice, križevi, brevari i krunice. Od posebnosti bi trebalo izdvojiti nalaz noža u grobu, nalaz lokota u grobu te nalaz medaljice koja potvrđuje sudjelovanje nekog stanovnika Žumberka u Sedmogodišnjem ratu.

Žumberački novovjekovni nalazi dio su uobičajene distribucije na do sada istraženim grobljima.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Azinović Bebek, A. 2009, Novovjekovni nalazi u grobovima 17. i 18. stoljeća oko crkve sv. Nikole Biskupa u Žumberku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLII, 463-488.
- Azinović Bebek, A. 2012, Novovjekovni nabožni predmeti nađeni prigodom arheoloških istraživanja na lokalitetima sjeverozapadne Hrvatske, Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012 (neobjavljeno).
- Azinović Bebek, A., Filipec K. 2015, Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske, *Opuscula Archaeologica*, Vol. 37/38 (2013/2014), 281-300.
- Benyovsky, I. 1996, Vampiri u dubrovačkim selima u 18.st., *Otium*, 4, 1/2, 118-130.
- Bock, H. 2002, Vampire in der Altmark?, in: *Städte - Dörfer - Friedhöfe, Archäologie in der Altmark, Band 2: Vom Hochmittelalter bis zur Neuzeit*, Hrsg. Bock, H., Oschersleben: Zeithen 2002, 341-357.
- Burić, T. 2005, I ritrovaneti più antichi di rosari in Dalmazia, *Starohrvatska prosvjeta*, III/30, (2003), 199-237.
- Buturac, J. 1984, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine, *Starine Jazu*, knjiga 59.
- Cetinić, Ž., Dobrinić J. 1998, Riječka proštenička medalja iz 1796. godine, II. *Međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, INCC-98 zbornik radova 2*, Opatija 15.-17. listopada 1998, 129-140.
- Čoralčić, L., Dugac, Ž., Sardelić, S. 2011, Vampiri u korčulanskom selu Žrnovo: tragom jednog arhivskog spisa iz XVII. stoljeća, *Acta Medico-Historica Adriatica*, Vol. 9, No. 1, 33-46.
- Dobrinić, J. 2001, *Riječke i trsatske zavjetne medalje, medaljice i medaljoni*, Rijeka.
- Dobrinić, J. 2008, Neobjavljeni primjerci riječkih i trsatskih zavjetnih medaljica, *Acta Numismatica, Zbornik radova 5. međunarodnog numizmatičkog kongresa u Hrvatskoj, Rijeka*, 27-40
- Dobrinić, J., Cetinić, Ž. 2001, Tipologija riječkih i trsatskih zavjetnih medaljica, III. *Međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, INCC-2001 zbornik radova 3*, Pula 11.-14. listopada 2001, 223-245.
- Fingerlin, I. 1992, *Die Grafen von Sulzund ihr Begräbnis in Tiengen am Hochrhein*, Stuttgart.
- Glavaš V., Glavičić, M. 2012, Izvješće o probnom arheološkom istraživanju lokaliteta Senj – Pavlinski trg 2012., *Senjski zbornik*, 39, 35-74.
- Horvat, Z. 1992, *Katalog gotičkih profilacija*, Zagreb.
- Kovács, G. 2002, *Weitschawar/Bajcsa - Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében*, Zalaegerszeg.
- Kotowicz, P. N. 2011, „Wampir” z ulicy Zamkowej 20 w Sanoku, *Rocznik Sanocki*, Tom X, 33-65.
- Krnjak, O. 1994, Prilog istraživanju tradicije štovanja Majke Božje Trsatske-Loretske i hodočašćenja k njoj iz Istre (neka svjedočanstva iz Marčane), in: *Marčanski zbornik. Knjižnica Acta I*. Pula, 31-35.
- Krnjak, O. 2010, *Svetačke medaljice, pobožna znamenja žiteljica samostana Sv. Teodora u Puli*, Katalog AMI, 81, Pula.
- Mirnik, I. 1992, Trsatske medaljice, *Dometi*, 11-12, 501-506.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2009, Subadultni stres u srednjovjekovnim i novovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 26, 247-270.
- Novak, M., Krznar, S. 2010, Prilozi poznavanju uvjeta i kvalitete života u ranonovovjekovnom podravskom selu – na primjeru Torčeca kraj Koprivnice, *Podravina*, Vol. 9, broj 18, 59-88.
- Perkić, D. 2005, Elaborat sa zaštitnih arheoloških istraživanja 1999.-2000., Konzervatorski odjel Karlovac, neobjavljeni rad.
- Szabo, Gj. 1920, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

IZVORI / SOURCES

- CD XI, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom, Sv. 11, Listine godina 1342-1350, ur. Tadija Smičiklas, Zagreb 1913
- Arhiv Zagrebačke nadbiskupije, Župni arhiv sv. Nikole Biskupa u Žumberku: Mat. Umr. 1, 1790, 1791 – 1834 Protokoli kanonskih vizitacija arhiđakonata Gorice, godina 1821, knjiga 127/X, str. 280.

INTERNET IZVORI / INTERNET SOURCES

- URL 1 - <http://www.aschkenes.com/18th%20Century%20Screw%20Key%20Locks%202.htm> (lipanj 2014).
- URL 2 - <http://collections.rmg.co.uk/collections/objects/37977.html> (lipanj 2014).

SUMMARY

CEMETERY SURROUNDING THE CHURCH OF ST. NICHOLAS THE BISHOP IN ŽUMBERAK

Key words: Žumberak, Church of St. Nicholas the Bishop, Modern Age Cemetery, Modern Age Finds

The church of St. Nicholas the Bishop in the village of Žumberak is a medieval structure with preserved traces of gothic architecture and baroque decorations. John the Archdeacon noted the churches of St. Nicholas and St. Martin as being adjacent to the church of the Holy Cross in Žumberak in the list of parishes located within the Zagreb diocese from 1334 (Buturac 1984: 86). The church of St. Nicholas the Bishop from Žumberak is mentioned for the first time in 1349 in a decree issued in Avignon, in which pope Clement VI and his mandatories determined the gathering of a tithe in Metlika instead of the German order in Čnomelj (CD XI 1349: 523). The remnants of a fort known as Novi grad Žumberački (Sichelburg) are located above the church of St. Nicholas the Bishop. Novi Grad Žumberački was built in the 16th century after the Ottoman depredation of the castle known as Stari grad Žumberak, near the village of Kekići (Sichelburg, the most important medieval castle in Žumberak from the 12th century).

The year 1645, written on a triumphal arch inside the chancel, is noted as the year of reconstruction. Year 1871, which shows the time in which the church was decorated, is also written in the church. The present appearance of the church dates from 1894 as written on the choir when the reconstruction was carried out. Archaeological excavation in the chancel, conducted in 2010, confirmed at least four stages of reconstruction, evident by the difference in the floor height.

The crypt, located inside the chancel, contains the remains of an older man, around 45-60 years old, and a young girl, 4-5 years old. They were buried in coffins, and the finds, which include clothing, small medals, rosaries and crosses, date the burials to the middle of the 17th century, more exact, to the time of renovation in 1645 when the crypt was probably constructed.

The cemetery surrounding the church was excavated in 2006, and again in the period from 2010 until 2013, and excavations yielded one hundred excavated graves. The south-western corner of the cemetery was well searched through, while the walls surrounding the cemetery were explored in a smaller segment.

Finds recovered from the graves confirm that the upper layer, which is more recent, dates to the 18th century, while the date of the lower layers has not yet been confirmed. Some data, including written sources about the church dating to the 14th century, architectural stone elements such as dome ribs and window bars which stylistically correspond to the transition from the 14th to the 15th century, fragments of gothic window panes, movable finds from the ossuary (a spur from the 14th century, faience pottery fragments), and the existence of an older grave horizon, propose that the cemetery might be from the 14th century.

The excavation of the older graves horizon, with 11 graves in total, did not produce many finds (one of the graves contained a ring, the other a small bronze button and another one a needle for sewing or joining of the burial shroud). The deceased were buried in burial pits, only two were buried in coffins, and all the graves were intersected. The most common orientation of the graves seems to be from the west to the east.

A total number of one hundred graves have been excavated so far, located on the south and east of the St. Nicholas church. The terrain declines from the west towards the east, and the graves were dug and placed in terraces. They were dug in without order or orientation, even though they followed the irregular orientation of the church which is oriented from the north-west to the south-east. Considering the fact that the graves were often intersected, one may assume that they were unmarked.

The position of the arms also varied, and it seems that the arms of the deceased in graves of the oldest burials were placed on their chest, where the hands were folded as done when praying, while 11% of the deceased within the graves of the younger burial horizon had their arms positioned straight along the body, 6% had arms crossed on the pelvis, and 3% had arms crossed over the chest.

35% of burials were male, 29% female, 21% children, while 16% of burials could not be determined.

The percentage of graves containing archaeological finds is 45%, according to the received results. The percentage of graves with religious objects is around 30%, which is a typical percentage found on the most excavated cemeteries (Azinović Bebek 2012: 12, 240).

It is possible to differentiate the burial type according to the manner in which the deceased were buried; either they were placed directly into burial pits or put in wooden coffins and then buried. It was possible to define the burial pit for those graves that were dug directly into the subsoil, while it was almost impossible to define burial pits for those graves located in the higher layers. An interesting fact is that the iron needles used for sewing the burial shroud were found in the graves containing coffins, as well as in the burial pits, and inside the ossuary.

Religious objects, personal jewellery, and functional segments of clothing and footwear are a common find in Modern Age cemeteries.

The personal jewellery consisted of brooches, which represent a novelty in Modern Age cemeteries, decorative needles and rings, and, rarely, necklaces. Functional segments of clothing and footwear consisted of shoelace braces, shoe soles, hooks and eyes ("baba i deda"), buttons, belt buckles and clasps. Items showing devotion are represented by medals, crosses, breviaries, and rosaries. Two rare finds might be noticed: a knife from a male grave dating to the middle of the 16th century, and a lock from a female grave. The lock is usually connected to the local traditions and customs tied to the fear of vampires (Kotowicz 2011; Bock 2002). In order to prevent the deceased from returning from the grave, they were often buried with a stone placed over the chest or feet, pebbles or locks inside the mouth or in the hands, or sickles placed in their hands. They were sometimes buried face down, lying on their stomach, again in order to prevent them from possible resurrection. A medal is also a very interesting find, since it confirms the taking part of one of the inhabitants of Žumberak in the Seven Years' war.

The Modern Age finds from Žumberak represent an assemblage typical for excavated cemeteries from that period. As with every Modern Age cemetery, the Žumberak site has its specificities based upon local tradition and historical and social circumstances.

REZULTATI ANTROPOLOŠKE ANALIZE LJUDSKOG OSTEOLOŠKOG MATERIJALA S NALAZIŠTA ŽUMBERAK – SV. NIKOLA BISKUP

Pregledni rad / Review article

Glavni cilj ovog rada bio je predstaviti rezultate osteološke analize ljudskog koštanog materijala s arheološkog nalazišta Žumberak – sv. Nikola biskup te usporediti demografsku sliku i učestalost različitih patologija u uzorku iz Nove Rače i Koprivnog kod Klisa.

Kod svih skeleta određen je spol i starost te su također napravljene analize patologija koje upućuju na dugoročno izlaganje teškom fizičkom radu, antropološke analize dentalnog zdravlja koje ukazuju na kvalitetu i vrstu prehrane, analize nespecifičnih zaraznih bolesti, pokazatelji subadultnog stresa te učestalost trauma.

Ukupni uzorak kojemu su se spol i starost (odraslim osobama u rasponu od 15 godina) mogli sa sigurnošću utvrditi sastoji se od ostataka 89 osoba od kojih je 20 djece ispod 15 godina, 28 žena i 41 muškarac. Odrasli muškarci u prosjeku su živjeli 39,1 godinu, dok odrasle žene žive nešto duže (40,5 godina).

Ključne riječi: Žumberak – sv. Nikola biskup, groblje, antropološka analiza, rani novi vijek

UVOD

Bioarheologija je vrlo mlada znanstvena disciplina koja proučava ljudske bioarheološke ostatke (kosti) unutar njihovog kulturnog (arheološkog) aspekta, a razvila se kroz suradnju antropologa i arheologa (Novak et al. 2007: 304).

Bioarheologija kao znanost intenzivnije se počela razvijati početkom druge polovice 20. stoljeća kad su se u zapadnoj Europi i SAD-u pojavile nove analitičke metode i teorije koje su omogućile nove pristupe proučavanja ljudskog osteološkog materijala. Jedna od najvažnijih promjena bila je pomak od tipološkog načina razmišljanja prema orijentaciji utemeljenoj na ideji o proučavanju interakcijskih procesa između čovjekovih bioloških i sociokulturnih fenomena, kao i proučavanje bioloških struktura (Baker 1966: 81–91; Howells 1966: 531–540; Johnston 1966: 507–515; Bennett 1969: 407–414).

U Hrvatskoj suvremena bioarheološka istraživanja počinju 60-ih godina prošlog stoljeća (Pilarić 1967: 419–443, 1968: 263–291, 1969: 185–211; Pilarić, Schwidetzky 1987: 1–15). Do danas su se bioarheološka istraživanja u Hrvatskoj fokusirala prvenstveno na rani srednji vijek i na pokušaj objašnjavanja migracija starohrvatskih populacija (Novak et al. 2007: 305).

Razdoblje od 15. do 18. stoljeća, to jest prijelaz iz kasnog srednjeg vijeka u novi vijek, u Hrvatskoj je obilježeno brojnim osmanlijskim osvajanjima, nemilosrdnim upadima i pljačkama. Spomenuti događaji ostavili su trajne posljedice na tadašnji ali i današnji život. Događanja od 15. do 18. stoljeća u potpunosti su promijenila gospodarsku, demografsku i društvenu sliku Hrvatske.

U ovom radu obrađen je lokalitet koji se datira u vrijeme od 17. do 18. stoljeća te pomaže upotpunjavanju slike pomalo siromašnog srednjeg/novog vijeka u Hrvatskoj (Azinović Bebek 2009: 468). Glavni cilj rada je utvrditi moguće razlike u prosječnoj doživljenoj starosti, osteološkim pokazateljima bolesti te jesu li te razlike uvjetovane geografskim smještajem lokaliteta ili nekim drugim čimbenicima.

MATERIJAL I METODE

Selo Žumberak nalazi se 8 km sjeverozapadno od mjesta Kostanjevac koje je sjedište općine Žumberak. Crkva sv. Nikole srednjovjekovna je građevina s elementima gotike i baroknim inventarom. Župa sv. Nikole prvi puta je spomenuta 1334. godine, a današnja crkva potječe iz 17. stoljeća (Azinović Bebek 2009: 465).

Crkva sv. Nikole biskupa nepravilne je orijentacije sjeverozapad-jugoistok. Dosadašnja istraživanja više potvrđuju činjenicu Đ. Cvitanović da je crkva starija od 1654. godine (Cvitanović 1985: 134). Kod pregradnje iz 1894. godine teren je nasut da bi se ujednačio veliki pad i izravnao plato oko crkve. O tome svjedoči i ogromna količina šute u arheološkim iskopima. Godina 1871. zabilježena je kao godina uređenja crkve. Samo dvadesetak godina kasnije crkva se ponovo obnavlja prilozima stanovništva iseljenog u Ameriku. Razlog je, vjerojatno, stradanje crkve u velikom potresu 1880. godine kada je najviše nastradao Zagreb (Simović 2000: 644).

Crkva je pravokutnog tlocrta s poligonalnim svetištem, dozidanom sakristijom uz svetište i dozidanim zvonikom na sjeveru, ispred glavnog pročelja (Azinović Bebek 2009: 466).

Arheološka istraživanja na lokalitetu Žumberak – sv. Nikola biskup provedena su 2006., 2010. – 2013. godine. Istražen je prostor uz sjeveroistočno pročelje, prostor oko apside te groblje oko crkve. Pronađeni su brojni grobni nalazi i prilozi koji se datiraju od 17. do 18. stoljeća (svetačke medaljice, krunice, križevi, prstenje itd.) (Azinović Bebek 2009: 463–488). Do sada, tijekom iskopavanja za antropološku su analizu prikupljeni osteološki ostaci 89 osoba čija je uočljivost varirala od vrlo loše do odlične te se mogao odrediti spol i starost osobe.

Selo Koprivno smješteno je sjeveroistočno od Klisa, a sam se lokalitet nalazi u zaseoku Nazliču na predjelu koji se naziva Kod križa. Unutar groblja istraženo je ukupno 97 grobova koji se mogu datirati u novi vijek, tj. od kraja 15. do početka 18. stoljeća. Arheološko istraživanje su vodili Konzervatorski odjel "Split" i splitski Muzej hrvatskih arheoloških spomenika pod vodstvom arheologa H. Gjurašina (Gjurašin 2001: 136–137).

Iskopavanja u Novoj Rači pokraj Bjelovara provedena su od 1986. do 1995. na groblju oko crkve Uznesenja Sv. Djevice Marije pod vodstvom arheologa G. Jakovljevića iz Gradskoga muzeja u Bjelovaru. Na temelju arheoloških nalaza groblje se datira od 14. do 18. stoljeća (Medar 1987: 46–49; Jakovljević 1988: 48–50). Tijekom iskopavanja za antropološku su analizu prikupljeni osteološki ostaci 104 osobe čija je uočljivost varirala od vrlo loše do odlične (Šlaus 2000: 193–209).

Karta 1 Geografski smještaj arheoloških lokaliteta

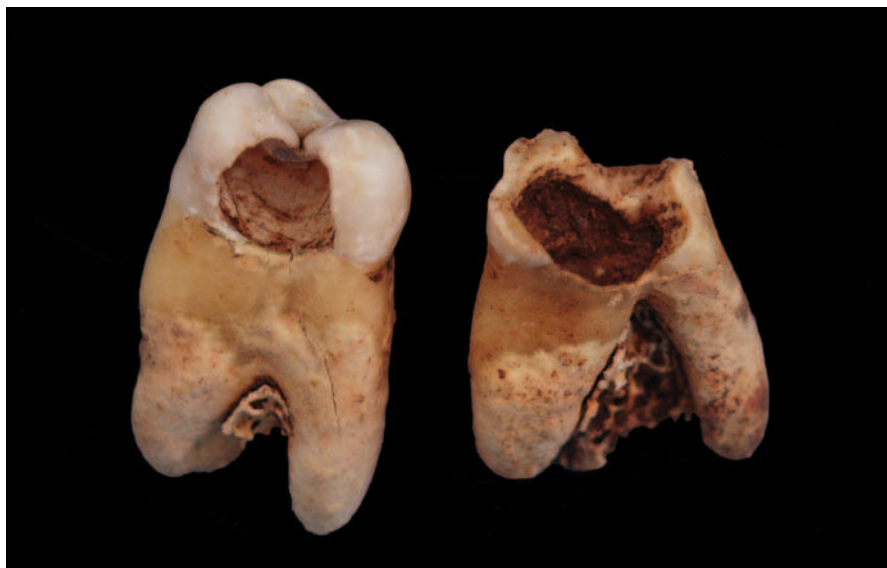
Nakon iskopavanja prikupljeni je osteološki materijal prevezen u laboratorij Antropološkog centra Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, gdje je pažljivo opran, signiran, tamo gdje je to bilo moguće i rekonstruiran. Za svaki analizirani kostur napravljena je inventura uščuvanih kostiju, zglobnih ploha i zuba, određen je spol, procijenjena doživljena starost te evidentirana prisutnost eventualnih patoloških promjena, a tamo gdje je bilo moguće izračunata je i prosječna visina.

Tijekom analize spol je određen na temelju morfoloških razlika koje su prisutne u kosturima muškaraca i žena. Najvažnije se razlike nalaze u zdjeličnom obruču (Phenice 1969: 297–301; Kimura 1982: 266–273; Krogman, Iscan 1986; Sutherland, Suchey 1991: 501–511), i te su razlike uzimane u obzir kad god je to bilo moguće. U slučajevima kada zdjelica nije bila uščuvana u obzir su uzete druge kranijalne i postkranijalne morfološke razlike (Bass 1995). Posebno su se korisnima pokazale diskriminantne funkcije za određivanje spola odraslih osoba na temelju dimenzija bedrene (Šlaus 1997: 144) i goljenične kosti (Šlaus, Tomičić 2005: 149). Spol djece nije određivan.

Doživljena starost određena je na temelju više čimbenika: stupnja srastanja kranijalnih šavova (Meindl, Lovejoy 1985: 57–66), promjena na pubičnoj simfizi (Gilbert, McKern 1973: 31–38; Brooks, Suchey 1990: 227–238), promjena na aurikularnoj plohi crijevne kosti (Lovejoy et al. 1985: 15–28), promjena na sternalnim krajevima rebra (Iscan et al. 1984: 1094–1104; Iscan et al. 1985: 853–863) te prisutnosti degenerativnih promjena na zglobnim ploham dugih kostiju i kralješaka (Pfeiffer 1991). Starost dječjih kostura procijenjena je na temelju promjena koje nastaju tijekom formiranja i nicanja mliječnih i stalnih zubi, na temelju stupnja osifikacije kostiju (spajanje epifiza s dijafizama) i dužine dijafiza dugih kostiju (Moorrees et al. 1963: 1490–1502; Fazekas, Kosa 1978; Bass 1995; Scheuer, Black 2000).

Alveolarne su bolesti za potrebe ovoga rada definirane kao prisutnost periodontalnoga ili periapikalnoga apscesa ili gubitak zuba za života.

Dentalni, odnosno zubni karijes nastaje kada razne bakterije, najčešće *Streptococcus mutans* i *Lactobacillus acidophilus*, proizvode kiseline koje dekalificiraju caklinu i, ukoliko se ne odstrane, uzrokuju potpuno uništenje cakline i dentina (Bhaskar 1981). Stoga možemo reći da dentalni karijes karakterizira demineralizacija anorganskog te destrukcija organskog dijela zuba. Zubni karijes je po prirodi progresivna bolest jer zadržavanje istih uvjeta koji su doveli do pojave karijesa u konačnici završava s potpunim uništenjem cijelog zuba (Pindborg 1970). Uništenje cakline očituje se kao defekt na kruni zuba (sl. 1). Budući da je etiologija zubnog karijesa multikauzalna, učestalost i vrsta karioznih promjena na zubima u jednoj arheološkoj populaciji je složena za interpretirati. Međutim, većina autora (Powell 1985: 307–338; Larsen et al. 1991: 179–202) povezuje učestalost karijesa s prehranom, odnosno s vrstom i konzistencijom hrane kojom se ta populacija prehranjuje. Visoke učestalosti karijesa povezuju se s visokim unosima ugljikohidrata zbog toga što mikroorganizmi u bakterijskim naslagama na zubima metaboliziraju ugljikohidrate i tako snižavaju razinu pH u usnoj šupljini, te na taj način pogoduju destrukciji zuba (Powell 1985: 307–338). S druge pak strane, visoke razine proteina i masnoća u prehrani sprječavaju nastanak zubnog karijesa (Larsen et al. 1991: 179–202). Drugi čimbenici koji pogoduju nastanku karijesa su razine kiselosti u usnoj šupljini te razine fluora u vodi za piće (Molnar, Molnar 1985). Općeprihvaćeno je mišljenje da se sve više karijesa javlja nakon prelaska na poljodjelstvo, što je omogućilo prehranu bogatu ugljikohidratima (Hilson 1979; Turner 1979; Larsen 1981; Larsen et al. 1991.).

Sl. 1 Zubni karijes (snimila: V. Vyroubal)

Dentalne patologije snažno su korelirane s načinom na koji zajednica pribavlja hranu, te su ih mnogi autori proučavali kod analiza prehrane, načina pripremanja hrane, te u konačnici i kvalitete života arheoloških populacija (Lukacs 1989; Larsen et al. 1991; Hilson 1996; Larsen 1997; Eshed et al. 2004).

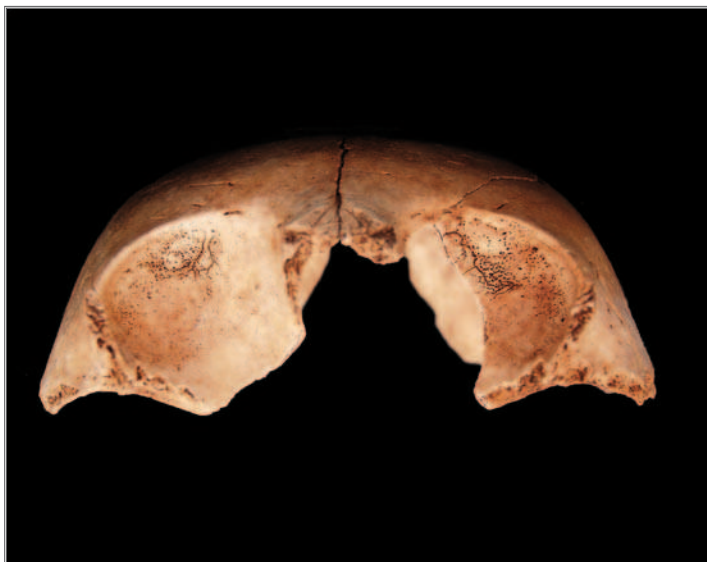
Hipoplazija zubne cakline (HZC) (sl. 2) očituje se kao niz vodoravnih linija na bukalnoj strani zuba koje nastaju zbog smanjenja debljine cakline (Goodman, Rose 1990: 59–110).

Sl. 2 Hipoplazija zubne cakline (snimila: V. Vyroubal)

Hipoplaziju karakterizira nedovoljna debljina zubne cakline, a najčešće se pojavljuje u dva oblika: 1) kao niz tankih paralelnih linija s labijalne strane zuba (linearna hipoplazija) ili 2) kao plitke jamice na zubnoj caklini. Na skeletnom arheološkome materijalu najčešće nije moguće odrediti točan uzrok nastanka HZC pa se ona smatra pokazateljem nespecifičnoga fiziološkog stresa kod subadulta (Pindborg 1970; Goodman, Rose 1990). Budući da hipoplastični defekti nastaju tijekom stvaranja krune, bilo mliječnih ili trajnih zubi, javljaju se tijekom širokog vremenskog razdoblja od intrauterinog razdoblja do okvirno petnaeste godine života. Hipoplastične defekte mogu uzrokovati genetski čimbenici, lokalizirane traume i sustavni fiziološki stres (Goodman, Rose 1991), ali brojna su istraživanja (npr. Goodman et al., 1991; Hillson, 1996) pokazala kako su genetski čimbenici i lokalizirane traume relativno rijetko odgovorni za razvoj hipoplazija u arheološkim populacijama. HZC se najčešće pojavljuje na prednjim zubima (sjekutićima i očnjacima), uglavnom na srednjoj trećini krune zuba, pa su zbog toga u analiziranom uzorku podaci o učestalosti te patologije prikupljeni za središnje sjekutiće gornje čeljusti te za očnjake gornje i donje čeljusti. Ti zubi su izabrani iz sljedećih razloga: 1) središnji sjekutići i očnjaci podložniji su hipoplastičnim defektima od drugih zuba (Goodman, Rose 1990); 2) očnjaci se razvijaju relativno dugo (od četvrtog mjeseca do šeste godine života) (Lysell, Magnusson, Thilander 1962); 3) sjekutići i očnjaci imaju najmanju količinu mineraliziranih zubnih naslaga koje u arheološkom materijalu ponekad pokriju krunu zuba i onemogućavaju određivanje prisutnosti HZC. Podaci su prikupljeni na taj način da su kod svake osobe analizirana tri zuba (prvi sjekutić iz gornje čeljusti, jedan očnjak iz donje i gornje čeljusti) – ovom slučaju zubi na lijevoj strani, a ukoliko nisu bili uočeni, pregledani su i zubi na desnoj strani čeljusti. Podaci su prikupljeni samo za odrasle osobe, a u obzir su uzimani samo makroskopski vidljivi defekti.

Cribra orbitalia (CO) (sl. 3) nastaje zbog hipertrofije diploe (središnjega, poroznog dijela kosti lubanje), što dovodi do stanjivanja i uništenja korteksa te stvaranja porozne i šupljikave kosti na mjestu korteksa. Makroskopski se očituje u pojavi malih rupičastih lezija na svodovima orbita. CO se javlja kod djece i odraslih osoba, a može biti u aktivnom ili zaraslom stanju. Angel (1966: 760–763) i Soren et al. (1995: 13–42) sugeriraju da se CO javlja kao rezultat nasljednih hemolitičkih anemija kao što su talasemija i anemija srpastih stanica, koje su uglavnom prisutne u populacijama u kojima je malarija bila endemična. S druge strane, Walker et al. (2009: 109–125) sugeriraju da je CO posljedica megaloblastične anemije kod male djece koja nastaje kao rezultat sinergističkih efekata trošenja rezervi vitamina B12 iz majčinog organizma i loših sanitarnih uvjeta života koji pogoduju dodatnom gubitku hranjivih tvari zbog gastrointestinalnih infekcija tijekom dojenja. Sve raspoložive lubanje analizirane su makroskopski, pod jakim svjetlom kako bi se utvrdila prisutnost ili odsutnost CO, nakon čega su isključeni slučajevi kod kojih su lezije na orbitama nastale postmortalno. Tijekom analize podrobnije je bilježena jačina poremećaja (blago, umjereno ili jako), kao i stanje u trenutku smrti (aktivno ili zaraslo).

Sl. 3 Cibra orbitalia (snimila: V. Vyrubal)

Zarazne bolesti su najčešći uzrok pojave nespecifičnog periostitisa (Ortner 2003). Periostitis je patološka promjena koja zahvaća vanjsku (periostalnu) površinu kosti, a periostalne reakcije uzrokovane stafilokokima i streptokokima nastaju kao posljedica uzdignuća vanjskog fibroznog omotača periosta, do čega dolazi uslijed kompresije i širenja krvnih žila (Jaffe 1972). To može uzrokovati subperiostalno krvarenje što smanjuje dotok krvi u kost, a ovisno o toksičnosti patogena i trajanju bolesti periost može umrijeti (nekroza) ili nastaviti normalan rast kada se uzročni proces smiri. U aktivnome stanju periostitis je najčešće sive ili smeđe boje, porozan, s dobro definiranim i blago povišenim rubovima (izgledom podsjeća na koru drveta). U zraslome obliku nova, slabo organizirana kost remodelira se u lamelarnu kost i spoji s kortikalnom kosti, zbog čega zahvaćeni dio kosti poprima valovit, pomalo napuhan izgled (Šlaus 2006: 134). Nespecifične periostalne reakcije najčešći su pokazatelj zaraznih bolesti u arheološkim populacijama. Za potrebe ovog rada periostitis je dijagnosticiran samo kod kostura koji su imali barem 50 % svih dugih kostiju te kosti glave (čeoone, tjemene i zatiljne kosti). U analizu su uključeni samo slučajevi periostitisa koji su nastali kao posljedica zaraznih bolesti, dok su slučajevi periostitisa nastali kao posljedica trauma isključeni iz analize.

Fizički stres je, u kontekstu ovog rada, definiran kao posljedica akutnoga ili pretjeranoga fizičkog napora. U bioarheološkim istraživanjima među pokazatelje pretjeranog fizičkog rada ubrajaju se koštane artroze, Schmorlovi defekti na tijelima kralješaka i benigni kortikalni defekti na hvatištima velikih mišića. U ovome radu analizirane su učestalosti i distribucije degenerativne promjene (osteoartroze) na zglobnim plošinama velikih zglobova i kralježaka te Schmorlovi defekti na trupovima kralježaka. Budući da su artroze direktno korelirane s doživljenom starošću, analizirani uzorak podijeljen je u dvije starosne kategorije – osobe mlađe i osobe starije od 35 godina. Analizirani su sljedeći zglobovi: rame, lakat, kuk i koljeno. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je najmanje jedan zglobni element bio potpuno uščuvan ili ako je kod dvaju ili triju elemenata bilo uščuvano više od 50 % zglobnih ploština.

Osteoartritis je kroničan, obično polagano progresivan proces. Najčešće nije praćen upalnim procesom. Karakterizira ga propadanje i trošenje zglobne hrskavice koja se zbog toga stanjuje do te mjere da na nekim područjima zgloba može potpuno nestati. Pritom dolazi do izravnog dodira između koštanih elemenata koji čine zglob, što uzrokuje kondenziranje ili skleroziranje subhondralne kosti (koja eburnizira) (Hough, Sokoloff 1989; Hoffman 1993). Na rubovima zglobova stvara se novo koštano tkivo – osteofit. Cilj je tih proliferativnih promjena proširenje površine opterećenog zgloba (Pećina et al. 2004.). Osteoartritis se prepoznaje prema sljedećim pokazateljima: blaže oblike karakterizira postojanje malih osteofita koji u obliku tankoga, malo uzdignutoga koštanog ruba okružuju zglobnu ploštinu (takav je osteoartritis najčešće asimptomatičan i uzrokuje minimalno smanjenje pokretljivosti zgloba); u težim oblicima rubni osteofiti postaju nepravilniji, veći i oštrij, a na površini zglobnih ploština dolazi do mikroporoznosti, a u nekim slučajevima i makroporoznosti. Najteži oblici razvijaju se kada je zglobna hrskavica potpuno uništena, zbog čega se zglobni elementi međusobno izravno trljaju. Pritom dolazi do eburnacija, što se prepoznaje prema poliranom izgledu zglobnih ploština koje na mjestima izravnog dodira nalikuju slonovači i reflektiraju svjetlost (Šlaus 2006: 202–203).

U ovom radu analizirani su sljedeći zglobovi: rame, lakat, kuk i koljeno. Zglob je evidentiran kao prisutan ako je najmanje jedan zglobni element bio potpuno uščuvan ili ako je kod dvaju ili triju elemenata bilo uščuvano više od 50 % zglobnih ploština.

Degenerativne osteoartrične promjene na kralješcima najčešće nastaju zbog degenerativnih promjena u intervertebralnom disku, prvenstveno u njegovu vezivnome tkivu (Schmorl, Junghanns 1971). Pojavljuju se osteofiti slični grebenu ili trnu koji se pružaju prema susjednome kralješku, a u težim se slučajevima osteofiti spoje i tvore koštani most. Osteoartritis na kralješcima može se razviti na dvama mjestima: na zglobnim nastavcima te na superiornim i inferiornim rubovima trupa kralješka. Zbog uspravna hoda i uloge koju kralježnica ima u nošenju težine tijela, promjene su najčešće na slabinskim kralješcima. Degenerativne promjene na kralješcima obično se pojavljuju nakon tridesete godine života (Novak et al. 2007: 312).

Schmorlovi defekti morfološki se prepoznaju kao plitki okrugli ili bubrežasti defekti (čiji promjer nije veći od 1 cm) na superiornoj ili inferiornoj ploštini trupa kralješka. Nastaju zbog prolapsa intervertebralnoga diska u tijelo kralješka, a prisutnost tih defekata obično se povezuje s jakim mehaničkim opterećenjima kralježnice (Schmorl, Junghanns 1971).

Sve statističke analize napravljene su u statističkom programu SPSS 21. Granica statističke znakovitosti postavljena je na $P < 0,05$.

REZULTATI

Analizirani uzorak iz Žumberka – sv. Nikola biskup sastoji se od 89 osoba od kojih je 20 djece (22,5 %), 28 žena (31,5 %) i 41 muškarac (46 %) (tab. 1).

Prosječna doživljena starost odraslih osoba u uzorku iz Žumberka iznosi 39,6 godina (sd = 9,11). Žene su u novovjekovnom Žumberku prosječno živjele 40,5 godina dok su muškarci u prosjeku živjeli 39,1 godinu, što ne predstavlja statistički značajnu razliku. Najviše žena (21 %) umire u dobi od 41 do 45 godine života, dok je kod muškaraca najviša smrtnost u dobi od 31 do 40 godine života kad umire 43 % muškaraca.

Učestalost alveolarnih oboljenja u uzorku iz Žumberka i ostala dva lokaliteta prikazana je u tablici 4. Alveolarna oboljenja nisu analizirana kod djece. Kod odraslih osoba u uzorku iz Žumberka, učestalost alveolarnih oboljenja iznosi 34,1 % (316/926).

Ukupna učestalost karijesa u uzorku iz Žumberka iznosi 16,9 % (105/619). Učestalost karijesa kod djece nije analizirana. Postoji statistički značajna razlika u uzorku iz Žumberka u učestalosti karijesa između muškaraca i žena ($\chi^2 = 9,95$; $P < 0,05$). Muškarci (18,3 %) češće oboljevaju od karijesa nego žene (15,6 %). Učestalost karijesa u uzorku iz Žumberka, Koprivnog i Nove Rače prikazana je u tablici 4.

Učestalost hipoplazije zubne cakline za Žumberak i za uzorak iz Koprivnog prikazana je u tablici 5. Ukupna učestalost hipoplazije zubne caklinu u uzorku iz Žumberka iznosi 62 % (49/79) i najčešća je na donjem očnjaku.

Učestalost *cribrae orbitaliae* prikazana je u tablicama 6, 7 i 8. Ukupna učestalost ove patologije u Žumberku iznosi 16 % tj. uočena je na 8 od 50 lubanja s barem jednom uščuvanom orbitom. Kod djece iznosi 30,0 % (4/13), dok kod odraslih iznosi 9,25 % (4/37). Također je bitno napomenuti da je samo kod jednog djeteta starosti 5 do 10 godina uočena *cribrae orbitaliae* u aktivnom stanju (7,7 % ili 1/13).

Učestalost periostitisa u Žumberku, Koprivnom i Novoj Rači prikazana je u tablici 9. Ukupna učestalost periostitisa u uzorku iz Žumberka iznosi 20 % (12/60), od toga kod djece 5,5 % (1/18), žena 31,6 % (6/19) i kod muškaraca 21,7 % (5/23). Bitno je spomenuti da nije uočen niti jedan oblik aktivnog periostitisa.

Učestalost Schmorlovih defekata prikazana je u tablici 10. U analizi uzorka iz Žumberka učestalost Schmorlovih defekata iznosi 27,8 % (133/479). Schmorlovi defekti najučestaliji su kod muškaraca na prsnim kralješcima (35,3 % ili 59/167). Kod žena su najučestaliji također na prsnim kralješcima (27 % ili 41/152).

Učestalost osteoartritisa na kralježnici za uzorke iz Žumberka, Nove Rače i Koprivnog prikazana je u tablici 11. Ukupna učestalost osteoartritisa na kralježnici u Žumberku iznosi 26,9 % (184/682) i najčešće se pojavljuje na prsnim kralješcima, zatim na slabinskim, a najrjeđe na vratnim kralješcima.

RASPRAVA

Bioarheološka analiza ljudskih osteoloških ostataka iz Žumberka pruža nam važne podatke o uvjetima života u vrlo turbulentnom razdoblju hrvatske povijesti.

Kao što je već u poglavlju rezultati spomenuto, analizirani uzorak iz Žumberka sastoji se od 89 osoba (20 djece, 28 žena i 41 muškarca). Uzorak iz Koprivnog sastoji se od 146 osoba od kojih je 86 djece (58,9 %), 33 žene (22,6 %) i 27 muškaraca (18,5 %) (Novak et al. 2007: 313). Uzorak iz Nove Račine čini 36 djece (34,6 %), 33 žene (31,7 %) i 35 muškaraca (33,7 %), sveukupno 104 osobe (Šlaus 2000: 197).

Na većini srednjovjekovnih grobalja u Hrvatskoj omjer muškaraca i žena obično je vrlo sličan te iznosi 1,00 : 1,00 (Šlaus 2002), što nije slučaj u uzorku sa Žumberka gdje omjer između muškaraca i žena iznosi 1,67 : 1,00.

Demografske karakteristike uzorka iz Žumberka razlikuju se od demografskih karakteristika drugih uzoraka po tome što u Žumberku imamo vrlo mali broj djece, dok je u Koprivnom i u Novoj Rači dosta visok udio djece u odnosu na čitav uzorak. U Žumberku imamo visoku zastupljenost muškaraca od 49 % što je najviši postotak zastupljenosti ako usporedimo sa ostala dva nalazišta – Koprivno (18,5 %) i Nova Rača (33,7 %). Kao što je već spomenuto, postotak ukopa djece je najniži u Žumberku. Jedan od razloga može biti posljedica tafonomije tj. stupanj uščuvanosti pojedinih uzoraka. U Koprivnu, gdje je postotak djece najviši (58,9 %), grobovi su načinjeni od kamenih ploča i ukopani u kamenu prapovijesnu gomilu što je rezultiralo odličnom uščuvanošću skeletnog uzorka. Kosturni ostaci djece iz Žumberka su najvjerojatnije lošije uščuvani zbog nepovoljnog kemijskog sastava tla, podzemnih voda te iznimne krhkosti dječjih kostiju.

Kada govorimo o prosječno doživljenoj starosti odraslih osoba, u Žumberku iznosi 39,6 godina (žene 40,5 a muškarci 39,1 godinu). Prosječna doživljena starost odraslih osoba u uzorku iz Koprivna iznosi 44,4 godine (sd= 13) (Novak et al. 2007: 314), dok kod uzorka iz Nove Rače iznosi 31,8 godina (sd = 9,9) (Šlaus 2000: 198). Muškarci u Koprivnom u prosjeku žive 47,1 godinu a žene 42,2 godine (Novak et al. 2007: 314); dok u Novoj Rači muškarci u prosjeku žive 34,1 godinu a žene 29,9 godina (Šlaus 2000: 198). Najviša stopa mortaliteta kod žena u Koprivnom pojavljuje se između 31. i 35. godine života i 56. i 60. (15,1 %), dok kod muškaraca najviša stopa smrtnosti iznosi u dobi od 51. i 55. godine života (25,9 %) (Novak et al. 2007: 315). Najviša stopa mortaliteta u Novoj Rači kod žena je u dobi od 26 do 30 godine života (21,2 %) a kod muškaraca od 31 do 36 godine života (25,7 %) te su u Novoj Rači dvije osobe doživjele više od 60 godina (3 % žena i 2,8 % muškaraca) (Šlaus 2000: 198).

Uočene demografske razlike između uzoraka iz Žumberka, Koprivnog i Nove Rače moglo je prouzročiti više čimbenika. Određene patologije i patološke promjene su povezane s demografijom. Alveolarne bolesti su jedna od takvih patologija, na koju utječe i koju pospješuje starenje osobe. U analizi alveolarnih oboljenja iz Žumberka te usporedbom s ostala dva nalazišta, uočena je korelacija između starije životne dobi i alveolarnih bolesti.

Kod odraslih osoba u uzorku iz Žumberka, učestalost alveolarnih oboljenja iznosi 34,1 % (316/926) dok u Koprivnom iznosi 19,9 % (314/1574) (Novak et al. 2007: 316), a u Novoj Rači 10,9 % (94/864) (Šlaus 2000: 199). Statistički značajna razlika primijećena je između odraslih osoba iz Žumberka i Koprivna ($\chi^2 = 61,4$; $P < 0,05$) te između uzoraka iz Žumberka i Nove Rače te iznosi $\chi^2 = 135,5$; $P < 0,05$. U uzorku iz Žumberka, kad analiziramo stariju dobnu skupinu od 36 do 60+ godina, alveolarna oboljenja su gotovo dvostruko učestalija u odnosu na druga dva uzorka.

Zanimljivo je uočiti da u analiziranim nalazištima postoje značajne razlike u učestalostima alveolarnih oboljenja i kod muškaraca i kod žena. Uočena je statistički značajna razlika ($\chi^2 = 73,6$; $P < 0,05$) u učestalostima alveolarnih oboljenja između Žumberka (32 %, 146/456) i Nove Rače (7,6 %, 29/382). Također je statistički značajna razlika kad usporedimo žene iz Koprivnog, gdje učestalost alveolarnih oboljenja iznosi 21,9 % (192/875), sa ženama iz Žumberka ($\chi^2=15,5$; $P < 0,05$). Žene iz Žumberka žive duže od žena iz Nove Rače te uz lošu kvalitetu prehrane, vjerojatno je to jedan od razloga ove statistički značajne razlike. Jedno od objašnjenja za statistički značajnu razliku između žena iz Žumberka i žena iz Koprivna može biti vrsta i kvaliteta prehrane, jer žene iz Koprivnog imaju duži životni vijek a manje alveolarnih oboljenja. Također razlike mogu biti uzrokovane i drugim faktorima kao što su različita kiselost tla i vode koji utječu na pojavu karijesa koji je glavni uzročnik alveolarnih oboljenja i drugi (Hildebolt et al. 1988: 1–14). Kad uspoređujemo mušku populaciju, statističke razlike su također prisutne. Kod muškaraca iz Žumberka, učestalost alveolarnih oboljenja iznosi 35,5 % (167/470), dok kod muškaraca iz Koprivna iznosi 17,4 % (Novak et al. 2007: 316) što je statistički značajna razlika ($\chi^2 = 48,8$; $P < 0,05$) kao i kod muškaraca iz Nove Rače gdje iznosi 13,5 % (65/482) (Šlaus 2000: 200), a statistička razlika je također značajna ($\chi^2 = 61,5$; $P = 0,05$). Razlog ovoj statistički značajnoj razlici je vjerojatno isti kao i kod žena.

Na razini cijelog uzorka, najviše alveolarnih oboljenja ima uzorak iz Žumberka (34,1 %), a najmanje uzorak iz Nove Rače (10,9 %), postotak alveolarnih oboljenja u Koprivnom iznosi 19,9 %. Ukupna učestalost alveolarnih bolesti u Žumberku znatno je viša od uzoraka iz Koprivnog i Nove Rače. Neobična je činjenica da osobe u uzorku iz Žumberka žive kraće od osoba iz uzorka iz Koprivnog, ali imaju više alveolarnih oboljenja. Jedno od objašnjenja bi bilo da je prehrana, a možda i

kvaliteta vode, u Dalmaciji u novom vijeku bila drugačija u odnosu na kontinentalnu Hrvatsku. Kad usporedimo Žumberak i Novu Raču, na temelju dobivenih rezultata možemo zaključiti da bez obzira na to što je riječ o jednakom geografskom području – kontinentalnoj Hrvatskoj, osobe iz Žumberka su starije i imaju viši postotak alveolarnih oboljenja od osoba iz Nove Rače čija je prosječna doživljena starost 31,8 godina.

Slična situacija je i s karijesom. Ukupna učestalost karijesa u uzorku iz Žumberka iznosi 16,9 % (105/619), dok u uzorku iz Koprivnog iznosi 8,7 % (88/1016) (Novak et al. 2007: 317) a u Novoj Rači 10,7 % (82/765) (Šlaus 2000: 201). Razlika je statistički značajna kad usporedimo uzorke iz Žumberka i Nove Rače te iznosi $\chi^2 = 10,8$; $P < 0,05$. Najviši postotak učestalosti karijesa je u Žumberku te iznosi 16,9 % dok je u Koprivnom (8,7 %) i Novoj Rači (10,7 %) znatno manja učestalost. Uzimajući u obzir statističku činjenicu da su stanovnici Žumberka živjeli nešto kraće od stanovnika Koprivnog, a imaju više karijesa, možemo jedino zaključiti da je uzrok tome razlika u prehrani. Stanovnici iz Koprivnog su se više hranili namirnicama u kojima prevladavaju bjelančevine dok su se stanovnici Žumberka više hranili namirnicama u kojima prevladavaju ugljikohidrati. Dentalne patologije snažno su korelirane s načinom na koji zajednica pribavlja hranu, načina pripremanja hrane, te u konačnici i kvalitete života arheoloških populacija (Lukacs 1989: 261–186.; Larsen et al. 1991: 179–202; Hilson 1996; Eshed et al. 2004). Visoka učestalost karijesa povezuje se s visokim unosom ugljikohidrata, razlog tome je što mikroorganizmi u bakterijskim naslagama na zubima metaboliziraju ugljikohidrate i tako snižavaju razinu pH u usnoj šupljini, te na taj način pogoduju destruktiji zuba (Powell 1985). S druge pak strane, visoka razina proteina i masnoća u prehrani sprječavaju nastanak zubnog karijesa. Razlike između Žumberka i Nove Rače možemo objasniti tako što populacija Žumberka živi duže u odnosu na populaciju Nove Rače te je tako mogućnost stvaranja karijesa veća.

Cribrā orbitalia jedan je od osteoloških pokazatelja subadultne anemije. Brojni autori smatraju da je *cribrā orbitalia* uzrokovana lošom prehranom, neadekvatnim higijenskim uvjetima, nedostatkom željeza, endemičnim parazitizmom ili kroničnim gastrointestinalnim oboljenjima (Mittler, Van Gerven 1994: 287–297; Goodman, Martin 2002: 11–60). Neka najnovija istraživanja govore da je nastanak *cribrae orbitaliae* uzrokovan megaloblastičnom anemijom kod male djece kao rezultat sinergističkih efekata trošenja rezervi vitamina B12 iz majčinog organizma i loših sanitarnih uvjeta života koji pogoduju dodatnom gubitku hranjivih tvari zbog gastrointestinalnih infekcija tijekom dojenja (Walker et al. 2009: 109–125). U uzorku iz Koprivnog učestalost *cribrae orbitaliae* iznosi 32,8 % (42/128) (Novak et al. 2007: 318) dok u Novoj Rači iznosi 39,7 % (29/73) (Šlaus 2000: 202). Ukupna učestalost *cribrae orbitaliae* u Žumberku, na razini cijelog uzorka, iznosi 16 % što je najmanji postotak učestalosti u odnosu na druga dva nalazišta. Učestalost ove patologije kod djece, u uzorku iz Koprivnog, iznosi 43,2 % (32/74) i od toga je 9,4 % (3/32) u aktivnom obliku (Novak et al. 2007: 318), dok u uzorku iz Nove Rače učestalost *cribrae orbitaliae* kod djece iznosi 58,6 % (17/29) i kod 10 djece uočena je *cribra orbitalia* u aktivnom stanju (58,8 %) (Šlaus 2000: 202). Jedina statistički značajna razlika uočena je u uspoređivanju aktivne *cribrae orbitaliae* između djece iz Žumberka i djece iz Nove Rače te iznosi $\chi^2 = 6,2$; $P < 0,05$.

Jedan od razloga zašto je niska učestalost i zarasle i aktivne *cribrae orbitaliae* u uzorku iz Žumberka je moguća loša ušćuvanost dječjih skeleta, ali mogući razlog su i bolji uvjeti života u Žumberku u odnosu na Novu Raču. Bitna nam je razlika između zarasle i aktivne *cribrae orbitaliae* jer nam zarasli oblici pokazuju da je osoba preživjela anemiju dok aktivni oblici sugeriraju da je kronični nedostatak željeza znatno utjecao na zdravstveno stanje tih osoba.

Periostitis, kao pokazatelj infektivnih bolesti, najmanje je prisutan na uzorku iz Žumberka (20 % ili 12/60), a što je iznenađujuće da je kod samo jednog djeteta zabilježen (1/18). Za razliku od Žumberka, učestalost te patologije kod djece u Koprivnom iznosi 79,7 % (59/74), u aktivnom obliku 33,9 % (20/59) (Novak et al. 2007: 319). Također je i visoka učestalost aktivnog periostitisa kod djece iz Nove Rače (85,7 % ili 18/21) (Šlaus 2000: 203). Učestalost periostitisa kod odraslih u uzorku iz Koprivnog iznosi 7,7 % (4/52), od toga samo kod dvije ženske osobe je uočen aktivni periostitis (2/4 ili 50 %) (Novak et al. 2007: 319). U Novoj Rači učestalost periostitisa kod odraslih iznosi 31,7 % (33/104), od toga u aktivnom obliku 69,7 % (23/33) (Šlaus 2000: 203). Uočene su dvije statistički značajne razlike i to kad usporedimo uzorke odraslih iz Žumberka s odraslima iz Koprivnog te iznosi $\chi^2 = 3,87$; $P < 0,05$ i naravno kad usporedimo periostitis u aktivnom obliku s djecom iz Nove Rače i Žumberka u kojem nije zabilježen periostitis u aktivnom obliku ($\chi^2 = 6,6$; $P < 0,05$).

Visoka učestalost periostitisa kod djece iz Koprivna i Nove Rače sukladna je visokoj učestalosti pokazatelja subadultnog stresa, tj. zajedničko djelovanje anemije i nespecifičnih zaraznih bolesti najvjerojatniji je uzrok natprosječno visokoga mortaliteta djece.

Schmorlovi defekti su jasni pokazatelji jakog i napornog fizičkog rada. Jaka mehanička oštećenja kralježnice svjedoče o teškom fizičkom radu kako bi zajednica uopće mogla preživjeti. U analizi uzorka iz Žumberka učestalost Schmorlovih

defekata iznosi 27,8 % (133/479). Schmorlovi defekti najučestaliji su kod muškaraca na prsnim kralješcima (35,3 % ili 59/167). Kod žena su najučestaliji također na prsnim kralješcima (27% ili 41/152). U uzorku iz Koprivnog učestalost Schmorlovih defekata iznosi 24,8 %; najučestaliji su kod muškaraca na prsnim kralješcima (32,3 % ili 71/220), dok kod žena taj postotak iznosi 22,7 %, također ih je najviše zabilježeno na prsnim kralješcima (Novak et al. 2007: 319). U Novoj Rači ukupan postotak Schmorlovih defekata iznosi 28,2 % te se kod muškaraca najčešće pojavljuju na prsnim kralješcima (25,7 %) a kod žena na slabinskim kralješcima (12,7 %) (Šlaus 2000: 205). Uočene su dvije statistički značajne razlike i to između muškaraca i žena iz Žumberka i Nove Rače. U usporedbi muškaraca iz Žumberka (29,7 % ili 72/259) i Nove Rače (21,2 % ili 66/312) statistički značajna razlika iznosi $\chi^2 = 5,1$; $P < 0,05$, dok kod žena iznosi $\chi^2 = 22,3$; $P < 0,05$.

S obzirom na nalazišta, najvišu učestalost Schmorlovih defekata ima populacija iz Nove Rače (28,2 %). Također je veća učestalost defekata kod muškaraca na sva tri nalazišta, tako da možemo zaključiti da je postojala spolna raspodjela poslova.

Osteoartritis je usko povezan sa starošću osobe, ali i intenzitetom fizičke aktivnosti i mehaničkog rada. U odnosu na Schmorlove defekte koji se samo vezuju uz teški fizički rad, osteoartritis je koreliran sa životnom dobi te se javlja u starijoj životnoj dobi, najčešće poslije 40., 45. godine života (Hough, Sokoloff 1989: 1571 – 1594; McKeag 1992: 471–487; Schmorl, Junghanns 1971). Ukupna učestalost osteoartritisa na kralježnici u Žumberku iznosi 26,9 % (184/682) i najčešće se pojavljuje na prsnim kralješcima, zatim na slabinskim a najrjeđe na vratnim kralješcima. U uzorku iz Koprivna, ukupna učestalost osteoartritisa na kralješcima iznosi 24,7 % (267/1082) i najčešće se pojavljuje na prsnim kralješcima, zatim na slabinskim, a najrjeđe na vratnim kralješcima (Novak et al. 2007: 320). U Novoj Rači ukupna učestalost iznosi 11 % (49/442) te se najčešće pojavljuje na prsnim kralješcima, zatim na vratnim te na slabinskim (Šlaus 2000: 205). Kod muškaraca iz Žumberka osteoartritis na kralježnici je puno učestaliji (37,8 % ili 31/82) nego kod muškaraca iz Koprivna (32,3% ili 132/408) (Novak et al. 2007: 320) te je ta razlika statistički značajna ($\chi^2 = 10,45$; $P = 0,05$), a također je statistički značajna razlika između muškaraca iz Žumberka i muškaraca iz Nove Rače (Šlaus 2000: 205) te iznosi $\chi^2 = 12,6$; $P < 0,05$. Kod žena iz Žumberka ukupna učestalost osteoartritisa na kralježnici iznosi 27,3 % (21/77) dok u Novoj Rači iznosi 5,6 % (11/195) te je i ta razlika statistički značajna ($\chi^2 = 22,8$; $P < 0,05$).

U uzorku iz Žumberka osteoartritis na velikim zglobovima najčešće je evidentiran na koljenima, zatim na kuku, ramenu, a najmanje je evidentiran na laktu (Novak et al. 2007: 320). Kada spolno podijelimo učestalost osteoartritisa, kod žena je najčešće evidentiran na ramenima (38,8 % ili 7/18), dok je kod muškaraca najčešći na koljenima (55,5 % ili 10/18). U uzorku iz Koprivna kod žena je također najčešće evidentiran na ramenu (45,2 % ili 14/31) dok kod muškaraca na koljenima (66,7 % ili 18/27). U Novoj Rači distribucija osteoartritisa je malo drugačija. Kod žena i muškaraca je najčešće evidentiran na laktu (21,7 % ili 5/23; 34,4 % ili 11/32) (Šlaus 2000: 205). Kod muškaraca iz Žumberka učestalost osteoartritisa na velikim zglobovima iznosi 37,8 % (31/82) dok kod muškaraca iz Koprivna iznosi 48,1 % (51/106) što je statistički značajna razlika ($\chi^2 = 8,83$; $P = 0,05$).

Stoga je veća učestalost osteoartritisa u Koprivnom (39 %), jer populacija ima najduži prosječni životni vijek dok u Novoj Rači imamo najnižu učestalost osteoartritisa (i na kralježnici i na zglobovima dugih kostiju).

ZAKLJUČAK

Proučavanje skeletnog uzorka s nalazišta Žumberak – sv. Nikola biskup pružilo je važne podatke o biološkoj povijesti stanovništva u kontinentalnoj Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća.

Usporedba tih podataka s uzorkom iz Nove Rače pokazuje da je, s obzirom na jednak geografski položaj, kontinentalnu Hrvatsku, u Žumberku kvaliteta života bila nešto lošija u odnosu na Novu Raču. To nam pokazuju i brojne statističke razlike – veća učestalost alveolarnih oboljenja, karijesa, *cribrae orbitale*, Schmorlovih defekata te osteoartritisa na kralježnici uočena je u Žumberku.

Uspoređujući Žumberak s Koprivnom, koji je smješten u dalmatinskom zaleđu, podatci nam pokazuju da je kvaliteta života bila znatno bolja u dalmatinskom zaleđu nego u kontinentalnoj Hrvatskoj. Duži prosječni životni vijek, manja učestalost karijesa i dentalnih oboljenja pokazatelji su bolje kvalitete života u Koprivnom.

Analizom ovog uzorka sa Žumberka otkrivene su dosad nepoznate pojedinosti o životu stanovnika u Žumberku. Treba napomenuti da su potrebna istraživanja novovjekovnih arheoloških nalazišta te analiza osteološkog materijala, kako bi

slika o kasnom srednjem vijeku i novom vijeku bila još potpunija. Također treba istaknuti važnost multidisciplinarnih suradnji koje na kraju rezultiraju jednom zaokruženom cjelinom pojedinih arheoloških nalazišta te pružaju cjelokupnu sliku o životu određene populacije.

ZAHVALE

Ovaj rad je financirala HRZZ „The effects of endemic warfare on the health of historic period population from Croatia“ (projekt br. 8100).

TABLICE

GODINE	Djeca	Žene	Muškarci
0 – 1	3		
2 – 5	14		
6 – 10	3		
11 – 15			
16 – 20		1	
21 – 25		1	4
26 – 30		4	
31 – 35		3	9
36 – 40		4	9
41 – 45		6	7
46 – 50		4	6
51 – 55		4	4
56 – 60		1	
60+			
Total	20	28	41
Prosječna starost u trenutku smrti		x = 40,5 (sd = 9,95)	x = 39,1 (sd = 8,88)

Tab. 1 Distribucija spola i starosti u uzorku iz Žumberka

GODINE	Djeca	Žene	Muškarci
0 – 1	29		
2 – 5	33		
6 – 10	15		
11 – 15	9		
16 – 20		4	
21 – 25		1	
26 – 30		4	1
31 – 35		5	1
36 – 40		1	5
41 – 45		4	5
46 – 50		1	3
51 – 55		4	7
56 – 60		5	5
60+		4	
Total	86	33	27
Prosječna starost u trenutku smrti		x = 42,2 (sd = 15,6)	x = 47,1 (sd = 8,5)

Tab. 2 Distribucija spola i starosti u uzorku iz Koprivnog (Novak et al. 2007: 330)

GODINE	Djeca	Žene	Muškarci
0 – 1	10		
2 – 5	8		
6 – 10	12		
11 – 15	6		
16 – 20		3	2
21 – 25		12	5
26 – 30		7	5
31 – 35		4	9
36 – 40		2	7
41 – 45		2	4
46 – 50		1	1
51 – 55		1	1
56 – 60			
60+		1	1
Total	36	33	35
Prosječna starost u trenutku smrti		x = 29,87 (sd = 10,48)	x = 34,06 (sd = 9,65)

Tab. 3 Distribucija spola i starosti u uzorku iz Nove Rače (Šlaus 2000: 197)

			ŽENE			MUŠKARCI			UKUPNO		
			O	A	%	O	A	%	O	A	%
KARIJESI	ŽUMBERAK	15 – 35	142	9	6,3	160	27	16,9	302	36	11,9
		36 – 60+	165	39	23,6	152	30	19,7	317	69	21,7
		UKUPNO	307	48	15,6	312	57	18,3	619	105	16,96
	KOPRIVNO	15 – 35	297	2	0,7	41	5	12,2	338	7	2,1
		36 – 60+	238	48	20,2	440	33	7,5	678	81	11,9
		UKUPNO	535	50	9,3	481	38	7,9	1016	88	8,7
	NOVA RAČA	15 – 35	298	16	5,4	270	31	11,5	568	47	8,3
		36 – 60+	63	16	25,4	134	19	14,2	197	35	17,8
		UKUPNO	361	32	8,9	404	50	12,4	765	82	10,7
ALVEOLARNA OBOLJENJA	ŽUMBERAK	15 – 35	166	13	7,8	210	23	10,9	376	36	9,6
		36 – 60+	290	136	46,9	260	144	55,4	550	280	50,9
		UKUPNO	456	146	32	470	167	35,5	926	316	34,1
	KOPRIVNO	15 – 35	381	2	0,5	32	0	0,0	413	2	0,5
		36 – 60+	494	190	38,5	667	122	18,3	1161	312	26,9
		UKUPNO	875	192	21,9	699	122	17,4	1574	314	19,9
	NOVA RAČA	15 – 35	296	14	4,7	321	36	11,2	617	50	8,1
		36 – 60+	86	15	17,4	161	29	18,0	247	44	17,8
		UKUPNO	382	29	7,6	482	65	13,5	864	94	10,9

Tab. 4 Učestalost dentalnih oboljenja u uzorku iz Žumberaka, Koprivnog (Novak et al. 2007:331), Nove Rače (Šlaus 2000: 199)

O = Ukupan broj analiziranih zubi

A = broj zubi zahvaćenih karijesom/ alveolarnim oboljenjima

% = postotak zuba zahvaćenih karijesom/ alveolarnim oboljenjima

Zubi	Žumberak		Koprivno		Nova Rača	
	NHZC/N	%sHZC	NHZC/N	%sHZC	NHZC/N	%sHZC
Max I1	8/17	47,1	22/44	50,0	14/60	25,0
Max C	15/19	78,9	28/52	53,8	17/60	28,3
Man C	22/26	84,6	37/60	61,2	18/60	30,0
Ukupno	45/62	72,6	87/156	55,8	49/180	27,2

Tab. 5 Učestalost HZC u odnosu na broj analiziranih zuba u uzorku iz Žumberka, Koprivnog (Novak et al. 2007: 332) i Nove Rače (Šlaus 2000: 200–201)

N = broj analiziranih zuba

NHZC = broj zuba s jednim ili više HZC

Max I1 = središnji sjekutić gornje čeljusti

Max C = očnjak gornje čeljusti

Man C = očnjak donje čeljusti

Dob/spol	Cribra orbitalia			Aktivne lezije	
	O	A1	%	A2	%
0 – 0,9	3		0		
1 – 4,9	6	2	33,4		
5 – 9,9	4	2	50	1	50
10 – 14,9					
Djeca	13	4	30,8	1	25
Žene 15 – 35	4		0		
Žene 35>	14	3	21,4		
Žene ukupno	18	3	16,6		
Muškarci 15 – 35	4	1	25		
Muškarci 35>	15		0		
Muškarci ukupno	19	1	5,3		
Odrasli	37	4	10,8		

Tab. 6 Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u uzorku iz Žumberka

O = broj analiziranih čeonih kostiju

A1 = broj čeonih kostiju gdje bar jedna orbita pokazuje znakove pojave CO

A2 = broj čeonih kostiju gdje je CO aktivna u trenutku smrti

Dob/spol	Cibra orbitalia			Aktivne lezije	
	O	A1	%	A2	%
0 – 0,9	21	1	4,2		
1 – 4,9	31	18	58,1	2	11,1
5 – 9,9	14	7	50	1	14,3
10 – 14,9	10	6	60		
Djeca	74	32	43,2	3	9,4
Žene ukupno	29	8	27,6		
Muškarci ukupno	25	2	8,0		
Odrasli	54	10	18,5		

Tab. 7 Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u uzorku iz Koprivnog (Novak et al. 2007: 333)

Dob/spol	Cibra orbitalia			Aktivne lezije	
	O	A1	%	A2	%
0 – 0,9	10	2	20	2	100
1 – 4,9	5	3	60	3	100
5 – 9,9	7	6	85,7	3	50
10 – 14,9	7	6	85,7	2	33,3
Djeca	29	17	58,6	10	58,8
Žene ukupno	22	8	36,4		
Muškarci ukupno	22	4	18,2		
Odrasli	44	12	27,3		

Tab. 8 Učestalost i distribucija *cribrae orbitaliae* u uzorku iz Nove Rače (Šlaus 2000: 202)

		O	A1	%	Aktivne lezije	
					A2	% od A1
ŽUMBERAK	Djeca	18	1	5,5	0	0,0
	Muškarci	23	5	21,7	0	0,0
	Žene	19	6	31,6	0	0,0
	Odrasli	42	11	26,1	0	0,0
	Ukupno	60	11	18,3	0	0,0
KOPRIVNO	Djeca	74	59	79,7	20	33,9
	Muškarci	30	2	6,7	2	100,0
	Žene	22	2	9,1	0	0,0
	Odrasli	52	4	7,7	2	50,0
	Ukupno	178	67	37,6	24	35,8
NOVA RAČA	Djeca	36	21	58,3	18	85,7
	Muškarci	33	8	24,2	4	50,0
	Žene	35	4	11,4	1	25,0
	Odrasli	38	12	31,6	5	41,6
	Ukupno	104	33	31,7	23	69,7

Tab. 9 Učestalosti i distribucija periostitisa u uzorku iz Žumberka, Koprivnog (Novak et al. 2007: 334) i Nove Rače (Šlaus 2000: 202)

A1 = broj dobro uščuvanih kostura s periostitisom

O = broj dobro uščuvanih kostura

A2 = broj dobro uščuvanih kostura gdje je periostitis aktivan u trenutku smrti

		Prsni kralješci		Slabinski kralješci		Ukupno	
		A/O	%	A/O	%	A/O	%
ŽUMBERAK	Žene	41/152	27%	15/68	22,1	56/220	25,45
	Muškarci	59/167	35,3	18/92	19/6	77/259	29,7
	Ukupno	100/319	71,9	33/160	20,6	133/479	27,8
KOPRIVNO	Žene	75/314	23,9	28/149	18,8	103/463	22,2
	Muškarci	71/220	32,3	19/95	20,0	90/315	28,6
	Ukupno	146/534	27,3	47/244	19,3	193/778	24,8
NOVA RAČA	Žene	5/78	6,4	6/47	12,7	11/125	8,8
	Muškarci	26/101	25,7	7/55	12,7	33/156	21,1
	Ukupno	31/179	17,3	13/102	12,7	44/281	15,7

Tab. 10 Učestalost Schmorlovih defekata u uzorku iz Žumberka, Koprivnog (Novak et al. 2007: 334) i Nove Rače (Šlaus 2000: 205)

A = broj kralježaka sa Schmorlovim defektima

O = broj pregledanih kralježaka

		Vratni		Prsni		Slabinski		Ukupno	
		A/O	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
ŽUMBERAK	Žene	8/87	9,2	61/152	40,1	19/68	27,9	88/307	28,7
	Muškarci	5/116	4,3	60/167	35,9	31/92	33,7	96/375	25,6
	Ukupno	13/203	6,4	121/319	37,9	50/158	31,6	184/682	26,9
KOPRIVNO	Žene	26/187	13,9	74/314	23,6	35/149	23,5	135/650	20,8
	Muškarci	17/117	14,5	66/220	30,0	49/95	51,6	132/432	30,5
	Ukupno	43/304	14,14	140/534	26,2	84/244	34,4	267/1082	24,7
NOVA RAČA	Žene	3/70	4,3	7/78	9	1/47	2,1	11/195	5,6
	Muškarci	14/71	19,7	23/101	22,8	1/55	1,8	38/227	16,7
	Ukupno	17/141	12,0	30/179	16,7	2/102	1,9	49/422	11,6

Tab. 11 Učestalost degenerativnog osteoartrisa na kralješcima u uzorku iz Žumberka, Koprivnog (Novak et al. 2007: 335) i Nove Rače (Šlaus 2000: 205)

A = broj kralježaka zahvaćenih osteoartritisom

O = broj analiziranih kralježaka

		Rame		Lakat		Kuk		Koljeno	
		A/O	%	A/O	%	A/O	%	A/O	%
ŽUMBERAK	Žene	7/18	38,8	3/22	13,63	6/22	27,3	5/15	33,3
	Muškarci	5/21	23,8	6/25	24%	10/18	55,5	10/18	55,5
	Ukupno	12/39	30,7	9/47	19,1	16/40	40	15/33	45,5
KOPRIVNO	Žene	14/31	45,2	6/31	19,3	7/30	23,3	11/30	36,7
	Muškarci	15/26	57,7	10/27	37,0	8/26	30,8	18/27	66,7
	Ukupno	29/57	50,9	16/58	27,6	15/56	26,8	29/57	50,9
NOVA RAČA	Žene	3/20	15	5/23	21,7	3/26	11,5	2/15	13,3
	Muškarci	6/23	26,1	11/32	34,4	10/33	30,3	7/33	21,2
	Ukupno	9/43	20,9	16/55	29,1	13/59	22,0	9/48	18,8

Tab. 12 Učestalost degenerativnog osteoartritisa na glavnim zglobnim ploštinama u uzorku iz Žumberka, Koprivnog (Novak et al. 2007: 336) i Nove Rače (Šlaus 2000: 204)

A = broj zglobova zahvaćenih osteoartritisom

O = broj analiziranih zglobova

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Angel, J. L. 1966, Porotic hyperostosis, anemias, malarial and the prehistoric eastern mediterranean, *Science*, 153, 760–763.
- Azinović Bebek, A. 2009, Nalazi oko crkve u Žumberku, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLII, 463–488.
- Baker, P. T. 1966, Human biological variation as an adaptive response to the environment, *Eugenics Quarterly*, 13, 81–91.
- Bass, W. M. 1987, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Columbia.
- Bennett, K. A. 1969, The typological versus the evolutionary approach in skeletal population studies, *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 407–414.
- Brooks, S., Suchey, J. M. 1990, Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution*, 5, 227–238.
- Cvitanović, Đ. 1985, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja. Gorički i Gorsko-dubički arhidiakoniat*, Zagreb.
- Eshed, V., Gopher, A., Gage, T. B., Hershkovitz, I. 2004, Has the transition to agriculture reshaped the demographic structure of prehistoric populations? New evidence from the Levant, *American Journal of Physical Anthropology*, 124, 315–329.
- Gjurašin, H. 2001, Zaštitna istraživanja arheološkog lokaliteta Koprivno – općina Dugopolje – sjeveroistočno od Klisa, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 33, 3, 136–137.
- Gjurašin, H. 2002, Nastavak zaštitnih istraživanja arheoloških lokaliteta u selu Koprivno – općina Dugopolje – sjeveroistočno od Klisa u godini 2002, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 34, 3, 151–153.
- Goodman, A. H., Rose, J. C. 1990, Assessment of systemic physiological perturbations from dental enamel hypoplasias and associated histological structures, *Yearbook of Physical Anthropology*, 33, 59–110.
- Goodman, A. H., Rose, J. C. 1991, Dental Enamel Hypoplasias as Indicators of Nutritional Status, in: *Advances in Dental Anthropology*, Kelly, M. A., Larsen, C. S. (eds.), Wiley-Liss, New York, 279–293.
- Goodman, A. H., Martin, D., L. 2002, Reconstructing health profiles from skeletal remains, in: *The Backbone of History. Health and Nutrition in the Western Hemisphere*, Steckel, R. H., Rose, J. C. (eds.), Cambridge, 11–60.
- Hildebolt, C. F., Molnar, S., McKee, J. K., Elvin-Lewis, M. 1988, The effect of geochemical factors on prevalences of dental diseases for prehistoric inhabitants of the state of Missouri, *American Journal of Physical Anthropology*, 75, Issue 1, 1–14.
- Hillson, S. W. 1979, Diet and dental disease, *World Archaeology*, 11, 147–162.
- Hillson, S. 1996, *Dental Anthropology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hoffman, D. F. 1993, Arthritis and exercise, *Primary Care*, 20, 895–910.
- Hough, A. J., Sokoloff, L. 1989, Pathology of osteoarthritis, in: *Arthritis and Allied Conditions*, McCarty, D. J. (ed.), Philadelphia, 1571 – 1594.
- Howells, W. W. 1966, Population distances: biological, linguistic, geographical and environmental, *Current Anthropology*, 7, 531–540.
- Jaffe, H. L. 1972, *Metabolic, Degenerative, and Inflammatory Diseases of Bones and Joints*, Philadelphia.
- Jakovljević, G. 1988, Novi rezultati istraživanja župne crkve u Novoj Rači, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 20, 3, 48–50.
- Johnston, F. E. 1966, The population approach to human variation, *Annals of the New York Academy of Sciences*, 134, 507–515.
- Kimura, K. 1982, Sex differences of the hip bone among several populations, *Okajimas Folia Anatomica Japonica*, 58, 266–273.
- Krogman, W. M., Iscan, M. Y. 1986, *The Human Skeleton in Forensic Medicine*, Springfield.
- Larsen, C. S. 1981, Skeletal and dental adaptations to the shift to agriculture on the Georgia Coast population, *Current Anthropology*, 22, 422–423.
- Larsen, C. S. 1997, *Bioarchaeology: Interpreting Behaviour from the Human Skeleton*, Cambridge University Press.
- Larsen, C. S., Shavit, R., Griffin, M. C. 1991, Dental caries evidence for dietary change: An archaeological context, in: *Advances in Dental Anthropology*, Kelly, M., Larsen, C. S. (eds.), 179–202.
- Lukacs, J.R. 1989, Dental paleopathology: methods for reconstructing dietary patterns, in: *Reconstruction of Life from the Skeleton*, Liss, A. R. (ed.) 261–286.
- Lysell, L., Magnusson, B., Thilander, B. 1962, Time and order of eruption of the primary teeth, *Odontologisk Revy*, 13, 217–234.
- McKeag, D. B. 1992, The relationship of osteoarthritis and exercise, *Clinics in Sports Medicine*, 11, 471–487.
- Medar, M. 1987, Sažeti prikaz dosadašnjih rezultata arheoloških istraživanja prostora crkve Svete Marije u Novoj Rači kod Bjelovara, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 19, 3, 46–49.
- Molnar S., Molnar, I. 1985, Observations of dental diseases among prehistoric populations of Hungary, *American Journal of Physical Anthropology*, 67, 51–63.
- Novak, M. 2004, Antropološka analiza kasnosrednjovjekovne populacije iz Koprivna kraj Klisa, neobjavljen magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2007, Bioarchaeological characteristics of the Early modern population from the Koprivno-Kod križa site near Klis, *Opuscula Archaeologica*, 31, 303–346.
- Ortner, D. J. 2003, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Academic Press, New York.
- Pećina, M. et al. 2004, *Ortopedija*, Zagreb.
- Phenice, T. W. 1969, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 297–301.
- Pilarić, G. 1967, Antropološka istraživanja starohrvatskog groblja u Daraž-Bošnjacima 1961. godine, *Arheološki radovi i rasprave*, 4/5, 419–443.
- Pilarić, G., Schwidetzky, I. 1987, Vukovar und Bribir: Beitrag zur Anthropologie mittelalterlicher Sudslawen,

- Homo*, 38, 1–15.
- Pindborg, J. J. 1970, *Pathology of the Dental Hard Tissues*, Philadelphia.
- Powell, M. L. 1985, The analysis of dental wear and caries for dietary reconstruction, in: *The analysis of prehistoric diets*, Gilbert, R. I., Mielke L. J. H. (eds.), Academic Press, New York, 307–338.
- Schmorl, G., Junghans, H. 1971, *The Human Spine in Health and Disease*, New York.
- Simović, V. 2000, Potresi na Zagrebačkom području, *Građevinar*, 52, 11, 637–645.
- Soren, D., Fenton, T., Birkby, W. 1995, The Late Roman Infant Cemetery Near Lugnano in Teverina, Italy: Some Implications, *Journal of Paleopathology*, 7, 13–42.
- Sutherland, L. D., Suchey, J. M. 1991, Use of the ventral arc in pubic sex determination, *Journal of Forensic Sciences*, 36, 501–511.
- Šlaus, M. 1997, Demography and disease in the early medieval site of Privlaka, *Opuscula archaeologica*, 20, 141–149.
- Šlaus, M. 2000, Biocultural analysis of sex differences in mortality profiles and stress levels in the late Medieval population from Nova Rača, Croatia, *American Journal of Physical Anthropology*, 111, 193–209.
- Šlaus M. 2002, *The Bioarchaeology of Continental Croatia, An Analysis of Human Skeletal Remains from the Prehistoric to Post-medieval Periods*, British Archaeological Report, International Series 1021, Oxford.
- Šlaus, M. 2006, *Bioarheologija – demografija, zdravlje, traume i prehrana starohrvatskih populacija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž. 2011, Antropološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Stranče-Gorica, in: *Stranče-Vinodol, starohrvatsko groblje na Gorici*, Cetinić, Ž. (ed.), Povijesni i pomorski muzej Hrvatskog primorja Rijeka, Rijeka, 303–340.
- Turner, C. 1979, Dental anthropological indications of agriculture among the Jomon people of central Japan, *American Journal of Physical Anthropology*, 51, 619–636.
- Walker, P. L, Bathurst, R. R, Richman, R., Gjerdrum, T., Andrushko, V. A. 2009, The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis, *American Journal of Physical Anthropology*, 139, 109–125.

SUMMARY

THE RESULTS OF THE ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF HUMAN SKELETAL REMAINS FROM THE ŽUMBERAK - ST. NICHOLAS BISHOP SITE

Key words: Žumberak – St. Nicholas Bishop, graveyard, anthropology analysis, life quality

The main objective of this study is to present the results of the osteological analysis of the human skeletal remains from the archaeological site of Žumberak-St. Nicholas Bishop and then to compare the demographics and prevalence of the observed pathological conditions with samples from the Nova Rača and Koprivno sites.

Age and sex were established for each individual, and indicators of dental health (i.e. carious lesions, and other dental diseases), non-specific infections, osteoarthritis, and Schmorl's nodes were examined. Subadults were specifically examined for indicators of stress (e.g. cribra orbitalia, periostitis).

The total sample consists of the remains of 89 individuals, of which 20 are subadults under 15 years of age, 28 are females and 41 are males. Adult males had an average lifespan of 39.1 years, while adult females lived slightly longer (40.5 years).

ODABIR MJESTA ZA POKOP DJECE U NOVOM VIJEKU NA PRIMJERU CRKVARA KOD ORAHOVICE

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

U radu se donosi analiza novovjekovnog horizonta pokopavanja djece na lokalitetu Crkvari – crkva svetog Lovre, nedaleko Orahovice. Predstavljena je i preliminarna stratifikacija grobova djece kroz više stoljeća srednjeg vijeka, međutim, naglasak je stavljen na istraživanje topografije grobova djece u novome vijeku. Većina grobova potječe iz groblja oko crkve, manji dio obuhvaća grobove djece pokopavane unutar gotičke sjeverne sakristije u vrijeme kad je ona još bila u funkciji u novome vijeku. Ukupno je pronađeno na istraživanoj površini 227 grobova djece, a 160 od njih pripada novome vijeku. Zamijećene su pravilnosti u topografiji njihovih pokopa s obzirom na arhitekturu sakralnog kompleksa i njene dijelove koji imaju različito značenje u liturgiji. S tim u vezi kao i s eshatološkim konceptima crkve i vjerovanjima ljudi, nastojalo se dobiti uvid u pogrebne običaje, osobito u grobove djece umrle u najranijoj dobi za koje su razlučene preferirane zone za njihovo pokopavanje na groblju. Diskutiraju se i moguće naznake odražavanja vjere i vjerovanja te koncepta životnih ciklusa u pogrebnim običajima.

Ključne riječi: arheologija djetinjstva, pogrebni obredi i običaji, dobno formirani identiteti, faze životnog ciklusa, novi vijek, srednji vijek, Crkvari

UVOD

U društvenim znanostima već se dugo vremena primjenjuje metodologija istraživanja formiranja identiteta čovjeka u uskoj vezi s njegovom životnom dobi pri čemu se periodi ljudskog života razumijevaju kao kontinuitet. U posljednje vrijeme se i u arheološkoj, osobito inozemnoj, literaturi velika pozornost posvećuje proučavanju odnosa između spolno determiniranih identiteta prema sociološkoj starosti i njihovim promjenjivostima u kontekstu društvenih okruženja. U tom se kontekstu istraživanje pogrebnih obreda i običaja, posebice za prapovijesna i rana povijesna razdoblja, pokazalo izvanrednim izvorom spoznaja. Za arheologiju poznog ranog te razvijenog i kasnog srednjeg kao i novog vijeka, to je samo djelomično točno jer grobovi u tim razdobljima u pravilu nemaju priloge, odnosno imaju tek sporadične nalaze. Ipak, promatranje segmenta pogrebnog ritusa, poput zoniranja i grupiranja, odnosno topografije pokopavanja određene dobne skupine na groblju, u konkretnom slučaju djece, otvara nam nove mogućnosti za istraživanja i u kontekstu kasnijih arheoloških razdoblja.

U ovome ćemo radu iznijeti primjer takvih istraživanja na lokalitetu Crkvari – crkva svetog Lovre kod Orahovice, koji nam je pružio zanimljive podatke za razdoblje srednjeg, osobito kasnog srednjeg i novog vijeka. Rad je usredotočen na proučavanje grobova djece u novome vijeku te na lokalitetu imamo kvalitetne podatke za navedena istraživanja. Grobovi kao arheološka građa predstavljaju neiscrpan izvor u pokušajima percepcije prošlih društava i u pokušajima poimanja identiteta zajednice, skupina ljudi ili pojedinaca kroz društvene interakcije između različitih aktera. Sukus arheologije i antropologije otvara velike mogućnosti za sagledavanje odnosa između rodno i starosno determiniranih identiteta, što se za potonje dobro odražava i na primjeru novovjekovnog horizonta crkvarskog lokaliteta. Dublja razrada arheološkog konteksta tog horizonta pokopavanja na lokalitetu omogućuje nam da dobijemo uvid u koncepte i odnose identiteta iz

perspektive *life course studies* unutar arheologije djetinjstva.¹ Obrađivana arheološka građa predstavlja vrijedan izvor za proučavanje društvenog identiteta djeteta u novome vijeku, s obzirom na poseban, odnosno preferiran odabir mjesta za njihovo pokopavanje kao i za dobivanje uvida u percepciju djeteta iz perspektive odraslog čovjeka u novome vijeku i to na temelju pogrebnih rituala, odnosno postupka s tijelima umrle djece. Arheološki podaci promatrat će se i u kontekstu inicijacijskih običaja i obreda vezanih uz prihvaćanje djeteta kao punopravnog člana društvene zajednice. U slučaju obrađivanog razdoblja (i prostora) riječ je o prihvaćanju u kršćansku zajednicu. Promotrit će se na koji način i u kolikoj mjeri se određene crkvene regule poštuju ili ne poštuju u kontekstu odabira mjesta za pokop djece u novome vijeku.

POVIJESNI I ARHEOLOŠKI PODACI

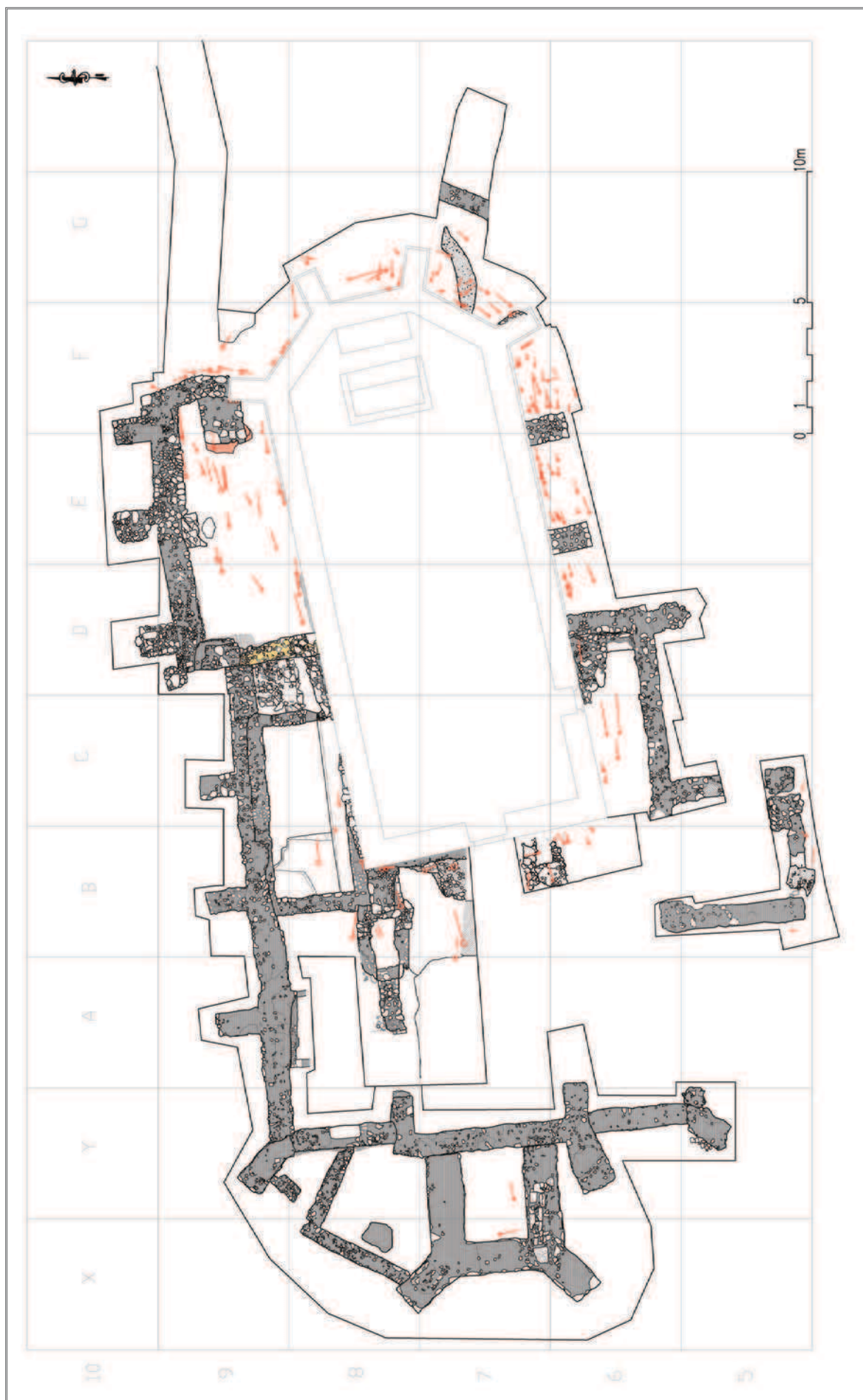
Kapela svetog Lovre smještena je na istaknutome brežuljku iznad sela znakovitog naziva Crkvari. Crkvari su selo novijeg nastanka, nazvano očito u spomen bogatoj sakralnoj prošlosti koja se odvijala na obližnjem brežuljku, na kojem je do današnjih dana nad zemljom ostala tek omanja kapela svetoga Lovre.² Obližnje selo Stara Jošava spominje se pak još u srednjem vijeku i upravo su se njegovi stanovnici, kao i mještani okolnih selišta i zaseoka pokopavali na spomenutom grobljanskom položaju (Tkalčec et al. 2008: 120). Iako povijesni izvori o tome šute, sustavna zaštitna arheološka istraživanja koja je Institut za arheologiju provodio od 2003. do 2013. godine oko kapele svetog Lovre ukazala su na velik značaj ovoga položaja u srednjovjekovnom okružju (Tkalčec 2013: 73–75, 79). Vjerojatno na osnovi ranosrednjovjekovnog groblja iz 11. st. razvio se tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka kompleksan sakralni sklop. Na mjestu kasnoromaničkog, vjerojatno manjeg sakralnog objekta okruženog grobljem nastala je isprva, čini se, ranogotička jednobrodna dvoranska crkva, koja je pak na vrhuncu svoje graditeljske faze proširena u veliku trobrodnu gotičku crkvu sa snažnim zvonikom na zapadnom pročelju, okruženu dubokim obrambenim jarkom (sl. 1). Na samom izmaku kasnog srednjeg vijeka i početku ranog novog vijeka crkva je, čini se, izgubila svoj značaj te je preinačena u manji kasnogotički objekt kojemu je na sjevernoj strani dodana sakristija. U ovom smanjenom obliku kasnogotička je crkva funkcionirala još i u novome vijeku o čemu svjedoče brojni pokopi vezani uz rastere opisanog objekta (to se ne podudara s mišljenjima nekih istraživača koji su držali da tijekom osmanlijskog osvajanja Slavonije crkva i groblje nisu u funkciji, npr. Papić 1998).³ Arheološki otkrivena sjeverna sakristija već možda u drugoj polovini 17. a zasigurno u 18. stoljeću više ne funkcionira, srušena je te taj prostor također postaje mjestom pokopavanja. U 18. stoljeću kasnogotička kapela iznova se malo proširuje tako da joj je dodano zapadno pročelje i time objekt poprima oblik manje kapele, kakva je očuvana i do današnjih dana. Pokopavanje se oko crkve, prema arheološkim spoznajama, odvija i tijekom 18. stoljeća, i to na suženom području oko same crkve, omeđenom zidanom kamenom ogradom. Prema podacima iz Župne spomenice u Feričancima o posveti novog groblja 1892. godine neposredno podno kapele, oko stotinjak metara prema sjeveroistoku, a koje je i danas u funkciji, mogli bismo pretpostaviti da se pokopavanje oko same crkve odvija i tijekom gotovo čitavog 19. stoljeća, međutim novo je groblje već ucrtano na katastarskoj karti iz 1862. godine.⁴ Stoga, za sada možemo pretpostaviti da se pokopavanje oko crkve sv. Lovre odvijalo do

1 Arheologija djece ili djetinjstva je relativno novo područje istraživanja u arheologiji. Usprkos tomu literatura je obimna, a spomenimo tek neku koja daje pregledan uvid u razvoj teorije i metodologije. Jane Baxter naglašava važnost proučavanja djece, kao aktivnih sudionika u prošlim kulturama, umjesto da ih se promatra samo u onom aspektu u kojem i koliko su imali utjecaj na život odraslih. Koristeći ključne pojmove roda i socijalizacije, autorica predlaže nove teorijske i metodološke pristupe arheološkom istraživanju ove velike, ali u arheološkom kontekstu često materijalno podzastupljene ili neprepoznate kategorije populacija (Baxter 2005). Dobar pregled i analiza teorijskih i metodoloških pristupa, uz raspravu o terminologiji i teoriji djetinjstva iznijela je i Grete Lillehammer, koja također predlaže alternativni pristup proučavanju teme radi boljeg razumijevanja uloge djece u povijesnim i arheološkim izvorima (Lillehammer 2010).

2 Selo Crkvari utemeljeno je u postosmanlijskom razdoblju doseljenicima iz Gorskog kotara poslije polovine 18. stoljeća (Jurković 2007: 313), odnosno navodi se kao *D. Czerkvar* 1781./1783. godine (Heller 1976: 38).

3 M. Mitrović navodi da pojedina povijesna vrela (no ne navodi koja) govore o tome da su crkvu svetog Lovre, zbog njenog izuzetnog strateškog položaja, Turci odmah po osvojenju ovog dijela Slavonije preuredili u „jak obrambeni vojni objekt, s vojničkom posadom, konakom, štalom, kulom i šančevima“ (Mitrović 1994: 21). Tragovi osmanlijske prisutnosti na lokalitetu, međutim, nisu potvrđeni u arheološkim iskopavanjima. Iako je orahovički kraj veoma nastradao u vremenu osmanlijskog osvajanja (prema popisu iz 1698. g. bilo je u distriktu Orahovica 27 naseljenih sela i 21 pusto, a prema onome iz 1702. godine 24 je naseljenih i čak 29 pustih – usp. Mažuran 1993: str. 29, Tablica 1 i str. 42, Tablica 4, međutim, kasnije u tekstu za 1698. g. isti autor navodi naseljenih 25 i raseljno 21 mjesto i naselje - usp. Mažuran 1993: 433), uviđa se kako demografski tako i gospodarski oporavak već u prvih par godina između navedena dva popisa stanovništva, pokretne i nepokretne imovine (1698. g. bilo je ukupno 253 domaćinstava, a 1702. g. 272), a posebno kasnije. Iz sličnog popisa stanovništva, pokretne i nepokretne imovine vlastelinstva Orahovica – Feričanci iz 1736. g., usprkos slabe naseljenosti vlastelinstva (431 kuća i domaćinstvo), vidi se da je ono svojom gospodarskom snagom bilo iznad prosjeka u usporedbi s ostalim vlastelinstvima u Slavoniji tog doba (Mažuran 1993: 435). Prekid pokopavanja na lokalitetu tijekom osmanlijske uprave područjem, dakle između 1542. i 1691. g., kao ni direktna osmanlijska prisutnost na lokalitetu, arheološki nije posvjedočena te je za pretpostaviti da se stanovništvo kontinuirano pokopavalo oko crkve, ma u kako lošem i ruševnom stanju ona bila.

4 <http://mapire.eu/en/map/cadastral/?bbox=1996028.7834964143%2C5703130.303370673%2C1996844.5099076452%2C5703468.895519406> (pristupljeno 20. 3. 2016.) Matice umrlih župe Feričanci navode pokopavanje mještana Crkvara i Stare Jošave na groblju u Crkvarima, a valjalo bi provjeriti i Matice umrlih župe Orahovica te Spomenicu župe Orahovica čija je filijala sv. Lovro bio do 1816. g. Iako se u Župnoj spomenici Feričanci ne navodi posveta novog groblja prije 1892. g., prema katastarskoj karti iz 1862. g., ono je očigledno već i prije moralo biti osnovano i posvećeno (kasnije posvete mogu biti vezane uz eventualne situacije da je na bilo koji način groblje bilo oskrvnjeno). Za sada još nisu provjereni podaci u kanonskim vizitacijama

Sl. 1 Crkvari – Sv. Lovro, situacijski plan s položajima novovjekovnih grobova djece (priredila: K. Turkalj)

sredine 19. stoljeća, a daljnje istraživanje povijesnih izvora možda će pomaknuti gornju granicu funkcioniranja groblja još ranije, prema 18. stoljeću.

Za srednji vijek dostupni povijesni podaci su šturi. Kako Crkvari kao selo tada nije niti postojalo, a spominje se selo Jošava, danas Stara Jošava, upravo se stanovništvo iz Jošave pokopavalo na crkvarškome groblju, odnosno crkva sv. Lovre bila je jošavljanska crkva. Već od 1228. godine navodi se u povijesnim dokumentima *terra Jalsaua* ili *Jalsana*, zatim kasnije, 1258. godine *possessio Ilsowa*, odnosno *llswa* te 1281. godine *Ylsua*. Nadalje, u 15. stoljeću se u dvije isprave iz 1407. godine spominje *Jwsafalwa*, odnosno *possessio Ywsafalwa* (Heller 1976: 81–82). U popisu župa generalnog vikara Petra Nikolića što ga je obilaskom Slavonije 1660. g. izradio za zagrebačkog biskupa Petra Petretića ne spominje se crkva u Jošavi, međutim Ive Mažuran naglašava da je broj crkava u kojima se u to vrijeme ipak održavalo bogoslužje bio i veći nego što je Nikolić zabilježio te među njima navodi crkvu sv. Lovre u Jošavi (Mažuran 1998: 206). U prvome komorskom popisu poslije oslobođenja Slavonije od Turaka, nastalome 1698. godine, komorski je popisivač crkvu svetog Lovre u okrugu Jošave opisao derutnom, a pokraj nje nalazila se građevina poput kakvog drevnog samostana. Komorski je popisivač spomenuo kako se na udaljenosti od oko 400 koraka vide i ruševine male kapele Sv. Duha.⁵ Tu poziciju možda valja povezati s i danas štovanim mjestom južnije u šumi, podno Svetoga Lovre ili pak s pozicijom Poduvno, kao što je predložila J. Jurković (2007: 313). U drugom komorskom popisu iz 1702. godine iznova se spominje ruševna crkva Sv. Lovre na brdu iznad sela Jošave, a zasebno se na drugom brdu u šumi spominje ruševna kapela Sv. Duha, građena od kamena. Za crkvu Sv. Lovre kaže se da je okružena opkopom i građena kamenom, a nagađa se da je pripadala nekom samostanu ili opatiji (Tomčić et al. 2004: 157).⁶ Prema E. Papić, u komorskom popisu iz 1698. g. iznosi se podatak da je crkva „navodno pripadala samostanu“, a u onome iz 1702. g. „da se o njoj nagađa da je pripadala nekom samostanu ili opatiji“, što autoricu navodi na pretpostavku da je „po svoj prilici u predtursko doba uz crkvu bio i samostan koji je mogao pripadati viteškim redovima – templarima i potom ivanovcima, jer je iz brojnih povijesnih izvora poznato da su oni imali velike posjede u našičkom kraju“ (1998: 4–5). Za sada mi o tome nemamo arheološke dokaze, a moguće je da pripadnost crkve samostanu valja povezivati i s našičkim franjevačkim samostanom koji je imao utjecaj u orahovičkome kraju. Naime, nakon oslobođenja Slavonije od Osmanlija crkva sv. Lovre postala je filijalnom crkvom župe Orahovice, koju su sve do 1816. g. vodili franjevci. Obnovljena je i posvećena 2. lipnja 1743. g., a 1816. g. postala je filijalnom kapelom župe Feričanci kojoj pripada do danas (Papić 1998: 4–8).

Arheološka istraživanja uglavnom su se odvijala oko vanjskih zidova kapele radi njene drenaže, gdje je ustanovljena stratigrafija od 2,10 do 2,50 m relativne dubine s gustim pokopima pokojnika čije su rake u većini slučajeva oštećivale jedna drugu. Najbolje su, dakako, očuvane rake i kosturni ostaci najkasnije pokopanih pokojnika. Pojedine površine na zapadu i jugozapadu lokaliteta otvorene su radi definiranja arhitekture sakralnog kompleksa, pri čemu se na većini tih dijelova zbog ograničenih sredstava nije moglo pristupiti i istraživanju svih slojeva do zdravice. Također, na žalost, nismo uspjeli dobiti suglasnost Biskupije za provođenje arheoloških istraživanja unutar same kapele, a što bi bilo nužno za dobivanje jasne slike o funkcioniranju ovog prostora kroz više stoljeća srednjeg vijeka. Stoga su istraživanja u ovoj fazi obustavljena te je u pripremi objava svih do sad polučinih rezultata u monografskom obliku.

Ukupno je u istraživanjima Instituta za arheologiju istraženo 599 grobova te mnoštvo kosturnica i dislociranih ljudskih kostiju brojnih individua u slojevima ili rakama. Od tog broja 227 grobova pripada djeci što ukazuje na veliku smrtnost dje-

župe Orahovica i župe Feričanci u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. Župna spomenica Feričanci obuhvaća događaje od 1777. godine kad je i osnovana župa u Feričancima. Do 1869. g. pisana je na latinskom, nedostaju zapisi između 1869. i 1872. g. od kad je pisana na hrvatskom. Posvetu novog groblja kod starog u Crkvarima spominje se 7. lipnja 1892. godine riječima župnika Nikole Mikića: *Dne 7. lipnja blagoslovio je Vlč. g. Franjo Lampe naš podarcidjakon novo groblje u Crkvarih kod sv. Lovre, koje se nalazi uz staro. Sljedeće godine župnik Mikić navodi: Njihovo velič. Franjo Josip I. poklonio je premilostivo iz vlastitih sredstava 100 for. za popravak kapele sv. Lovre u Crkvarih. - I ove goine je dozvolom preč. duh. stola služena sveta misa na treći dan Duhova u Crkvarih u načinjenoj kolibi pred crkvom, koja je zatvorena zbog derutnog stanja. Godine 1896. župnik Mikić zapisuje: Ove godine je na treći dan duhova blagoslovio vlč. g. Franjo Lampe župnik orahovički i podarcidjakon, novo grobljeu Crkvarima i novi križ u istom groblju. Godine 1898. obavljani su popravci na crkvi, tornju, zidovima, oltaru, kojom prigodom je za metar nasipana crkva i potaracana ciglom, a tom zgodom našla se je cedulja u kamenu pod kamenom gdje su svete reliquie sahranjene na velikom oltaru za koje isti župnik donosi prijepis latinskog teksta iz 1743. g. o posveti crkve i oltara u čast svetog Duha i divi Lovre. Nakon radova, sljedeće, 1899. g. župnik F. Lampe iznova posvećuje crkvu sv. Lovre u Crkvarima. Zanimljiv je zapis župnika Nikole Mikića iz 1890. g. da župa Feričanci broji ukupno 4047 katolika, 47 protestanta i 41 židova, od toga u Crkvarima živi 158 katolika, a u Staroj Jošavi 190 katolika i 1 protestant. Za usporedbu, u godini 1938. zapisan je ukupan broj od 3917 župljana, od čega 168 u Crkvarima, a 337 u Staroj Jošavi, a 1941. g. župa broji 4998 katolika, 28 kalvina, 24 evangelika, 4 židova, 2 pravoslavca i 2 grkokatolika, dok je od toga u Crkvarima 215 katolika, 1 kalvin i 1 grkokatolik, a u Staroj Jošavi 391 katolik i 1 grkokatolik. Zahvaljujem na ustupanju cjelovite kopije Župne spomenice Feričanci te izvadaka iz Matične knjige umrlih Feričanci (1858. – 1872.), kao i na drugim vrijednim podacima i pomoći, kolegici Jasni Jurković iz Zavičajnog muzeja Našice. Također, posebno zahvaljujem na savjetima oko povijesnih izvora i nabavci literature, pomoći pri prijevodima s latinskog te svekolikoj pomoći kolegi dr. sc. Milanu Vrbanusu.*

5 *In territorio hoc, signanter autem pagi Jalsova reperitur ecclesia una Sancti Laurentii, penes quam apparent aedificia alicujus antiqui quasi monasterii, alias funditus diruta. Ab hinc ad passus circiter 400 capella una parva Sancti Spiritus ruinosa, rudibus aliqua ex parte extans* (Mažuran 1988: 405).

6 (...) *supra pagum Joschovo in monte inter sylvas ecclesia catholica sancti Laurentii ex lapidibus aedificata exstat, etiam rudera apparent et videtur quondam monasterium aut abbatia fuisse et magna fossa haec ecclesia circumdata, e regione in alio monte inter sylvas rudera unius sacelli ad sanctum spiritum ex lapidibus exstructi quoque videntur, (...)* (Smičiklas 1891: 281).

ce kroz srednji i novi vijek, a što je i za očekivati u tim razdobljima. Od 227 grobova djece oko 70 % pripada novovjekovnom razdoblju (usp. sl. 1).⁷ Djeca su u principu pokopavana pliće te je to zasigurno jedna od činjenica koju valja uzeti u obzir pri promatranju velike učestalosti prisutnosti pokopa djece iz mlađih razdoblja spram starijih. Grobovi djece koja su bila pokopana u starijim razdobljima tijekom vremena bili su podložni većem uništavanju uslijed kasnijih pokopa. Ujedno je okolnost što su pliće pokopana predstavljala i olakšicu pri stratificiranju pokopa novovjekovne djece. Naime, u novome vijeku se ispod humusa, uslijed raznih ranijih građevinskih arhitektonskih preinaka, stvorio sloj bogat šutom (SJ 868), a u kojem je bilo i mnoštvo dislociranih kostiju od oštećenja starijih raka. U tome su sloju (i drugim novovjekovnim slojevima) uz južnu, zapadnu i istočnu stranu crkve mahom pronađeni pokopi novovjekovne djece. Grobovi djece prisutni su i uz sjevernu stranu,⁸ osobito okolo apsida i to unutar gotičke sjeverne sakristije koja je funkcionirala još i u ranom novom vijeku te na istoj površini nakon što je sakristija srušena. Na osnovi stratigrafije moglo bi se zaključiti da je sjeverna sakristija u funkciji od izmaka kasnog srednjeg vijeka do u novi vijek. Oko nje, istočno uz njezinu apsidu pokopavaju se djeca perinatalne dobi kada je ona još u funkciji. Rezultati analiza ¹⁴C datiranih grobova odraslih osoba unutar same sakristije (Tkalčec et al. 2008) ukazuju na to da se u nju pokopavalo još barem do sredine 16. stoljeća, a možda i tijekom druge polovine 16. st. i početkom 17. st. Grobove djece tik uz apsidu sjeverne sakristije, možemo također datirati u posljednja desetljeća funkcioniranja sjeverne sakristije u novome vijeku.

Posebice se zamjećuje koncentriranje vrlo male djece uz same zidove kapele, odnosno njezine apsida. Pokopi odraslih novovjekovnih grobova sezali su puno dublje, nerijetko i dublje od svih starijih srednjovjekovnih grobova, sijajući starije slojeve srednjovjekovnih poremećenih grobnih cjelina (uglavnom glinastih, s manje šute u kasnom srednjem vijeku ili bez prisustva šute u razvijenom srednjem vijeku). U navedenom sloju novovjekovnih poremećenih grobnih cjelina SJ 868, grobne se rake većinom nisu mogle lučiti zbog sličnosti konzistencije same zapune s okolnim slojem. Kako su djeca pliće pokopavana, svi pokopi djece u razdoblju novog vijeka nalaze se unutar tog sloja (i drugih plitkih novovjekovnih slojeva), a kao što je spomenuto pojedini pokopi odraslih osoba sežu puno dublje. Otklon čine pojedini dublji pokopi novovjekovne djece unutar sjeverne gotičke sakristije (unutar sloja SJ 004) u vrijeme kada je ona još u novome vijeku bila u funkciji (Tkalčec 2006: 24, sl. 2).⁹

POKOPAVANJE DJECE NA LOKALITETU TIJEKOM SREDNJEG I NOVOG VIJEKA

Na istraživanoj površini definirano je ukupno 227 grobova djece (tab. 1).¹⁰ Broj samih individua je i veći jer je mnoštvo dislociranih kostiju pronađeno u slojevima poremećenih grobnih cjelina te u zapunama raka. 160 grobova djece pripada novome, a 67 srednjem vijeku. Znači u razdoblju od oko tri stoljeća novog vijeka pokopano je više od 70 % djece (točnije

- 7 Na slici 1 daje se prikaz položaja novovjekovnih grobova djece bez oznake brojeva grobova. Za detalje mogu se konzultirati situacijski planovi s položajima grobova u objavljenim tekstovima o dosadašnjim istraživanjima, i to za arheološke sezone od 2003. g. do 2011. g. U prvim sezonama iskopavanja istraživan je sjeverni dio uz crkvu te se položaji grobova za dio dijela kasnije definirane tzv. sjeverozapadne prostorije kao i područje sjeverne sakristije mogu konzultirati u prvim objavama (Tomičić, Tkalčec 2005: 15, sl. 1; Tkalčec 2006: 25, sl. 3), i u kasnijoj objavi završnih radova u SZ prostoriji (Tkalčec 2008: 25, sl. 2). Sjeveroistočno područje oko apsida s probnim rovom prema opkopu istraživano je 2006. i 2008. g. (Tkalčec 2007: 22, sl. 1; 2009: 37, sl. 22), zapadno pročelje 2007. i 2009. g. (Tkalčec 2008: 25, sl. 2; 2010: 19, sl. 2), a južno područje uz crkvu i južno i jugoistočno uz apsidu s probnim rovom na jugoistoku 2010. – 2011. g. (Tkalčec 2011: 39, sl. 2; 2012: 24, sl. 1). Za posljednje dvije sezone iskopavanja koje su se provodile uz južni dio zapadnog pročelja, zatim na području južne kapele trobrodne gotičke crkve kao i u njenom južnom brodu te na jugoistoku oko apsida crkve, objave su više bile usmjerene na tumačenje novootkrivene arhitekture (Tkalčec 2013; 2014a), a detaljni objavljeni položaji grobova dostupni su u arhivi Instituta za arheologiju u godišnjim izvješćima o arheološkim istraživanjima.
- 8 Zasebna je situacija na zapadnijim dijelovima ovog sjevernog prostora gdje je pronađena vjerojatno novovjekovna prostorija, možda kriptu, odnosno kosturnica. Stratifikacija pokopa (mahom odraslih) unutar nje, kao i obrada nalaza iz tih grobova još nije zgotovljena, a tek će nam to pomoći njenoj preciznijoj dataciji. Za sada možemo ustvrditi da je taj prostor u nekom trenutku iskorišten za preinaku u svojevrsnu zasebnu prostoriju, na način da su s unutrašnje strane stari kameni zidovi nekadašnjeg sjevernog broda trobrodne gotičke crkve uređeni i dograđeni zidovima od kamena, vezanog žutom žbukom, uz korištenje opeke (posebice obilno korištenje opeke na unutrašnjem licu zida ispod samog SZ ugla današnje kapele), čineći tako prostor unutrašnje dužine od 6,5 m, a širine 3 m. Na dnu su bili gusti pokopi (među njima i grobovi djece opredijeljene u novi vijek - G 184 i G 173) iznad kojih se nalazio debeo sloj koji se sastojao od gotovo u potpunosti razmrvljenih ljudskih kostiju. Iznad tog sloja nalazio se pak debeo sloj gline kojom je sve zatrpano, a tek na njemu su prisutni plitki pokopi, poput groba djeteta G 10. Buduća će obrada lokaliteta pokazati je li navedena sjeverozapadna prostorija izgrađena možda već u fazi kada i sjeverna sakristija te je korištena i u novome vijeku kada je prostor velikog objekta bio reduciran na gabarite današnje kapele, u prvoj fazi još sa stojećom sjevernom sakristijom, a kasnije i bez nje.
- 9 Za navedene slojeve, kao i one u tekstu neopisane, usp. tab. 1, kolonu „Stratigrafija (unutar SJ)“ kao i kolonu „Ap. vis“ gdje se navode apsolutne visine na kojima je grob zatečen. U potonjoj koloni daju se uglavnom visine kosturnih ostataka, a vrh rake izrijekom se navodi isključivo u slučaju kada je veća visinska razlika između zamijećenog vrha rake i samog kostura (što je rijedak slučaj kod grobova djece). Visinske razlike do 10 cm ovom se prigodom ne navode kako se tablica ne bi opterećivala za ovaj tekst nerelevantnim podacima. Također iz istog razloga u tekstu nećemo opisivati sve u tablici navedene slojeve, valja tek napomenuti kako se vrh humusa na istraživanoj površini oko crkve nalazi na apsolutnim visinama od maksimalno 207.37 m do 207.10, ovisno o položaju. Detaljni podaci bit će publicirani pri cjelovitijoj objavi nalazišta.
- 10 U Tablici 1 u koloni „Literatura“ ne donose se arheološke objave o groblju i grobovima već se donose isključivo reference na antropološke izvještaje iz kojih su crpljeni podaci o dobi i spolu individue. Traume na osteološkom materijalu za svaki pojedinačni grob zbog opsežnosti, kao i zbog ne uske vezanosti uz temu rada, ovom se prigodom ne donose. Antropološka analiza obavljena je u Antropološkom centru HAZU te kolegama dr. sc. Mariju Šlausu, dr. sc. Mariju Novaku, dr. sc. Željki Bedić, dr. sc. Vlasti Vyroubal, Jozi Periću Peručiću i Zrinki Premužić zahvaljujem na vrijednim podacima.

70,48 %), dok je u dužem razdoblju od četiri i po stoljeća srednjeg vijeka pokopano 30 % od ukupnog broja pronađenih grobova djece. Uzrok takvom omjeru dakako predstavlja i činjenica da su kasniji grobovi u manjem broju uništeni, ali i mogućnost da su u srednjem vijeku postojali drugačiji običaji odabira mjesta za pokop djece. Posebno je zamjetna razlika u dobnoj starosti koju su djeca doživjela (tab. 2). Razvidno je kako je u novom vijeku izuzetno velik broj pokopa djece perinatalne dobi i novorođenčadi (46,25 %) te dojenčadi do dvije godine (30,63 %), dok je u srednjem vijeku zastupljenost grobova djece umrle u tako ranoj dobi izuzetno niska (7,46 % za perinatalnu dob i 19,4 % u dobi od pola godine do kraja druge godine života).¹¹ U novome vijeku broj se zastupljenosti pokopa djece starije od dvije godine postepeno smanjuje, a u srednjem vijeku se vidno povećava. Dok oko 15 % grobova djece u horizontu novog vijeka čine pokopi male djece umrle u ranome djetinjstvu od 2. do 6. godine, u srednjem vijeku je u toj dobnoj skupini pokopano 23,88 % djece od ukupnog broja srednjovjekovnih grobova djece. Vrhunac smrtnosti djece (na osnovi istraženog broja grobova na lokalitetu) u srednjem je vijeku dosegao postotak od 28,36 % grobova djece umrle u dobi od 6 do 10 godina. U pubertetskoj i adolescentskoj dobnoj skupini (10 – 15 godina) u srednjem je vijeku od svih istraženih srednjovjekovnih grobova zabilježen i dalje dosta visoki postotak od 17,91 % grobova. Za razliku od toga, u novovjekovnome horizontu postotak grobova djece umrle u starosti od 6 do 10 godina (3,12 %) i one umrle između 10 i 15 godine života (5 %) čini vidni pad. Ovdje valja dodati napomenu da za pojedine grobove djece ukopane unutar prostora sjeverne sakristije na vrlo velikim dubinama (za pokope djece u novome vijeku) postoji mogućnost da pripadaju starijem horizontu – izmaku kasnoga u novi vijek. Njima unutar sloja poremećenih grobnih cjelina SJ 004 (u ovom slučaju na samome dnu tog sloja) uglavnom nije bilo moguće prepoznati ukop grobne rake, u pojedinim slučajevima ukop je sezao do sloja gline, ali okolo samih kostiju (dakle zapuna) bilo je dosta šute identične sloju SJ 004 te su iz tog razloga i ti grobovi opredijeljeni u novi vijek. Riječ je o sljedećim grobovima: 27, 29, 30, 31, 35, 38 i 46 (usp. za pozicije grobova Tomičić, Tkalčec 2005: 15, sl. 1). Uglavnom to su grobovi veće djece. Ukoliko bi oni ili neki od njih ipak pripadali starijem razdoblju, utoliko bi se prostor sjeverne sakristije pokazao učestalim mjestom odabira pokopa djece, osobito veće djece, u kasnom srednjem vijeku. I u slučaju da djeca pripadaju razdoblju ranog novog vijeka, čini se da je ovaj prostor, a tada je sjeverna sakristija još bila u upotrebi, također predstavljao omiljeno mjesto pokopa veće djece. Brojni kasniji pokopi male djece i novorođenčadi na prostor sakristije uslijedili su i u kasnijim razdobljima novog vijeka kad to zdanje više nije bilo u funkciji, odnosno ukopi su se odvijali radi pokopavanja uz sjeverni zid crkve, što bliže apsidi.

Pokopavanje se u novome vijeku odvija isključivo na prostoru unutar cinktora, čiji su zidani temelji arheološki otkriveni na istočnome dijelu lokaliteta, ukopom izvađenog zida ograde u sjevernijem probnom rovu te geofizičkim istraživanjima na sjevernoj strani (Tkalčec 2007: 21; 2012: 24–26, sl. 1–3). Kamenom zidana ograda je, čini se podignuta u ranom novom vijeku ili na samom izmaku kasnog srednjeg vijeka. Izvan cinktora na istraživanome prostoru pronađeni su srednjovjekovni grobovi, no isključivo odraslih osoba.

Za srednjovjekovno razdoblje pokopavanja na lokalitetu (od kraja? 11. do početka 16. stoljeća) zbog nemogućnosti provođenja arheoloških istraživanja unutar same crkve, za sada imamo puno manje podataka o aspektu pogrebnog ritua u vezi odabira mjesta za pokop djece, dok su nam rezultati istraživanja dali puno bolje i potpunije podatke za razdoblje novoga vijeka. Na pojedinim dijelovima lokaliteta uočavaju se neposredna preslojavanja i po tri groba iz novovjekovnog sloja, međutim detaljnija razrada za čitav lokalitet prije zgotovljenja konzervacije svih metalnih nalaza, značajnih za faziranje grobova, a koja je još u tijeku, za sada nije moguća.

NOVOVJEKOVNI HORIZONT POKOPAVANJA DJECE

Na osnovi arheoloških istraživanja te povijesnih i materijalnih podataka o građevinskim preinakama sakralne arhitekture za sada možemo konstatirati kako na groblju oko sv. Lovre u Crkvarima naslućujemo barem dvije faze novovjekovnog horizonta. Donju granicu novovjekovnog pokopavanja vežemo uz vrijeme kada je ovaj dio Slavonije potpao pod osmanlijsku vlast. Razdoblje prve polovine 16. stoljeća na ovome groblju predstavlja u arheološkome kontekstu vrijeme koje bismo mogli smatrati prijelazom novog vijeka u kasni srednji vijek. Pa tako grobovi s početka 16. stoljeća još pripadaju samo- me izmaku kasnosrednjovjekovnog horizonta, a vrijeme intenzivnije osmanlijske opasnosti (nakon smrti Lovre Iločkoga

11 Oko podjele što se podrazumijeva pod novorođenčecom i antropolozi i arheolozi imaju različit pristup. Za S. Ulrich Bochsler je to dijete umrlo do kraja 1. mjeseca života, a primjerice M. Ableitner uzima smrt do kraja 3 mjeseca života kao granicu (Scherbaum 2005: 237). U počecima istraživanja za ovaj tekst načinila sam podjelu u kojoj su prvu dobnu skupinu na crkvarskom uzorku činila djeca umrla u starosti od 0 do 1. godine života te se tom prigodom pokazalo da ih je na Crkvarima bilo 63 % od ukupnih pokopa novovjekovne djece. Kasnije, u pokušaju lučenja same novorođenčadi, odustala sam od tog pristupa i razlučila najnižu dobnu skupinu koju je na crkvarskom uzorku bilo moguće promatrati prema razdiobi koja je dobivena antropološkom analizom, odnosno skupinu djece umrle u razdoblju od 0 do 0.5 godina života. S druge strane, kako se dojenčadi često smatraju i djeca sve do 2. godine života, nisam činila podjelu na dodatnu skupinu djece umrle od 0.5 do 1. godine života.

1524. g., Mohačke bitke 1526. g. i posebno nakon prvih opsada Orahovice 1536. g.) pa sve do pada Orahovice 1542. g.,¹² tj. ovog dijela Slavonije pod osmanlijsku vlast, svakako predstavlja i definitivni početak drugog načina života, odnosno u arheološkom kontekstu početak novoga vijeka. Znači, kao početak starije faze novovjekovnog horizonta pokopavanja možemo uzeti tridesete godine 16. stoljeća. Za sada nemamo dovoljno arheoloških elemenata za ustanovljenje čvrste gornje granice prve faze, te godina 1743., kada dolazi do dogradnje zapadnog pročelja, ostaje kao potencijalan trenutak koji se mogao pokazati ključan za običaje pokopavanja na crkvarске groblju. Međutim, kao što je spomenuto, prije zgotovljenja svih konzervatorskih radova na sitnim pokretnim nalazima, ovako predložena razdioba predstavlja tek mogućnost, a valja je dodatno razraditi i analizirati kad se prikupe svi podaci. I gornja granica sveukupnog pokopavanja na groblju oko crkve nije još u potpunosti definirana, a vjerojatno je riječ o vremenu pokopavanja još i u 19. stoljeću (usp. poglavlje o Povijesnim i arheološkim podacima). U arheološkom kontekstu naslućujemo barem dvije faze u novovjekovnome horizontu, kako u pogledu stratigrafije tako i u nalazima u grobovima, a prije konačne razrade preostaje nam u sljedećim poglavljima razmatrati novovjekovni horizont u cjelini. Prije toga iznijet ćemo opće podatke o grobovima, načinu pokopavanja pokojnika te o nalazima u grobovima u novome vijeku, s naglaskom na grobove djece.

Tijekom novog vijeka na crkvarске groblju se afirmira običaj prilaganja novca u grobove, posebno u drugoj polovini 17. i početkom 18. stoljeća, iako on svoje korijene na tome lokalitetu očito ima još u srednjem vijeku.¹³ Inače je prilaganje novca u grobovima, kao relikv poganskih običaja, bilo zabranjeno u kršćanske društvo. Unatoč mnogim ograničenjima, ovaj običaj je sačuvan u Europi sve do 18. stoljeća, a na nekim mjestima se prakticira i danas. U moderna vremena umećanje kovanica u grobove ima više simbolički značaj (Hanušová 2011: 60–61).

Običaj prilaganja novca u novovjekovnome horizontu Crkvara učestaliji je u grobovima djece, posebno male djece perinatalne dobi i dojenčadi. Uglavnom se pronalazi u grobovima djece pokopane uz južnu stranu kapele (i to bliže apside te sa same južne i jugoistočne strane apside), ali i uz zapadno pročelje kapele, dograćeno u 18. stoljeću. Zbog gustog pokopavanja, ponekad je novac pronađen u sipkome sloju novovjekovnih poremećenih zapuna SJ 868, nevezan uz grob (kako se do sada pokazalo, novac se učestalo polagao ispod glave pokojnika, odnosno djeteta, rjeđe ispod tijela, Tkalčec 2011: 38; 2012: 27; 2014: 78), a u tom slučaju je zasigurno predstavljao grobni prilog poremećene grobne cjeline. U desetak grobova djece pronađeni su tako novci u rasponu od sredine 16. pa do samog početka 18. stoljeća. Najveći ih broj datira iz druge polovine 17. stoljeća, odnosno kovani su za Leopolda I. (1657. – 1705.). U toj su skupini prisutna i dva dubrovačka dinarića iz druge pol. 17. i početka 18. stoljeća te nürnbergski Kreuzer s kraja 17. stoljeća. Među starijim primjercima imamo one kovane za Ferdinanda II. (1619. – 1637.). Iz 16. stoljeća potječu tek dva primjerka i to jedan kovan za vrijeme Ferdinanda I. (1526. – 1564.), te drugi – novac Rudolfa II. iz 1579. g. Sve nas to upućuje na zaključak da je taj običaj bio prisutan u Crkvarima u 17. i 18. stoljeću, a možda već i krajem 16. stoljeća, ovisno koliko je dugo novac mogao biti u opticaju prije nego je položen u grob.¹⁴

Izgleda da se u mlađoj novovjekovnoj fazi pokopavanje ne odvija tako intenzivno kao u starijoj, no to su tek preliminarnе spoznaje na temelju kojih ne možemo donositi zaključke o eventualnom demografskom padu broja stanovništva na ovome području. Čini se da ni običaj prilaganja novca u grobove u najkasnijim grobovima nije više prisutan ili barem nije tako učestao.¹⁵ Karakteristični nalazi (osim osobne nošnje pokojnika) u mlađim novovjekovnim grobovima su nabožni predmeti, odnosno medaljice i krunice. Na sjevernoj strani kapele nalazi medaljica nisu prisutni, iako se pokopavanje u kasnijoj fazi novovjekovnog horizonta i tu odvija, a manifestira se pokopima na prostor nekada postojeće kasnogotičke sjeverne sakristije. Nalazi medaljica i krunica nisu učestali na lokalitetu, međutim pronalazimo ih ispred zapadnog pročelja, s južne i istočne strane apside kapele (Tkalčec 2013: 22–23). Ti se pokopi događaju onda kada je dograćeno zapadno barokno pročelje, a na osnovi pisanih izvora i natpisa s grbom obitelji Pejačević na kamenoj ploči ugrađenoj iznad vratiju raspoložemo s podatkom da se to dogodilo 2. lipnja 1743. godine, kada je obnovljena crkva posvećena ili nešto prije tog datuma. Upravo ta situacija daje nam podlogu za preliminarno razmatranje vremenskog okvira mlađe faze novovjekovnog horizonta pokopavanja – od 1743. pa do sredine 19. st. kada se, prema sadašnjim spoznajama, formira novo groblje u ne-

12 O padu Orahovice 1542. g., ali i o stanju na orahovičkom vlastelinstvu (uz koje je vezana i Jošava, dakle stanovništvo koje se pokopavalo uz crkvarsku crkvu) za vremena Lovre Iločkoga i nakon njegove smrti, (usp. Andrić 2008: 92–95).

13 Naime, pronađeno je nešto kovanica i iz srednjeg vijeka, no njihova pozicija u grobnim cjelinama nikad nije s tolikom sigurnošću mogla biti u arheološkim istraživanjima utvrđena kao što je to u slučaju polaganja novca ispod ili oko lubanje u novome vijeku.

14 O običaju prilaganja novca u grobovima održano je predavanje na međunarodnom znanstvenom skupu pogrebne antropologije *Homines, Funera, Astra: Times and Cause of Death from Prehistory to Middle Ages*, koji se održavao u Rumunjskoj u Albi luliji 2014. g. te je tekst u pripremi za objavu (Tkalčec 2014c).

15 Ako on ipak nije prisutan i početkom, s rezervom predložene, mlađe faze novovjekovnog horizonta. Naime, prisutan je i u grobovima djece pozicioniranim uz zapadno pročelje, izgrađeno netom prije i posvećeno 1743. godine, s time da je priloženi novac kovan uglavnom početkom 18. st., a što bi u tome slučaju moglo značiti da je duže vremena bio u opticaju.

posrednoj blizini crkve (usp. bilj. 4).

Evidentno je da se unutar svake od spomenutih, preliminarno predloženih, novovjekovnih faza odvija preslojavanje jednih grobova preko drugih. Analizom pronađenih nalaza u svim grobnim cjelinama, nakon njihove konzervacije, možda će se moći postići i preciznija stratifikacija novovjekovnog horizonta pokopavanja, pa tako i detaljnije sagledati običaje pokopavanja djece unutar samog novovjekovnog horizonta. Ovom prigodom, međutim, donosimo zbirne podatke za čitav novovjekovni horizont.

Djeca su u novome vijeku pokopavana u grobne rake u karakterističnom položaju na leđima. Tek je za 20 grobova sa sigurnošću potvrđeno da su u raci pokopana u drvenom lijesu (željezni čavli *in situ*, ili pougljenjeni tragovi drvenog lijesa). Taj je broj možda bio i veći, no u (suhome, „šutastome“) sloju SJ 868 ostaci drvenih ljesova koji nisu bili vezani čavlima nego drvenim klinovima teško su se i mogli očuvati. Orijehtacija grobova je zapad-istok, no ako se grob djeteta nalazi blizu arhitekture drugačijeg smjera (npr. kontrafor, zakrivljenost apside), tada orijentacija može biti i jug-sjever, odnosno sjever-jug. U novome vijeku na ovom groblju karakteristično je (i za pokope odraslih osoba i pokope djece) da srednjovjekovni grobovi mahom poštuju pravilnu orijentaciju zapad-istok, s manjim otklonima, dok novovjekovni pokazuju veće otklone kao i potpuno drugačiju orijentaciju, odnosno usmjereniji su na poštivanje orijentacije najbliže arhitekture, što je posebice uočljivo oko apside crkve (usp. sl. 1). Položaj ruku kod velikog broja grobova djece nije bilo moguće ustanoviti zbog loše očuvanosti, no moguće je iščitati da je najučestaliji položaj ruku ispruženih uz tijelo (usp. tab. 1). Tu je zanimljivo primijetiti da je u odraslih osoba u novome vijeku učestaliji položaj ruku prekrivenih na trbuhu, odnosno na zdjelici što se očituje i u starijim razdobljima, izuzev možda na prijelazu iz ranog u razvijeni te kroz razvijeni srednji vijek kada je učestao položaj ruku ispruženih uz tijelo i u odraslih osoba.

Na samome izmaku kasnog u novi vijek evidentiran je najveći broj slučajeva pokopa djeteta u istu grobnu raku s odraslom osobom, ponekad čak u isti lijes kao što je to slučaj s grobom u zvoniku trobrodne kasnogotičke crkve u kojem je dijete starosti 3,5 – 4,5 g. (G 244B) položeno, u obrnutoj orijentaciji s glavom na istoku, uz noge pravilno orijentiranog tijela žene starosti 30 – 35 godina (G 244A).¹⁶ U novome vijeku djeca su uglavnom pokopavana u zasebne, izduženo-ovalne rake malih dimenzija, no valja istaknuti da se u najviše slučajeva raka nije uspjela ni definirati. Jedino je za djecu veće starosti u trenutku smrti prepoznato višekратно ukopavanje u istu raku, kao i dvojni pokop. Adolescent starosti 12 – 14 godina (G 499) i dijete starosti 4 – 5 godina (G 501) pokopani su, zajedno u istome lijesu, u raku muškarca starijeg od 60 godina (G 500). Raka je usmjerena paralelno sa zidom apside, muškarac je orijentiran glavom na sjeveru, jednako tako orijentacija većeg djeteta iz G 499 jest S-J, dok je manje dijete (G 501) položeno uz desnu stranu nogu adolescenta i to u orijentaciji J-S. Muškarac (prvi pokop u istoj raci) ima ruke prekrivene na prsima, adolescent ispružene uz tijelo, dok djetetu starosti 4 – 5 godina nije prepoznat položaj ruku. Sva tri pripadaju horizontu ranog novog vijeka.

U grobovima djece jedini nalaz koji bi pripadao nošnji, no u ovome slučaju isključivo pogrebnoj opremi djeteta, jesu tzv. „pafte“ iz groba G 568 (Tkalčec 2014b: sl. 3). Nije jasno pripadaju li nalazi staklenih perli ispod vrata djece iz G 162 i G 395 kakvim ogrlicama ili pak krunicama, a također je nejasan kontekst jedne zelene perle iz grobova G 561A i G 561B, kao daka i njezino tumačenje s obzirom na mogućnost da bi ona mogla ukazivati na prilaganje povezano s vjerovanjem u zaštitu djeteta od zla oka (Gilchrist 2014: 114). U grobu djeteta G 389 priložen je brevar od kojeg je očuvan tek brončani okvir.

U Crkvarima se visok postotak grobova djece u najranijim doživljenim godinama iščitava sagledamo li taj omjer unutar ukupnog broja djece samo u novome vijeku, a jednako tako i promatramo li ga po dobnim skupinama unutar sve pokopane djece tijekom srednjeg i novog vijeka (tab. 3). Čak 32,6 % djece od ukupnog broja pokopa djece iz svih razdoblja pripada dobnoj skupini do pola godine upravo u novovjekovnome horizontu, a za sljedeću promatranu dobnu skupinu od 0.5 do 2. godine starosti taj broj iznosi 22 %. Odnosno, promatrano unutar same dobnе skupine, više od 93 % sve djece umrle u tako mladim danima do polovine prve godine života pripada razdoblju novoga vijeka. I u uzrastu od 0.5 do 2. godine u novome vijeku veći je postotak umrle djece nego u srednjem vijeku (79 %), a u nešto manjem postotku prevladava smrtnost djece u novom vijeku i u dobnoj skupini od 2. do 6. godine (60 %). Za razliku od toga, u srednjem vijeku prevladava postotak djece umrle u dobi starijoj od 6 godina. Iako su podaci za srednjovjekovni horizont možda manje pouzdani zbog veće uništenosti starijih grobova, ipak su očigledne tendencije i razlike u zastupljenosti grobova djece po dobnim skupinama

16 Postoje i povijesni izvori o običaju da se majka i dijete, ako su umrli istovremeno, pokopaju zajedno u istom lijesu ili unutar iste grobnice. No, ponekad, ako su u istoj grobnici ili raci ne znači i da je smrt istovremeno nastupila. Iz pisanih izvora koji se uglavnom tiču plemstva, imamo podatke da je, primjerice, kraljica Ana dijelila grob u katedrali u Bazelu sa svojim šestomjesečnim sinom Karlom koji je umro 5 godina prije nje (Weiss-Krejci 2008: 179).

u srednjem i novom vijeku. Kako je malo vjerojatno da je smrtnost djece perinatalne dobi i dojenčadi u srednjem vijeku bila toliko manja nego u kasnijim razdobljima, ovakve odnose valja promatrati u kontekstu promjene pogrebnog ritusa, posebice s obzirom na odabir mjesta za pokop djece.

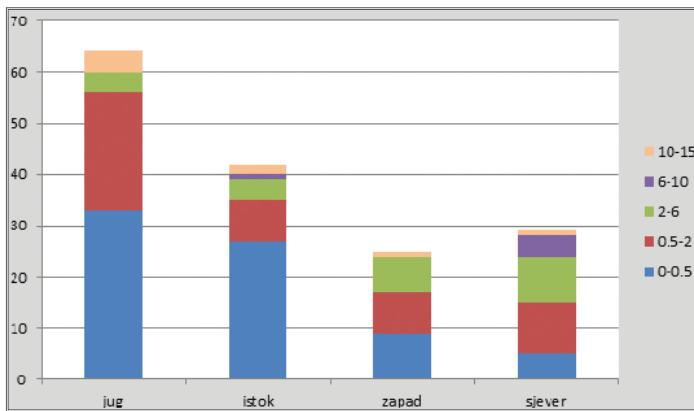
Zanimljivu i zasebnu temu predstavlja istraživanje bolesti i trauma zamijećenih na skeletnim ostacima djece, a koja predstavlja uvid u kvalitetu dječje prehrane i njihovo opće zdravlje, eventualnu izloženost težim radovima u starije djece i slično, odnosno na uvjete života u kasnom i srednjem vijeku. Preliminarno možemo reći da je očekivano učestala *cribra orbitalia* i *periostitis*, kako u srednjem tako i u novom vijeku, a u kolikoj mjeri (blaga, jaka) i kojem obliku (zarasla, aktivna) su te traume bile izražene tema je zasebnog rada. Za sada je detaljno objavljen slučaj pojave tuberkuloze u djeteta starosti od 7,5 do 8,5 godina u trenutku smrti iz groba 398 iz 17. stoljeća. Zaraza bakterijom koja uzrokuje tuberkulozu može se oralnim putem prenijeti sa čovjeka na čovjeka, ali i konzumiranjem mesa zaraženih goveda. U 17. stoljeću diljem Europe započela je tzv. „velika bijela kuga“, odnosno epidemija tuberkuloze koja je vrhunac dosegla u drugoj polovini 18. stoljeća (Bedić et al. 2015). Na Crkvarima ovaj se slučaj smrti djeteta od tuberkuloze povezuje s počecima širenja epidemije koja je osobito pogađala urbano siromašno stanovništvo, a koja je zasigurno zahvatila i šire crkvarsko područje, no s obzirom na to da tuberkuloza često ne ostavlja indikativne tragove na kostima, slučajeva smrti uslijed tuberkuloze bilo je zasigurno više. Na ovome dijelu Slavonije tijekom 17. stoljeća došlo je do porasta populacije i oživljavanja obrta i trgovine (Moačanin 2005: 146), što je moglo pogodovati i širenju te zaraze.

MJESTO POKOPAVANJA DJECE U NOVOVJEKOVNOME HORIZONTU

U pokušaju sagledavanja pravilnosti u rasprostranjenosti pokopa novovjekovne djece na lokalitetu tablično smo izdvojili pokope prema položaju spram crkve i to prema stranama svijeta, kao i prema dobi u trenutku smrti djece (tab. 4). I pri samim istraživanjima bilo je očigledno da je prisutan izuzetno velik broj djece, posebno male djece, pokopane uz crkvu, no zanimanje nam je pobudilo pitanje na kojim stranama crkve je omiljeno mjesto pokopavanja djece te možemo li lučiti pravilnosti u odabiru mjesta za pokop po zonama prema dobnim skupinama djece na istraženom dijelu groblja. Također, željeli smo vidjeti i odnose grobova djece spram same blizine arhitekture. Prema tom načinu sagledavanja eventualnog zoniranja, ustvari točnije rečeno grupiranja,¹⁷ čak 40 % novovjekovne djece (njih 64 od ukupnog broja od 160) pokopano je na južnoj strani crkve, a preko 26 % (42-oje djece) na istočnoj strani, dok ih je sjeverno od crkve pokopano nešto više od 18 % (29-ero djece), a na zapadnoj 16 % (25-ero djece) (graf. 1, tab. 5). Razvidno je da su grobovi djece umrle u najranijoj dobi u najvećem broju smješteni tik uz samu arhitekturu: preko 30 % u dobnoj skupini 0 – 0.5 (a unutar same dobne skupine čak ih je 66,22 % smješteno tik uz arhitekturu) te oko 13 % u dobnoj skupini 0.5 – 2 godine starosti u trenutku smrti (odnosno preko 42 % unutar same dobne skupine) smješteno je tik uz arhitekturu (tab. 6). Zbog velike zastupljenosti djece umrle do pola godine života, posebno smo pogledali s koje strane crkve je omiljeni položaj za odabir njihovih grobnih mjesta te se pokazalo da je u toj dobnoj skupini najveći broj grobova s južne strane, odnosno preko 20 % od svih grobova novovjekovne djece na lokalitetu. Međutim, zanimljiv podatak pruža sagledavanje zastupljenosti pokopa djece te dobne skupine spram strane crkve unutar iste dobne skupine. Uviđamo da je najveći broj djece unutar dobne skupine 0 – 0.5 pokopan na prostoru istočno od crkve – njih preko 64 % unutar dobne skupine (tab. 5). Taj nam je podatak, kao već i same spoznaje na terenu tijekom iskopavanja, gdje smo uvidjeli da se pokopi male djece odvijaju učestalo uz samu apsidu crkve, sa sviju njenih strana, ukazao na potrebu testiranja ovakvog načina zoniranja te da apsidu izdvojimo kao zasebnu jedinicu promatranja odabira mjesta za pokop djece. Arhitektura, odnosno funkcija i značenje određenih sakralnih zgrada u neposrednoj je vezi s eshatološkim poimanjem prostora groblja, pa time i odabira mjesta za pokopavanje. U slučaju Crkvara, na sjeveru se nalazila još u kasnoj gotici izgrađena sakristija u kojoj se pokopavalo do u novi vijek. Sakristija je, dakako, predstavljala jedno od najsvetijih mjesta, usprkos činjenici da je prigradna uz sjevernu („hladnu, nepoželjnu“) stranu crkve, odnosno apside. Iz tog razloga je područje okolo apside, zajedno s područjem sjeverne sakristije,¹⁸ izdvojeno kao zasebna zona interesa za odabir mjesta za pokop. Pod zonom pokopavanja oko apside podrazumijevamo i njenu južnu (istočnije

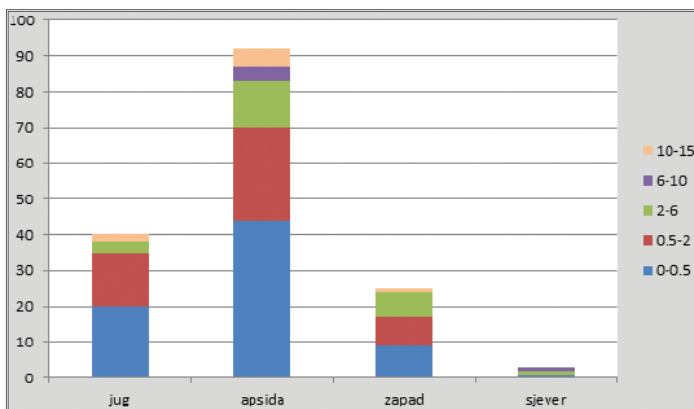
17 U punome smislu pojma, zoniranje prema dobi ili spolu na lokalitetu nije prisutno. Grobovi muškaraca i žena te djece svih uzrasta rasprostiru se po čitavoj istraživanoj površini, međutim uočava se koncentracija ukopa djece na određenim površinama. U tom smislu možemo i govoriti o omiljenim zonama za pokop djece na lokalitetu.

18 Tu smo, dakle, načinili iznimku za sjeverno područje gdje se prostor čitave gotičke sakristije kako u vrijeme kad je ona još u novom vijeku bila u funkciji, tako i u vrijeme kad je porušena, promatra kao područje uz apsidu crkve. Dodali smo i prostor između kontrafora SJ 872 i SJ 873 u sferu pokopa oko kora apside.

Grafikon 1 Ukupni broj grobova novovjekovne djece po dobnim skupinama u južnoj, istočnoj, zapadnoj i sjevernoj zoni istraživanog dijela groblja

njihovih grobova šire uz apsidu spram onih koji su pokopani tik uz samu arhitekturu apside, pak, pružilo nam je jasniju sliku da je odabir grobnog položaja tik uz same zidove apside vrlo omiljen izbor za pokope djece umrle u najranijoj dobnj skupini – preko 33 % djece u dobnj skupini 0 – 0.5 je pokopano tik uz same zidove apside (tab. 8). Više od 60 % sve djece pokopane tik uz arhitekturu, pokopano je upravo tik uz apsidu, a unutar dobnih skupina, najveća je zastupljenost tih grobova u najranijoj dobnj skupini, sagledavano i spram ukupnog broja pokopa djece tik uz arhitekturu i spram ukupnog broja pokopa djece unutar same dobnj skupine (tab. 9).²⁰

Grafikon 2 Ukupni broj grobova novovjekovne djece po dobnim skupinama u južnoj zoni, zoni apside, te zapadnoj i sjevernoj zoni istraživanog dijela groblja

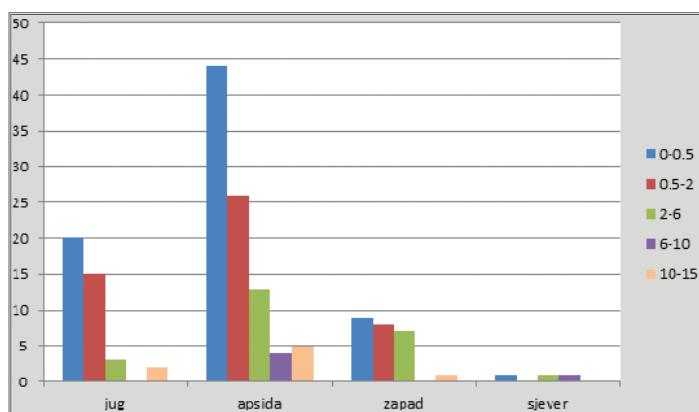
dobne skupine tik uz same njene zidove (26 grobova + 5 uz apsidu sjeverne sakristije). Pri tome se preferira istočna i južna strana apside gdje je ukupno u toj dobnj skupini pokopano 35 grobova od kojih 24 ispod strehe, tj. tik uz same zidove apside, a razvidno je i gusto pokopavanje uz istočnu stranu apside sjeverne sakristije SJ 098 i to isključivo tik uz njene zidove (5 grobova očito iz faze kad je gotička sakristija još u novome vijeku bila u funkciji). Jednako tako upravo u toj dobnj skupini je i najveća učestalost pokopa tik pod strehu. I u svim daljnjim promatranim dobnim skupinama apsida ostaje kao prvo mjesto izbora za pokop djece. Upravo uz nju se i događa najveća učestalost pokopa tik uz same zidove arhitekture i to po svim dobnim skupinama. Za prvu i drugu promatranu dobnj skupinu isti je slijed preferiranih zona za pokopavanje

od kontrafora SJ 872), istočnu i sjevernu stranu, odnosno prostor oko samog kora apside.¹⁹ Takvim načinom sagledavanja zona, topografija istraženih grobova ukazuje na izvanredno visok interes za pokopavanje okolo apside, nešto manji u južnoj i istočnoj zoni, a vrlo malen u sjevernoj zoni (tab. 10). Broj pokopa novovjekovne djece uz apsidu po dobnim skupinama spram ukupnog broja novovjekovne djece (n = 160) te spram ukupnog broja novovjekovne djece unutar dobnj skupine zorno nam ističe činjenicu da je prisutna velika zastupljenost grobova djece (n = 44) unutar prve dobnj skupine (0 – 0.5 godina u trenutku smrti) za koju je odabrano mjesto pokopa oko apside te da su djeca unutar svake dobnj skupine u natpolovičnom postotku pokopavana upravo na prostoru oko apside (tab. 7). Bliskije sagledavanje položaja

Promatramo li, dakle, topografiju novovjekovnih grobova djece na lokalitetu s aspekta podjele na četiri zone – apsidalnu, južnu, zapadnu i sjevernu, pri čemu apsidu stavljamo kao kriterij pokopa zasebne zone (proširene istočne, ako usporedimo s tablicom 4), dobivamo sljedeće rezultate. Najveći broj djece pokopan je uz apsidu (92 groba), zatim uz južnu stranu crkve i južnije (40 grobova) te ispred zapadnog pročelja (25), dok je uz sjevernu stranu crkve pokopano tek troje djece u novome vijeku (graf. 2, tab. 10). Možemo zaključiti da je najomiljenija zona za odabir grobnih mjesta djece, zona oko apside s izrazito visokom učestalošću pokopa ispod same strehe sakralnog objekta. Djeca umrla u dobi 0 – 0.5 najučestalije se pokopavaju u apsidalnoj zoni (44 groba od ukupna 74 groba te dobnj skupine) i to s natpolovičnim brojem unutar

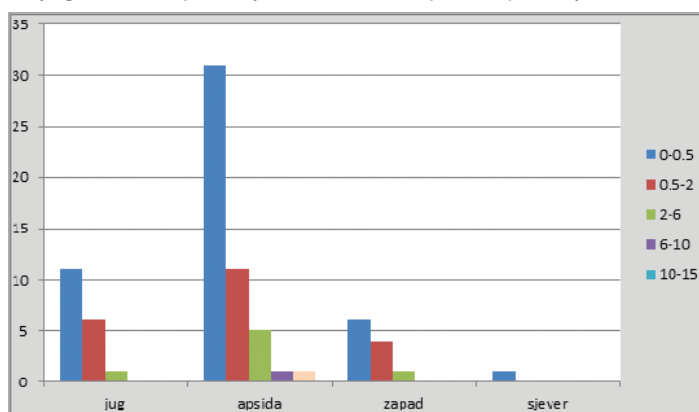
19 Kao područje oko apside promatra se područje uokolo samog kora apside crkve s time da je na sjeveru obuhvaćeno čitavo područje sjeverne sakristije zbog navedenih indikatora da se čitav taj prostor tretirao kao jedno od najsvetijih dijela crkve i groblja, a valja istaknuti da je u zapadnome dijelu tog područja pronađen vidno manji broj grobova djece nego na istočnome (grobovi 1, 2, 16, 17, 30 i 35). Kao južnu stranu apside promatramo mali prostor između kontrafora SJ 873 i SJ 872, a čitavo područje između ostalih kontrafora apside nazivamo istočnom stranom apside. Razvidno je da to nisu jednaka područja po površini, no čak i u takvim nesrazmjerima, primjerice između arheološki obuhvaćene velike tzv. sjeverne strane apside i veoma male tzv. južne, dobivamo izvanredan uvid u preferirani odabir mjesta za pokop djece i to „u korist“ puno manje površine, o čemu će biti riječi u zaključku poglavlja.

20 S obzirom na mali broj djece umrle u dobi iznad 2 godine starosti na lokalitetu, njihov postotak se i ne može promatrati u statistički relevantnome smislu, no ipak se u svim predstavljenim tablicama donose brojčane vrijednosti zastupljenosti njihovih pokopa radi uvida u njihovu učestalost po promatranim cjelinama.

Grafikon 3 Grobovi novovjekovne djece po dobnim skupinama i po zonama pri čemu je pokopavanje oko apsida izdvojeno kao zasebna zona

istočnim stranama u istoj dobnj skupini pokopano je 22-oje djece (17-ero tik uz zidove apsida). Na sjevernoj strani uz apsidu, a zapadno od sjevernog kontrafora, odnosno na površini nekadašnje sjeverne sakristije u fazi kada je ona srušena (drugi novovjekovni horizont) pokopano je tek četvero djece u toj dobnj skupini od čega su grobovi dvoje smješteni tik uz same zidove apsida. Razvidno je da se u ovoj dobnj skupini preferira pokopavanje oko same apsida i to tik uz njene zidove. Nakon apsidalne zone, sljedeća omiljena mjesta za pokop djece u toj dobnj skupini, također s natpolovičnom zastupljenošću grobova pokopanih tik uz samu arhitekturu, su u južnoj zoni (11 tik uz arhitekturu od ukupnih 20 grobova na jugu), te u zapadnoj, tik uz samo zapadno pročelje (6 od ukupnih 9 na zapadu).

Grafikon 4 Grobovi novovjekovne djece tik uz arhitekturu djece po dobnim skupinama i po zonama pri čemu je apsida izdvojena kao zasebna zona

stranama (8 grobova, od čega 6 tik uz apsidu, a u prijašnjoj dobnj skupini je bilo 22 groba od čega 17 tik uz apsidu) kao i na samoj južnoj strani između kontrafora SJ 873 i SJ 872 (8 grobova od čega tek dva tik uz samu apsidu). No, također je razvidno da se upravo na južnoj strani i u prijašnjoj promatranoj dobnj skupini, kao i u ovoj, zadržava relativno konstantan interes za pokop djece podalje od samog zida apsida, kakav je uočljiv i dalje na području južno od broda u obje dobnj skupine i kakav je iznenađujuće porastao sjeverno od apsida u drugoj dobnj skupini.

U trećoj skupini (2 – 6 godina u trenutku smrti) djeca su i dalje većinom pokopana oko apsida (13 od ukupno 24 groba unutar dobnj skupine), no ovog puta tek 5 tik uz zidove apsida. Odabir mjesta na sjevernoj strani apsida ovog puta čak prevladava ostale pozicije. Na sjeveru uz apsidu ih je pokopano 8 (od toga 4 tik uz zidove apsida), na istočnim stranama 5 (jedan tik uz zid apsida), a na samome jugu niti jedan.

U četvrtoj i petoj promatranoj dobnj skupini djece umrle u dobi od 6 do 15 godina djeca su i opet pokopavana najčešće oko apsida (9 od 13 grobova), no tek su dva groba smještena tik uz zidove same apsida i to na njenome sjevernijem i sjeveroistočnom dijelu. Zamjetan je prevladavajući interes za odabir mjesta za pokop na njezinoj sjevernoj strani u četvrtoj dobnj skupini, dok je u petoj ponovno južna strana apsida postala preferiranim područjem za pokop, koliko uopće na osnovi vrlo malih brojeva grobova iz potonjih dviju dobnj skupina možemo i govoriti o odabiru mjesta za pokop.

djece, dakle zona apsida na prvome mjestu, zatim južna zona, potom zapadna te sjeverna, dok u trećoj dobnj skupini zona apsida i dalje ostaje prvim mjestom odabira za pokop djece, ali učestalije se odabire grobno mjesto u zapadnoj zoni nego u južnoj (graf. 3–4).

U konačnici, zbog dobivenih rezultata u vezi pokopa u zoni apsida, sagledajmo dodatno prostor oko kora apsida (i područje čitave sjeverne sakristije) s aspekta pokopavanja na određenim stranama svijeta. Usporedno ćemo pokope oko raznih strana apsida usporediti s pokopima na drugim istraživanim dijelovima groblja i to po dobnj skupinama. U prvoj promatranoj dobnj skupini djece (0 – 0.5) na malom prostoru južno od apsida pokopano je čak 13-ero djece, od tog broja sedmero tik uz same zidove apsida, pod njenom strehom. Na

Visok broj od 49 pokopa djece u sljedećoj dobnj skupini (0.5 – 2) s identičnom distribucijom prati ovakvu topografiju pokopavanja i smještaj grobova po zonama, međutim nije prisutna natpolovična zastupljenost unutar dobnj skupine: 26 je grobova pokopano oko apsida, a 11 njih tik uz njene zidove, zatim 15 na jugu te od toga 6 tik uz južni zid crkve, 8 ih je pokopano ispred zapadnog pročelja, a od toga četvero tik uz zidove zapadnog pročelja. Razvidno je u toj dobnj skupini da je oko trećine grobova pokopano oko apsida te da, s obzirom na ukupan broj grobova unutar dobnj skupine, raste učestalost pokopa tik ispred zapadnog pročelja i tik uz južni zid broda crkve. Koncentracija grobova oko apsida u ovoj dobnj skupini pruža sliku da raste interes za pokopavanje na njezinoj sjevernoj strani (10 grobova, od čega 3 tik uz apsidu), a na neki način pada na istočnim

DISKUSIJA

Srednjovjekovno i novovjekovno groblje na Crkvarima istraženo je tek djelomično. Zbog specifičnosti zadatka arheoloških iskopavanja – drenaža, do same zdravice istražen je prostor oko same crkve u prosječnoj širini od 2 do 2,5 metra od njenih zidova, a na sjeveru i po 6 m širine gdje je iskopom u potpunosti obuhvaćena sjeverna sakristija. Na istočnom području lokaliteta do same zdravice su u širini od dva metra istražena i dva rova koja se od zidova crkve pružaju sve do dna obrambenog kasnosrednjovjekovnog jarka. Ipak, i na pojedinim drugim mjestima obavljena su istraživanja radi definiranja arhitekture (zapad i jug) koja su nam, iako velikim dijelom nisu sezala do zdravice, upotpunila spoznaje svakako o novovjekovnome horizontu, u kojem su djeca vrlo plitko pokopavana (sl. 1). To što groblje nije cjelovito istraženo jest veliki problem za prostornu i topografsku analizu, no s druge strane velik broj istraženih grobova ipak nam pruža mogućnosti za takva istraživanja, osobito za novovjekovni horizont. Analiza topografije pokopavanja brojnih grobova djece u novovjekovnome horizontu na Crkvarima pokazala je indikativne pravilnosti koje ćemo pokušati sagledati u kontekstu suvremenih spoznaja na temu u stručnome miljeu.

Arheologija djetinjstva unutar pogrebne arheologije (*funerary archaeology, mortuary archaeology*) za mlađa arheološka razdoblja, a osobito za razdoblje novog vijeka, u hrvatskoj arheološkoj literaturi tek je marginalno prisutna i odnosi se na sporadične objave o broju i eventualno položaju groba djeteta na pojedinom istraživanome groblju.²¹ Više pažnje arheologiji djetinjstva posvetili su arheolozi izvan zemlje gdje se na djetete u arheološkome kontekstu ne gleda kao na marginalnog člana prapovijesne, ranopovijesne ili povijesne zajednice. U posljednje vrijeme arheolozi koji se bave teoretskom arheologijom posebno upozoravaju na potrebu multikulturalnog i interdisciplinarnog pristupa temeljenog na zajedničkoj epistemologiji i potrebi udaljavanja od vlastitih očekivanja te na potrebi drugačijeg promišljanja o arheološkim podacima o djetetu i djetinjstvu (Sofaer Derevenski 2000: 12; Lillehammer 2008: 108–109). Interpretativni pristup utemeljen na eurocentralnom, tj. zapadnom konceptu (dijete kao pasivni član zajednice, ovisan o odraslima do određene dobi prema iskustvima suvremenog društva), a na kojem je uostalom i utemeljena teorijska arheologija djetinjstva, može dovesti do iskrivljenih tumačenja određenih pojavnosti u drugim kulturama ili u prošlim društvima, no to ne znači da valja odustati od istraživanja identiteta djeteta i djece u arheološkim razdobljima, već treba prilagoditi ili korigirati naše gledište.

Uz eventualne nalaze igračaka, glavni izvori za arheološko proučavanje statusa djeteta u društvu predstavljaju groblja. Grobovi djece mogu pružiti uvid u onodobne kulturološke ideale i koncepte djetinjstva. Analizama posmrtnih ostataka djece arheolozi pristupaju s dva aspekta, a svaki od njih pruža jedinstvene doprinose proučavanju djetinjstva. Tradicionalniji pogled na pogrebne nalaze je da oni reflektiraju društvenu organizaciju pojedine zajednice te da stoga pružaju mogućnost za rekonstrukciju društvenih uloga i odnosa u prošlosti. Prema tom pogledu društvene strukture koje prepoznajemo u pogrebnim ostacima reflektiraju statusne distinkcije vidljive za života umrlih. Alternativni pogled na pogrebne običaje proizlazi iz postprocesualističke škole arheologa koji predlažu da pogrebni običaji i rituali ne odražavaju direktno društvene strukture prošlih zajednica, te da su oni u vezi s općim vjerovanjima i simboličkim sistemima, a podložni su i manipulaciji i prezentiranju idealizirane slike društvenih odnosa kakvu su zamislili članovi onodobnog društva. U konačnici, oba su pogleda, kako prvi sociološki, tako i drugi simbolički ili filozofijsko-religijski, nužna u proučavanju pogrebnih običaja (Baxter 2005: 95). Za mlađa arheološka razdoblja povijesni i etnografski izvori dodatni su materijal za proučavanje, koji u nekim slučajevima mogu predstavljati nit vodilju ili svojevrsni korektiv u našim tumačenjima prošlih pogrebnih običaja. Na žalost, povijesni izvori su šturi za „prosječno“ društvo, uglavnom su vezani uz neuobičajene slučajeve ili pak uz elitne članove zajednice pa nam arheologija uglavnom i za razdoblja novog vijeka predstavlja ključni i osnovni izvor.²²

21 To naravno ne znači da ne postoje izuzetno kvalitetne objave kojima je tema vezana uz novovjekovno razdoblje, odnosno groblje. Novovjekovna je arheologija u Hrvatskoj i formalno priznata kao četvrta grana arheologije 2009. godine, a vrijedni radovi više arheologa pridonose njenome etabriranju kako u široj tako i u samoj hrvatskoj arheološkoj zajednici, istaknut ćemo ovdje samo kolegicu dr. sc. Anu Azinović Bebek koja je najveći dio svog istraživačkog rada posvetila temi grobnih nalaza iz novog vijeka i time načinila izuzetan pomak za hrvatsku arheologiju globalja novoga vijeka.

22 Kao digresiju spomenut ćemo istraživanje Estelle Weiss-Krejci koja je provela analizu pokopa elite u srednjovjekovnoj i postsrednjovjekovnoj Europi radi uvida u to na koji se način devijantno ponašanje za života, zatim neuobičajene smrti te smrtnost u ranoj dobi manifestiraju u pogrebnom tretmanu tijela preminulih, povijesno dokumentiranih osoba. Iz uzorka od 868 osoba babenberške i habsburške dinastije izdvojila je i analizirala 257 individua čiji se životi mogu smatrati socijalno devijantnima (osuđeni/egzekucija, izvan zakona, ubojice, ekskomunicirani, protestanti) ili pak čije se okolnosti smrti (umrli tijekom ekspedicije/putovanja, u borbi, zaraze, epidemije, trudnoća/porođaj, nesreća, samoubojstvo, ubojstvo), ili dob u trenutku smrti (djeca do 5 god.) razlikuju od ostatka uzorka. Od posebnog su nam interesa rezultati analize pokopa djece. Za Babenberg dinastiju nema povijesnih podataka osim toga da je sedmero djece umrlo do pete godine od ukupnog uzorka od 24 osoba (odrasli + djeca) koji su umrli „neobičnim smrtima“. Nadalje, iznosi podatke za Habsburgovce: 3 nedonoščadi, 19 novorođenčadi, 35 umrlih tijekom prve godine života, 16 umrlih između prve i druge, a troje između treće i četvrte godine života. Za granu Habsburg-Lorraine: 1 nedonošče, 8 novorođenčadi, 8 umrlih kroz prvu godinu, 12 između prve i druge i 7 između treće i četvrte godine života. Od ukupnog uzorka od 257 individua 26 žena umrlo je na porodu (5) ili od komplikacija neposredno

Istraživanje koje se predstavlja u ovome radu uz prezentiranje stanja broja i smrtnosti djece u različitim starosnim periodima ne pruža direktne rezultate o samome djetinjstvu (prije o trenutku u kojem je došlo do prekida djetinjstva) ili kvaliteti života djeteta u novome vijeku (za što, kao što je spomenuto, valja zasebno detaljno analizirati bioarheološke podatke), nego pruža određeni uvid u status ili, točnije rečeno, u percepciju djeteta u novovjekovnome društvu i to kroz prizmu odraslih članova društva. Oblik i tijek pogrebnog obreda ne odražava, dakle, neposredno samu kategoriju djetinjstva i djece, nego ideju zajednice o ulozi djece u društvu. Zanimljivo je da upravo kroz nalaze grobova djece mi ustvari iščitavamo duhovnu kulturu i mentalitet odraslih. S obzirom na crkvene regule da se na posvećenom mjestu mogu pokopati isključivo preminuli koji su članovi kršćanske zajednice (oni koji su primili sakrament krštenja), posebno nam se zanimljivim čini istraživanje položaja grobova djece umrle oko samog rođenja. Iako ne možemo znati jesu li ona stigla biti krštena ili nisu (o primjerima tzv. „hitnog ili izvanrednog pokršćavanja“, pokršćavanja u nuždi, bit će riječi kasnije), zapitat ćemo se u kolikoj se mjeri poštuju te regule i koliko su se možda ideje svjetovne populacije o poretku svijeta projicirale i prodrle u zatvoren sustav crkvenih normi. Naime, prema srednjovjekovnim tekstovima i kršćanskom vjerovanju identitet nekrštene djece je vrlo problematičan – u teološkom smislu ona su bila izopćeni. Još od vremena sv. Augustina iz 5. stoljeća sakrament krštenja je preduvjet za spasenje od „izvornog grijeha“, a oni koji nisu kršteni pretrpjet će u mukama vječito prokletstvo u paklu. Od 12. st. dolazi do, možemo reći, radikalne promjene u odnosu spram smrti i onostranog – javlja se učenje o čistilištu, euharistijskim slavljem (misom) stječe se oprost grješnim dušama te u kasnom srednjem vijeku, za razliku od ranokršćanskih zajednica, svi žele biti pokopani što bliže crkvi, odnosno unutar same crkve. Usprkos tomu što i dalje postoje crkvene norme u vezi pokopa unutar crkve, one se krše te se od 13. stoljeća i još više u 14. i 15. st. pokopavanja unutar gradskih, samostanskih ali i seoskih crkvi odvijaju do u novi vijek (Scholkmann 2003: 212).²³ U 12. stoljeću, pod utjecajem skolastike, prvobitni strogi ranokršćanski nauk pomalo je relativiziran te bi nekrštena preminula djeca doista bila isključena iz uskrsnuća, ali, s obzirom na njihovu čistoću od osobne krivnje, poslije biološke smrti ne bi išla u pakao nego na posebno mjesto na njegovome rubu, takozvani *Limbo puerorum*, gdje neće trpjeti nikakve fizičke muke (Husmair 2013: 275). Eshatološko isključenje se odražava i u pogrebnim pravilima Katoličke crkve, prema kojima je ovoj stigmatiziranoj skupini, kao i ostalim autsajderima kršćanske zajednice, pogreb unutar kršćanskog groblja zabranjen, tako da su oni koji nisu kršteni ne samo ontološki, nego i fizički marginalizirani. Već iz 13. stoljeća postoje pisani povijesni podaci o zabrani pokopavanja nekrštene djece na posvećenome groblju, što se spominje u opsežnom liturgijskom kompendiju biskupa Durandusa od Mende u Francuskoj. Čak i na prijelazu iz 18. u 19. st. taj je običaj strogo održavan u nekim katoličkim područjima, kao što je vidljivo iz religijsko-povijesne rasprave Thomasa Fassbinda, koji je radio kao kapelan u Schwyzu u Švicarskoj (Descoedres 1994: 103). Ipak, čini se da postoji niz iznimaka od uobičajenog pogrebnog ritusa oko ukopavanja na posvećenome mjestu.²⁴

nakon poroda (21) i to: Babenberg 1, Habsburgovci (17) i Habsburg-Lorraine (8 osoba). Deset je žena umrlo zajedno s bebama, dok je dvanaest beba (10 + par blizanaca) preživjelo smrt majke. U uzorku se čini da je trudnoća bila češći uzrok smrti nakon 15. st. kada se razvija medicina i anatomija te autorica smatra kako ih je puno umrlo zbog liječnika koji su secirali tijela neopranih rukama i tako uzrokovali bolesti (Weiss-Krejci 2008: 179). U dinastiji Habsburg od 237 krvno vezanih rođaka 24 % umrlo je u prvoj godini života (uključujući nedonoščad i mrtvorodjenčad), dok je 8 % umrlo u godinama između 1. i 4. U dinastiji Habsburg-Lorraine samo 8 % umire do 1. godine, dok 9 % umire između 1. i 4. godine. Službene ceremonije oplakivanja za djecu bile su jednostavnije i kraće nego za starije osobe (granica je 12 godina). Izuzetak je bio ako je dijete bilo važan nasljednik trona i jedini preživjeli muški potomak familije (Weiss-Krejci 2008: 184). Zanimljivo je ovdje vidjeti kako u elitnom društvu, gdje se pretpostavljaju otprilike isti uvjeti života, dakako bolji nego u seoskim siromašnim sredinama poput crkvarske, u dvije različite grane imamo oprečne i vrlo različite rezultate smrtnosti djece do prve godine života. Ujedno, za pretpostaviti je da promišljanje Weiss-Krejci o vezi između povećane smrtnosti u trudnoći (kako majke tako i djece) i razvoja medicine nakon 15. stoljeća ne možemo primijeniti na seoske sredine u kojima porodi nisu bili kontrolirani od liječnika, nego eventualno od primalja koje su taj status stekle naprosto iskustvom, odnosno praksom.

23 Zanimljivo je ovdje spomenuti te podatke u kontekstu naših daljnjih sagledavanja u kolikoj mjeri su se poštivali ili su se mogle ne poštivati crkvene norme i kod pokopavanja nekrštene djece na posvećenome mjestu. Čini se da tijekom vremena konstantno ublažava stroge regule. Autorica u navedenome radu donosi podatke o običajima i regulama u vezi pokopavanja unutar same crkve tijekom srednjeg vijeka na prostoru Njemačke, a koji idu u prilog takvome razmišljanju. U zapadnoeuropskom kontekstu postoje ukopi osoba višeg sloja u crkvi u ranom srednjem vijeku od 6. do 8. stoljeća. Od 9. do 11. st. uglavnom nema ukopa u crkvi. Zabrana pokopa unutar crkve (osim svetaca) iz ranog kršćanstva se, dakle, u prvim srednjovjekovnim stoljećima ne poštuje, a više se počinje poštivati od 9. do 11. st., kada su unutar crkve mogli, prema izvoru iz 813. godine, biti pokopani biskupi, opati te zasluženi svećenici i vjernici-svjetovnjaci, a što je prihvaćeno u crkvenim pravnim spisima najkasnije u Gracijanovom dekretu iz 12. st. (s iznimkom vladajuće familije) (Scholkmann 2003: 204). Iako norma zabrane pokopa u crkvi i dalje postoji, katalog legaliziranih pokopa u crkvi se u kasnom srednjem vijeku širi: kler, pobožni laici, utemeljitelji, patroni s njihovim familijama, ali i drugi ljudi s biskupovim odobrenjem, ili pak oni koji daju financijsku potporu crkvi i oltaru, a mijenja se i topografija pokopa u crkvi – položaj pokopa u crkvi sada odražava društveni status. Jedino je oltar i mjesto oko oltara ostalo rezervirano isključivo za svećenike, a svi ostali streme ka oltaru i mjestu gdje svećenik održava svetu misu koja pruža iskupljenje od grijehova (Scholkmann 2003: 216).

24 Diskusija na tu temu u inozemnoj je literaturi obimna. Dakako, nije vezana isključivo na promatranje kršćanskih groblja, već na groblja kao fenomen posvećenog mjesta. Svaki pokop izvan posvećenog mjesta ukazuje na nepravilnosti i iznimku. U tom smislu postoje pojedinačni grobovi i unutar naselja ili na rubovima naselja, na utverdama, šire na kraljiku itd. U hrvatskoj je literaturi do sada detaljnije objavljen kontekst pokopa kasnosrednjovjekovne i novovjekovne djece perinatalne dobi u keramičkim loncima s lokaliteta Muzej grada Zagreba – samostan Klarisa (Mašić 2002) i Torčec – Cirkvišće (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 20, 28-29, 33, sl. 35-36), a na znanstvenome skupu Ruralia XI, u Clervauxu, Luxemburg 2015., održano je predavanje o neobičnim pokopima unutar naselja (izvan posvećenog grobljanskog mjesta) na području čitave sjeverne Hrvatske tijekom srednjeg vijeka (cjeloviti rad predan je u tisak, a do sada je objavljen sažetak predavanja – Krznar, Tkalčec 2015).

Polazište ovome istraživanju činila je pretpostavka da prostorni obrasci u odabiru mjesta za pokop djece mogu pružiti uvid u koncepte zajednice (odraslih) u vezi mjesta djece u samome zagrobnome životu. Postavljeno je više pitanja. Postoji li preferirani položaj, odnosno mjesto za pokop djece i kako se on uklapa u sliku o zagrobnom životu djece? Postoje li indikacije o specifičnom odabiru grobnog mjesta djece s obzirom na njihovu starost u trenutku smrti? Odražava li on možda i status djece u društvu? I u konačnici odražava li odabir mjesta za pokop djece pokušaj zajednice da utječe na život poslije smrti, posebno u slučaju nekrštene djece na scenarij kakav je predložen od same Crkve?

Rezimirajući spoznaje do kojih smo došli u prethodnim poglavljima, možemo konstatirati da je na istraženju površini na groblju u Crkvarima prisutan velik broj pokopa djece u novome vijeku, i to unutar crkvene ograde. Izrazito je visok broj grobova djece umrle do druge godine života, a među time posebno se ističe brojnost djece umrle oko rođenja ili u nekoliko mjeseci nakon rođenja. To se na nekim grobljima poklapa (Torčec – Cirkvišće), a u drugim slučajevima pak ne poklapa sa spoznajama do kojih su došli antropolozi u analizama grobalja u Hrvatskoj. Uzrok razlikama može biti, doduše, neujednačenost uzoraka, odnosno ulaznih podataka, kako razdiobe promatranih dobnih skupina, tako, odnosno još i više, razlika u kvaliteti uzorka u smislu datacije grobova, odnosno faziranosti groblja. Pogledajmo konkretne primjere.

Na nalazištu Torčec – Cirkvišće, za uzorak kada je na lokalitetu bilo iskopano tek 53 groba (u analizu je ušao 41 novovjekovni grob), a do danas se u sustavnim istraživanjima taj broj uvelike povećao, ustanovljena je visoka smrtnost djece, koja čini 43,9 % analiziranog uzorka. Najveća smrtnost djece je do prve godine života kada ih umire gotovo polovina (Novak, Krznar 2010: 76, tab. 1), a što se poklapa i sa situacijom u Crkvarima gdje je taj postotak smrtnosti do kraja prve godine života i nešto veći od 60 %, ²⁵ odnosno samo do polovine prve godine već ih umire gotovo polovina (usp. i tab. 2). Na manjem uzorku od 30 grobova s novovjekovnog groblja Virje – Sv. Martin, datiranog od 1475. do 1700. g., antropološka analiza je pokazala visok mortalitet djece od 40 % (12 od 30 grobova), s time da je u starosti do prve godine života bio tek jedan grob djeteta, dok ih je devetero umrlo između prve i dvanaeste te dvoje između dvanaeste i osamnaeste godine života (Čimin 2010: 118–119, sl. 8). Kasnosrednjovjekovno-novovjekovni uzorak iz Korlata kod Benkovca pokazao je izrazito visoku smrtnost djece od gotovo 66 % (31 od 47 grobova), ali s najvišim mortalitetom oko pete godine života (Bedić et al. 2008). U velikom broju slučajeva najviši stupanj mortaliteta djece odstupaju od uobičajene najviše smrtnosti djece do prve godine života koja u predindustrijskim populacijama čini oko 34 %, pa je tako i na novovjekovnom groblju Koprivno kod Klisa, datiranome od kraja 15., odnosno od 16. do 18. st., najveća smrtnost zamijećena u dobnj skupini djece između druge i pete godine života s 22,6 % od ukupnog uzorka, odnosno 38,4 % od ukupnog broja djece u uzorku, a djeca su u ukupnom uzorku izrazito visoko zastupljena s 58,9 % (86 djece od ukupnog broja od 146 grobova). Tek drugi po redu je mortalitet djece umrle do prve godine života i čini 19,9 % od čitavog uzorka, odnosno 33,7 % od ukupnog broja djece u uzorku. Koprivno se uspoređivalo s kompozitnim kasnosrednjovjekovno-novovjekovnim uzorkom sastavljenim od triju grobalja iz kontinentalne Hrvatske na kojem se došlo do sličnih rezultata. Autori povezuju podzastupljenost djece do prve godine života sa sličnim spoznajama do kojih su došli i drugi istraživači izvan Hrvatske, a koje tumače tu situaciju različitim čimbenicima poput drugačiji pogrebni običaji kod neonatalnih smrti, loša očuvanost dječjih kostiju zbog plićih ukopa, krhosti samog skeleta i kiselosti tla (Novak et al. 2008: 314–315). Međutim, dodat ćemo tome i činjenicu kako arheolozi u rijetkim slučajevima donose detaljnu stratifikaciju i faziranje grobnih cjelina na grobljima s kontinuitetom pokopavanja od kasnog do u novi vijek te na taj način antropolozi ne raspolažu s kvalitetnim uzorkom koji bi zaista pružio precizne bioarheološke spoznaje o smrtnosti i kvaliteti života u pojedinim razdobljima. Primjerice, antropološka analiza kompozitnog uzorka od 415 grobova s osam lokaliteta sjeverne Hrvatske (među kojima su i Crkvari u trenutku kada su na lokalitetu bila istražena tek 122 groba) obuhvatila je nefazirane grobne cjeline grupno datirane od 12. do 18. st. pri čemu je smrtnost u subadultnoj dobi 35,9 % (149 od 415 grobova), također s najvišim mortalitetom ne do prve godine života, već od druge do pete (50), dok je smrtnost do prve godine s 40 grobova tek na trećem mjestu, iza 44 groba djece umrle između šeste i desete godine života (Novak et al. 2009: 250, 254, tab. 2). Nešto manja zastupljenost djece do prve godine života, no i dalje vrlo visoka, zamijećena je i na uzorku od 104 groba iz Nove Rače, grupno datiranih između 14. i 18. stoljeća. Smrtnost u subadultnoj dobi je 34,6 % (36 grobova djece), a najviši mortalitet je evidentiran u dobi od 6 do 10 godina (12 grobova). Nadalje, pronađeno je 10 grobova djece umrle do prve godine života, 8 između druge i pete te 6 između jedanaeste i

25 Iako smo mi u ovome radu nastojali izdvojiti najmlađu dobnu skupinu djece po starosti u trenutku smrti te smo u čitavome radu uzeli pola prve godine života kao razdjelnicu (jer smo za to imali temelje prema razradi antropoloških analiza, a cilj nam je i bio promotriti smrtnost djece oko rođenja ili u najkraćem mogućem razdoblju po rođenju), u mnogim se radovima indicira prva godina života kao promatrana razdjelnica. Ilustracije radi, promotrimo situaciju u Crkvarima na taj način. Od svih pokopa djece u razdoblju novog vijeka na Crkvarima u preko 60 % slučajeva smrt je nastupila do kraja prve godine života, a u toj istoj dobnj skupini djece umrle do kraja prve godine života, opet ih je preko 60 % pokopano tik uz arhitekturu. Ili, što je posebno indikativno – od svih novovjekovnih grobova djece pokopane tik uz arhitekturu, u preko 80 % slučajeva smrt je nastupila do kraja prve godine života. O značenju pokopa male djece tik uz samu arhitekturu govori se u daljnjem tekstu.

petnaeste godine života (Šlaus 2000: 197, Tab. 1).

Slučajevi istraživanja grobalja koja su kraće trajala, isključivo u kasnom srednjem vijeku ili pak samo u novome vijeku, a koja bi pružila jasniju bioarheološku sliku o populacijama u užim vremenskim periodima, rijetki su, stoga prije nego arheolozi načine stratifikaciju faza pokopavanja s istraživanih lokaliteta, nećemo dobiti niti preciznu sliku o načinu i kvaliteti života u kasnosrednjovjekovnih i novovjekovnih populacija na tlu Hrvatske. Jednako tako, ne možemo ulaziti ni u kakve detaljnije komparative rasprave o pogrebnim običajima odabira mjesta za pokopavanje i drugih pogrebnih običaja te njihovim eventualnim razlikama i promjenama u kasnom srednjem i novom vijeku. Takva situacija je u Hrvatskoj sveprisutna, a nije rijetkost ni u inozemnoj literaturi. Kao suprotan i rijedak primjer pristupa analizi srednjovjekovnih i novovjekovnih grobalja valja istaknuti jedinstvenu monografiju Susi Ulrich-Bochsler (1997). Zbog dobro datiranih arheoloških cjelina, autorica dobiva izvanredne i vrijedne rezultate. Na preko dvadeset analiziranih groblja i crkvi u kantonu Bern pokazalo se da je zastupljenost grobova djece na groblju izvan crkvi spram odraslih u ranom srednjem vijeku bila 31,7 %, u razvijenom i kasnom srednjem vijeku 68,7 %, dok je u novom vijeku narasla čak na 86,2 % (Ulrich-Bochsler 1997: 28, tab.). Zamislamo samo što bi bilo da su se ta groblja sagledavala kao kompozitni uzorak. Čitava studija o pogrebnim obredima, pozicijama, zoniranjima grobova djece umrle u najranijoj dobnoj skupini kroz različita srednjovjekovna i novovjekovna doba, koju je spomenuta autorica na osnovi precizno datiranih arheoloških cjelina i antropoloških analiza iznijela, naprosto ne bi bila moguća.

Činjenica je da su groblja s kontinuitetom pokopavanja u ovim mlađim arheološkim razdobljima vrlo zahtjevna kako za iskopavanje tako i za analizu te predstavljaju veliki izazov za svakog arheologa, i dugotrajan proces u kojem poneki arheolozi pokleknju pri pokušaju detaljnog faziranja grobova. U nerijetkim slučajevima, preciznija datacija bez skupocjenih ¹⁴C analiza zaista nije niti moguća. Samo za usporedbu, promotrimo crkvarski uzorak tako da se sagleda udio sve djece u ukupnom uzorku kroz srednji i novi vijek, dakle kao kompozitni uzorak. Dolazimo do rezultata da je djece bilo 37,9 % (227 od 599). Međutim, faziranje pokopa djece na srednji vijek i novi vijek pokazuje da je od tih 37,9 % čak 70 % grobova djece iz novog vijeka, što nam u potpunosti mijenja sliku o zastupljenosti grobova djece u srednjem i novom vijeku. Nažalost, na Crkvarima još nije napravljeno faziranje grobova odraslih individua, te nam svako daljnje statističko proučavanje određenih omjera u odnosima zastupljenosti subadultnih i adultnih skupina staje. Ipak, evidentno je da je u novom vijeku došlo do povećanja zastupljenosti broja djece spram srednjovjekovnog horizonta te da nam novovjekovni horizont pruža dobru podlogu za promatranje pogrebnih običaja u odabiru mjesta za pokop djece, dok je sama usporedba tog vida pogrebnih običaja novovjekovnog sa srednjovjekovnim horizontom na lokalitetu još uvijek u fazi preliminarnih empirijskih promatranja, stoga i Crkvari ulaze u onaj veliki broj srednjovjekovno-novovjekovnih groblja čija obrada nije konačna i predstavlja dugotrajan proces. Ima, naravno, i iznimaka gdje je načinjena detaljna stratifikacija grobova po horizontima poput srednjovjekovnog groblja u Starome gradu Ivancu, na kojem je pronađeno i 12 grobova datiranih u novi vijek (2. pol. 16. do poč. 17. st.). Svi su grobovi detaljno fazirani u tri srednjovjekovna i jedan novovjekovni horizont, a načinjena je i bioarheološka analiza te brojni drugi radovi koji predstavljaju rezultate arheoloških istraživanja (Belaj, Sirovica 2010). Za naša pak razmatranja, koja su dosta usmjerena na detaljno sagledavanje odnosa po preciznije određenim dobnim skupinama, objava u kojoj se djeca razvrstavaju na tri dobne skupine, a od toga nama posebno zanimljiva prva dobna skupina predstavlja svu djecu umrlu od 0. do 5. godine života, nije adekvatan komparativni materijal (Krznar 2012: 85–243, 482–484). Ipak, s obzirom da Ivanec ima jasno definiran sloj najstarijeg pokopavanja od 11. do 13. stoljeća, zatim sloj grobova iz druge pol. 13. i 14. stoljeća, pa grobova iz 15. do u prvu pol. 16. st. te novovjekovni sloj grobova iz 2. pol. 16. do u početak 17. stoljeća, što je gotovo identično trajanje kao crkvarsko groblje, s jednakom podjelom srednjovjekovnih slojeva pokopavanja kakva je zamijećena i na Crkvarima, zanimljivo je donijeti neke podatke o smrtnosti djece u srednjem vijeku. U Ivancu je ukupno u analizu ušlo 175 grobova kojima se mogla odrediti starost i spol, a od toga 74 djece. U novovjekovnom horizontu smrtnost djece iznosi 33,33 % (no vrlo je mali uzorak od ukupnih 12 grobova), a ukupno u sva tri srednjovjekovna visokih 42,9 %. Ovaj slučaj pokazuje da djeca kao starosna skupina nisu podzastupljena niti u srednjem vijeku niti u novome. Za razliku od toga četiri ostala kasnosrednjovjekovna groblja koja S. Krznar analizira pokazuju podzastupljenost djece. U Čepinu je postotak djece 17,05 %, u Ivankovu 20 %, u Nijemcima nema djece, a u Iloku, crkva sv. Petra Apostola je 15 % djece (izračunato na temelju tablice iz doktorskog rada Siniše Krznara 2012: 448, tab. 1).

Okrenimo se sada pitanjima koja smo postavili u vezi odabira mjesta za pokop djece u novovjekovnome horizontu u Crkvarima. Područje oko apside crkve ukazalo se kao omiljeno mjesto na kojem se pokopavaju djeca (čak 57 % sve djece) te općenito južna strana broda (25 %), a na trećem mjestu dolazi pokopavanje ispred zapadnog pročelja (15,63 % djece). Na sjeveru, isključimo li one ukopane oko same apside i sjeverne sakristije koje računamo u pokope oko svetišta, ukopano je tek tri groba djece što čini vidno manji postotak od 1,88 %. Dakako da ovakva slika ne može odražavati u potpunosti

stvarnu situaciju jer je mnoštvo grobova djece bilo uništeno tijekom samog novog vijeka konstantnim pokopavanjima, a isto tako nisu sve površine u jednakome opsegu istraživanja obuhvaćene. Primjerice, sjeverna strana je obuhvaćena puno većim arheološkim sondama, kako uz apsidu, tako i uz brod. Da smo takvu površinu otvorili na jugu, situacija bi dala zasigurno još veći broj pokopa djece na jugu i uz južnu stranu apsida, a vjerojatno i na samome istoku. Više ćemo pažnje u daljnjim razmatranjima posvetiti skupini djece umrle u starosti do polovine prve godine života koja se pokazala najbrojnijom u novovjekovnome horizontu (46,25 %). Ista ta skupina pokazala se onom za čije se grobno mjesto u najučestalijem broju slučajeva bira grobno mjesto oko svetišta te unutar koje je zabilježen najveći broj pokopa tik uz same zidove apsida, kao i tik uz same zidove drugih dijelova arhitekture na lokalitetu (usp. tab. 10). Takva se situacija uklapa u sliku o tzv. grobovima djece „ispod strehe“.

U istraživanjima groblja iz mlađih arheoloških razdoblja utvrđeno je da su grobovi novorođenčadi često koncentrirani uz zid crkve, nerijetko u kutu između svetišta i broda, ili uz zapadno pročelje. Drugi mogući položaj je uz grobljansku ogradu, kako s njene unutrašnje, tako i s vanjske strane (Čechura 2011a: 229). Iako se ova istraživanja u najvećoj mjeri odnose na srednjovjekovno razdoblje, s obzirom na iskustva sa zoniranjem grobova djece na suvremenim odnosno recentnim grobljima,²⁶ zasigurno ih možemo promatrati i u kontekstu novoga vijeka. U Engleskoj je na nekoliko lokaliteta zabilježena visoka smrtnost djece od 0 do 5 godina, dok je na velikom broju zamijećena općenita podzastupljenost djece svih dobnih skupina uključujući i neonatalnu od prosječne zastupljenosti koja je procijenjena na 30 – 50 % za predindustrijska društva. Zoniranje grobova djece je nerijetka pojava, a slučaj nedostatka grobova djece može ukazivati na to da su pokopana na nekom drugom mjestu – zoni predodređenoj za njihovo pokopavanje (Daniell 2005: 115). Takva situacija može izrazito utjecati i na naše interpretacije prirode groblja ili demografske slike pokopavane populacije, ovisno koje su površine groblja obuhvaćene arheološkim iskopavanjima (Daniell 2005: 118). Kako u Engleskoj, tako i na drugim područjima jedino je kod djece i novorođenčadi ustanovljeno grupiranje i to na različitim područjima groblja, a u slučaju grobova muškaraca i žena ga nema.²⁷ Takvi slučajevi su stalni uzorak na engleskim župnim grobljima, samostanima i hospitalima. Učestale grobove djece pred zapadnom stranom crkve, gdje je ulaz i krstionica, povezuje se sa sakralnim činom krštenja. Krštenjem, prvim svetim sakramentom, dijete se čisti od Izvornog grijeha i tek tada ulazi u kršćansku zajednicu. Pozicija krstionica na zapadnome ulazu u crkvu stoga je i logična, kako dijete ne bi ušlo u svetište prije samoga čina krštenja (Gilchrist 2014: 185, 206). Na tome, ali i drugim primjerima vidi se da je topografija župne crkve služila kao karta koja povezuje razne faze životnog ciklusa kršćanina (Gilchrist 2014: 205).

Posebno su nam zanimljive rijetke objave novovjekovnih groblja i položaja grobova male djece. U Švicarskoj u Aeger-tenu su pokopi djece najmlađe dobne skupine u izrazito velikom broju gusto grupirani tik uz zidove broda duž sjeverne i južne strane, odnosno pod strehu crkve. Datiraju se od 16. do 19. st. i uočljiva je najveća zastupljenost novorođenčadi, zatim fetusa te potom dojenčadi umrle otprilike između prvog mjeseca života i kraja prve godine (Ulrich-Bochsler 1997: 79–81). U Wangenu pak s istim omjerom 59 djece te dobne skupine u novom vijeku koncentrirano je tik uz zapadno pročelje crkve, dok su u Wengiju novovjekovna djeca umrla u najmlađim danima također koncentrirana pred zapadnim pročeljem, no postoji mogućnost da su grupirana i na nekim drugim neistraživanim dijelovima groblja (Ulrich-Bochsler 1997: 81–82). U mlađem horizontu groblja (15. – 18. st.) oko crkve sv. Duha u Všerubyju u Češkoj koncentracija od 27 grobova novorođenčadi i fetusa pronađena je u uglu između zida sakristije i apsida crkve (Čechura 2011b: 289–290). Čini se da je manji interes, barem na spomenutim novovjekovnim grobljima bio pokop uokolo apsida, nego što je to recimo slučaj u srednjem vijeku u Irlbachu (Scherbaum 2005). Zbog tako rane smrti mnogi su autori skloni promišljanju da je riječ o pokopima nekrštene djece.

Položaj pokopa nekrštene djece otvara mnoga pitanja. Arheološki mi naravno ne možemo znati je li neko dijete kršteno ili nije. Tek ako se nalazi izvan posvećenog mjesta, za takvu pretpostavku imamo najviše elemenata. No, ne treba smetnuti s uma da su u srednjem vijeku i smrti u ranoj dobi općenito (krštene i nekrštene djece) smatrane „opasnim“ smrtima. Duša nekrštenog djeteta vječito luta u *Limbu*, pa time može i uznemiravati žive (Ulrich-Bochsler 1997: 118–119). Kako se podrazu-

26 Zoniranje grobova djece poznato nam je i na suvremenim grobljima gdje su do nedavno egzistirale određene zone (uglavnom rubne, često uz ogradu s unutrašnje strane), rezervirane za pokopavanje male djece. Primjerice na groblju u Svetom Ivanu Žabnu ti su grobovi nizani na istočnoj strani groblja uz grobljansku ogradu, i to s njezine unutrašnje strane, a od ostatka groblja dijelila ih je staza. Danas su zapušteni. Na križevačkom gradskom groblju za njih je bila rezervirana veća površina na sjevernom rubnom području groblja, a kako se groblje jedino prema sjeveru moglo širiti, danas su ih okružili ostali grobovi.

27 Nema dokaza niti za zoniranje grobova prema spolu na župnim grobljima, dok primjerice u Skandinaviji na nekim grobljima postoji zoniranje pa su žene uglavnom bile sjeverno od crkve (mračna, „nepoželjna“ strana), a muškarci južno. Nasuprot tome na engleskim samostanskim crkvama i grobljima zamijećeno je u nekim slučajevima zoniranje grobova elitnih familija po linijama spola (Gilchrist 2014: 205). Što se tiče strana spram crkve i mjesta na kojima je pojedinac pokopan, pojedini autori poželjnim mjestima pokopavanja drže južnu stranu crkve, drugi ističu svetište kao protektiranim mjestom uz koje će se pokopati pokojnici koji su za života imali veći ugled u društvu. M. Čechura ističe da takve hipoteze valja testirati (Čechura 2010: 115).

mijeva da se uskrsnuće događa u punoj, zreloj dobi, čak i ona djeca koja su krštena, određeno vrijeme će na onome svijetu čekati trenutak uskrsnuća.

Nerijetke slučajeve grobova (uglavnom manje) djece tik uz samu crkvu, ispod strehe krova, autori povezuju s mogućnošću da je odabir takvog mjesta za grob predstavljao težnju odraslih da dijete putem kišnice koja se slijeva sa „sve-tog“ krova primi „dvostruki blagoslov“ (Daniell 2005: 118), povezano sa snažnim emocionalnim iskustvom roditelja u vezi s gubitkom djeteta (Čechura 2011a: 229), dok drugi promišljaju i mogućnost da su djeca bila nekrštena te da odabir pozicije groba ispod strehe crkve ili na posvećenome mjestu ukazuje na nadanje u to da će se oni koji su umrli kao „pogani“ na taj način otkupiti, a čini se da je takva praksa na neki način (i u nekim slučajevima) tolerirana od strane crkve (Descoedres 1994: 103).²⁸ No u pravilu, prema crkvenim regulama nekrštenoj djeci nije bilo mjesto na posvećenome groblju. Također, povijesni izvori govore da se pokršćavanje odvijalo vrlo brzo nakon rođenja, pri čemu je novorođenče u crkvu nosio otac s kumovima i eventualno primaljom, dok je majka, roditelj, ostajala kod kuće. Ona nije smjela stupiti u crkvu prije nego što je prošla službeni crkveni čin „čišćenja“ poslije poroda, a koji se odvijao između četvrtog i šestog tjedna nakon poroda. Dapače, u hitnim slučajevima da dijete nije stigao krstiti svećenik, to je mogao učiniti i drugi kršćanin, najčešće sama baba, odnosno primalja. U tom slučaju se kao recipijent za pokršćavanje koristio kućni lonac koji se nakon toga morao spaliti ili predati crkvi kako poslije ne bi bio upotrebljavan (Gilchrist 2014: 183, 185). Izvori iz 17. i 18. st. također pokazuju da se dijete krstilo unutar prvih dana života, bilo od primalja ili od svećenika. Postoji i primjer iz 1646. g. kada je carici Mariji Ani, umrloj u šestom mjesecu trudnoće, netom po smrti iz utrobe izvađeno dijete kako bi se krstilo prije no što i samo umre (Weiss-Krejci 2008: 184). Međutim, valja uzeti u obzir da u novom vijeku pod raznim utjecajima dolazi do većih odmak od strogog poštivanja crkvenih regula te možda slučaj da je riječ o pokopu nekrštene djece unutar posvećenog mjesta više i nije toliko neočekivan, kao što se to predlaže za situacije na nekim grobljima, poput župne crkve u Wagenu u Švicarskoj. Tamo je istraženo 46 grobova unutar crkve i 63 oko na groblju, a datiraju se od kasnog srednjeg do u novi vijek (13./14. st. do u 18. st.). U periodu od 16. do 18. stoljeća prisutna je velika zastupljenost dojenčadi, a općenito je visok udio od 47 grobova djece na groblju (većinom novorođenčad, vjerojatno i mrtvorodenčad; u dva groba novorođenčad s majkama umrlim na ili kratko poslije poroda). Mogući uzrok tako visokog broja djece tumači se i situacijom što je položaj arheoloških iskopavanja obuhvatio područje kod zapadnog zida crkve koje je moglo biti odabrano za grobno mjesto djece umrle oko rođenja koja nisu bila krštena te bi ih na taj način kišnica sa streha crkve „pokrstila“. Autorice konstatiraju da je taj običaj poznat do u 20. stoljeće (Ulrich-Bochsler, Schäublin 1983: 114–115). Na nekoliko grobalja iz Švicarske prepoznata su ona na kojima se u srednjem vijeku u zamjetnom postotku pokopavalo prijevremeno rođenu/mrtvorodenu ili novorođenu djecu, dakle na posvećenome mjestu, no u prosječno niti izdaleka visokome postotku kao u novom vijeku. Za slučajeve u kojima na groblju i nije bilo odraslih pokopa ili ih je bilo sporadično S. Ulrich-Bochsler predlaže da je riječ o određenim crkvama koje su imale posebnu funkciju kao ekskluzivna mjesta za pokop kasnosrednjovjekovne nekrštene djece kako bi ona imala zaštitu od svetaca. S druge strane, za učestale pokope djece (90 njih, od kojih ima i fetusa i novorođenčadi, ali i veće djece) uz polukružnu apsidu romaničke crkve u Irlbachu u Njemačkoj, i to pod strehom crkve, odvojenom od ostalih grobova i puteljkom, drži se da je riječ o krštenoj djeci (tome u prilog autor ističe kako su i djeca i novorođenčad imala prekržene ruke, što bi bio karakterističan položaj molitve). Kako postoje podaci iz povijesnih izvora 14. i 15. st. o hodočašćima u to mjesto te kako su antropološke analize pokazale da su djeca (i odrasli u toj široj zoni oko apside) umirala od bolesti, predloženo je tumačenje da je ta zona bila na neki način rezervirana za pokopavanje bolesne djece i odraslih radi ozdravljenja i to ne samo iz Irlbacha već i iz drugih mjesta (Scherbaum 2005: 231–232). U takve hodočasničke crkve roditelji su donosili svoje mrtvo nekršteno dijete, stavljali ga pred oltar ili svetu sliku te ako bi se dogodilo „čudo“ (npr. da netko primijeti i najmanji pokret), to je značilo da je dijete oživjelo te ga se moglo krstiti. Dijete je, naravno, opet poslije krštenja umrlo, no čin krštenja je proveden. Takve su hodočasničke crkve poznate od 13. pa sve do početka 20. st., najčešće u zapadnoeuropskim zemljama, Francuskoj, Njemačkoj, Švicarskoj, Austriji te nešto manje u Rumunjskoj, a jedno od najpoznatijih arheološki istraživanih je Sveta Marija u Oberbürenu, gdje je na sjevernoj strani crkve pronađeno više od 250 fetusa i novorođenčadi i za koju postoje povijesni izvori o preko 2000 čudotvornih oživljavanja (Čechura 2011b: 293).

Iz pisanih su izvora poznate i druge mjere predostrožnosti kako ne bi došlo do slučaja propusta krštenja rano umrlog ili mrtvorodenog djeteta poput carskog reza majke (Ulrich-Bochsler 1997: 119–120) ili pak u novom vijeku instrumenti (hipodermičke igle) kojima se obavljalo krštenje *in utero* (Čechura 2011b: 293). U slučajevima gdje je između ostalih grobo-

28 U tom smislu moglo se na neki način potajice ili „u tišini“ pokopati nekrštenu djecu i na drugim mjestima, čak unutar crkve. Pa su tako ispod drvenog poda crkve unutar njezine kasnosrednjovjekovne faze (Objekt IV) na mjestu župne crkve u Urnsbachu u Švicarskoj pronađeni grobovi osmero mrtvorodenih fetusa i novorođenčadi, za koje autor drži da su bila nekrštena djeca čiji su se pokopi očigledno tu proveli u tajnosti (Descoedres 1994: 102).

va i zamjetan broj grupirane neonatalne djece pokopan na posvećenome mjestu, ipak će u kasnom srednjem vijeku, kada je već uvelike razvijeno vjerovanje u *Limbus puerorum*, možda prije biti riječi o krštenoj djeci za koju je odabrano posebno mjesto pokopa, te se na njih možda gledalo kao na svetu djecu koja su imala direktan put u raj gdje mogu preuzeti i zagovaračku ulogu za one koje su napustila (Ulrich-Bochsler 1997: 121). Spomenuta autorica, ipak, kod vrlo rane smrti djece ne isključuje mogućnost pokopavanja nekrštene djece unutar groblja ili čak unutar crkvi već i u kasnom srednjem vijeku, te daje i druge primjere iz Njemačke i Luxemburga gdje postoje slični slučajevi grupiranja djece umrle oko rođenja. U razvijenom i kasnom srednjem vijeku najmlađa djeca imala su ključni, ali i podvojen položaj. Ona umrla krštena smatrana su svetim i zagovarateljima za žive na drugome svijetu, dok su na umrlu nekrštenu djecu, potencijalno opasnu i nepoćudnu za članove zajednice, primjenjivani pogrebni običaji pokopavanja na odvojenim (neposvećenim) područjima unutar groblja ili izvan grobljanskog prostora kao i u unutrašnjosti crkve gdje ih se je vjerojatno tajno znalo pokopati, a o čemu postoje i povijesni izvori (Ulrich-Bochsler 1997: 121).

Nakon što se od 12. st. ustalilo vjerovanje u čistilište, te u posebno mjesto – *Limbus puerorum* – za umrlu nekrštenu djecu koja tamo nisu trpjela fizičke muke, ali nisu mogla niti stupiti pred boga, paralelno su se ipak razvijali i drugačiji pogledi. Prema mišljenju dominikanca Ambrozija Sansedonija iz Sienne (1220. – 1287. g.) djeca su do drugog mjeseca života bila sveta te su mnogi držali da tako mala umrla djeca postaju anđeli (Čechura 2011: 292). Roberta Gilchrist postavlja pitanje zašto se samo za malu djecu na grobljima jasno luči poseban tretman u vezi odabira mjesta za pokop, dok ga za muškarce i žene nema. U liturgijskoj praksi pak oduvijek je prigodom misnih slavlja postojalo odvajanje prostora za sve dobne skupine prema njihovoj rodnoj i dobnoj pripadnosti, u smislu pripadnosti skupini odrađenih dobi životnog ciklusa (na različitim dijelovima crkve sjede muškarci, žene, djeca, oni koji su ostvarili bračni status itd.). Dob i spol i nisu trebali biti ključni pri pogrebnim obredima, s obzirom na prevladavajuće uvjerenje da će svi uskrsnuti na sudnji dan u idealnoj dobi, u naponu života. Međutim, kod male djece je drugačije. Upravo djeca do druge godine života čine većinski broj pokopanih na posebnim mjestima, zoniranih oko crkve, dok već broj onih umrlih poslije 2. godine života, a kojima se posvećuje takav poseban pogrebni tretman, opada. Autorica predlaže da je (prva do) druga godina predstavljala najvažniju dobnu granicu životnog ciklusa, odnosno prag rane faze životnog ciklusa (kad dijete uči hodati, govoriti) koji možemo prepoznati u pogrebnom ritusu. To su svakako bila uglavnom krštena djeca, koja su tako posebno tretirana u pogrebnim obredima s obzirom na tradiciju o Nevinoj dječici. Naime, prema Evanđelju po Mateju (2,16) kralj Herod se bojao da će ga novorođeni Isus zbaciti s prijestolja te je dao pogubiti svu mušku djecu u Betlehemu i okolici, staru do dvije godine. Stoga se uvriježilo vjerovanje da će sva djeca koja su umrla prije 2. godine života biti među Nevinom dječicom te da će ta djeca, kad ih se skupi oko 144 000, biti prve duše koje će biti spašene na Sudnji dan. Do kraja srednjeg vijeka pod Nevinu dječicu su katkad ubrajana i ona umrla do 7. godine života, a upravo je ta godina još jedan prag životnog ciklusa čovjeka, koji se povezuje s „razdobljem razuma“ i dobi kad se dijete pričešćuje, a prepoznata je, iako u manjem broju slučajeva, u pogrebnom ritusu zoniranja grobova djece te dobne skupine (Gilchrist 2014: 207–208).

U istraživanjima švicarskih grobalja oko Berna ustanovljeno je, pak, da su od tako male umrle djece upravo novorođenčad predstavljala najbrojniju skupinu, dok im je broj u dojenačkoj dobi (tu autorica uzima prag kraj prve godine života) već počeo padati. Uspoređujući sliku o učestalosti pokopavanja djece u ranom, razvijenom i kasnom srednjem vijeku s novovjekovnim grobljima na području kantona Bern (analizirana 22 groblja oko crkvi, ukupno 1715 grobova, a od toga 823-oje djece: za sve grobove postoji arheološka i antropološka analiza) u svojoj opsežnoj studiji S. Ulrich-Bosler dolazi do spoznaje o frapantno velikom porastu grobova prijevremeno rođene djece i one umrle oko rođenja, uključujući i dojenčad do 1. godine života – čak 81 % od sve djece umrle u novome vijeku pripada toj dobnoj skupini i to, kao što je rečeno, s najvećim udjelom novorođenčadi (Ulrich-Bochsler 1997: 122–123). No ni to ne mora značiti da su bila nekrštena jer se krštenje moglo odviti već prvi ili prvih dana po rođenju djeteta, ili posebnim mjerama krštenja u nuždi. Iako ne u istim postocima, i u Crkvarima smo došli do takvog zaključka gdje on iznosi 46,25 % za djecu umrlu do polovine prve godine života (a na osnovi drugačijih mjerenja 63 % djece umrle do kraja prve godine života), što je izuzetan skok spram 7,46 % u razvijenom i srednjem vijeku (usp. tab. 2). Nije realno pretpostaviti da taj visoki postotak odražava i veću smrtnost djece u toj dobi u novome vijeku. Toliko natprosječno visok udio djece iz prve dobne skupine dao je osnovane temelje da se potraže druga moguća objašnjenja, vezana na dosad, u diskusiji iznijete mogućnosti. Na Crkvarima takav je odnos rezultat pogrebnih običaja u vezi mjesta pokopavanja male djece. Preferirano mjesto pokopa najmanje umrle djece u novome

vijeku jest oko apside, dok je u srednjem vijeku možda to bilo neko drugo mjesto koje arheološki nije istraženo. Takva situacija vjerojatno ne odražava promjenu statusa djece u društvu, već prije određenu promjenu koncepta o zagrobnom životu, posebno u vezi najmlađe starosne skupine novovjekovnog društva. Određena paralelna pučka vjerovanja tolerirana su i od strane crkve te očigledno nisu smatrana poganskim reliktima ili gubitkom „prave“ vjere. Odabir mjesta za pokop male djece na najsvetijim položajima groblja oko crkve, a posebno tik ispod njenih krovova, svakako bi mogao biti i odraz pokušaja zajednice da na neki način utječe na onostrani nastavak života umrle djece bilo u vezi s željom da budu „dvostruko blagoslovljena“ kišnicom i zaštićena od crkve bilo da i sama kao anđeli postanu zaštitnici živima na onome svijetu.

ZAKLJUČAK

Možemo zaključiti da su djeca na groblju oko Svetog Lovre u Crkvarima u novome vijeku tretirana s poštovanjem ne samo pri samome pogrebnoj obredu već i u odabiru mjesta za njihov pokop. Izuzev manjeg broja nalaza nošnje, i možda drugačijeg položaja ruku, drugih većih raznolikosti nema od grobova odraslih individua. Pokopavana su kao i odrasli na leđima u ispruženom položaju u grobnoj raci, za neke je ustanovljeno i postojanje drvenih ljesova pričvršćenih čavlima, za druge postoji mogućnost da su bila pokopana u lijesu vezanom drvenim klinovima ili na dasci, a ostali su mogli biti zamotani u mrtvačku maramu. Većinom su im, koliko se to moglo ustanoviti na osnovi očuvanosti kostiju i mogućnosti pomaka kostiju u grobu uslijed tafonomijskih procesa, ruke bile ispružene uz tijelo, što važi ne samo za najmlađu dobnu skupinu, nego i za stariju djecu. U odraslih, čini se, prevladava ipak položaj prekrštenih ruku u novome vijeku. No, izdvaja se dobna skupina male djece koja je imala poseban tretman. Osim što su zonirana uz zidove apside i crkve, podno njenih streha, toj je djeci u većem broju slučajeva prilagan novac u grob, nego u grobovima starije djece, odnosno grobovima odraslih osoba. Većinom su pokopana upravo na „najsvetija i najpoželjnija“ mjesta gdje mogu primiti i najveću zaštitu od same crkve – oko apside, na području sakristije, s južne, „svijetle“ strane crkve ili uz zapadno pročelje. S obzirom na to da u pisanim izvorima ni predajama nisu očuvani podaci da bi crkvarsko groblje moglo biti mjestom hodočašća gdje bi se pokopavala bolesna djeca radi ozdravljenja, ili eventualno nekrštena i čudotvorno „oživjela“ pa pokrštena, te da su na istom prostoru pokopavani i odrasli, nemamo elemenata za pomišljanje o takvoj ulozi groblja. Jesu li neka od novorođene, mrtvorodne djece i prijevremeno rođene djece bila nekrštena, ostaje nam otvorenim pitanjem. Iako je u novome vijeku, osobito u sredinama gdje je provedena reformacija, došlo do odstupanja od strogih regula katoličke crkve u vezi pokopa nekrštene djece, u slučaju Crkvara nemamo elemenata niti za tu mogućnost. Međutim, ne možemo isključiti iz vida osobito visok porast prilaganja novca u novome vijeku koji bi ukazivao na vjerovanja mještana koja nisu u skladu s normama crkve, no u najmanju ruku su tolerirana. Tako se možda tolerira i pokop nekrštene djece. No većina (ili sva?) ih je svakako bila krštena. Djeca čiji su grobovi stavljeni ispod same strehe crkve zasigurno su ulazila u koncept vjerovanja da će primiti dodatni blagoslov i zaštitu od crkve preko kišnice koja se slijeva na njihove grobove s posvećenog krova. Mogućnost da su i nekrštena djeca imala neko zasebno mjesto pokopa, jednako tako ne možemo isključiti. Istražen je tek uži dio groblja tik uz crkvu, a prostori oko crkvene ograde groblja zahvaćeni su tek na vrlo malim površinama na istočnoj strani lokaliteta u probnim rovovima gdje nisu zamijećeni pokopi djece. Porast udjela djece prve dobne skupine u novome vijeku, spram njenog broja u srednjem vijeku ukazivao bi na drugačije pogrebne običaje u vezi odabira mjesta za pokop u ta dva horizonta, no za srednji vijek još nije načinjeno detaljno istraživanje te o konkretnim razlikama i činjenicama ne možemo govoriti. Za novi vijek možemo ustvrditi da se u topografiji pokopa djece, osobito one najmanje, jasno uočava odražavanje koncepta vjere i života poslije života u pogrebnoj ritusu, odnosno da su oni odlučujući čimbenik u odabiru mjesta za pokop djece. Možda nam se najprihvatljivijim čini poveznica posebno odabranih mjesta i zona za pokopavanje male djece s konceptom i tradicijom vjerovanja u Nevinu dječicu ili u to da će takva, nevina djeca biti anđeli koji će na drugome svijetu zagovarati svoju tugujuću rodbinu.

Ovaj rad predstavlja tek uvid u pogrebne običaje u novome vijeku koje možemo lučiti iz izvorne arheološke građe na groblju oko crkve sv. Lovre u Crkvarima. Detaljna arheološka i interdisciplinarna analiza grobova odraslih pokopanih tijekom novog vijeka, kao i analiza svih grobova tijekom višestoljetnog korištenja ove pozicije kao mjesto pokopavanja u srednjem vijeku tek će nam omogućiti dublje spoznaje o pogrebnim običajima, kontinuitetu ili njihovim promjenama tijekom vremena. Međutim, i time crkvarski lokalitet kao izvorni materijal neće biti iscrpljen. Možda se stvore takve okolnosti da će se istraživanja nastaviti i to ne samo na groblju oko današnje crkve nego i unutar nje, što bi vjerojatno dalo vrijedne

nove podatke. Istraživanja na temu prostorne analize i topografije groblja uvelike ovise o opsegu arheološki istražene površine groblja, ali i o kvaliteti i kvantiteti arheoloških objava. S tog aspekta, nadam se da će ovaj rad predstavljati poticaj i za druge istraživače.

Osnovni podaci o grobovima djece (istaknuto – grobovi tik uz arhitekturu)

novi vijek

kasni srednji vijek

razvijeni (i rani) srednji vijek

br. groba	g. istr.	dob	orijentacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
1	2003	0,5-1	JZ-SI	D9b	raka 206.90	+/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija Z	ukop u 4	N9-ul.keramike u zapuni, N21-čavao u zapuni	Šlaus 2006: 4
2	2003	mrtvorodenče	I-Z	D8d	lubanja 206.83	-/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija Z, tik uz crkvu	4	N46-čavao u zapuni	Šlaus 2006: 4-5
3	2003	4-5	Z-I	C9a	206,15	+/-	nepoznat/ ispružen?	SRV	sjeverno uz trobrodnu crkvu	ukop u 36		Šlaus 2006: 5
4	2003/ 2004	2,5-3	Z-I	D8d/E8c	206,67	-/-	ispružen	NV	sjever, sakristija Z, tik uz crkvu	4		Šlaus 2005: 4; Šlaus 2006: 5-6
10	2003	0-0,5	Z-I	C8c	kostur 206.62	-/-	L-ispružen; D-nedostaje	NV	sjever, tik uz crkvu; područje SZ prostorije	19		Šlaus 2006: 9
11	2003	5-6	Z-I	D9c	206,29	-/+	L-ispružen, D-bla-go svinut prema zdjelici	SRV	sjeverno uz trobrodnu crkvu	ispod SJ 26		Šlaus 2005: 6
13	2004	1-1,5	Z-I	E9d	raka 206.90, kostur 206.88	+/-	ispružen	NV	sjever, sakristija I, na oltaru SJ 100	4, na menzi SJ 100		Šlaus 2005: 6-7
14	2004	0-0,5	Z-I	E9d	206,82	-/-	ispružen	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 14
15	2004	8-9 lunarnih mjeseci (fetus)	Z-I	E9a	206,8	-/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija I, tik uz crkvu	4		Šlaus 2005: 7-8
16	2004	0,5-1	Z-I	D8d	206,56	+/+	D-nedostaje, L-ispružena ili na zdjelici?	NV	sjever, sakristija Z, tik uz crkvu	4	N106-ul.keramike u zapuni	Šlaus 2005:8
17	2004	6-7	Z-I	D8d	206,5	+/-	ispružen	NV	sjever, sakristija Z, tik uz crkvu	4		Šlaus 2005: 8-9
18	2004	0-0,5	J-S	F9c	206,82	-/-	nepoznat	NV	istok (SI), tik uz 098-apsidu sj. sakristije	94		Šlaus 2005: 10
19	2004	0-0,5	Z-I	E9ab	206,47	-/-	L-ispružen; D-nedostaje	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 10
20	2004	0,5-1	Z-I	E9b	206,53	-/+	L-vj. ispružen; D-nedostaje	NV	sjever, sakristija I, tik uz crkvu	4	N113-čavao	Šlaus 2005: 11
21	2004	1-2	Z-I	E9b/F9a	207,12	-/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija I, tik uz crkvu	4		Šlaus 2005: 11-12
22	2004	0,5-1	Z-I	E9a	206,42	-/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija Z	4		Šlaus 2005: 12
23	2004	0-0,5	J-S	F9c	207	-/-	nepoznat	NV	istok (SI), tik uz 098-apsidu sj. sakristije	94		Šlaus 2005: 12

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
24	2004	0-0,5	J-S	F9c	206,78	-/-	nepoznat	NV	istok (SI), tik uz 098-apsidu sj. sakristije	94		Šlaus 2005: 13
25	2004	3-4	Z-I	E9d	206,47	-/+	L-na trbuhu; D- nedostaje	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 13
26	2004	1,5-2	Z-I	E9d	206,43	-/+	nepoznat	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 13
27	2004	1-1,5	Z-I	E9d	206,34	+/+	nepoznat	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 12-14
29	2004	10-14	Z-I	E9ab	206,34	-/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 15-16
30	2004	6,5-7,5	Z-I	E9c	206,32	-/+	nepoznat	NV	sjever, sakristija Z	4		Šlaus 2005: 16
31	2004	5-6	Z-I	E9a	206,24	-/-	nepoznat	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 16-17
32	2004	5-6	Z-I	F9c	206,76	-/-	na zdjelici	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 17
34	2004	0-0,5	J-S	F9c	207	-/-	nepoznat	NV	istok (SI), tik uz 098-apsidu sj. sakristije	94		Šlaus 2005: 19
35	2004	1-2	Z-I	D9d/E9c	206,28	-/-	nepoznat (desna na prsima?)	NV (ili KSV?)	sjever, sakristija Z	4		Šlaus 2005:27
37	2004	1-2	Z-I	E9d	206,4	-/+	ispružen?	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 20
38	2004	6-7	Z-I	E9d/F9c	206,29	+/+	nepoznat	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2005: 21
39	2004	2-2,5	Z-I	E9d	206,32	-/+	nepoznat	NV	sjever, sakristija I, tik uz crkvu	4		Šlaus 2005: 21
44	2004	0-0,5	SI-JZ	F10a/F9c	206,93	-/-	nepoznat	NV	istok (SI), tik uz 098-apsidu sj. sakristije	94		Šlaus 2005: 29
46	2004	4,5-5	Z-I	E9d	206,23	-/+	nepoznat	NV?	sjever, sakristija I	4?		Šlaus 2005: 30
48	2004	0,5-1	S-J	D9a	206,22	-/+	nepoznat	KSV	sjever, sakristija, uz SJ 64	okolina 111		Šlaus 2005: 31
51	2005	6-7	Z-I	D9c	206,1	-/-	nepoznat	SRV	sjever, sakristija	111		Šlaus 2006: 10
52	2005	2,5-3	Z-I	E9d	206,102	-/+	L-ispružena; D- nepoznat	NV	sjever, sakristija I	4		Šlaus 2006: 11
54	2005	1,5-2	Z-I	D8c	206,13	-/-	nepoznat	SRV	sjever, sakristija; ispod SJ 64	111		Šlaus 2006: 12
57	2005	4-5	Z-I	E9d	206,1	-/+	nisko na zdjelici	NV (ili KSV/ NV?)	sjever, sakristija I	4?	N179-čavli u zapuni	Šlaus 2006: 14

br. groba	g. istr.	dob	orijentacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
58	2005	1-1,5	Z-I	D9cd	206,06	-/-	nepoznat	SRV	sjever, sakristija; ispod SJ 20	111		Šlaus 2006: 14
61	2005	1-1,5	Z-I	D9c	206,07	-/-	nepoznat	SRV	sjever, sakristija; ispod SJ 64	111		Šlaus 2006: 17
69	2005	13-15	Z-I	D9d	205,87	+/-	nepoznat	SRV	sjever, područje sakristije; ispod SJ 20 i SJ 7	175		Šlaus 2006: 21
70	2005	1-2	Z-I	D9d/E9c	206,02	-/-	L-nepoznat; D-na trbuhu	SRV	sjever, područje sakristije	175		Šlaus 2006: 22
79	2005	4-5	Z-I	D9d	205,9	-/-	ispružen	SRV	sjever, područje sakristije	175	N188-staklo u zapuni	Šlaus 2006: 27
80	2005	6-7	Z-I	E9b	206,08	-/-	nepoznat	SRV	sjever, sakristija	šutasta ilovača (faza 1339?)		Šlaus 2006: 27-28
83	2005	1,5-2	Z-I	E9b	205,75	-/-	nepoznat	SRV	sjever, sakristija	šutasta ilovača (faza 1339?)		Šlaus 2006: 29
86	2005	7-8	Z-I	D9	205,76	-/-	nepoznat	SRV	sjever, područje sakristije	175; leži na zdravici i ukopan u nju dijelom		Šlaus 2006: 32
149	2007	4-5	Z-I	B8c	206,86	-/-	nepoznat	NV	zapad; SZ ugao	001/419; kontakt s 409		Šlaus 2008: 8
150	2007	0,5-1	Z-I	B8a	206,83	+/-	nepoznat, poremećen	NV	zapad, SZ; uz SJ 445- uz zap. pročelje crkve	409(=faza 868 gornji)		Šlaus 2008: 9
151A	2007	0,5-1	S-J?	B8b	206,83	-/- ?	nepoznat	NV	zapad, SZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	435(=881)	N358-mali čavao	Šlaus 2008: 9-10
151B	2007	9 lunarnih mjeseći	?	B8b	206,83	-/- ?	nepoznat	NV	zapad, SZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	435(=881)	N358-mali čavao	Šlaus 2008: 10-11
152	2007	0-1 (n=3!)	I-Z	B8b	207,02	-/-	nepoznat	NV	zapad, SZ; uz ugao zap. pročelja crkve	417 (?) ili 435		Šlaus 2008: 11
153	2007	0-0,5	S-J	B7d	206,8	-/-	ispružen	NV	zapad, SZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	409 i 435(=881)		Šlaus 2008: 11-12
154	2007	1,5-2	S-J	B8b	206,82	-/-	nepoznat	NV	zapad, SZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	435(=881)		Šlaus 2008: 12
162	2007	4-5	Z-I	A7d/B7c	206,73	-/-	nepoznat	NV	zapad, SZ; uz SJ 445- zap. pročelje crkve	409	PN 51-stakl.perle ispod vrata (5komada)	Šlaus 2008: 19

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
164	2007	3-4	J-S	B7d	206,71	-/-	nepoznat	NV	zapad, SZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	469		Šlaus 2008: 20
166	2007	10,5-11,5	Z-I	B7c	206,51	-/-	L-ispružena?; D- nisko na zdjelici	NV	zapad, SZ; uz SJ 445- zap.pročelje crkve	469(=868donji)		Šlaus 2008: 21-22
173	2007	5-6	?	B8b	205,19	-/-	nepoznat	NV	sjever, SZ prostorija	459		Šlaus 2008: 26
174	2007	12-13	Z-I	B7c/B8a	raka 205.87; kostur 205.76	+/+	ispružen	SRV	Z; srednji brod gotičke crkve	529	N429-čavli; PN57-brončani pr- sten u zapuni kod lubanje	Šlaus 2008: 26
184	2007	7,5-8,5	Z-I	B8d	204,97	-/+	ispružen	NV	sjever, SZ prostorija	459	N443-keramika iz zapune; N454- dvopetljasta kopčica iz kontakta zapune G 170 i G 184	Šlaus 2008: 34-35
200A	2007	5,5-6,5	JZ-SI?	B8a	205,06	-/-	nepoznat	NV	zapad; kasniji ukop u SRV grobni- cu, Z od 445-zap. pročelja crkve	509		Šlaus 2008: 45-46
200B	2007	9 lunarnih mje- seci	?	B8a	205,06	-/-	nepoznat	NV	poremećene kosti u zapuni G 200A	509		Šlaus 2008: 46
202	2008	0-0,5	S-J	F9b	206,85	-/-	nepoznat	NV	istok, SI-tik uz apsidu	ukop u SJ 627		Šlaus et al. 2008: 6
203	2008	0,5-1	S-J	F9b	206,86	+/-	nepoznat	NV	istok, SI-tik uz apsidu	ukop u SJ 627		Šlaus et al. 2008: 7-8
204	2008	0-0,5	SZ-JI	F9b	206,78	+/-	nepoznat	NV	istok, SI-tik uz apsidu	643		Šlaus et al. 2008: 9
205A	2008	fetus	SZ-JI	F8d	206,6	-/-	nepoznat	NV	istok, SI-tik uz apsidu	643		Šlaus et al. 2008: 10-11
205B	2008	0-0,5	SZ-JI	F8d	206,6	-/-	nepoznat	NV	istok, SI-tik uz apsidu	643		Šlaus et al. 2008: 12
206	2008	0-0,5	SZ-JI	F8d	206,27	-/-	nepoznat	NV	istok, SI-tik uz apsidu	643		Šlaus et al. 2008: 13
207	2008	0-0,5	S-J	F9b	raka 206.65; kostur 206.43	+/-	nepoznat	NV, ev. KSV	istok, SI-tik uz apsidu	sječe 627?, sječe 641 i 642	N487 i N503-keramika u zapuni, N488-čavao u zapuni	Šlaus et al. 2008: 14-15
209	2008	0-0,5	SZ-JI	F9b	raka 206.63; kostur 206.42	+/+	nepoznat	NV	istok, SI-kod apside	sječe 641 i 642	N498-čavli od lijesa, N499-čavli u zapuni	Šlaus et al. 2008: 18
212	2008	5-6	Z-I	F9b	205,98	-/-	nepoznat	SRV	istok, SI-kod apside	670		Šlaus et al. 2008: 22

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
221	2008	12-15	Z-I	F8d/G8c	205,81	-/-	nepoznat	NV (ili KSV/ NV?)	istok, SI-uz apsidu	iznad SJ 728	N548-keramika i N 549-čavli u zapunama G 221 i G 222	Šlaus et al. 2008: 32
228	2008	12-14	Z-I	F9b	205,58	+/+	ispružen (L-blago na zdjelici)	SRV (KSV/NV)	istok, SI-kod apside	670	PN 83-srebrni prsten na lijevoj ruci; PN 84- br. novac 15. st. (Al- bert 1437-1439 ili 2/2 15. st. ?) u zapuni; N567 i N573-keramika u zapunama G 228 i G 229; N571- keramika iz SJ 670 i zapuna G 228 i G229	Šlaus et al. 2008: 41-42
234	2009	2-3	S-J	X7b	206,32	-/+	nepoznat	NV?	zapad, zvonik trobrodne crkve	771	N604-čavli od lijesa	Šlaus et al. 2009: 4
238	2009	2,5-3,5	Z-I	Y7a	205,83	-/+	nepoznat	NV?	zapad, zvonik trobrodne crkve	771	-	Šlaus et al. 2009: 11
242	2009	8-9	Z-I	X7d/Y7c	lijes 205.75; kostur 205.67	-/+	L-nepoznat; D- nisko na zdjelici	SRV (KSV/NV)	zapad, zvonik trobrodne crkve	donji nivo 771	PN 92-dvopetljasta br. kopčica pod vratom djeteta; N613-čavli iz zapuna G 241 i G 242; N614- keramika iz zapune	Šlaus et al. 2009: 17
243	2009	3-5	Z-I	X7d/Y7c	205,66	-/+	nepoznat	SRV (KSV/NV)	zapad, zvonik trobrodne crkve	donji nivo 771, ukop sječe zdrav- vicu	N618-čavli od lijesa; N619-ker- mika i N620-staklo iz zapune	Šlaus et al. 2009: 18
244B	2009	3,5-4,5	I-Z	Y7a	205,75	+/+	nepoznat- vj.sekundarna pozicija (ispružen, nisko na zdjelici?)	SRV (KSV/NV)	zapad, zvonik trobrodne crkve	donji nivo 771		Šlaus et al. 2009: 20
249	2009	6-10	Z-I	Y7a	206,2	-/-	nepoznat	SRV	zapad, zvonik trobrodne crkve	772	N623-keramika iz zapune	Šlaus et al. 2009: 25
250	2009	7-9	Z-I	Y7a	206,09	-/-	nepoznat	SRV	zapad, zvonik trobrodne crkve	816/772		Šlaus et al. 2009: 26
256	2009	12-14	Z-I	X7ac	205,89	-/-	nepoznat	SRV	zapad, zvonik trobrodne crkve	ukop u SJ 816		Šlaus et al. 2009: 32
264	2009	5-6	Z-I	X8b/X7a	raka 205.66; kostur 205.49	+/-	nepoznat	SRV (RSV)	zapad, zvonik trobrodne crkve	175		Šlaus et al. 2009: 42
272	2010	0,5-1,5	Z-I	D6d	207,27	-/-	ispružen?	NV	jug, između 869 i 871	868		Šlaus et al. 2011: 4
273	2010	1-1,5	Z-I	D6d	206,98	+/-	nepoznat	NV	jug, između 869 i 871	868	PN 99-novac iz 1677.g. - ispod lubanje; N630-čavli iz zapune	Šlaus et al. 2011: 5

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
274	2010	0-0,5	Z-I	D6d	206,95	-/-	L-nepoznat; D-ispružen?	NV	jug, između 869 i 871; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 6
275	2010	0,5-1	Z-I	D6d	206,95	+/-	nepoznat	NV	jug, između 869 i 871	868	PN 100-novac iz 1699.g.-ispod lu- banje; N634-keramika iz zapune	Šlaus et al. 2011: 7
276	2010	0-0,5	Z-I	E7b	207,11	+?/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 8
277	2010	fetus (38 lunar- nih tjedana)	Z-I	E7b	207,1	-/-	L-ispružen; D- nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 9
278	2010	fetus (40 lunar- nih tjedana)	Z-I	E6c	207,06	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 10
279	2010	1,5-2	Z-I	D6d	206,94	-/-	nepoznat	NV	jug, između 869 i 871	868	PN 101-novac iz 1683.g.-ispod kostura	Šlaus et al. 2011: 11
280	2010	novorođenče	Z-I	D6d	206,81	-/-	nepoznat	NV	jug, između 869 i 871; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 12
281	2010	0-0,5	Z-I	E7b	206,95	-/-	ispružen	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 13
282	2010	0,5-1	Z-I	E7b	206,94	-/-	ispružen	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 14
283	2010	novorođenče	Z-I	E6c/E7a	207	-/-	ispružen	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 15
284	2010	fetus (38 lunar- nih tjedana)	Z-I	E6d	206,91	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872	868	PN 102-novac iz 1579.g.-ispod kostiju	Šlaus et al. 2011: 16
286	2010	0,5-1,5	Z-I	E7b	206,99	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 18
287	2010	novorođenče	Z-I	E6d	206,82	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872	868		Šlaus et al. 2011: 19
288A	2010	3,5-4,5	Z-I	D6d	206,82	-/-	nepoznat	NV	jug, između 869 i 871	868		Šlaus et al. 2011: 20
288B	2010	novorođenče	Z-I	D6d	206,82	-/-	nepoznat	NV	jug, između 869 i 871	868		Šlaus et al. 2011: 21
289	2010	2-3	Z-I	D6d	206,66	-/-	L-ispružen; D-na trbuhu	NV	jug, između 869 i 871; tik uz crkvu	868/881		Šlaus et al. 2011: 22
290	2010	0,5-1	Z-I	E6c/d	206,84	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872	868		Šlaus et al. 2011: 23
291	2010	0,5-1	Z-I	E6d	206,75	-/- (+=čavli od lijesa?)	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872	868	N635-2 čavla in situ, vj. od lijesa	Šlaus et al. 2011: 24
292	2010	fetus (38 lunar- nih tjedana)	JZ-SI	E6d/E7b	206,72	-/- (+=čavao od lijesa?)	L-ispružen; D- nepoznat	NV	jug, između 871 i 872	868	N636-čavao in situ, vj. od lijesa	Šlaus et al. 2011: 25

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
293	2010	1-2	Z-I	E6c	206,86	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872	868		Šlaus et al. 2011: 26
294	2010	0-1	Z-I	E7b	206,76	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 27
297	2010	1-2	Z-I	E7b	206,69	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	868/881		Šlaus et al. 2011: 30
300	2010	0,5-1	Z-I	D6d	206,69	-/-	ispružen	NV	jug, između 869 i 871	868		Šlaus et al. 2011: 34
302	2010	novorođenče	Z-I	D6d	206,6	-/-	L-ispružen; D-nepoznat	NV	jug, između 869 i 871	868		Šlaus et al. 2011: 36
304	2010	6-7	Z-I	D6d	206,41	+/+	nisko na zdjelici	SRV (KSV/RNV, možda NV?)	jug, između 869 i 871	907	N647-čavli od lijesa	Šlaus et al. 2011: 38
305	2010	0-0,5	Z-I	E6c	206,73	-/-	L-ispružen?; D-nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	886		Šlaus et al. 2011: 39
306	2010	0,5-1	Z-I	E6c	206,63	-/-	nepoznat	NV	jug, između 871 i 872; tik uz crkvu	886		Šlaus et al. 2011: 40
307	2010	1-2	Z-I	E6c/E7a	206,61	+/-	L-nepoznat; D-ispružen	SRV (KSV/RNV, možda NV?)	jug, između 869 i 871; tik uz crkvu	907/111		Šlaus et al. 2011: 41
309	2010	7-8	I-Z	D6d	206,31	+/- (+-čavli od lijesa)	ispružen	SRV (KSV/RNV, možda NV?)	jug, između 869 i 871	907	N651-čavli od lijesa	Šlaus et al. 2011: 43
310	2010	fetus	Z-I	D6d	206,33	-/-	nepoznat	SRV (KSV/RNV, možda NV?)	jug, između 869 i 871	907		Šlaus et al. 2011: 44
311	2010	10-12	Z-I (poremećeno)	D6d	206,38	-/-	nepoznat	SRV	jug, između 869 i 871	111		Šlaus et al. 2011: 45
312	2010	10-10,5	Z-I	D6d	206,25	+/-	ispružen	SRV (KSV/RNV?)	jug, između 869 i 871	907/111	ispod G 312 u SJ 111 nađena crveno slikana keramika N656	Šlaus et al. 2011: 46
314	2010	fetus (38 lunar- nih tjedana)	JZ-SI	F7a	207,06	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	881		Šlaus et al. 2011: 48
315	2010	0-0,5	Z-I	E6d	206,27	-/-	L-nepoznat; D-povijena, ali ispružen	NV (ev. KSV)	jug, između 871 i 872	868/907		Šlaus et al. 2011: 49
316	2010	novorođenče	J-S	F7a	207,01	-/-	L-nepoznat; D-prekrižen na zdjelici?	NV	jug, između 872 i 873; prati smjer temelja SJ 872	868	PN 116-novac iz 1701.g.; ispod kostura	Šlaus et al. 2011: 50
317	2010	novorođenče	Z-I	F6c	206,96	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2011: 51
318	2010	0,5-1	SZ-JI	F7b	206,94	-/-	L-nepoznat; D-ispružen	NV	jug, između 872 i 873; prati smjer SJ 873	868		Šlaus et al. 2011: 51

br. groba	g. istr.	dob	orijentacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
319	2010	1-2	Z-I	F7b	206,93	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2011: 53
320	2010	0-0,5	Z-I	F7b	206,96	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2011: 54
322	2010	0,5-1	J-S	F7a	206,92	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; prati smjer temelja SJ 872	868		Šlaus et al. 2011: 56
324	2010	9-10	Z-I	D6d	206,09	-/-	nepoznat	SRV	jug, između 869 i 871	111		Šlaus et al. 2011: 58
325	2010	4-5	Z-I	D6d	206,28	-/-	ispružen	SRV (KSV/RNV)	jug, između 869 i 871	907 (leži na G 326 i SJ 111)		Šlaus et al. 2011: 59
326	2010	3,5-4,5	Z-I	D6d	206,23	-/-	L-ispružen; D-na zdjelici	SRV (KSV/RNV)	jug, između 869 i 871	908 (leži na 111)		Šlaus et al. 2011: 60-61
327	2010	fetus (38 lunar- nih tjedana)	Z-I	F7a	206,95	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 62
328A	2010	perinatalno	Z-I	F7a	206,89	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 63
328B	2010	fetus (28 do 30 lunarnih tje- dana)	Z-I	F7a	206,83	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 64
329	2010	fetus (38 lunar- nih tjedana)	Z-I	F6c/F7a	206,87	-/+	ispružen	NV	jug, između 872 i 873	868	N659-čavli od lijesa	Šlaus et al. 2011: 65
330	2010	6-7	Z-I	D6d	206,16	-/-	ispružen	SRV	jug, između 869 i 871	111+907		Šlaus et al. 2011: 66
334	2010	fetus (30 do 32 lunarna tjedna)	Z-I	F7b	206,78	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 70
335	2010	fetus (26 lunar- nih tjedana)	Z-I	F7b	206,76	-/-	L-ispružen; D-na zdjelici	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 71
338	2010	1-1,5	Z-I	F7a	206,91	+/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2011: 74
341	2010	perinatalno	SZ-JI	F7b	206,84	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; prati smjer SJ 873	869		Šlaus et al. 2011: 77
342	2010	fetus 36 do 38 lunarnih tje- dana	Z-I	F6c	206,88	-/- (+čavli od lijesa?)	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868	N660-čavli od lijesa?	Šlaus et al. 2011: 78; Šlaus et al. 2012: 5
343	2010	1-1,5	Z-I	F7a	206,77	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873; tik uz crkvu	868		Šlaus et al. 2011: 79

br. groba	g. istr.	dob	orijentacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
344	2010	1,5-2	Z-I	F7a	206,8	+/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2011: 80
348	2010	0-0,5	S-J	F7a/F6c	206,76	-/- (+čavli od lijesa?)	L-na trbuhu; D.na zdjelici	NV	jug, između 872 i 873	868	N665-čavli od lijesa	Šlaus et al. 2011: 84
349	2010	0,5-1	Z-I	F7a	206,74	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2011: 85
351	2010	dijete	Z-I	D6d/E6c	205,75	+/-	nepoznat	SRV (RSV/razv)	jug, između 869 i 871	175		
358	2010	1,5-2	J-S	D6d	205,56	+/-	L-nepoznat; D-ispružen?	SRV (RSV)	jug, između 869 i 871	175		Šlaus et al. 2011: 94
359	2010	7,5-8,5	JZ-SI	E6c	205,83	+/-	nepoznat	SRV (RSV/razv. SRV)	jug, između 871 i 872	111/175	N673-keramika iz zapune	Šlaus et al. 2011: 95
361	2010	3-5	JZ-SI	E6d	205,52	-/-	nepoznat	SRV (RSV/razv. SRV)	jug, između 871 i 872	175		Šlaus et al. 2011: 99
363	2010	1,5-2	JZ-SI	E6d	205,52	-/-	nepoznat	SRV (RSV/razv. SRV)	jug, između 871 i 872	175		Šlaus et al. 2011: 101
365	2010	13-14	JZ-SI	E7b	205,83	+/-	L-ispružen; D-nepoznat	SRV (razv.SRV ili KSV)	jug, između 869 i 872; ispod 872	111		Šlaus et al. 2011: 103
369	2011	perinatalno	Z-I	G7a	207,13	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868	PN 126-novac iz 1686.g.- lijevo ispod lubanje	Šlaus et al. 2012a: 6
370	2011	1,5-2	Z-I	F6c	206,67	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868	N678-čavli pored G 370	Šlaus et al. 2012a: 7
371	2011	fetus ili novorođenče od 38 do 40 lunnarnih tjedana	Z-I	G7c	207,04	-/-	L-ispružen; D-nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 8
372	2011	1-2	JZ-SI	F7b	206,97	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 9
373	2011	perinatalno	Z-I	G7c	207,06	-/-	ispružen	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz kontrafor 1032	868		Šlaus et al. 2012a: 10
374	2011	2,5-3,5	Z-I	F6c	206,49	-/-	nepoznat	NV	Jug, tik uz 872	868		Šlaus et al. 2012a: 11
375	2011	perinatalno	JZ-SI	G7c	207,08	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 12

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
377	2011	fetus (32 do 36 lunarnih tje- dana)	JZ-SI	G7c	206,91	-/-	L-nepoznat; D-ispružen	NV	Jl, između 873 i 1032	868	PN 131-novac iz 1691.g.-ispod lubanje	Šlaus et al. 2012a: 15
379	2011	2,5-3,5	Jl-SZ	G7c	206,91	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032	868		Šlaus et al. 2012a: 17
380	2011	0,5-1,5	JZ-SI	F7bd/ G7ac	206,78	+/-	L-nepoznat; D- nisko na zdjelici	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 18
383	2011	2-3	JZ-SI	G7ac	206,91	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032	868		Šlaus et al. 2012a: 22
384	2011	fetus (34 do 36 lunarnih tje- dana)	JZ-SI	F7d/G7c	206,85	-/-	L-nisko na zdjeli- ci?; D-nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 23
385	2011	fetus (38 lunar- nih tjedana)	JZ-SI	F7d/G7c	206,77	-/-	L-nepoznat; D- nisko na zdjelici?	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 24
386	2011	fetus	JZ-SI	G7c	206,87	-/-	prekrižene na trbuhu	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012a: 25
388	2011	perinatalno	SZ-Jl	F7b	206,72	+/-	prekrižene nisko na trbuhu	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz 873	868		Šlaus et al. 2012a: 28
389	2011	1-2	JZ-SI	F7b/G7a	206,72	-/-	ispružene ili nisko na zdjelici?	NV	Jl, između 873 i 1032	868	PN 133-br.okvir - brevar?; lijevo uz vrat	Šlaus et al. 2012a: 29
390	2011	fetus (38 lunar- nih tjedana)	Z-I	G7c	206,83	-/-	prekrižene na trbuhu (L-na pr- sima?)	NV	Jl, između 873 i 1032	868		Šlaus et al. 2012a: 30
392	2011	0-3	J-S	F7b/G7a	206,62	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032; tik uz 873	868		Šlaus et al. 2012a: 32
394	2011	12-15	Z-I	F7a	206,48	+/-	ispružen	NV	jug, između 872 i 873	868	N686 i N687-keramika i čavao iz zapune	Šlaus et al. 2012a: 34-35
395	2011	0-0,5	SZ-Jl	G7c	206,58	-/-	L-nepoznat; D-ispružen	NV	Jl, između 873 i 1032	868	PN 135-staklene perle-oko vrata	Šlaus et al. 2012a: 36
398	2011	7,5-8,5	JZ-SI	G7c	206,56	-/-	nepoznat	NV	Jl, između 873 i 1032	868		Šlaus et al. 2012a: 39-40; Bedić et al. 2015
403	2011	10-13	Z-I	F6cd	206,07	-/-	nepoznat	NV	jug, između 872 i 873	868		Šlaus et al. 2012a: 46

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
408	2011	11-13	Z-I	F6c	206,12	+/-	nepoznat	SRV	jug, između 872 i 873	111		Šlaus et al. 2012a: 50
416	2011	6-7	Z-I	F6d/F7b	205,79	+/-	L-na zdjelici; D-ispružen	SRV	jug, između 872 i 873	111	PN 143-novac -Žigmund (Quar- ting, 1430-1437); u zapuni kod lijevog bedra; N706-keramika iz zapune	Šlaus et al. 2012a: 58
418	2011	0,5-1	Z-I	G7c	206,13	+/-	L-nepoznat; D-ispružen- povijen	SRV (KSV/RNV, možda NV?)	Jl, između 873 i 1032	1259		Šlaus et al. 2012a: 59
419	2011	1,5-2	JZ-SI	G7c	205,88	+/-	L-nisko na zdjeli- ci?; D-ispružen	SRV (KSV?)	Jl, između 873 i 1032	1259	PN 146-novac -Žigmund (Quar- ting, 1430-1437) u zapuni; N712-keramika iz zapune; N734- keramika iz zapune G 419+ev. G407+SJ1259	Šlaus et al. 2012a: 60
420	2011	8-9	Z-I	G7c	206,19	-/-	nepoznat	SRV	Jl, između 873 i 1032	111		Šlaus et al. 2012a: 61
428	2011	7-8	Z-I	F7d/G7c	205,8	-/-	ispružen	SRV	Jl, između 873 i 1032	111; ispod apside 938	N714-keramika oko G 428	Šlaus et al. 2012a: 78
431	2011	6,5-7,5	SZ-JI	G7a/F7b		-/-	L-nepoznat; D-ispružen	SRV, možda RNV?	Jl, između 873 i 1032	111	N716-čavao iz zapune	Šlaus et al. 2012a: 75
432	2011	2-2,5	JZ-SI	G7cd	205,69	-/-	nepoznat	SRV?	Jl, zapadno tik uz cinktor 1094	žuta glina	N726-keramika oko G 432	Šlaus et al. 2012a: 76
442	2011	3-4	Z-I	G7d/H7c	205,32	-/-	nepoznat	SRV	Jl, ist. od cinktora 1094	1160		Šlaus et al. 2012a: 89
448	2011	3,5-4,5	Z-I	G7d/H7c	205,28	-/-	nepoznat	SRV	Jl, ist. od cinktora 1094	1160	N722-keramika iz zapune	Šlaus et al. 2012a: 94
457	2011	8-9	JZ-SI	G7d	205,37	-/-	nepoznat	SRV-razvijeni/ rani?	Jl, zapadno od cinktora 1094; presječen njime	111/175		Šlaus et al. 2012a: 103
460	2011	3-5	Z-I	G7d	205,22	-/-	nepoznat	SRV	Jl, ist. od cinktora 1094	1160		Šlaus et al. 2012a: 106
470	2011	11-13	JZ-SI	G7a	raka 205.35	+/-	nepoznat	SRV-razvijeni/ rani?	Jl, između 873 i 1032	175		Šlaus et al. 2012a: 116
480A	2012	38 lunarnih tjedana	S-J	G8c	207,26	-/-	nepoznat	NV	istok; uz 632	001/868		Šlaus et al. 2012b: 5
480B	2012	0-0,5	S-J	G8c	207,26	-/-	nepoznat	NV	istok; uz 632	001/868		Šlaus et al. 2012b: 6
481	2012	40 lunarnih tjedana	JZ-SI	G8a	207,12	-/-	nepoznat	NV	istok; između 1032 i 632	001/868		Šlaus et al. 2012b: 7
482	2012	0-1	Z-I	D6	raka 207.05; kostur 206.89	-/-	nepoznat	NV	jug; tik uz 1428, kod 869, na 898	1267 (ukopan u 1267)	N750-2 čavla iz zapune? (nije jasno-možda pripadaju i lijesu?)	Šlaus et al. 2012b: 8

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
483	2012	38 lunarnih tjedana	J-S	G8a	206,96	-/-	ispružen	NV	istok; između 1032 i 632; tik uz apsidu	868		Šlaus et al. 2012b: 9
484	2012	1-2	Z-I	G8a	206,84	+/-	L-ispružen; D- nepoznat	NV	istok; između 1032 i 632; tik uz 1032	1278(=881)		Šlaus et al. 2012b: 10
485	2012	0,5-1	Z-I	G8a	206,78	+/-	L-ispružen; D-na trbuhu?	NV	istok; između 1032 i 632; uz 1032	1278		Šlaus et al. 2012b: 11
487	2012	2,5-3,5	Z-I	G8c	207,00	-/-	nepoznat	NV	istok; uz 632	1278	N757-4 čavla-vj.od lijesa	Šlaus et al. 2012b: 13
488	2012	0,5-1	Z-I	G8a	206,57	+/-	ispružen	NV	istok; između 1032 i 632	868	N759 i N760-čavli i keramika iz zapune	Šlaus et al. 2012b: 14
491	2012	40 lunarnih tjedana	Z-I	C6c	206,85	-/-	nepoznat	NV	Jug; tik uz 1428	868/1267		Šlaus et al. 2012b: 17
492	2012	0-0,5	Z-I	C6c	206,85	-/-	nepoznat	NV	Jug; tik uz 1428	868/1267		Šlaus et al. 2012b: 18
493	2012	32 lunarna tjedna	Z-I	C6c	206,84	-/-	ispružen	NV	Jug; tik uz 1428	868/1267		Šlaus et al. 2012b: 19
494	2012	14-15	Z-I	C6/D6	206,71	+/-	ispružen	NV	jug; uz 1428; između 870 i 1428	1267 (ukop sječe štu 1267)		Šlaus et al. 2012b: 20
495	2012	11-12	Z-I	C6	206,57	+/-	na zdjelici	NV	jug; uz 1428; između 870 i 1428; uz crkvu	1267 (ukop sječe štu 1267)	N777-čavao iz zapune	Šlaus et al. 2012b: 21
496	2012	2-3	Z-I	C7	206,65	-/-	L-ispružen; D- nepoznat	NV	jug; uz 1428; između 870 i 1428	1267 (ukop sječe štu 1267)		Šlaus et al. 2012b: 22
499	2012	12-14	S-J	G8ac	205,85	+/+	ispružen	RNV	istok; između 1032 i 632; u raci G 500	868	N793 i N794-čavli i keramika iz zapune G 499 i G 500	Šlaus et al. 2012b: 25
501	2012	4-5	J-S	G8ac	205,7	+/+	nepoznat	RNV	istok; između 1032 i 632; u raci G 500 i G 499	868		Šlaus et al. 2012b: 27
506	2012	perinatalno	JZ-SI	G8ac	205,78	-/-	nepoznat	SRV	istok; između 1032 i 632	175/111		Šlaus et al. 2012b: 32
511	2012	4-5	JZ-SI	G8c	205,79	-/-	nepoznat	SRV	istok; između 1032 i 632	111		Šlaus et al. 2012b: 37
512	2012	8-9	JZ-SI	G8c	205,84	-/-	nepoznat	SRV	istok; između 1032 i 632	111/175		Šlaus et al. 2012b: 38
515	2012	36 lunarnih tjedana	Z-I	C6	206,21	-/-	nepoznat	SRV	jug; između 870 i 1428; u južnom brodu trobrodne crkve, uz 870	1339		Šlaus et al. 2012b: 41
521	2012	7-8	JZ-SI	G8ac	205,56	-/-	nepoznat	SRV	istok; između 1032 i 632	175?		Šlaus et al. 2012b: 47

br. gro- ba	g. istr.	dob	orijen- tacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/ lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
525	2012	12-14	JZ-SI	G8c	205,49	-/-	nepoznat	SRV	istok; između 1032 i 632; ispod apside i kontrafora 632	175		Šlaus et al. 2012b: 51
526	2012	perinatalno	Z-I	C6	205,49	-/-	nepoznat	SRV	jug; između 870 i 1428; u južnom brodu trobrodne crkve, uz 870	1339		Šlaus et al. 2012b: 52
528	2012	perinatalno	Z-I	D6	205,57	+/+	ispružen	SRV	jug; između 870 i 1428; u južnom brodu trobrodne crkve, uz 870; u lijesu sa G 527, u raci donjeg G 541 i gornjeg G 514	ukop u 1339	N822 i N823-keramika i čavli iz kontakta zapuna G 514, G 527/G 528	Šlaus et al. 2012b: 54
532	2012	neodređeno	Z-I	G8a	205,2	-/-	nepoznat	SRV-RSV	istok, uz apsidu	175	PN 188-srebr.prsten s pločicom u zapuni G 532 ili pripada donjem odraslom pokojniku iz G 533; N819-keramika iz zapuna G 532 i G 533	Šlaus et al. 2012b: 58
535	2012	1,5-2,5	Z-I	C6	205,93	-/+	L-nepoznat; D-ispružen	SRV	jug, u J brodu trobrodne	1339		Šlaus et al. 2012b: 60
544	2012	4,5-6	Z-I	C6	205,61	-/+	ispružen	SRV	jug; između 870 i 1428; u južnom brodu trobrodne crkve	1339	N827-čavli od lijesa	Šlaus et al. 2012b: 67
554	2012	5-6	Z-I	C6	205,62	-/-	nepoznat	SRV	jug; između 870 i 1428; u južnom brodu trobrodne crkve	1339		Šlaus et al. 2012b: 75
556	2013	0-0,5	Z-I	B6d	206,75	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	868		Šlaus et al. 2014: 4
557	2013	1-2	Z-I	B6d/B7b	206,68	+/-	L-nisko na trбуhu; D-nepoznat	NV	zapad, JZ; zap. od SJ 445- zap. pročelje crkve	868		Šlaus et al. 2014: 5
558	2013	fetus (34-36 tjedana)	SZ-JI	B7b	206,84	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	868		Šlaus et al. 2014: 6
559	2013	fetus (40 tje- dana)	JZ-SI	B6d	206,76	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	868	PN 208-br. gumb ispod kostiju; usp. G 561: G 559 je sjekao G 561; N837-čavao iz zapune	Šlaus et al. 2014: 7
560	2013	novorođenče	Z-I	B6d	206,6	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; uz SJ 445- zap.pročelje crkve	868/1267		Šlaus et al. 2014: 8
561A	2013	0-0,5	Z-I	B6d	206,73	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	868	PN 209-zelena staklena perla pokraj kostura; PN 210- novac iz 1630. g u G 561	Šlaus et al. 2014: 9
561B	2013	fetus	Z-I	B6d	206,73	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	868-možda ostaci G 559 koji je sjekao G 561	usp. G 561A i G 559	Šlaus et al. 2014: 10

br. groba	g. istr.	dob	orijentacija	kvadrant	ap.vis.	trag rake/lijesa	položaj ruku	horizont	položaj groba (istaknuto- NV uz samu arhitekturu)	stratigrafija (unutar SJ)	posebni nalaz, nalaz (PN, N)	literatura
562	2013	0,5-1,5	J-S	B7b	206,73	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; uz SJ 445- zap.pročelje crkve	868/1267		Šlaus et al. 2014: 11
564	2013	0-0,5	Z-I	B6d	206,6	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; tik uz SJ 445- zap. pročelje crkve	868		Šlaus et al. 2014: 15
568	2013	1-1,5	J-S	B7d	206,52	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; uz SJ 445- zap.pročelje crkve	868	PN 214+PN 215-medaljoni/apli-ke, tj. "pafte"; PN 211-novac iz 1687.g. na lubanji; PN 218-novac iz 1703.g. ispod G 568	Šlaus et al. 2014: 20-21
569	2013	2-2,5	Z-I	B7b	206,48	-/-	nepoznat	NV	zapad, JZ; zap. od SJ 445- zap. pročelje crkve	868	PN 212-novac Ferdinanda I. (1531.?) u SJ 868, nedaleko G 569, pripada njemu ili G 570	Šlaus et al. 2014: 22
573	2013	0,5-1,5	Z-I	C5a	206,83	-/-	L-nepoznat; D-ispružen	NV	jug; južno od 1347	868	PN 220-br. kopča, nedaleko G 573	Šlaus et al. 2014: 26
574A	2013	fetus	JZ-SI	B5b	206,73	-/-	nepoznat	NV	jug; iznad 1472	868		Šlaus et al. 2014: 27
574B	2013	fetus (40 tjedana)	JZ-SI	B5b	207,73	-/-	nepoznat	NV	jug; iznad 1472	868		Šlaus et al. 2014: 28
576	2013	1-2	Z-I	B6b	205,51	-/+	ispružen?	SRV (KSV/RNV?)	JZ; na prostoru zap. od kasnijeg SJ 445- zap.pročelje barokne crkve; unutar juž.broda tro-brodne crkve; u raci G 577	2 m duboko u žutu glinu	N859-čavli od lijesa; N860-čavli iz zapuna G 576 i G 577	Šlaus et al. 2014: 30
583	2013	novorođenče	S-J	B5a	206,76	-/-	L-nepoznat; D-ispružen	NV? (KSV?)	jug; zapadno uz 1505	plitko 40 cm		Šlaus et al. 2014: 37
594	2013	15-17	Z-I	B6d	205,39	-/-	L-ispružen; D-nepoznat	SRV	JZ; na prostoru zap. od kasnijeg SJ 445- zap.pročelje barokne crkve; unutar juž.broda tro-brodne crkve; leži na G 595	111	N870-čavao od lijesa	Šlaus et al. 2014: 49
595	2013	12-15	Z-I	B6d	205,27	-/-	L-ispružen; D-nepoznat	razv(?) /KSV	JZ; na prostoru zap. od kasnijeg SJ 445- zap.pročelje barokne crkve; unutar juž.broda tro-brodne crkve; tik ispod G 594	111		Šlaus et al. 2014: 50

Tab. 1 Osnovni podaci o grobovima djece (plavo – novi vijek, zeleno – kasni srednji vijek, oker žuto – razvijeni /i rani/ srednji vijek; istaknuto – grobovi tik uz arhitekturu)

	NV (br.)	SRV (br.)	NV (%)	SRV (%)	ukupno NV+SRV
0-0.5	74	5	46,25	7,46	79
0.5-2	49	13	30,63	19,4	62
2-6	24	16	15	23,88	40
6-10	5	19	3,12	28,36	24
10-15	8	12	5	17,91	20
neodređeno	0	2	0	2,99	2
suma	160	67	100	100	227

Tab. 2 Broj grobova djece po doživljenoj starosti u trenutku smrti i postotak unutar horizonta novog i srednjeg vijeka

	ukupan broj grobova djece NV+SRV	% NV spram ukupnog broja (n=227)	% NV spram ukupnog broja u dobnoj skupini
0-0.5	79	32,6	93,67
0.5-2	62	21,59	79,03
2-6	40	10,57	60
6-10	24	2,2	20,83
10-15	20	3,52	40
neodređeno	2	0	
suma	227	70,48	

Tab. 3 Postotak grobova djece po doživljenoj starosti u trenutku smrti iz novog vijeka spram ukupnog broja svih grobova (srednji i novi vijek: n = 227) i spram ukupnog broja u oba horizonta u dobnoj skupini

		0-0.5	0.5-2	2-6	6-10	10-15	suma	
SJEVER	SZ prostorija	0	0	1	1	0	2	
	SZ prostorija, tik uz crkvu	1	0	0	0	0	1	
	S sakristija, tik uz crkvu (apsidu)	2	3	4	1	0	10	
	S sakristija šire uz crkvu	2	7	4	2	1	16	
ISTOK	SI- tik uz 098	5	0	0	0	0	5	UZ APSIDU
	SI- tik uz apsidu	6	1	0	0	1	8	
	SI uz apsidu	1	0	0	0	0	1	
	I- tik uz apsidu; 1032-632	3	2	0	0	0	5	
	I-uz apsidu; 1032-632	1	1	2	0	1	5	
	JI- tik uz apsidu; 873-1032	8	3	0	0	0	11	
	JI-uz apsidu; 873-1032	3	1	2	1	0	7	
JUG	J- tik uz apsidu; 872-873	7	2	1	0	0	10	
	J- uz apsidu; 872-873	6	6	0	0	2	14	
	J- tik uz crkvu; 869-872	8	6	1	0	0	15	
	J- uz crkvu; 869-872	6	7	1	0	0	14	
	J- tik uz crkvu; zapadnije od 869	3	0	0	0	0	3	
	J- uz crkvu; zapadnije od 869	0	1	1	0	2	4	
ZAPAD	J-kod južne kapele?	3	1	0	0	0	4	
	Z- tik uz crkvu	6	4	1	0	0	11	
	Z-ispred z.pročelja	3	4	4	0	1	12	
	Z-unutar zvonika	0	0	2	0	0	2	
	SUMA	74	49	24	5	8	160	

Tab. 4 Broj pokopa novovjekovne djece po dobi i položaju spram crkve (zadebljano –istaknuti pokopi tik uz arhitekturu, crveno istaknuti pokopi oko apsida)

	ukupni br. -NV	% od ukupnog broja NV djece	br. perinatalno (0-0.5) - NV	% od ukup.br. NV djece na tome dijelu (S,I,J,Z)	% od ukup br. NV djece na lokalitetu
sjever	29	18,125	5	17,24	3,125
istok	42	26,25	27	64,29	16,875
jug	64	40	33	51,56	20,625
zapad	25	15,625	9	36	5,625
suma	160	100	74		

Tab. 5 Broj pokopa novovjekovne djece uz arhitekturu prema položajima spram crkve s istaknutim podacima za djecu dobne skupine 0 – 0.5 godina u trenutku smrti

	ukupan br. NV djece po dobnim skupinama	br. ukopa djece tik uz arhitekturu - NV	% NV djece uz arhitekturu od ukupnog br. NV djece (n=160)	% NV djece uz arhitekturu od ukupnog br. djece u dobnj skupini
0-0.5	74	49	30,63	66,22
0.5-2	49	21	13,13	42,56
2-6	24	7	4,38	29,17
6-10	5	1	0,63	20
10-15	8	1	0,63	12,5
suma	160	79	49,4	

Tab. 6 Broj pokopa novovjekovne djece tik uz arhitekturu po dobnim skupinama spram ukupnog broja novovjekovne djece (n = 160) te spram ukupnog broja novovjekovne djece unutar dobne skupine

	ukupan br. NV djece po dobnim skupinama	br. ukopa djece uz apsidu -NV	% NVdjece uz apsidu od ukupnog br. NV djece (n=160)	% NV djece uz apsidu od ukupnog br. djece u dobnj skupini
0-0.5	74	44	27,5	59,46
0.5-2	49	26	16,25	53,06
2-6	24	13	8,13	54,17
6-10	5	4	2,5	80
10-15	8	5	3,13	62,5
suma	160	92	57,51	

Tab. 7 Broj pokopa novovjekovne djece uz apsidu po dobnim skupinama spram ukupnog broja novovjekovne djece (n = 160) te spram ukupnog broja novovjekovne djece unutar dobne skupine

	uz apsidu	tik uz apsidu		
	br. NV djece uz apsidu	br. NV djece tik uz apsidu	% od ukupnog broja NV djece (n=160)	% od ukupnog broja NV djece uz apsidu (n=92)
0-0.5	44	31	19,38	33,69
0.5-2	26	11	6,87	11,96
2-6	13	5	3,12	5,43
6-10	4	1	0,63	1,09
10-15	5	1	0,63	1,09
suma	92	49	30,63	53,26

Tab. 8 Broj pokopa novovjekovne djece tik uz apsidu po dobnim skupinama spram ukupnog broja novovjekovne djece (n = 160) te spram ukupnog broja novovjekovne djece uz apsidu

	tik uz arhitekturu	tik uz apsidu		
	br. NV djece tik uz arhitekturu	br. NV djece tik uz apsidu	% od ukupnog broja NV djece tik uz arhitekturu (n=79)	% od ukupnog broja NV djece tik uz arhitekturu u dobnj skupini
0-0.5	49	31	39,24	63,27
0.5-2	21	11	13,92	52,38
2-6	7	5	6,33	71,43
6-10	1	1	1,27	100
10-15	1	1	1,27	100
suma	79	49	62,03	

Tab. 9 Broj pokopa novovjekovne djece tik uz apsidu po dobnim skupinama spram ukupnog broja novovjekovne djece tik uz arhitekturu te spram ukupnog broja novovjekovne djece tik uz arhitekturu unutar dobne skupine

zona	pozicija groba	0-0.5	0.5-2	2-6	6-10	10-15	ukupno	ukupno po zonama						ukupno tik uz arhitekturu						
								0-0.5	0.5-2	2-6	6-10	10-15	ukupno	0-0.5	0.5-2	2-6	6-10	10-15	ukupno	
SJEVER	SZ prostorija	0	0	1	1	0	2	1	0	1	1	0	3	1	0	0	0	0	0	1
	SZ prostorija, tik uz crkvu	1	0	0	0	0	0													
UZ APSIDU	S sakristija, tik uz crkvu (apsidu)	2	3	4	1	0	10	44	26	13	4	5	92	31	11	5	1	1	1	49
	S sakristija šire uz crkvu	2	7	4	2	1	16													
	SI- tik uz 098	5	0	0	0	0	5													
	SI-tik uz apsidu	6	1	0	0	1	8													
	SI uz apsidu	1	0	0	0	0	1													
	I-tik uz apsidu; 1032-632	3	2	0	0	0	5													
	I-uz apsidu; 1032-632	1	1	2	0	1	5													
	JI-tik uz apsidu; 873-1032	8	3	0	0	0	11													
	JI-uz apsidu; 873-1032	3	1	2	1	0	7													
	J-tik uz apsidu; 872-873	7	2	1	0	0	10													
J- uz apsidu; 872-873	6	6	0	0	2	14														
JUG	J-tik uz crkvu; 869-872	8	6	1	0	0	15	20	15	3	0	2	40	11	6	1	0	0	0	18
	J- uz crkvu; 869-872	6	7	1	0	0	14													
	J- tik uz crkvu; zapadnije od 869	3	0	0	0	0	3													
	J- uz crkvu; zapadnije od 869	0	1	1	0	2	4													
	J-kod južne kapele?	3	1	0	0	0	4													
ZAPAD	Z- tik uz crkvu	6	4	1	0	0	11	9	8	7	0	1	25	6	4	1	0	0	0	11
	Z-ispred z.pročelja	3	4	4	0	1	12													
	Z-unutar zvonika	0	0	2	0	0	2													
SUMA		74	49	24	5	8	160	74	49	24	5	8	160	49	21	7	1	1	79	

Tab. 10 Topografija groblja: odabir mjesta za pokop novovjekovne djece po dobnim skupinama i po zonama - brojčani prikaz (crveno istaknuta zona uz apsidu, zadebljani grobovi "ispod strehe", tj. tik uz arhitekturu; kratice: NV – novi vijek, SRV – srednji vijek, RSV – rani srednji vijek, KSV – kasni srednji vijek)

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Andrić, S. 2008, Podgorje Papuka i Krndije u srednjem vijeku: prilozi za lokalnu povijest (prvi dio), *Scrinia Slavonica*, 8, 55–112.
- Baxter, J. 2005, *The Archaeology of Childhood. Children, Gender and Material Culture*, Alta Mira Press, Walnut Creek.
- Bedić, Ž., Premužić, Z., Šlaus, M. 2008, Subadult stress in the medieval Korlat site from Croatia, *Abstracts book of the 16th Congress of the European Anthropological Association*, Boldsen J. (ed.), University of Southern Denmark, Odense, 41. (poster dostupan na web stranicama *academia.edu*)
- Bedić, Ž., Vyroubal, V., Tkalčec, T., Šlaus, M. 2015., A case of childhood tuberculosis from Modern Period burial from Crkvari, Northern Croatia, *Podravina*, Vol. 14, no 28, 64–72.
- Belaj, J., Sirovica, F. 2010, Arheološka istraživanja na lokalitetu Stari grad u Ivancu 2009., *Annales Instituti Archaeologici*, VI, 59–63.
- Čechura, M. 2010, Pohřební ritus ve středověku a novověku ve světle archeologického a antropologického výzkumu, *Archaeologia historica*, 35, 111–120.
- Čechura, M. 2011a, Gestalt und Funktion mitteleuropäischer Friedhöfe im Licht materieller Quellen, in: *Ecclesia als Kommunikationsraum in Mitteleuropa (13.–16. Jh.)*, Doležalová E., Šimůnek R. (eds.), München, 211–236.
- Čechura, M. 2011b, Christian, Non-Christian or Pagan: The Burials of Newborns as the Source to Understanding of Medieval and Postmedieval Mentality. in: *Kim jesteś człowieku? - XIII Funeralia Lednickie 13*, Poznań, 289–297.
- Čimin, R. 2010, Virovska kapela Sv. Martina iz 17. stoljeća, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLIII, 111–125.
- Daniell, Ch. 2005, *Death and Burial in Medieval England 1066 – 1550*, Routledge, London and New York.
- Descœudres, G. 1994, Archäologische Ausgrabungen in der Pfarrkirche von Ursenbach, *Jahrbuch des Oberaargaus*, Bd. 37, 89–108.
- Gilchrist, R. 2014, *Medieval Life. Archaeology and the Life Course*, Boydell, Woodbridge.
- Hanušová, V. 2011, Pohřební ritus a hmotná kultura pohřebišť 16.–19. století v Čechách, *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 4, 51–67.
- Hausmair, B. 2013, Gender – Alter – Lebensverlauf: Alters- und geschlechtsbezogene Identitäten im mittelalterlichen Bestattungsritual, *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich*, 29, 273–279.
- Heller, G. 1976, *Comitatus Veroecensis*, München.
- Jurković, J. 2007, Predaja o crkvaračkom zvonu, *Našički zbornik*, 8, 307–317.
- Krznar, S. 2012, Arheološka slika kasnosrednjovjekovnih groblja na prostoru sjeverne Hrvatske, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, (neobjavljeni doktorski rad).
- Krznar, S., Tkalčec, T. 2015, The identity of the community and the identity of the individual: the burial of the deceased within the settlement in the Middle Ages in Northern Croatia, *Ruralia XI - Religious places, cults and rituals in medieval rural environment*; Abstract book, Bis-Worch Ch., Bis R., Michels, E., Schiermeyer T. (eds.), Luxembourg, 24–24.
- Lillehammer, G. 2008, Something about children, in: *Children, identity and the past*, Dommasnes, Helga L., Wrigglesworth M. (eds.), Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 97–112.
- Lillehammer, G. 2010, Archaeology of Children, *Complutum*, Vol. 21(2), 15–45.
- Mašić, B. 2002, Interpretacija skeletnog nalaza s lokaliteta Muzej Grada Zagreba – samostan klarisa, *Histria Antiqua*, 8, 95–101.
- Mažuran, I. 1988, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 2, Osijek.
- Mažuran, I. 1993, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine i njihova ekonomska podloga*, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Osijek.
- Mažuran, I. 1998, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, Zagreb.
- Mitrović, M. 1994, Crstice iz prošlosti mjesta Crkvari, *Zavičaj, glasilo za kulturu, znanost i umjetnost*, IV, br. 7, 20–21.
- Moačanin, N. 2005, Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima, *Ekonomska i ekohistorija*, 1 (1), 139–146.
- Novak, M., Krznar, S. 2010, Prilozi poznavanju uvjeta i kvalitete života u ranonovovjekovnom podravskom selu – na primjeru Torčeca kod Koprivnice, *Podravina*, Vol. 9, no 18, 59–88.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2008, Bioarheološke osobine novovjekovne populacije s nalazišta Koprivno – Kod križa kraj Klisa / Bioarchaeological characteristics of the early modern population from the Koprivno – Kod križa site near Klis, *Opuscula archaeologica*, 31 (2007), 303–346.
- Novak, M., Šlaus, M., Pasarić, M. 2009, Subadultni stres u srednjovjekovnim i novovjekovnim populacijama kontinentalne Hrvatske / Subadult Stress in the Medieval and Early Modern Populations of Continental Croatia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 26, 247–270.
- Papić, E. 1998, Konzervatorska studija – kapela Sv. Lovre, Crkvari, „Raster“, poduzeće za projektiranje d.o.o., Valpovo (rukopis).
- Scherbaum, J. 2005, Die Grabungen in der Pfarrkirche Maria Himmelfahrt in Irlbach/Lkr. Regensburg, *Beiträge zur Archäologie in der Oberpfalz und in Regensburg*, Band 7, Verlag Dr. Faustus, Büchenbach, 223–246.
- Scholkmann, B. 2003, Die Kirche als Bestattungsplatz. Zur Interpretation von Bestattungen im Kirchenraum, in: *Erinnerungskultur im Bestattungsritual. Archäologisch-Historisches Forum*, Jarnut J., Wemhoff M. (eds.), München, 189–218.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003, Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće, *Podravina*, Vol. 2, no 4, 5–36.
- Smičiklas, T. 1891, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije, Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku*

- (1640-1702), Zagreb.
- Sofaer Derevenski, J. 2000, Material culture shock. Confronting expectations in the material culture of children, in: *Children and Material Culture*, Sofaer Derevenski J. (ed.), Routledge, London and New York, 3–16.
- Šlaus, M. 2000, Biocultural Analysis of Sex Differences in Mortality Profiles and Stress Levels in the Late Medieval Population from Nova Rača, Croatia, *American journal of physical anthropology*, 111, 193–209.
- Šlaus, M. 2005, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovre, Stručni izvještaj EP – 99 – 08/05, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M. 2006, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovre, Stručni izvještaj EP – 104 – 04/06, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M. 2008, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 143 – 04/08, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž. 2009, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 177 – 12/09, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Perić Peručić, J. 2011, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 194 – 06/11, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Perić Peručić, J. 2012a, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 201 – 01/12, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Perić Peručić, J. 2012b, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 211 – 11/12, Antropološki centar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M., Novak, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Premužić, Z. 2008, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 104 – 04/06, Odsjek za arheologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Šlaus, M., Vyroubal, V., Bedić, Ž., Perić Peručić, J. 2014, Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala sa nalazišta Crkvari – Sv. Lovro, Stručni izvještaj EP – 238 – 10/14, Antropološki centar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, (rukopis).
- Tkalčec, T. 2006, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2005., *Annales Instituti Archaeologici*, II, 23–28.
- Tkalčec, T. 2007, Crkvari – crkva Sv. Lovre u 2006. godini, *Annales Instituti Archaeologici*, III, 21–25.
- Tkalčec, T. 2008, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2007. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IV, 23–31.
- Tkalčec, T. 2009, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2008. g., *Annales Instituti Archaeologici*, V, 36–42.
- Tkalčec, T. 2010, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2009., *Annales Instituti Archaeologici*, VI, 17–23.
- Tkalčec, T. 2011, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2010., *Annales Instituti Archaeologici*, VII, 37–40.
- Tkalčec, T. 2012, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, VIII, 23–28.
- Tkalčec, T. 2013, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2012. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, IX, 20–25.
- Tkalčec, T. 2014a, Posljednja sezona sustavnih zaštitnih arheoloških istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, X, 73–81.
- Tkalčec, T. 2014b, Crkvari-Sveti Lovro, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 10(2013), Zagreb (u tisku).
- Tkalčec, T. 2014c, Coin finds at Crkvari-St. Lawrence church site (Northern Croatia) as terminus ante quem non for funerary features, *Homines, funera, astra, Fourth edition: Time and Cause of Death from Prehistory to Middle Ages. Abstracts*, Gligor M., Kogalniceanu R., Curca R.-G. (eds.), “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia, Alba Iulia, 22.
- Tkalčec, T., Kušan Špalj, D., Krznar, S. 2008, Nalazi tkanine s lokaliteta Crkvari – crkva Sv. Lovre, *Textile Finds from the Site of Crkvari – St Lovro Church, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Vol. 25, 119–134.
- Tomičić, Ž., Krznar, S., Osterman, J., Novak, M. 2004, Arheološko-konzervatorska istraživanja crkve Sv. Lovre kraj sela Crkvara u općini Orahovica (2003.), *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, god. XXXVI, br. 1, 156–162.
- Tomičić, Ž., Tkalčec, T. 2005, Crkvari – Crkva Sv. Lovre 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, I, 14–24.
- Ulrich-Bochsler, S. 1997, *Anthropologische Befunde zur Stellung von Frau und Kind in Mittelalter und Neuzeit. Soziobiologische und soziokulturelle Aspekte im Lichte von Archäologie, Geschichte, Volkskunde und Medizingeschichte*, Berner Lehrmittel- und Medienverlag, Bern.
- Ulrich-Bochsler, S., Schäublin, E. 1983, Anthropologische Beobachtungen zu den Gräbern im ehemaligen Altarhaus der Pfarkirche von Wagen an der Aare, *Jahrbuch des Oberaargaus*, Bd. 26, 115–127.
- Weiss-Krejci, E. 2008, Unusual Life, Unusual Death and the Fate of Corpse: A Case Study from Dinastic Europe, in: *Deviant burial in the archaeological record*, Murphy E. M. (ed.), Oxbow Books, Oxford, 169–190.

SUMMARY

CHOOSING LOCATION FOR CHILD BURIAL IN THE MODERN PERIOD: A CASE STUDY ON THE CRKVARI NEAR ORAHOVICA SITE

Key words: childhood archaeology, funerary rituals and rites, age identities, life cycle stages, modern period, Middle Ages, Crkvari

559 graves were examined during eleven seasons of archeological excavation around the Saint Lawrence Church in Crkvari, a village in the vicinity of Orahovica. The cemetery – which had probably been established as early as the late Early Middle Ages – formed around the Romanesque church during the High Middle Ages. Additional sacral phases, as evidenced by monumental Gothic construction, can be observed during the Late Middle Ages, while the sacral edifice was reduced during the transition from the Middle Ages into the modern period. The chapel assumed its current appearance in the Baroque period. The site was used as a location for the burial of the population from the nearby area during this whole period.

In contrast to numerous child graves from the modern period that make up around 70 percent of all child graves, a smaller percentage of such graves dating back to the Medieval periods was found in the investigated area, i.e. around the chapel itself. The share of graves of newborns and neonates (46.25 percent) – as well as infants no older than two years (30.63 percent) – dating back to the modern period is extremely high, while the share of graves of children deceased at such a young age from the Medieval period is extremely low (7.46 percent for neonates and 19.4 percent for children aging from six months to two years). Graves of children younger than 6 months from the modern period account for as much as 32.6 percent of the overall number of child graves from all periods, while the following age group (6 months – 2 years of age) accounts for 22 percent. That is, more than 93 percent of all graves of children from the same age group (younger than 6 months) date back to the modern period. The smaller share of child graves from earlier periods does not point to a lower mortality rate, but the possibility that other locations were chosen as burial sites. It is clear that the preferred burial location for the first age group is around the apse, i.e. in proximity to its walls. In addition to its southern and eastern sides, children were also buried in proximity to its northern side, i.e. in the area of the onetime Gothic vestry. Additional preferred burial sites for children of the same age group (with more than half of graves found in proximity to the edifice) are the areas along the southern wall of the church and – to a lesser extent – the western façade, while the area along the northern nave of the church was used for burial in extremely rare cases. Other age groups of children are also analyzed in this article in relation to their share and grave position in the cemetery.

Children of all age groups buried around the Saint Lawrence Church in Crkvari in the modern period were shown respect not only during the funerary rite, but also in the selection of their burial location. That is especially true for the age group of little children who had special treatment. In addition to being zoned in proximity to the walls of the apse and the church, under its eaves, money was placed into the grave of those children in a much higher number of cases than into the graves of older children or adults. They were mostly buried in the “most sacred and preferred” places which were also protected to the greatest extent by the church – around the apse, in the vestry area, along the southern and “brighter” side of the church or next to the western façade. No data was preserved – neither by written sources nor oral tradition – which points to the fact that the cemetery in Crkvari was used as a pilgrimage site where sick children were buried in order to be healed or even unbaptized and miraculously “restored to life” and then baptized children. Adults were also buried in the same cemetery; therefore the claim that the cemetery was used for such a role seems unsubstantiated.

The question whether some newborn, stillborn or prematurely born children were buried unbaptized remains open. Although there was a departure from the strict regulations of the Catholic Church in relation to the burial of unbaptized children in the modern period, especially in milieus where the Reformation was carried out, there are no elements supporting this claim in the case of Crkvari. However, we cannot overlook the especially steep increase in the practice of placing money in graves during the modern period which points to a tolerance – at the very least – of the villager’s beliefs which were not in line with Church norms. Therefore, the burial of unbaptized children also might have been tolerated. However, the majority (possibly all?) of buried children were definitely baptized.

The child graves located below the eaves of the church were definitely placed there due to the belief concept that the children will receive additional blessings and protection from the church through the rainwater falling onto their graves

from the consecrated roof. In addition, we cannot rule out the possibility that unbaptized children had a separate burial location. Only a narrow part of the cemetery next to the church has been investigated, while trial trenches which were dug solely in very small parts of the area around the church fence of the cemetery on the eastern side of the locality contained no child graves. The increase in the share of child graves from the first age group dating back to the modern period in comparison to the share of such graves from the Middle Ages could point to different funerary rites pertaining to the selection of the burial site. However, no detailed investigations have been conducted for the Middle Ages, so the concrete differences and facts cannot be discussed. As for the modern period, it can be claimed that the concepts of faith and life after death are clearly reflected in the topography of child burials – especially of the smallest ones – through the funerary rite, i.e. that such concepts are the deciding factor in determining their burial location. It seems that specifically selected locations and zones for the burial of small children are most likely connected to the concept of and belief in the Holy Innocents or the belief that such innocent children will become angels and intercede for their grieving family in the afterlife.

Translated by Ivan Markota

NEUOBIČAJENI RITUS POKOPAVANJA U SREDNJEM I NOVOM VIJEKU NA PROSTORU SJEVERNE HRVATSKE

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Na području sjeverne Hrvatske u srednjem i novom vijeku zabilježeni su ukopi koji se nekim svojim elementima razlikuju od normalnih pokopa članova zajednice. U ovom radu analizirana su 24 ukopa pronađena unutar regularnih groblja, a koji su se od drugih grobova razlikovali neuobičajenim položajem tijela. Riječ je o grobovima s osam lokaliteta koji se datiraju od ranog srednjeg do novog vijeka. U analizu su uključene samo odrasle osobe, a u obzir je uzet njihov položaj tijela, prisutnost ili odsutnost nalaza, spol, starost te patološka stanja evidentirana na kosturu. Navedeni su kriteriji razmotreni kako bi se utvrdili razlozi neuobičajenog položaja tijela pokojnika. Iako su određena patološka stanja možda mogla pojačati potrebu za drugačijim ukopom, glavne razloge za takav ritus treba ipak potražiti drugdje, najvjerojatnije unutar sustava narodnih vjerovanja, načinu života i/ili smrti pojedinca, odnosno percepcije te pokopane osobe unutar zajednice.

Ključne riječi: neuobičajeni ukop, položaj tijela, povratnik, srednji vijek, novi vijek

UVOD

Tijekom srednjeg i novog vijeka pored uobičajenih oblika ukopa pokojnika povremeno se javljaju i ukopi koji se nekim svojim elementima razlikuju od normalnih pokopa članova zajednice. Iako je zbog njihovih brojnih formi teško donijeti neku zajedničku definiciju takvih "devijantnih" ukopa, Edeltraud Aspöck donosi minimalnu definiciju koja obuhvaća sve forme takvih ukopa. Prema njoj radi se o pokopima koji se razlikuju od normalnog pogrebnog običaja određenog perioda, regije i/ili groblja (Aspöck 2008: 17). Dakle, da bismo mogli ustanoviti radi li se u nekim konkretnim slučajevima o posebnim oblicima ukopa ili ne, potrebno je poznavati pravila, norme i pogrebne običaje promatrane zajednice u određenom vremenu. Na prostoru sjeverne Hrvatske, odnosno prostoru omeđenom rijekama Dravom, Dunavom i Savom tijekom srednjeg i novog vijeka možemo ustanoviti dva osnovna tipa groblja. Za rani srednji vijek karakteristična su groblja na redove bez crkve. Pokojnici su u njima organizirani u manje-više pravilne redove, ukopani jedan do drugog i uglavnom nema preslojavanja grobova, odnosno ono je veoma rijetko. U kasnijim razdobljima, okvirno od 12. stoljeća nadalje, jedino dopušteno mjesto za pokop preminulih članova zajednice je župno groblje uz crkvu i prostor unutar crkve. Pravo na formiranje groblja te ukop pokojnika u slučaju velike udaljenosti od župne crkve dobivaju i kapele koje se uređuju kao posebne grobljanske crkve (Predovnik et al. 2008: 91) kao i samostani te hospitali. Na oba tipa groblja prevladavaju ukopi u zemljanu raku. Pokojnici su uglavnom samo omotani mrtvačkim pokrovom, a u kasnom srednjem i novom vijeku su nešto češće polagani u rake u drvenom lijesu. Uobičajeni ritus pokopavanja bio je takav da su se pokojnici polagali na leđa s ispruženim nogama i uglavnom im varira samo položaj podlaktica. Grobovi su orijentirani zapad-istok s ponekad blagim odmacima prema sjeveru ili jugu. Položaj s glavom na zapadu posljedica je vjerovanja u posljednji sud i uskrsnuće tijela. Kako se smatralo da će prilikom svog ponovnog dolaska Krist doći s istoka pokojnici bi zahvaljujući toj orijentaciji bili licem okrenuti prema njemu. Blagi odmaci prema jugu ili sjeveru uglavnom ovise o orijentaciji crkve, grobljanske ograde ili čak putova i cesta koje prolaze uz groblje (Danielli 2005: 147-148).

Ponekad, međutim, zbog određenih okolnosti, dolazi do devijacija od tog uobičajenog ritusa i pojedinci se ukopavaju izvan regularnog posvećenog prostora tj. groblja određene zajednice¹, ili unutar groblja, ali na neuobičajen način. Najčešće se radi o drugačijem položaju tijela pokojnika (na boku, na trbuhu, sa zgrčenim nogama...), namjernom naknadnom oštećivanju tijela odnosno kostura, prekrivanju pokojnika velikim kamenim blokovima, njihova dekapitacija ili prilaganje u grob određenih predmeta koji ne ulaze u uobičajen repertoar nalaza i koji su imali neku simboličnu ulogu (npr. srpovi ili kose). Kako za sada na prostoru sjeverne Hrvatske nisu pronađeni srednjovjekovni ili novovjekovni grobovi koji sigurno pokazuju tragove dekapitacije, a nisu u kontekstu vojnih sukoba ili nasilja, te grobovi koji su namjerno prekriveni velikim kamenim blokovima, u ovom radu koncentrirat ćemo se na skupinu pokojnika koja se od drugih razlikuje svojim neuobičajenim položajem tijela.

I dok u europskoj literaturi postoje brojne rasprave i teze o uzrocima i interpretaciji ovakvih ukopa (vidi npr. Arcini 2009; Băcuet-Crișan 2011; Brundke 2013; Duma 2010; 2015; Gardała 2011; 2013; 2015a; 2015b; Gardała, Kajkowski 2013; Murphy 2008; Reynolds 2009; Zatloukal, Živný 2010) u hrvatskoj arheologiji to je potpuno marginalizirana tema te se u objavama uglavnom samo spomene prisustvo takvog ukopa kao neki kuriozitet i ne ulazi se u dublju raspravu o razlozima, bilo pozitivnim ili negativnim, ovakvih devijacija od uobičajenih praksi zajednice.

MATERIJAL I METODE

U radu će se analizirati 24 ukopa pokojnika pronađenih unutar regularnih groblja, a koji su se od drugih grobova razlikovali neuobičajenim položajem tijela. Radi se o grobovima s osam lokaliteta smještenih u sjevernoj Hrvatskoj s kojih je osteološki materijal bio dostupan za antropološku analizu. Šesnaest grobova koji se mogu datirati u rani srednji vijek, odnosno pripadaju bjelobrdske kulture, pronađeni su na lokalitetima Vukovar – Lijeva Bara, Bijelo Brdo i Zvonimirovo. Preostalih osam ukopa datira se u kasni srednji i novi vijek i pronađeni su na lokalitetima Kamengrad, Virje, Torčec, Nova Rača i Crkvari (sl. 1). U obzir su uzimane samo odrasle osobe, zato što se kod djece često javljaju izuzeci od uobičajenih običaja zajednice. Pojedini kosturi, nažalost, nisu bili dostupni za antropološku analizu, međutim njihov položaj te prisutnost ili odsutnost nalaza preuzeta je iz arheološke dokumentacije ili objavljene literature.

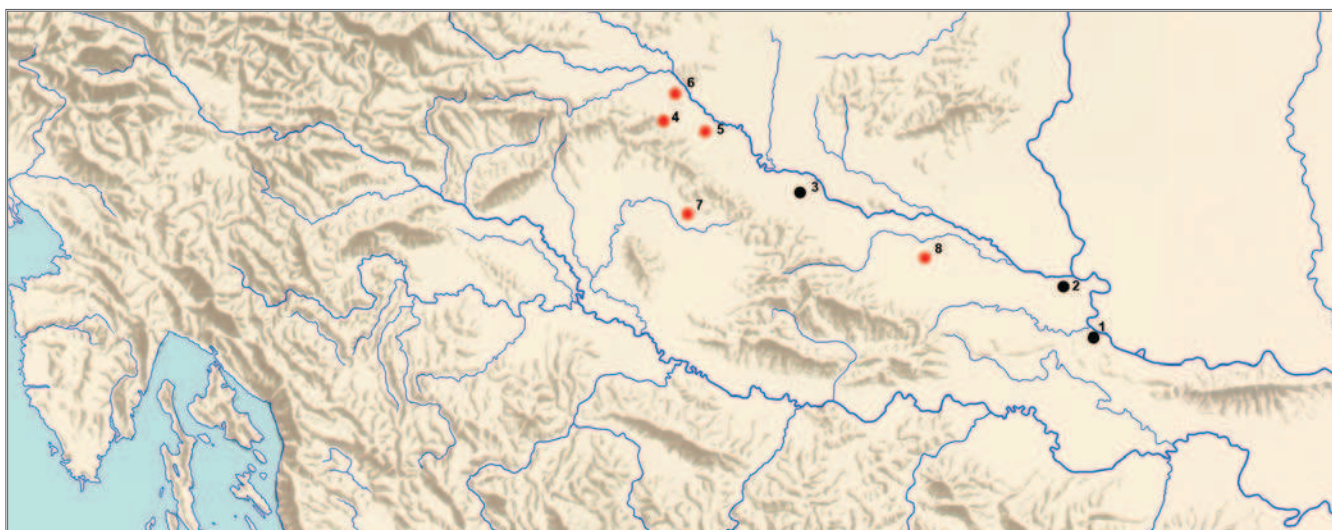
Antropološka analiza dostupnih kostura uključivala je određivanje spola, starosti te patologija koristeći standardne antropološke metode. Spol je određivan na temelju morfologije lubanje i zdjeličnih kostiju (Phenice 1969; Bass 1987; Bukstra, Ubelaker 1994) dok je starost u trenutku smrti određivana na temelju nekoliko kriterija: morfologije pubične simfize (Brooks, Suchey 1990) i aurikularne plohe na zdjeličnoj kosti (Lovejoy et al. 1985), stupnja zatvorenosti ektokranijalnih lubanjskih šavova (Meindl, Lovejoy 1985) i promjena na sternalnim krajevima rebra (Iskan et al. 1984; 1985). Za identifikaciju i diferencijalnu dijagnozu patoloških promjena korišteni su kriteriji Aufderheide i Rodriguez-Martina (1998) te Ortnera (2003). Treba naglasiti da su u obzir uzeta samo teža patološka stanja koja su se za života pokojnika mogla manifestirati kao određeni vidljivi zdravstveni problem ili hendikep.

Na kraju je određen tip ukopa prema Szabóu (1976: 37, 39–40) koji razlikuje tri osnovna tipa neuobičajenih ukopa:

- I) ukop na leđima s nogama u različitim položajima
- II) ukop na boku s nogama u različitim položajima
- III) ukop na trbuhu s nogama u različitim položajima.

Svi su navedeni kriteriji razmotreni kako bi se ustvrdilo postoje li korelacije između određenih antropoloških parametara i ritusa pokapanja pokojnika, odnosno da bi se ustvrdilo jesu li određena patološka stanja mogla dovesti do neuobičajenog položaja tijela pokojnika.

1 Kako je nedavno za objavu u zborniku sa skupa Rurality XI – *Religious places, cults and rituals in medieval rural environment* održanog u Clervauxu, Luxemburg u periodu od 7. do 13. rujna 2015. godine predan rad pod naslovom *The identity of the community and the identity of the individual: the burial of the deceased within the settlement in the Middle Ages in Northern Croatia*, koji se bavi ukopima unutar naselja, taj segment neuobičajenih ukopa u ovom radu neće biti razmatran.

Sl. 1 Karta lokaliteta

- ranosrednjovjekovni lokaliteti: 1. Vukovar – Lijeva Bara, 2. Bijelo Brdo, 3. Zvonimirovo – Veliko polje;
- kasnosrednjovjekovni i novovjekovni lokaliteti: 4. Kamengrad – Sv. Emerik, 5. Virje – Sv. Martin, 6. Torčec – Cirkvišće, 7. Nova Rača, 8. Crkvari – Sv. Lovro (priredio: S. Krznar)

NEUOBIČAJENI UKOPI – ARHEOLOŠKI I ANTROPOLOŠKI PODACI²

VUKOVAR – LIJEVA BARA

Nalazište Vukovar – Lijeva Bara smješteno je unutar samog grada Vukovara. Prvo je u literaturi bilo poznato kao prapovijesni lokalitet, no arheološkim istraživanjima provedenim od 1951. do 1953. godine ustanovljeno je da se tamo nalazi i veliko ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture. Prilikom tih istraživanja ukupno je pronađeno 447 grobova (od toga je devet prapovijesnih, dok je ostalih 439 ranosrednjovjekovnih). Temeljem nalaza groblje je datirano u drugu polovicu 10. i rano 11. stoljeće (Demo 2009: 16–18). Na nalazištu Vukovar – Lijeva Bara pronađeno je 13 ukopa koji se položajem tijela pokojnika u grobu razlikuju od ostalih. Grobovi nisu grupirani u određenom dijelu već su raspršeni po cijelom groblju. Zamijećeno je nekoliko tipova neuobičajenih pokopa. Prvoj skupini pripadaju pokojnici položeni na leđima s nogama u različitim položajima – Szabóv tip I. U tu skupinu, odnosno njene podtipove pripada čak 9 pokojnika. U grobu 44 pokopana je ženska osoba starosti između 30 i 45 godina koja je imala široko razmaknute ruke i noge. Za antropološku analizu bile su dostupne obje nadlaktične kosti, desna palčana i goljenična kost, a od nalaza su pronađene dvije brončane narukvice otvorenih krajeva i okruglog presjeka. Na dostupnim kostima nema evidentiranih patologija.

U skupinu pokojnika s nogama prekrštenim kod stopala (Szabó, tip I.2) pripada pet grobova (55, 71, 157, 363 i 375), međutim, samo su kosti iz dvaju grobova bile dostupne za antropološku analizu. Kod kostura iz groba 55 bila je dostupna jedino gornja čeljust na temelju koje je određena starost između 40 i 60 godina dok spol nije bilo moguće odrediti. Patološke promjene nisu uočene, a nalazi osim pretpovijesne zdjele nisu prisutni (Demo 2009: 80). U grobu 71 bio je pokopan muškarac starosti između 30 i 45 godina. Desna lakatna, palčana i goljenična te križna kost bile su dostupne za analizu te na ni jednoj kosti nije uočena patologija. Od nalaza su pronađeni okov s privjeskom u sekundarnoj upotrebi i jezičac pojasa (Demo 2009: 94).

Kostur iz groba 157 nije bio dostupan za antropološku analizu, stoga spol, starost i patologije nisu mogli biti evidentirani. Također u grobu nije bilo nalaza, a prema fotografiji s terena te crtežu kostura (Demo 2009: 162, 163) vidljivo je da su noge naknadno, nakon propasti mekog tkiva, postavljene u ovaj položaj pa se ovdje može govoriti o naknadnoj intervenciji, odnosno sekundarnom otvaranju groba i namjernoj promjeni položaja kosti nogu. Identična je situacija s pokojnicima iz grobova 363 i 375 (Demo 2009: 314, 322) s time da Demo napominje da su noge kod pokojnika iz groba 363 naknadno postavljene u ovaj položaj zbog straha od vampirenja (Demo 2009: 390).

Grupi pokojnika koji su ležali na leđima i imali zgrčene noge na desnu stranu (Szabó, tip I.3) pripadaju grobovi 25 i 83,

² Osim u ovom radu navedenih, još pet grobova s pokojnicima pokopanim u zgrčenom ili poluzgrčenom položaju pronađeno je na groblju uz crkvu Majke Božje Gorske u Loboru. Više o tome vidi u radu K. Filipca *Pokopi u zgrčenom i poluzgrčenom položaju na groblju uz crkvu Majke Božje Gorske u Loboru* objavljenom u ovom zborniku.

međutim, njihovi kosturi nisu bili dostupni za antropološku analizu pa se spol, starost i patologije nisu mogle odrediti. Također, u tim grobovima nisu pronađeni nalazi (Demo 2009: 54; 102).

Samo pokojnik iz groba 131 pripada tipu ukopa sa zgrčenim i izdignutim nogama ponešto nagnutim na desnu stranu (Szabó tip I.1b). Od njegovog su kostura za antropološku analizu bili dostupni sljedeći osteološki elementi: glava, lijeva zdjeljučna, lakatna, bedrena kost, desna lisna kost i križna kost. Riječ je o muškarcu starosti između 40 i 55 godina u trenutku smrti, koji nije imao vidljivih patologija na analiziranim kostima. Nalazi u grobu nisu bili prisutni (Demo 2009: 144).

Četiri pokojnika pripadaju skupini ukopa na boku (Szabó tip II.). Dva (iz grobova 43 i 85) bila su položena na desnom boku sa ispruženim nogama (Szabó tip II.1). Za analizu kostura iz groba 43 bile su dostupne lijeva nadlaktična, zdjeljučna, palčana i lisna kost te križna kost. Kostri pripadaju ženi starosti između 40 i 55 godina u trenutku smrti, a patologije nisu evidentirane. Za analizu kostura iz groba 85 bile su dostupne lijeva nadlaktična, palčana i lakatna kost, desna palčana, lakatna i lisna kost. Analiza je pokazala da je riječ o muškarcu starosti od 35 do 45 godina na kojemu patologije također nisu prisutne. Ni u jednom od grobova nalazi nisu bili prisutni (Demo 2009: 68; 104).

Dva pokojnika (iz grobova 60 i 307) pokopana su na lijevom boku sa zgrčenim nogama (Szabó tip II.2a). Od pokojnika iz groba 60 (sl. 2) za analizu je bila prisutna samo glava. Riječ je o ženskoj osobi starosti 15 do 18 godina. Od patologija je na lijevoj tjemennoj kosti zamijećena perimortalna posjekotina (sl. 3). Posjekotina je tangencijalna (nije probila stijenku lubanje već je djelomično vidljiva medularna kost), dimenzija 45 × 25 mm (dio kosti postmortalno nedostaje), te ispoliranih rubova bez znakova zarastanja. Trauma je vjerojatno zadana oštrobriđnim predmetom. U grobu je pronađena karičica, dva brončana prstena te ulomci srednjovjekovnog lonca. Kostur iz groba 307 nije bio dostupan za antropološku analizu tako da spol, starost i patologije nisu određene. Na psima kostura bio je prisutan ulomak brončane igle.

Sl. 2 Kostur iz groba 60 s nalazišta Vukovar – Lijeve Bara (prema Demo 2009: 84)

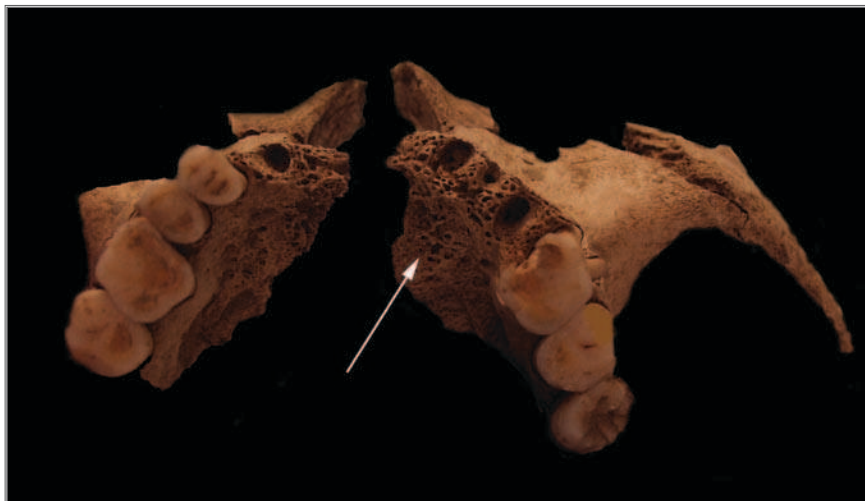
Sl. 3 Perimortalna tangencijalna posjekotina na lijevoj tjemennoj kosti lubanje iz groba 60 s nalazišta Vukovar – Lijeve Bara (snimila: V. Vyroubal, 2013.)

BIJELO BRDO

Selo Bijelo Brdo nalazi se 16 kilometara istočno od Osijeka. U blizini sela smještene su dva ranosrednjovjekovna groblja – Bijelo Brdo I (avaro-slavensko groblje) i Bijelo Brdo II – eponimno nalazište bjelobrdske kulture. Ovo je nalazište istraživano u nekoliko arheoloških kampanja (1895. – 1897., 1907.) prilikom kojih je ukupno istraženo 236 grobova koji datiraju od 965. do približno 1061. godine (Tomičić 2006: 90–91). Od svih pronađenih samo se dva pokojnika ističu po neuobičajenom ritusu pokapanja (Brunšmid 1903./1904: 59, 66; Szabó 1976: 46). Prvi potječe iz groba 83 te za njega Brunšmid (1903/4: 59.) navodi da je pokopan u zgrčenom položaju bez priloga, međutim, ne navodi točan položaj tijela, ruku i nogu tako da se ne može više reći o ovome kosturu. Szabó (1976: 46) navodi da je vjerojatno riječ o tipu II.2, odnosno da je kostur ležao na boku sa zgrčenom jednom ili obje noge. Od tog je kostura sačuvana jedino lubanja. Riječ je o ženi, starosti između 30 i 40 godina kod koje su, unatoč postmortalnim oštećenjima na području gornje čeljusti, evidentirane promjene koje upućuju na lepru. Na dnu nosne šupljine prisutna je atrofija koštanog trna (*spina nasalis anterior*) koja je praćena remodeliranjem i proširenjem nosnog otvora (sl. 4). Na središnjem dijelu gornje čeljusti (*prosthion*) prisutna je atrofija i destrukcija alveolarne kosti koja je rezultirala ispadanjem centralnih sjekutića i potpunim remodeliranjem i resorpcijom tih alveola. Lateralni su sjekutići također ispali, pripadajuće alveole su remodelirane, no nisu još resorbirane u potpunosti. Prisutna je destrukcija tvrdog nepca u obliku jakog poroziteta (sl. 5).

Sl. 4 A) resorpcija koštanog trna i B) proširenje nosnih kostiju na lubanji iz groba 83 s nalazišta Bijelo Brdo (snimila: S. Latinović, 2013.)

Sl. 5 Porozitet na tvrdom nepcu na lubanji iz groba 83 s nalazišta Bijelo Brdo (snimila: S. Latinović, 2013.)

Drugi neuobičajeno ukopan pokojnik pronađen je u grobu 144. Brunšmid za njega samo donosi podatak da je položen na lijevu stranu (Brunšmid 1903/4: 66), a Szabó smatra da je vjerojatno riječ o ukopu tipa II.1, odnosno o ukopu na bok sa ispruženim nogama. U grobu nisu pronađeni nalazi. Ovaj kostur nije bio dostupan za analizu pa nedostaju podaci o spolu, starosti i patologijama.

ZVONIMIROVO – VELIKO POLJE

Lokalitet se nalazi jugoistočno od sela Zvonimirovo u općini Suhopolje. Arheološka istraživanja na tom lokalitetu započela su 1993. godine i s povremenim prekidima traju do danas. Istraživanjima je na lokalitetu ustanovljeno groblje iz mlađeg željeznog doba te ranosrednjovjekovno groblje na redove bjelobrdske kulture koje se datira od oko 1000. do 1080. godine (Tomičić 2000: 84). Do sada su istražena 42 ranosrednjovjekovna groba. Pokojnica iz groba 35 ukopana je na leđima s nogama savijenim u koljenima, položenim na lijevu stranu – Szabó tip I.b (sl. 6). Za antropološku analizu bio je dostupan čitav kostur. Analiza je pokazala da je riječ o ženi starosti između 35 i 40 godina. Od patoloških promjena zamijećena je gracilnost svih dugih kostiju. Kortikalna je kost na desnoj nadlaktičnoj kosti vrlo tanka, a trabekularna kost u potpunosti nedostaje što je neuobičajeno za osobu starosti 35 do 40 godina. Moguće je da se radi o atrofiji kostiju (sl.7). U grobu je pronađeno pet karičica sa S-petljom s desne strane glave te još dvije s lijeve strane ispod glave. Na desnoj ruci nalazio se srebrni trakasti prsten s krajevima koji se preklapaju (Tomičić 2012: 96–97).

Sl. 6 Položaj kostura iz groba 35 s nalazišta Zvonimirovo – Veliko polje (prema: Tomičić 2012)

Sl. 7 Komparacija atrofiranih dugih kostiju pokojnice iz groba 35 s normalnim kostima žene iz groba 39 s nalazišta Zvonimirovo – Veliko polje (snimila: V. Vyroubal, 2008.)

KAMENGRAD – SV. EMERIK

Sustavno arheološko iskopavanje na nalazištu Kamengrad – Sv. Emerik, pored Koprivnice, provedeno je 1983. g. i tada su istraženi temelji crkve i 115 grobova. Crkva sv. Emerika imala je dvije faze funkcioniranja. U prvoj fazi služi kao župna crkva kamengradske utvrde i njena podgrađa, a u drugoj fazi ima funkciju grobljanske i memorijalne kapele seoskih naselja u bližoj okolici (Demo 1984: 339–341). Na temelju stratigrafije lokaliteta te nalaza novca, okruglih pređica i brončanog prstena ovo groblje se datira u drugu polovicu 14. i prvu polovicu 15. stoljeća. Pokojnici su većinom bili orijentacije zapad-istok, položeni na leđima s rukama ispruženim uz tijelo ili na trbuhu, dakle poštivali su tada važeće društvene norme i pogrebne običaje. Jedini izuzetak bio je pokojnik iz groba 92 koji je bio položen na leđa s nogama zgrčenim u lijevu stranu i savijenim te podignutim rukama iznad glave (Demo 1984: 342). Prema Szabovoj tipološkoj podjeli vjerojatno je riječ o tipu I.1b. Riječ je o loše sačuvanom kosturu žene procijenjene starosti od 30 do 35 godina na kojoj nisu uočene patološke promjene.

VIRJE – SV. MARTIN

Istraživanja uz crkvu sv. Martina u samom središtu Virja proveo je Muzej grada Koprivnice u periodu od 2009. do 2012. godine. Na lokalitetu ukupno je istražen 151 grob (Čimin 2013: 31). Grobovi se datiraju u kasni srednji i rani novi vijek. Kod samo dvaju ukopa zabilježen je neuobičajen položaj tijela pokojnika (grobovi 30 i 89). Kosturi pokojnika iz obaju grobova u potpunosti su očuvani i bili su dostupni za antropološku analizu. U grobu 30 na lijevom boku sa zgrčenim nogama (Szabó tip II.2a/d) pokopana je ženska osoba čija je starost procijenjena na više od 55 godina (sl. 8). Grob je datiran u drugu polovicu 17. st. Od patologija je na desnoj proksimalnoj nadlaktičnoj kosti prisutna velika izremodelirana šupljina glatkih rubova, dimenzija 53 × 16 mm. Sličan je proces prisutan i na lijevoj lopatici ispod samog zgloba uz postojanje više nepravilnih lezija zaobljenih rubova. Na obje potkoljenice prisutan je blagi do umjereni upalni proces koji se očituje po periostitisu i blagom zadebljanju kosti. U ovome trenutku nije jasno o kojoj je patologiji riječ. Od nalaza u grobu pronađene su dvije kopče s kukom i ušicom (samo ušice).

Pokojnik iz groba 89 datiran je u II. horizont groblja, odnosno period od 1484. do 1552. godine. Radi se o muškarcu starosti između 25 i 30 godina koji je bio pokopan na leđima sa savinutom lijevom nogom – Szabó tip I.3 (sl. 9). Na kosturu je uočena atrofija i skraćenje desne ruke i noge (sl. 10) te skolioza kralježnice što je konzistentno s neurogenskom paralizom koja se manifestira tijekom djetinjstva (Novak et al. 2014). U grobu je pronađena željezna pojasna kopča.

Sl. 8 Kostur žene iz groba 30 s nalazišta Virje (snimio: R. Čimin, 2010.)

Sl. 9 Kostur muškarca iz groba 89 s nalazišta Virje (snimio: R. Čimin, 2011.)

Sl. 10 Komparacija atrofirane desne i normalne lijeve bedrene kosti pokojnika iz groba 89 s nalazišta Virje (snimila: V. Vyrubal, 2013.)

TORČEC – CIRKVIŠČE

Arheološki lokalitet Torčec – Cirkvišće nalazi se sjeverozapadno od centra današnjeg mjesta Torčec, na blago povišenoj dravskoj terasi istočno od ceste koja od Torčeca vodi prema Đelekovcu. Prvo arheološko istraživanje lokaliteta provedeno je 2002. godine, a daljnja istraživanja vršila su se 2009., te od 2011. do 2015. godine. Pronađeni su skromni ostaci crkve i istražena su 383 groba. Dva najstarija groba na lokalitetu datiraju se u kraj 8., odnosno početak 9. stoljeća. Ostali grobovi pripadaju župnom groblju i mogu se datirati od sredine 12. pa do prve trećine 18. stoljeća (Krznar 2016: 55–58). Na nalazištu su pronađena tri neuobičajeno ukopana pokojnika i sva tri su bila dostupna za antropološku analizu. U grobu 4 bio je pokopan muškarac starosti 55 do 60 godina, položen na bok sa zgrčenim nogama u desnu stranu – Szabó tip II.2a/d. U grobu nisu pronađeni nalazi. Kostur je, kao i ukop i zapuna, bio presječen mlađom jamom u kojoj su pronađene ljudske kosti vjerojatno gornjeg dijela tijela pokojnika iz groba 4 (Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 11) tako da je za analizu bio dostupan samo donji dio kostura (sl. 11). Od patologija je uočena fraktura distalne trećine dijafize desne bedrene kosti koja se očituje po prisutnosti masivnog kalusa, zaraslog osteomijelitisa i lateralnoj angulaciji (sl. 12). Riječ je o vrlo teškoj ozljedi koja je rezultirala teškim upalnim procesom i skraćanjem kosti za cca 50 mm (Šlaus et al. 2003: 44).

Pokojnik u grobu 83 pokopan je na trbuhu s lagano savinutim nogama u koljenima – Szabó tip III.1 (sl.13). Uz pokojnika pronađena je željezna pojasna kopča (Krznar 2012: 57). Na temelju stratigrafskih odnosa može se datirati u novi vijek. Za antropološku je analizu bio dostupan cijeli kostur. Riječ je o muškarcu između 30 i 35 godina, a osim uobičajenih patologija poput degenerativnih promjena (osteoartritisa), pokazatelja teškog fizičkog rada (Schmorlovi defekti) te pokazatelja subdultnog stresa (ektokranijalna poroznost i hipoplazija zubne cakline) teži oblici patoloških stanja nisu uočeni.

Još jedan pokojnik pronađen je pokopan u istom položaju. Radi se o grobu 224 u koji je ukopan muškarac starosti između 16 i 18 godina (sl. 14). U grobu nisu pronađeni nalazi (Krznar 2015: 56). Grob se kao i prethodni može datirati u novi vijek. Za antropološku je analizu bio dostupan cijeli kostur osim lijeve ruke. Od patoloških promjena prisutne su antemortalna fraktura na lateralnoj trećini dijafize lijeve ključne kosti, blagi periostitis, porozitet kosti, te hipoplastični defekti na zubima. Neke teže patologije koje bi značajno obilježile pokojnika nisu pronađene.

Sl. 11 Položaj pokojnika u grobu 4 s nalazišta Torčec – Cirkvišće (snimila: T. Tkalčec, 2002.)

Sl. 12 Fraktura distalne trećine dijafize desne bedrene kosti (prema Šlaus et al. 2003: 44)

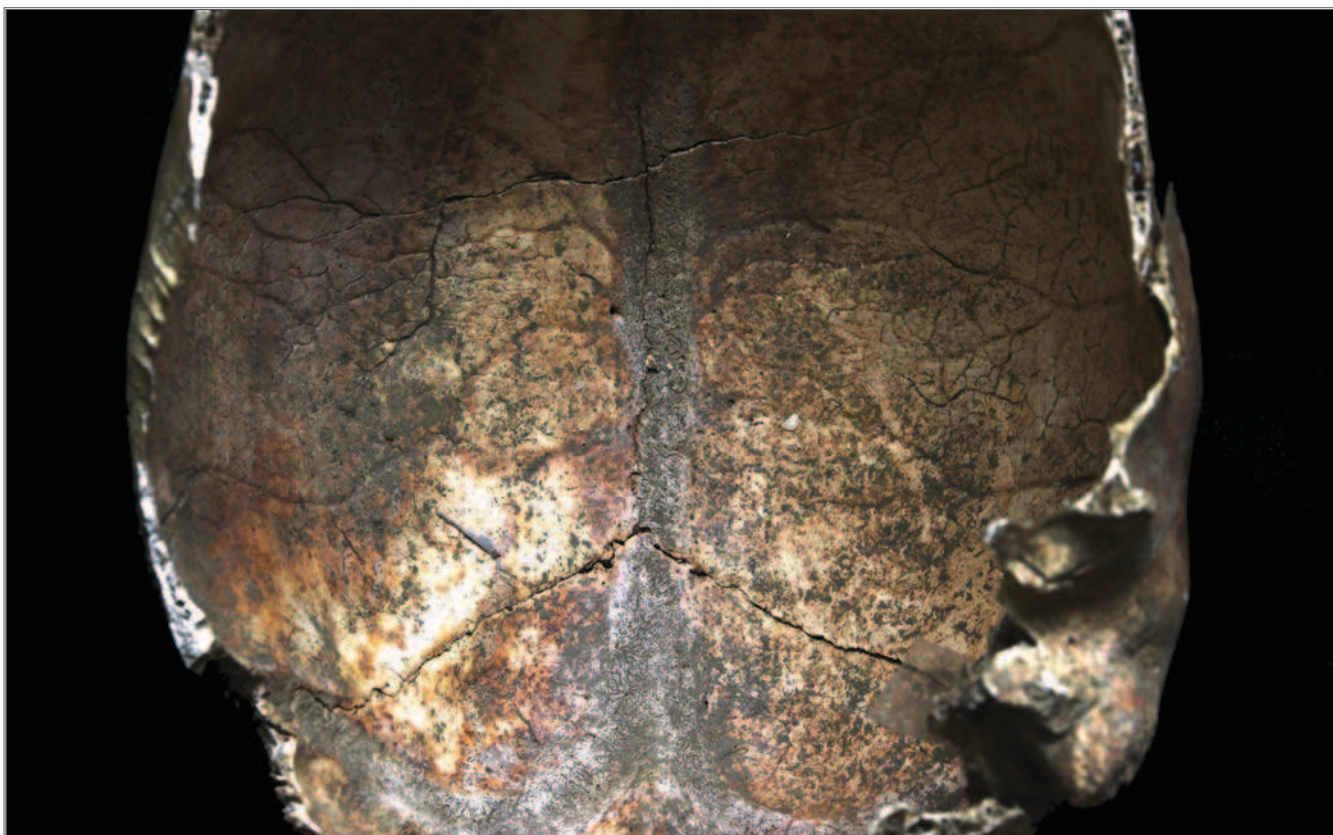
Sl. 13 Kostur muškarca iz groba 83 s nalazišta Torčec – Cirkvišće (snimio: S. Krznar, 2012.)

Sl. 14 Položaj pokojnika u grobu 224 s nalazišta Torčec – Cirkvišće (snimio: S. Krznar, 2014.)

NOVA RAČA

Jedno od većih kasnosrednjovjekovnih groblja istraživano je u Novoj Rači uz crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije. Arheološka su istraživanja na ovome nalazištu trajala od 1986. do 1995. godine. Ukupno je na lokalitetu pronađeno 286 grobova, od kojih je 118 registrirano prema prepoznatljivom fragmentu kostura, a 168 ukopa bilo je očuvano u cijelosti ili iznad 50 %. Grobovi se datiraju u kasni srednji te novi vijek (Jakovljević, Šlaus 2003). U grobu 179 pronađen je kostur koji je ležao na prsima s prekrženim nogama (Jakovljević, Šlaus 2003: 136). Ovaj ukop možemo uvrstiti u tip III.2 prema Szabóu. Za analizu bio je dostupan cijeli kostur zbog čega se preciznije moglo odrediti spol i starost. Riječ je o ženi koja je u trenutku smrti imala između 20 i 25 godina. Od patoloških je promjena zabilježen blagi aktivni periostitis i izražene meningealne arterije na endokranijalnoj (unutrašnjoj) strani lubanje što upućuje na neku vrstu upalnog procesa u lubanji (sl. 14). Osim toga, lijeva ruka je kraća od desne za 23 mm, no nema tragova atrofije ni traume, već je prisutan benigni kortikalni defekt na hvatištu mišića *pectoralis maior* što znači da je kraća lijeva ruka korištena više od desne. Od nalaza su u grobu pronađeni metalni predmeti.

Sl. 15 Blagi aktivni periostitis na endokranijalnoj strani lubanje pokojnice iz groba 179 s nalazišta Nova Rača (snimila: V. Vyroubal, 2014.)

CRKVARI – SV. LOVRO

Lokalitet Crkvari – Sv. Lovro smješten je na brežuljku iznad sela Crkvari u orahovičkom kraju. Sustavna arheološko-konzervatorska istraživanja lokaliteta započinjju 2003. i traju do 2013. godine. Tijekom tih sezona istraženo je 599 grobova koji se mogu datirati od 11. pa do početka 18. stoljeća (Tkalčec 2014: 75). Na nalazištu je pronađen i jedan kostur koji svojim položajem tijela pripada skupini kostura pokopanih na trbuhu i s licem okrenutim u desnu stranu – Szabó tip III.1. Riječ je o grobu 376 (sl. 15), koji pripada novovjekovnom horizontu groblja i pokopan je tik uz apsidu s njene južne strane. U grobu je uz vrat i desno rame pronađena željezna pojasna kopčica te nož (Tkalčec 2012: 27). Za antropološku analizu bio je dostupan čitav kostur. Analizom je ustanovljeno da je u grobu 376 bila pokopana žena starosti između 45 i 50 godina. Osim uobičajenih degenerativnih promjena (osteoartritis) te zubnih oboljenja (karijesi, apscesi i hipoplazija zubne cakline) na kosturu nisu uočene teže patološke promjene.

Sl. 16 Položaj kostura iz groba 376 s nalazišta Crkvari – Sv. Lovre (snimio: S. Krznar)

nalazište	grob	datacija	spol	starost	tip ukopa (Szabó)	nalazi	uščuvanost kostura	patologija
Vukovar - LB	44	RSV	ž	30-45	I	da	parcijalno	nema
	55	RSV	-	40-60	I.2	ne	parcijalno	nema
	71	RSV	m	30-45	I.2	da	parcijalno	nema
	157	RSV	-	-	I.2*	ne	-	-
	363	RSV	-	-	I.2*	ne	-	-
	375	RSV	-	-	I.2*	ne	-	-
	25	RSV	-	-	I.3	ne	-	-
	83	RSV	-	-	I.3	ne	-	-
	131	RSV	m	40-55	I.1b	ne	parcijalno	nema
	43	RSV	ž	40-55	II.1	ne	parcijalno	nema
	85	RSV	m	35-45	II.1	ne	parcijalno	nema
	307	RSV	-	-	II.2a	da	-	-
	60	RSV	ž	15-18	II.2a	da	parcijalno	perimortalna posjekotina na lubanji
Bijelo Brdo	83	RSV	ž	30-40	II.2?	ne	parcijalno	lepra
	144	RSV	-	-	II.1	ne	-	-
Zvonimirovo	35	RSV	ž	35-40	I.1b	da	čitav	atrofija
Kamengrad	92	KSV	ž	30-35	I.1b(?)	ne	parcijalno	nema
Virje	30	NV	ž	55+	II.2a/d	da	čitav	lezije
	89	KSV/RNV	m	25-30	I.3	da	čitav	neurogenska paraliza
Torčec	4	NV	m	55-60	II.2a/d	ne	parcijalno	fraktura bedre- ne kosti
	83	NV	m	30-35	III.1	da	čitav	nema
	224	NV	m	16-18	III.1	ne	čitav	fraktura ključne kosti
Nova Rača	179	NV	ž	20-25	III.2	da	čitav	aktivna upala
Crkvari	376	NV	ž	45-50	III.1	da	čitav	nema

Tablica 1 Neobičajeni ukopi s prostora sjeverne Hrvatske

* noge su naknadno postavljene u ovaj položaj

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

U ovaj su rad uvrštena 24 pokojnika (tab. 1) koji su karakteristični po neuobičajenom ritusu pokopavanja, odnosno preciznije po položaju tijela u grobu koji se uvelike razlikuje od položaja ostalih pokojnika. Da bismo ustanovili razlikuju li se, osim po načinu ukopa, od ostalih članova zajednice i po nekim drugim parametrima provedena je njihova antropološka analiza. Nažalost, osteološka je građa u nekim slučajevima nedostajala tako da je samo 17 od 24 kostura bilo dostupno za antropološku analizu. U većini slučajeva su kosturi pokojnika bili parcijalno sačuvani (10), a samo sedam ih je očuvano u potpunosti. Što se tiče distribucije prema razdobljima, najviše grobova pripada u period ranog srednjeg vijeka (16, odnosno 66,7 %), 2 groba su iz kasnog srednjeg / ranog novog vijeka (8,3 %), a 6 se grobova može datirati u razdoblje novog vijeka (25 %). Ako stupanj očuvanosti kostiju promotrimo s obzirom na dataciju grobova vidljivo je da je samo jedan grob iz ranog srednjeg vijeka u potpunosti očuvan dok su ostali sačuvani tek djelomično. Sasvim suprotna situacija je kod mlađih grobova koji su svi osim jednog očuvani u potpunosti. Spol pokojnika bilo je moguće ustanoviti kod 16 osoba. Neuobičajen položaj tijela nešto je više prisutan kod žena, odnosno omjer žena i muškaraca je 1 : 0,77 (9 žena i 7 muškaraca). Veću zastupljenost žena zamijetio je već i Szabó u svojoj analizi (1976: 82). Zanimljivo je da je omjer žena i muškaraca sasvim drugačiji u kasno Anglo-saksonskoj Engleskoj gdje muškarci znatno češće imaju neuobičajen ritus ukopa. To se objašnjava većim brojem muškaraca na grobljima namijenjenim pogubljenim osobama i pretpostavkom da su muškarci koji su se razlikovali od norma i koji nisu uspjeli ispuniti obaveze koje je društvo postavilo pred njih bili nakon smrti lakše izbačeni ili izdvojeni iz zajednice nego žene (Hadley 2010: 102, 105). Najviše je pokojnika na hrvatskim lokalitetima ukopano na leđima s nogama u različitim položajima (12 kostura, odnosno 50 %), osam ih je pokopano na boku (33,3 %), a samo su četiri bila položena na trbuh (16,7 %). Ako položaj tijela sagledamo ovisno o vremenskom periodu vidljivo je da svi srednjovjekovni grobovi pripadaju u prva dva tipa i da se tada uopće ne javlja ukop na trbuhu. Taj način ukopa tijela pokojnika na promatranom području, prema do sada dostupnim podacima, prisutan je samo u novom vijeku. To je veoma zanimljiva činjenica s obzirom na to da se u brojnoj literaturi takvi ukopi datiraju i u rani srednji vijek (Brundke 2013; Gardała 2011; 2013; 2015a; 2015b; Gardała, Kajkowski 2013; Hayman et al. 2005; Kurasiński, Skóra, 2012; Reynolds 2009). Nalazi se pojavljuju u nešto manje od polovice grobova (10 grobova, odnosno 41,7 %). Uglavnom se radi o nakitu i dijelovima nošnje što pripada u uobičajen repertoar nalaza iz srednjovjekovnih i novovjekovnih grobova. Samo se pokojnica pronađena u Crkvarima izdvaja od ostalih pronalaskom pojase kopče i noža uz vrat i desno rame (Tkalčec 2012: 27). Budući da se taj ukop datira u novi vijek, pronađeni nož ne pripada svakodnevnoj ženskoj nošnji i možemo pretpostaviti da je imao neku simboličnu ulogu i da je stavljen u grob kao dio narodnih vjerovanja i tradicija. Takvi predmeti se uglavnom povezuju s praznovjermem, a trebali su imati apotropejsku ulogu zaštite od vraga ili su pak trebali štititi žive članove zajednice od negativnog djelovanja mrtvih. Te dvije funkcije ne isključuju jedna drugu i često se ne može sa sigurnošću protumačiti koju bi ulogu predmet trebao točno obnašati. Noževi se obično nalaze u grobovima žena umrlih na porodu ili ubrzo nakon njega i najvjerojatnije su imali simboličku svrhu rezanja, odnosno prekidanja veza između živorođene djece i preminule majke (Unger 2006: 60). Kako se ovdje, međutim, radi o pokojnici starosti između 45 i 50 godina malo je vjerojatno da je umrla pri porodu i vjerojatnije je da je nož imao neku drugu apotropejsku ulogu.

Od 17 kostura (bilo parcijalnih ili čitavih) koji su antropološki analizirani, na njih sedam (41,2 %) evidentirane su teže patološke promjene kao što su lepra, paraliza, atrofija ili pak teške frakture. Tri ukopa s ozbiljnijim patološkim promjenama mogu se datirati u rani srednji i novi vijek, a jedan u kasni srednji / rani novi vijek. Najveći broj pokojnika s težim patologijama pokopan je na boku (4), dva su pokopana na leđima sa zgrčenim nogama, a samo jedan u najekstremnijem položaju na trbuhu. Ovi ljudi su se zbog svojih patoloških promjena razlikovali od drugih članova zajednice po svojoj konstituciji ili ponašanju. Upravo zbog toga što su bili drugačiji ulazili su u kategoriju mogućih "opasnih" pojedinaca, odnosno za njih se vjerovalo da bi nakon smrti mogli postati "povratnici" ili vampiri (Sledzik, Bellantoni 1994; Molleson 1999; Stanaszek 2007). Patološka stanja u prošlosti ponekad su mogla biti objašnjena i opsjednutošću zlim duhovima pa bi takve osobe nakon smrti pokapali na drugačiji način od "zdravih" kako bi umanjili strah živima ili na neki način možda spriječili njihov povratak među žive (Szabó 1976: 71). Iako se za života nije razlikovala od ostalih, zbog okolnosti svoje smrti na neuobičajen je način vjerojatno pokopana i pokojnica kod koje je ustanovljena perimortalna posjekotina na lubanji. Za nju možemo pretpostaviti da je bila žrtva ubojstva, a prema narodnim vjerovanjima takva nasilna i preuranjena smrt svrstavala je ovu pokojnicu u kategoriju mogućih nemirnih mrtvacu odnosno vampira (Unger 2006: 164). Za grob 4 iz Torčeca možemo pretpostaviti

da je pokopan s nogama savijenim u koljenima zbog prijeloma i masivnog kalusa, odnosno moguće je da ta osoba nije ni mogla ispružiti nogu u potpunosti. Prisustvo patoloških promjena međutim nije uvijek dovodilo do neuobičajenih pokopa i kao što vidimo na većini pokojnika iz takvih ukopa s prostora sjeverne Hrvatske nisu pronađene patologije te se uzroci za njihove drugačije položaje tijela nalaze negdje drugdje. Sličan zaključak dobiven je i prilikom analize velikog ranosrednjovjekovnog groblja u Culmenu u Poljskoj koja je pokazala da patološka stanja nisu uzrokovala anksioznost, strah i negativnu percepciju ostalih članova zajednice prema bolesnicima te nisu uzrokovala tzv. anti-vampirске ukope (Matczak, Kozłowski 2016). Na prostoru Engleske u kasnom Anglo-saksonskom razdoblju (650. – 1100. g.) također su zabilježeni neuobičajeni ukopi fizički različitih pojedinaca. Međutim, radi se o izvanrednim slučajevima i većina osoba s patološkim promjenama, odnosno tjelesnim oštećenjima nisu bila nakon smrti tretirana drugačije od ostalih članova zajednice (Hadley 2010: 108). Dakle, iako su određena patološka stanja možda mogla pojačati potrebu za drugačijim ukopom, glavne razloge za takav ritus treba ipak potražiti drugdje, najvjerojatnije unutar sustava narodnih vjerovanja, načinu života i/ili smrti pojedinca, odnosno percepcije te pokopane osobe unutar zajednice. Pokopi u zgrčenom ili poluzgrčenom položaju javljaju se u pannonском prostoru tijekom avarskog perioda. U literaturi se ponekad samo donose podaci o postojanju takvih ukopa bez njihove daljnje interpretacije (Bárdos 1978: 29, 31, fig. 5; Dani et al. 2005: 15), no često se oni ipak tumače kao posljedica straha od povratka mrtvih i uglavnom imaju negativnu konotaciju (Kovrig 1963). Identični ukopi zabilježeni su i tijekom 9. stoljeća. Posebice je zanimljiv ukop ustanovljen na lokalitetu Nagykanizsa – Palinban gdje je unutar malog obiteljskog groblja pronađen grob odrasle žene starosti 20 – 25 godina pokopane na leđima, no s nogama u zgrčenom položaju položenim na lijevu stranu. Osim po položaju tijela ta pokojnica se od ostalih razlikuje i po lagano deformiranoj lubanji i pronalasku para srebrnih naušnica (po jedna sa svake strane lubanje) s ovalnom košaricom od upletene žice na donjem proširenom luku ukrašenom filigranom te keramičke posude. Kao i većina neuobičajenih ukopa i ovaj grob je pronađen na rubu groblja, no zanimljivo je da su u njemu pronađeni najljepši primjerci nakita na lokalitetu. To je u kontradikciji s tradicionalnom interpretacijom da ukopi na rubu groblja predstavljaju slugе ili osobe izbačene iz zajednice (Straub, Tokai 2007: 80, 84, 89, 100: Fig 2.,4). Namjerna deformacija lubanje kod ove žene dovodi se u vezu s balkansko/podunavsko Bugarskim kontaktima (Straub, Tokai 2007: 91), odnosno možda se radi o ženi koja je u Mađarsku stigla iz tih područja. Je li ova žena pokopana u poluzgrčenom položaju zbog svog vjerojatno ne autohtonog podrijetla? Ovakva interpretacija ojačala bi i pretpostavku Krešimira Filipca da se pet grobova pokopanih u zgrčenom i poluzgrčenom položaju, pronađenih u Loboru na groblju oko crkve Majke Božje Gorske može povezati s pridošlicama, odnosno s nekom nomadskom ili polunomadskom zajednicom nehomogenog podrijetla i vjerojatno nekršćanskog svjetonazora (Filipec 2016: 53). Iako je za period od 11. do sredine 13. stoljeća, u koji se datiraju navedeni grobovi, veoma neobično da se kršćani i pogani pokopavaju na istom prostoru/groblju, u Loboru bismo možda i mogli prihvatiti tu pretpostavku jer se svi neuobičajeni grobovi nalaze grupirani na istočnom rubu groblja. Za ostale grobove promatrane u ovom radu ta teorija nije u potpunosti vjerojatna jer kao što smo vidjeli ni na jednom drugom analiziranom groblju pokojnici s neuobičajenim ritusom nisu ni grupirani niti su pokopani uz rub groblja te nije vjerojatno da su pripadali nekoj stranoj i još uvijek poganskoj zajednici. Istovremeni ukopi na boku ili leđima sa zgrčenim ili na stranu položenim nogama pronađeni su i u Transilvaniji na lokalitetima Alba Iulia – Stația de Salvare, Alba Iulia – Izvorul Imparatului, Sălcea – Dealul Vida (Băcuet- Crișan 2011: 167) te na lokalitetu Dăbâca-Castle Area IV. Svi neuobičajeni grobovi s tog lokaliteta uglavnom su pronađeni uz rub groblja što bi moglo upućivati da su ti pojedinci bili isključeni iz zajednice ili crkve, odnosno na neka praznovjerja zadržana iz poganskog perioda (Gáll 2013: 160, 229 Pl. 30). Četiri ukopa s pokojnicima čije je tijelo bilo zakrenuto na stranu pronađeni su i na ranosrednjovjekovnom groblju u Lubieniu u Poljskoj, koje se datira od početka 11. st. pa do 3. četvrtine 12. stoljeća. Dva ukopa pronađena su na rubu groblja, a dva su locirana u njegovom sjevernom dijelu. Za ove grobove autori nisu sigurni radi li se o tzv. protuvampirskim grobovima ili je do ovakvog položaja pokojnika došlo slučajno (Kurasiński, Skóra 2012: 124, 120). Isti način ukopa zadržao se i u kasnijem periodu. U Gdańsku su tako prilikom istraživanja lokaliteta Hala Targova pronađena tri groba u kojima su pokojnici položeni na boku ili leđima sa savinutim nogama. Sva tri ukopa datiraju se od 1227. g. do sredine 14. stoljeća, a njihov neuobičajeni ritus dovodi se u vezu s nasilnom smrću pokojnika (Krzywdziński 2006: 122, 125, 132).

Osim zgrčenih i poluzgrčenih ukopa na prostoru sjeverne Hrvatske pronađena su i četiri ukopa na trbuhu. Radi se o dva pokojnika i dvije pokojnice i svi ukopi se datiraju u novi vijek. Na prostoru Europe javljaju se tijekom srednjeg i novog vijeka. U literaturi se ovakvi ukopi interpretiraju na brojne načine. Jedna od najčešćih interpretacija je da se radi o

pokojnicima za koje se vjerovalo da će nakon smrti postati "povratnici" ili vampiri, odnosno da će se nakon smrti vratiti i terorizirati žive pa čak i uzrokovati daljnje smrti u zajednici. Ovakva interpretacija potječe iz novovjekovnih povijesnih te etnografskih izvora i folklor (Barber 2010), no vrlo brzo je prihvaćena među arheolozima i primijenjena na sva razdoblja. Kako se u drugoj polovici 20. stoljeća nekritički primjenjivala na sve tipove neuobičajenih ukopa u posljednje se vrijeme dosta osporava, odnosno traži se kritičniji odnos i zasebno razmatranje svakog ukopa te se nude i druge interpretacije (Duma 2010; 2015; Gardela 2015a; 2015b; Gardela, Kajkowski 2013). **Bez obzira na to, pojedini grobovi s pokojnicima ukopanim na trbuhu i u suvremenoj se literaturi interpretiraju kao grobovi mogućih povratnika tj. vampira.** Primjerice, tako su interpretirana tri ukopa odraslih muškaraca pronađenih uz rub groblja u Lubienu u Poljskoj (Kurasiński, Skóra 2012: 119) i dva groba pronađena u Mockersdorfu u Bavarskoj (Brundke 2013: 147). Primjere takve interpretacije pokopa na trbuhu te nekih drugih protuvampirskih mjera s područja Moravske i Slovačke donosi i Unger u svojoj knjizi o pogrebnim običajima od 1. do 20. stoljeća (Unger 2006: 163–167).

Egzekucijska groblja na kojima su pokopane žrtve pogubljenja uglavnom su bez sakralnog objekta, manjih dimenzija i nalaze se na liminalnom području. Na njima se javljaju različiti oblici neuobičajenih, odnosno devijantnih ukopa, primjerice pokojnici koji su dekapitirani, pokopani na trbuhu, na boku, dio grupnih ukopa, imaju podlaktice položene iza leđa ili su ukopani u znatno prekratkim grobovima (Hayman et al. 2005: 217, 238; Reynolds 2009). U novom vijeku brojni ukopi na trbuhu nalaze se uz vješala te se pretpostavlja da se radi o pogubljenim zločincima (Duma 2010; 2015) te da njihov način ukopa nema veze sa strahom od povratka mrtvih nego samo reflektira nemaran ukop bez pijeteta (Gardela 2015a: 116). Međutim, i kod tih ukopa trebali bi uzeti u obzir činjenicu da se upravo za zle ljude, ubojice i one umrle nasilnom smrću smatralo da mogu postati vampiri (Barber 2010) pa možda ni kod ovih slučajeva ne treba u potpunosti isključiti utjecaj određenih narodnih vjerovanja na način pokopa. Kako su svi ukopi na trbuhu iz Hrvatske pronađeni na regularnim župnim grobljima i bez vidljivih tragova egzekucije vjerojatno možemo odbaciti pretpostavku da se radi o pogubljenim zločincima.

Uz izuzetak egzekucijskih groblja ukopi na trbuhu, posebno između 7. i 9. stoljeća u Engleskoj se najčešće javljaju na grobljima vjerskih zajednica. U Beckery kapeli kod Glastonburya pronađeno je šest ukopa na trbuhu unutar groblja koje je pripadalo samostanskoj zajednici i datira se okvirno u 8. stoljeće. Nekoliko ukopa na trbuhu pronađeno je na grobljima vjerskih zajednica u Wearmouthu, Jarrowu i groblju samostanske crkve u Shipton-under-Wychwoodu i nije vjerojatno da se radi o nemarnim i žurnim ukopima ili prokletim osobama nego je vjerojatnije da ovaj običaj ima pokajnički značaj (Hadley 2010: 106). Jedan od najpoznatijih pokopa na trbuhu koji se može interpretirati na ovaj način je onaj Pipina Malog. Malo je vjerojatno da se kod naših ukopa radi o osobama duboke vjere koju su htjeli iskazati na ovaj način i pokajat se za svoje grijeh. U tome slučaju, u grobu iz Crkvara zasigurno se ne bi nalazio nož ili pojasna kopča uz vrat. Također, takve bi osobe vjerojatno dobile bolji položaj, a ne bi bile pokopane sa sjeverne (negativne) strane crkve kao što je slučaj u Torčecu.

Daljnje moguće interpretacije su da se radi o brzim i nemarnim ukopima primjerice tijekom epidemija bolesti, ukopima stranaca i ljudi koji nisu pripadali autohtonoj zajednici ili čak da se radi o ukopima živih ljudi (Gardela 2015b: 109–110). Međutim, ni za jednu od tih pretpostavki, za ukope iz Hrvatske nema dokaza (nema tragova epidemija, tijela nisu nemarno ubačena u rake...) te možemo pretpostaviti da razlozi za njihov neuobičajen ukop ipak dolaze iz svijeta narodnih praznovjerja i straha od mrtvih te njihova povratka.

Izrada rada je sufinancirana HRZZ projektom br. 8100 "Utjecaj endemskog ratovanja na zdravlje kasnosrednjovjekovnih i ranonovovjekovnih populacija u Hrvatskoj".

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Arcini, C. 2009, Losing Face. The Worldwide Phenomenon of Ancient Prone Burial, in: *Döda personers sällskap. Gravmaterialens identiteter och kulturella uttryck / On the Threshold. Burial Archaeology in the Twenty-First Century*, Back Danielsson, I. M., Gustin, I., Larsson, A., Myrberg, N., Thedeén, S. (eds.), Stockholm, 187–202.
- Aspöck, E. 2008, What Actually is a “Deviant Burial”? Comparing German-Language and Anglophone Research on “Deviant Burials”, in: *Deviant Burial in the Archaeological Record, Studies in Funerary Archaeology* 2, Murphy, E. (ed.), Oxford, Oxbow Books.
- Aufderheide, A. C., Rodriguez-Martin, C. 1998, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Băcuț-Crișan, D. 2011, Forme speciale de inhumare în Transilvania secolelor IX-XI, *Apulum*, 48, 161–171.
- Bass, W. M. 1995, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, Missouri Archaeological Society, Columbia.
- Barber P. 2010. *Vampires, Burial, and Death. Folklore and Reality*. New Haven and London: Yale University Press.
- Brooks, S., Suchey, J. M. 1990, Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsüdi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods, *Human Evolution*, Vol. 5, 227–238.
- Brundke, N. 2013, Das Gräberfeld von Mockersdorf – Frühmittelalterliche onderbestattungen im slawisch-fränkischen Kontaktbereich, *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie*, IX, 141–150.
- Brunšmid, J. 1903/1904, Hrvatske sredovječne starine, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n.s. Vol. 7, 30–97.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D. H. 1994, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Arkansas Archaeological Survey Research Series No 44, Fayetteville.
- Čimin, R. 2013, *Ecclesia sancti Martini de Prodauiž : četverogodišnja arheološka istraživanja kod crkve sv. Martina u Virju (2009-2012)*, Muzej grada Koprivnice, Koprivnica (katalog izložbe 15. 11. 2013. – 15. 1. 2014.).
- Daniell, Ch. 2005, *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*, London and New York
- Demo, Ž. 1984, Castrum Keukaproncha/Kuwar: počeci istraživanja. *Podravski zbornik* '84, 320–360.
- Demo, Ž. 2009, *Ranosrednjojekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X.-XI. stoljeće)*, Arheološki muzej, Zagreb.
- Duma, P. 2010, *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*. Kraków
- Duma, P. 2015, *Śmierć nieczysta na Śląsku, Studia nad obrządkiem pogrzebowym społeczeństwa przedindustrialnego*, Wrocław
- Filipek, K. 2016, Pokopi u zgrčenom i poluzgrčenom položaju na groblju uz crkvu Majke Božje Gorske u Loboru, *Zbornik Instituta za arheologiju* 4, Zagreb, 49–56
- Gáll, E. 2013, Churchyards in the Transylvanian Basin from the 11th to the First Half of the 13th Centuries. On the Beginning of Institutionalized Christianity, *Marisia*, 33, 135–250.
- Gardeła, L. 2011, Gryź ziemię! Pochówki na brzuchu we wczesnośredniowiecznej Polsce w perspektywie porównawczej. *Pomniki Dawnego Prawa* 16, 38–59.
- Gardeła, L. 2013, The Dangerous Dead? Rethinking Viking-Age Deviant Burials, in: *Conversions. Looking for Ideological Change in the Early Middle Ages, Studia Mediaevalia Septentrionalia* 23, Stupecki, L., Simmek, R. (eds.), Vienna, Fassbaender, 99–136.
- Gardeła, L. 2015a, Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Re-evaluations, *Lund Archaeological Review* 21, 109–128.
- Gardeła, L. 2015b, Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland / Odwrócenie. Fenomen pochówków na brzuchu w Polsce wczesnośredniowiecznej, *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 99–135.
- Gardeła, L., Kajokowski K. 2013, Vampires, Criminals or Slaves? Reinterpreting ‘Deviant Burials’ in Early Medieval Poland, *World Archaeology*, 45(5), 780–796.
- Hadley, D. M. 2010, Burying the Socially and Physically Distinctive in Later Anglo-Saxon England, in: *Burial in Later Anglo-Saxon England, c.650-1100 AD*, Studies in Funerary Archaeology, 4, Oxford, 101–113.
- Hayman, G., Reynolds, A., Coward, F., Robb, J., Scottish Universities Research and Reactor Centre. 2005, A Saxon and Saxo-Norman Execution Cemetery at 42–54 London Road, Staines, *Archaeological Journal*, 162:1, 215–255.
- İscan, M. Y., Loth, S. R., Wright, R. K. 1984, Age estimation from the rib by phase analysis: White males, *Journal of Forensic Sciences*, Vol. 29, 1094–1104.
- İscan, M. Y., Loth, S. R., Wright, R. K. 1985, Age estimation from the rib by phase analysis: White females, *Journal of Forensic Sciences*, Vol. 30, 853–863.
- Jakovljević, G., Šlaus, M. 2003, Rača i župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Novoj Rači u svjetlu povijesnih i arheološko-topografskih istraživanja, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 21, 121–144.
- Krznar, S. 2012, Torčec – Cirkvišće, arheološko istraživanje 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju*, VIII, 52–57.
- Krznar, S. 2015, Nova sezona istraživanja lokaliteta Torčec-Cirkvišće, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju*, XI, 54–58.
- Krznar, S. 2016, Cirkvišće, ritualno mjesto starih Torčanaca, in: *Arheologija Torčeca. Izbor iz Arheološke zbirke obitelji Zvijerac*. Čimin, R.(ed.), Muzej grada Koprivnice, Koprivnica, 55–61.
- Krzywdziński, R. 2006, Katalog pochówków ze stanowiska 5 – Hala Targowa w Gdańsku od połowy XII wieku do 1813 roku, *Archeologia Gdańska*, 2, 65–174.
- Kurasiński, T., Skóra, K. 2012, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. Piotrk*

- kowski, Łódź
- Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985, Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 68, 15–28.
- Matczak, M. D., Kozłowski, T. 2016, *The Diseased, the Disabled and Vampires in Early Medieval Culmen in Poland*, https://www.academia.edu/24927219/The_Diseased_the_Disabled_and_Vampires_in_Early_Medieval_Culmen_in_Poland (6. 7. 2016.)
- Meindl, R. S., Lovejoy, C. O., Mensforth, R. P., Don Carlos, L. 1985, Accuracy and direction of error in the sexing of the skeleton: Implications for paleodemography, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 68, 79–85.
- Molleson, T. 1999, Archaeological Evidence for attitudes to Disability in the Past, *Archaeological Review from Cambridge*, 15(2), 69–77.
- Murphy, E. (ed.) 2008, *Deviant Burial in the Archaeological Record*, *Studies in Funerary Archaeology* 2, Oxford, Oxbow Books.
- Novak, M., Krznar, S. 2010, Antropološka analiza ljudskoga kostura s nalazišta Torčec-Prečno pole I, in: Sekelj Ivančan, T., *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovjekovnih nalazišta u Torčecu*, Monografije Instituta za arheologiju 2, Zagreb, 335–338.
- Novak, M., Čavka, M., Šlaus, M. 2014, Two cases of neurogenic paralysis in medieval skeletal samples from Croatia, *International Journal of Paleopathology*, Vol. 7, 25–32.
- Ortner, D. J. 2003, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Academic Press, New York.
- Phenice, T. W. 1969, A newly developed visual method of sexing the os pubis, *American Journal of Physical Anthropology*, Vol. 30, 297–301.
- Predovnik, K., Dacar, M., Lavrinc, M. 2008, *Cerkev Sv. Jerneja v Šentjerneju*, *Archaeologia historica Slovenica*, 6, Ljubljana.
- Reynolds, A. 2009, *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*, Oxford University Press, Oxford.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003, Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće. *Podravina*, Vol. 2 (4), 5–36.
- Sekelj Ivančan, T. 2006, Probna arheološka istraživanja na položaju Prečno Pole I u Torčecu kraj Koprivnice, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju*, Vol. II, 73–78.
- Sledzik, P. S., Bellantoni, N. 1994, Brief Communication: Bioarchaeological and Biocultural Evidence for the New England Vampire Folk Belief. *American Journal of Physical Anthropology*, 94, 269–274.
- Stanaszek, M. Ł. 2007, The morphological features of an individual and their dependence on so-called anti-vampire burials, in: *Środowisko pośmiertne człowieka*, Dzieduszycki, W., Wrzesiński, J. (eds.), Poznań, 283–289.
- Straub, P., Tokai, Z. M. 2007, Karoling-kori temető Nagykanizsa-Palinban / A cemetery from the Carolingian Period at Nagykanizsa-Palin, *Régészeti katasok Magyarországon 2006*, 79–104.
- Szabó, J.G. 1976, Árpád-kori telep és temetője sarud határában III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseink párhuzamai, *Az Egri Múzeum Évkönyve*, Vol. 14, 17–79.
- Šlaus, M., Novak, M., Krznar, S. 2003, Paleodemografska i paleopatološka analiza ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Torčec – Cirkvišće kraj Koprivnice, *Podravina*, Vol. 2 (4), 37–48.
- Tkalčec, T. 2012, Arheološka istraživanja nalazišta Crkvari – crkva Sv. Lovre 2011. godine, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju*, VIII, 23–28.
- Tkalčec, T. 2014, Posljednja sezona sustavnih zaštitnih arheoloških istraživanja nalazišta Crkvari – crkva sv. Lovre 2013. godine, *Annales Instituti Archaeologici – Godišnjak Instituta za arheologiju*, X, 73–81.
- Tomičić, Ž. 2000, Zvonimirovo – Veliko polje: Sumarni prikaz i osvrt na postignuća sustavnih zaštitnih arheoloških istraživanja u razdoblju od 1993. do 2000, *Obavijesti HAD*, Vol. 32(3), 80–87.
- Tomičić, Ž. 2006, Bijelo Brdo, in: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Durman A. (ed.), Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 90–91.
- Tomičić, Ž. 2012, *Zvonimirovo – Veliko polje, groblje bjebovanske kulture*, katalog nalaza na CDu, Institut za arheologiju, Zagreb
- Unger, J. 2006, *Pohřební ritus 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*, *Panorama biologické a sociokulturní antropologie*, 25, Brno
- Zatloukal, R., Živný, M. 2010, An Unusual 10th Century Female Burial from Denisova Street in Olomouc, *Interdisciplinaria Archaeologica*, Vol 1, no. 1–2, 91–97.

SUMMARY

DEVIANT BURIAL RITES IN THE NORTHERN CROATIA DURING THE MIDDLE AND MODERN AGES

Key words: deviant burial, body position, revenant, Middle Ages, Modern Age

In the Northern Croatia deviant burial customs appear throughout the Middle Ages and the Modern Age period. These burials are mostly differentiated by unusual body position, deliberate subsequent damaging of the body or skeleton, overlaying the deceased with big stones, decapitations, or by placing items that do not belong to standard archaeological grave goods and probably had some symbolic use. This paper talks about 24 burials that differed with unusual body position which were excavated within regular cemeteries and afterwards analyzed. Burials derive from eight cemeteries from Northern Croatia and are dated from the early Middle Ages to the Modern Age. Only adults were included for the analysis while their body position, presence or absence of archaeological finds retrieved from archaeological documentation or published literature, sex, age at death and pathological conditions were considered. These criteria were examined to determine whether there is a correlation between certain anthropological parameters and burial rite i.e. to define if particular pathological condition could have led to unusual body position of the deceased. Out of 24 skeletons, only 17 were available for anthropological analysis while only seven of them were excellently preserved. Most of the graves (16) were dated to the Early Middle Ages, two to the Late Middle Ages/Modern Ages, and six of them to the Modern Ages. Among deviant burials nine belonged to females, and 7 to males. Twelve deceased were placed on their backs with legs in various positions, eight on the side, and only four on stomach. Archaeological finds were discovered in 10 graves and, except in one case, all finds were jewellery or parts of attire. Only female from Crkvari had belt buckle and knife near neck and right shoulder whose role was most probably symbolic and part of a folk tradition and beliefs. Seven out of 17 skeletons exhibited severe pathological conditions like leprosy, paralysis, atrophy or serious fractures. However, presence of pathological condition has not always resulted in unusual burials. On the other hand some of the deceased who were buried in unusual way did not reveal any pathology so the reasons for this kind of burials should be sought elsewhere. Similar conclusions were obtained in other European studies, and the main explanations for these rites are correlated to the system of folk beliefs, the way of life and/or death of an individual or the perception that community had toward that individual.

© Institut za arheologiju u Zagrebu. Sva prava pridržana.

© Institute of archaeology Zagreb. All rights reserved.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000947975.
A CIP catalogue record for this book is available in the Online Catalogue of the National and University Library in Zagreb as 000947975.

ISBN 978-953-6064-24-3

Naklada 300 komada

Number of printed copies 300

